

O'ZBEKISTON FAYLASOFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

YER TUZISHNI LOYIHALASH

S.AVEZBAYEV,
S.N.VOLKOV

S.AVEZBAYEV, S.N.VOLKOV

YER TUZISHNI LOYIHALASH

420.8
230

S.AVEZBAYEV, S.N.VOLKOV

7 9 2

251

116-5

2006.26

YER TUZISHNI LOYIHALASH

*O'zbekiston Respublikasi Oliy o'quv yurtlararo
ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi
kengash tomonidan 5620700 — "Yer tuzish va yer
kadastrini" bakalavrlar yo'nalishi bo'yicha ta'lim
olayotgan oliy o'quv yurtlari talabalari
uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Handwritten signature

B 10691

• z M U
Ilmiy kutubxonasi

65 32-5
A21

Avezbayev S.

Yer tuzishni'loyihalash: Yer tuzish va yer kadastri y. nalihi b yicha ta'lim olayotgan oliy quv yurtlari talabalari uchun darshk /S. Avezbayev, S.N. Volkov. - T.: zbekiston faylasuflari milhy jamiyati nashriyoti, 2006. — 496-b.

Ushbu kitobda mualliflar loyihalash jarayonida va loyihalarni hayotga tatbiq qilishda tabiat muhofazasi talablarini to'la hisobga olishga e'tiborni qaratganlar. Orol dengizi muammosi Amudaryo va Sirdaryo havzalarida yer-suv resurslaridan foydalanishda yoi q yilgan xatolar oqibati ekanligini chuqur his qilgan holda, kitobda qishloq h jaligining tabiatga qiladigan salbiy ta'sirlarini hisobga olish usullari k rsatilgan.

Darslikning V bobi Sh.Avezbayev, VI bobi S.Sharipov, XIX bobi A. ofirovlar ishtirokida yozildi.

1. Volkov S.N.

BBK 65.32-5ya73

KIRISH

Yerjamiyatboyiliginingmanbayi, insoniyat uchun moddiyboyliklar yaratish va ishlab chiqarishni xomashyo bilan ta'minlashning labiiy negizidir. Moddiy boyliklarni ishlab chiqarish jarayonida yer asos (bazis) va ishlab chiqarish vositasi sifatida qatnashadi.

Qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda yerning ahamiyati juda katta. Umuman olganda ishlab chiqarish jarayoni va insoniyatning barqarorligi yer va undan foydalanish bilan chambarchas bo liq. Shuning uchun ham yerni asrash va undan oqilona foydalanish insoniyat oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Yer labiat mahsuli b lib, tabiatning asosiy qismlaridan biridir. Uning ba rida juda katla qazilma boyliklar xazinalari mavjud. Ilayot uchun zarur b lgan suv ham yer bilan bo liq va uning bir b lagidir. Tabiatning butunligini, hamma qismlarining bir-biri bilan uzviy bo liqligini hisobga olsak, yerdan foydalanish jarayonida tabiatning boshqa qismiariga ham ta'sir qilishimizni tushunib olish qiyin emas.

Demak, biz yerdan foydalanish deganda tabiatning yer bilan bo liq b lgan boshqa resurslaridan (suv, havo, quyosh energiyasi va boshq.) ham foydalanishni tushunishimiz kerak.

Respublikamiz yer resurslari 44,5 mln gektarni tashkil etadi. Shundan 57,3% qishloq x jaligi uchun ajratilgan. Arid iqlim sharoiti, respublikamizda qishloq x jaligi faqat su orma dehqonchilik asosidagina rivojlanishi mumkinligini taqozo etadi. Suv resurslarining cheklanganligini hisobga olsak, su oriladigan yerlarning qadr-qimmati qanchalik yuqoriligini tasawur etish qiyin emas.

Su oriladigan yerlar respublikamiz yer fondining atigi 9,5 foizini tashkil etadi. Asosan ch l va sahro mintaqalarida joylashgan tabiiy yaylovlar hosildorligining juda pastligi, qishloq x jaligida foydalanilayotgan yerlarning qisman sh rlanganligi, tuproq eroziyasiga uchraganligi va boshqa tuproq unumdorligiga salbiy ta'sir etuvchi jarayonlarning paydo boiayoiganligi respublikamiz yer fondidan samarali ibydalanishni tashkil etish masalasining dolzarbligini k rsatib turibdi.

Yer va suv resurslarining cheklanganligi, aholi sonining doimiy oshib borishi natijasida jamiyat oldiga yerga nisbatan tejamkorlik munosabatida birlashishni, undan oqilona, tashkiliy va samarali foydalanish zaruratini qoʻyib beradi. Yerdan foydalanish ish-lari tabiatda mavjud tabiiy muvozanat buzilishiga olib kelmasli-gi kerak.

Yerdan foydalanishni tashkil qilish va bu jarayonni doimiy ravishda takomillashtirib borish qiyin masala boʻlib, u yerni xalq xoʻjaligi tarmoqlari orasida taqsimlash, imumdor yerlarni imkoni boricha qishloq xoʻjaligi uchun ajratish va undan toʻliq foydala-nish, haydaladigan va suv oriladigan yerlar maydonini ken-gaytirish, yerning hosildorligini doimiy ravishda oshirib borish, tuproq eroziyasiga va boshqa unumdorlikni pasaytiruvchi omil-larga qarshi kurashishni nazarda tutish zarur boʻladi.

Doimiy oshirib boruvchi sanoat, uy-joy va boshqa qurilishlar, yangi shaharlar barpo etilishi va eski shaharlar kengayishi, hamda boshqa aholi yashaydigan joylar uchun yer ajratish ehtiyoji yer munosabatlarini qonunlar asosida doimiy takomillashtirib borishni talab qiladi. Yer fondidan foydalanishni boshqarish va nazorat qi-lish, yer munosabatlarini takomillashtirish. umuman davlatimiz-ning agrar siyosatini amalga oshirish davlat yer tuzish xizmati tomonidan amalga oshiriladi.

Yer tuzish toʻgʻrisida zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi" asosi-da olib boriladi. U yerdan foydalanish toʻgʻrisidagi qonunlar va hukumatimiz qarorlarining amalga oshirilishini taʼminlovchi davlat tadbirlari tizimi hisoblanib, xalq xoʻjaligi tarmoqlari orasi-da olib boriladi.

Ayniqsa, qishloq xoʻjaligi sohasida yer tuzish ishlarining ahamiyati juda katta. Bu sohada yangi qishloq xoʻjalik korxonala-rini tashkil qilish, eskilarini takomillashtirish va ularning yer may-donlarini tashkil qilish ishlari ilmiy asoslangan loyihalar tuzishni taqozo etadi.

Hozirgi vaqtga kelib, davlatimizda yer tuzish ishlari tizimi res-publikamiz yerlaridan foydalanishning bosh chizmasini (ilmiy asoslangan bashorat tarzida), viloyatlar va tumanlar yer tuzish chizmalarini, xoʻjaliklararo va xoʻjaliklarda ichki yer tuzish loyi-halarini, hamda shu ishlar bilan bogʻliq boʻlgan boshqa loyihalarni tuzish va amalga oshirishni nazarda tutish zarur boʻladi. Bu loyihalar tarkibiga yer eroziyasini toʻxtatish va uning oqibatlarini tugatishga, yerning meliorativ holatini yaxshilashga, ifloslanishiga va qishloq xoʻjali-gida foydalanishdan chiqib qolishiga qarshi qaratilgan tadbirlar ki-radi.

Fan va texnika rivojlanishi natijasida qishloq x jaligi sohasiga yangi lexnikalar, texnologiyalar, agrolexnika va mehnatni tashkil qilish usullari, ekinlarning yangi turlari va naviari, qishloq x jalik hayvonlarining yangi turlari va nasilari kirib kelaveradi. Bu esa / navbalida yerdan va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan unumli lbydalanish maqsadida yer bilan ajralmas bo liq b lgan ishlab chiqarish vositalarini (ariqlar, yoilar, uyiar, omborlar, shiyponlar, suv inshootlari va boshq.) t ri joylashtirishni talab qiladi.

Shunday qilib, yer tuzish daviatimizning yer t risidagi qonunlarini hayotga tadbiiq qilishga qaratilgan tadbirlar tizimi b lib, u yer va yer bilan ajralmas bo liq b lgan ishlab chiqarish vositalaridan, mehnat resurslaridan t Ia, oqiiona va samarali foydalanishga, yerni va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgandir.

Yer tuzish ishlarining tarkibi asosan xaiq x jaligi tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil qilish talablaridan kelib chiqadi. Hozirgi davrda yer tuzish ishiari quvidagi asosiy vazifalarni z ichiga oladi:

— topografiya, geodeziya, xaritashunoslik, geobotanika, tuproq va boshqa yer tuzish uchun zarur izlanishlarni tkazish;

— respublikamizda yerdan foydalanish va uni muhofaza qilish Bosh chizmasini, Qoraqaipo iston Respubiikasi, viioyatlar va tumanlar yer tuzish chizmalarini ishlash;

— yerni muhofaza qilish va undan foydalanish loyihalarini tuzish;

— yangi x jaliklarni tashkil qilish va mavjud x jaliklarning yer maydonlari joylashuvidagi kamchiliklarni tugatish, x jaliklarga yer maydonlarini ajratish ioyihalarini tuzish;

— x jaliklarda (shu jumladan, ijara va xususiy x jaliklarda) ichki yer tuzish loyihalarini ishlash;

— tabiatni muhofaza qilishda ahamiyati katta b lgan yer maydonlarini aniqlash va u yeriarda tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ishlarni tashkil qilish, shuningdek, tabiatning xushmanzara joyiarida dam oiish maskanlari va q riqxonalar tashkil qilish va boshqalar.

Yer tuzish ishlari xalq xo-jaiigi tarmoqiarida va qishloq x jalik korxonalarida tkazilib. yangi yerlarni su orish va ularni qishloq x jaligi yerlariga q shish. ularning melioraiiv holatini yaxshilash, unumdorligini oshirish va dehqonchilik madaniyatini k tarishga qaratilgandir.

Yer tuzishda oldinga q yilgan vazifaiami muvaffaqiyatii bajarish uchun — ilmiy asosga suyanishi, z nazariyasi va uslubi-

vuiga ega bo'lish kerak. Faqat shundagina yer tuzish tadbirlarini ijtihod qilish mumkin.

Isitilab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining o'zaro rivojlanib borishi yer tuzishning va u yerda bo'lgan iimiy iushunchaning ham doimiy rivojlanib borishini taqozo etadi.

Jamiyatning yerdan foydalanishni tashkil qilishning samarali usullarini topish yerdagi izlanishlari yer tuzish fanining paydo bo'lishi va rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Hozirgi davrda yer tuzish bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan qator fanlar tomonidan o'rganiladi. Ushbu fanlar jumlasiga quyidagilar kiradi: Yer tuzishning ilmiy asoslari, Yer tuzishni loyihalashtirish; Yer tuzish iqtisodi; Yerdan foydalanishni boshqarish, rekonstruksiya va boshqarish; Yer tuzishda iqtisodiy-matematik usullar; Yer tuzish ishlarini rejalashtirish va tashkil qilish; Yer tuzishda geodezik ishlar va hokimiyat.

Loyihalashni tashkil qilish har bir hududda o'ziga xos xususiyatga ega. Shuning uchun ham barcha hududlarga mos keladigan universal uslubiyat yaratish mumkin emas. Bu darslikda yer tuzish ishlarini loyihalashning uslubiyatlari va nazariyasi berilgan.

Kitobni yozishda mualliflar loyihalash jarayonida va loyihalarni hayotga tatbiq qilishda tabiatni muhofaza qilish talablarini to'liq hisobga olishga e'tiborni qaratdi. Oroq dengizi muammasi, Arudaryo va Sirdaryo havzalarida yer-suv resurslaridan foydalanishda yuz bergan xatolar oqibati ekanligini chuqur his qilgan hoida, kitobga qishloq xo'jaligining tabiatga qaratilgan salbiy ta'sirlarini hisobga olish usuli kiritildi.

Darslik S.Avezbayev va S.N.Voikov tomonidan birgalikda yozilgan. Kitobning V bobi Sh.Avezbayev, VI bobi S.Sharipov, XIX bobi A.G'ofirov ishtirokida yozildi.

B i r i n c h i b 1 i m.
YER TUZISHNI LOYIHALASHNING
NAZARIY ASOSLARI

I bob.
YER TUZISHNI LOYIHALASHNING
USLUBIY MASALALARI

1. Yer tuzishni loyihalashning paydo bo'lishi
va rivojlanishi

Yer jamiyat rivojlanishining qadimiy davrlaridan boshlab, yer munosabatlarining moddiy va mulkchilikning asosiy manbai vazifasini bajarib kelmoqda. Yer mulkdorlarining /erg> ;:u:'ik qH ish va undan foydalanish b yicha huquqlarini amalga oshirishdan doimiy manfaatdorligi yer egaliklari va ularning chegaralarida aniqlik b lishini ta'biy qiladi. Shu bilan bir qatorda, doimiy ravishda yerlarni chegaralash, b lish, q shish va yiriklashtirishi, ulardan foydalanishda tartib rnatish, muhofaza qilish va luidudlarni samarali foydalanishga moslash zarurati tu ilib turadi.

Yerlarni samarali foydalanishga moslash ishlari juda qadim zomnlardan boshlangan b lib, u davrlarda bu ishlar tasodifiy xarakterga ega b lgan va asosan yerlarni foydalanish maqsadlariga qarab chegaralash ishlari olib borilgan. Masalan: qabilalar zlari foydalanadigan yerlarni dehqonchilik, chorvachilik va ov qilish maqsadlari uchun b lishgan. Keyinchalik yerga mulkchilik munosabatlari paydo b lgandan keyin, bu ishlar yerlarni aniq maqsadlar b yicha taqsimlashga, ularni mulkdorlar va yerdan foydalanuvchilar manfaatlarini b yicha tashkil etishga aylandi v« yer tuzish nomini oldi.

Boshlanish davrida yer tuzish unchalik qiyin b lmagan yerlarni chegaralash, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerlarining chegaralarini oddiy geodeziya asboblari (uzunlik lchash zanjirlari, ekkerlar va boshq.) yordamida joylarda belgilash, hamda ularning yerga bo"lgan huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar berish bilan shu ullanangan.

Keyinchalik, yer tuzish yer mulkdorlari yerlarining chegaralarini huquqiy va texnik rasmiylashtirishdan tashqari iqtisodiy maqsadlarni ham nazorat ichiga olib boshladi. U yerdan foydalanishning eng samarali turlarini tanlash va yer egaliklari yerlari hududlarini tashkil etish masalalari bilan ham shu ul-lana boshladi.

Yer tuzish ishlarining, ayniqsa, ularning texnik va iqtisodiy tomonlarining murakkashlashishi maxsus yer tuzish loyihalarni ish-lashni raqozo eta boshladi. Bu loyihalarda yerlarni taqsimlash, qay-ta taqsimlash va tashkil etish masalalari chuqur tahlil qilinib, asosan va zarur hisoblashlar, chizmalar, planlar va xaritalar bi-lan tasdiqlana boshladi. Yer tuzishda loyihalash ishlarining rivoj-lanishi bu yozuvda maxsus ilmiy bilimlarning paydo bo-lishiga olib keldi. Keyinchalik bu ilmiy bilimlar asosida yangi fan — yer tuzishni loyihalash fani tashkil topdi. Yer tuzishni loyihalash fani yer tuzish fanlarining markaziy bo-limini hisoblanadi.

Yer tuzishni loyihalash maxsus fan sifatida 1925-yildan bosh-lab ajralib chiqdi. Yer tuzishning har xil talqin etilishi, uning siyosiy va ijtimoy-iqtisodiy vazifalari, vositalari va olib borilish uslublarining har xil tarixiy davrlarda o'zgarib turishi natijasida yer tuzishni loyihalashning mazmuni ham o'zgarib bordi.

Dehqon jarnoalari va yakka xo'jaliklari yerlarini tuzish davrida (1921—1929-y.) katta aniqlikda, asosan analitik yo'l bilan, dehqon jamoalari va yakka xo'jaliklariga yer ajratish ishlari olib borildi. Yer tuzishni loyihalash ishlari asosan yer maydonlarini mate-matika va geodeziya usullari yordamida taqsimlashga va yerdan foydalanish huquqini beradigan hujjatlarni tayyorlashga qaratildi. Yerdan foydalanishning iqtisodiy tomonlariga esa uncha e'tibor berilmadi.

Ommaviy kollektivlashtirish (1929—1935-y.) davrida yer tuzish ishlari kolxoz va sovxozlarni tashkil qilish bilan bog-liq bo'lib, asosiy e'tibor ularning yer maydonlarini barpo qilishga qaratildi. Kichik dehqon yakka xo'jaliklarida yirik sotsialistik tipdagi xo'jaliklar tashkil qilindi. Loyihalash ishlari yangi kolxoz va sovxozlarni tashkil qilish, ularni tashkiliy jihatdan mustahkam-lash, yer maydonlarining barqarorligini ta'minlashga qaratildi: Bu ishlar majburiy tarzda o'tkazildi va yakka xo'jaliklar yerlari bir-lashtirilib, kolxoz va sovxozlar tashkil etildi.

Yerda hol va badavlat dehqonlar quloqlar deb nomlanib, jamiyatga dushman sinf sifatida tugatildi. Dehqonlarni yerdan va

boshqa ishlab chiqarish vositalaridan ajratib, yoilanma ishchilarga aylantirish davri boshlandi.

Yerlarni qishloq xo'jalik-korxonalariga abadiy foydalanishga berish, kolxoz va sovxozlarni tashkiliy jihatdan mustahkamlash davrida (1935—1949-y.), 1935-y. fevral oyida qishloq xo'jalik artelinig (kolxozning) "Namunaviy nizomi" (ustavi) qabul qilindi. Bu lujjalga asosan qishloq xo'jaligi artellanga yer abadiy va tekin tbydalanishga berildi. Har bir qishloq xo'jalik arieiga yerdan abadiy loydaianishga ruxsat beruvchi Davlat akii (daiolatnomasi) berildi. Bu davrda yer tuzish ishlari asosan Davlat aktlarini tayyorlash va ularni xo'jaliklarga berishga qaratildi.

Sobiq sharo davlati yer tuzish yordamida yirik tipdagi qishloq xo'jalik korxonalarini tashkii qildi. Bu korxonaldagi dehqoniar yerga va boshqa ishiab chiqarish vositalariga b iigan egaik huquqlaridan batamom ajrab, qishloq proletarlari — yollanrna ishchilarga aylandi.

Qishloq xo'jalik arteilariga yerdan foydalanish huquqini beruvchi davlat aktlari berib b iinganidan keyin. asosiy e'tibor xo'jaliklarda ichki yer tuzish ishlariga qaratildi.

Xo'jaliklarni yiriklashtirish davrida (1950—1954-y.) yer tuzish ishlari olib borildi. Yiriklashtirilgan xo'jaliklar maydoniarini tashkii qiiish, ularning shaklidagi va joylashuvidagi kamchiliklarni tugatish, xo'jaliklarga yerdan foydalanish huquqini beradigan aktlar berish va xo'jaliklarda ichki yer tuzish loyihaiarini ishlash b iycha ishiar ham bajariidi.

Ch ilarni zlashtirish davrida (1954—1984-y.) Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Sherobod ch ilari va boshqa k piab ch l va b z yeriar zlashtiriidi. Crziashtirilgan yerlarda yangi xo'jaliklar barpo qiiindi. Yer tuzish ishlari asosan yangi xo'jaliklarga yer ajratish, ularga yerdan foydalanish huquqini beruvchi aktlarni berish va xo'jaliklarda ichki yer tuzish loyihaiarini ishlash bilan bog'iiq b ldi.

Qishloq xo'jaligini intensivlash, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va tarmoqlarni yiriklashtirish, xo'jaliklararo birlashmalar, agrosanoat birlashmalarini tashkii qilish davrida (1985—1991-y.) qishloq xo'jaligida intensiv dehqonchilik usullarini joriy qilish, qishloq xo'jaligini uning mahsulotlarini qayta ishiaydigan sanoat korxonalarini bilan biriashtirish va agrosanoat birlashmalarini tashkil etish, xo'jaliklarni ixtisosiashtirish va tarmoqlarni yiriklashtirish, yerdan samaraii foydalanishga qaratilgan tadbirlarni

amalga oshirish va yerlarni iqtisodiy baholash bilan bo'liq yer tuzish ishlari olib borildi. Bu ishlar amalga oshirish maqsadida yer tuzish chizmalari (respublika, viloyatlar va tumanlar uchun) x jaliklararo va x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari ishlandi, ularning hayotga tadbiiq qilinishi loyiha instituti va uning b limlari tomonidan nazorat qilib turildi. Lekin bu ishlar nihoyasiga yetkazilmadi.

zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyingi bozor iqtisodiga tish bilan bo'liq agrar va yer islohotini tkazish davrida yer tuzish ishlari mustaqil zbekiston Respublikasining yangi "Yer t risida"gi qonuni va Respublika Prezidentining qishloq x jaligiga oid farmonlarini amalga oshirishga qaratildi.

1991-yil qishloq aholisining tomorqa yerlari maydonlarini kengaytirish va yangidan tomorqa yerlari ajratish, shahar aholisiga dala hovlilari uchun yer ajratish ishlari, 1992-yildan boshlab esa, dehqon va fermer x jaliklarini tashkil qilish, norentabel davlat x jaliklarini tugatib, ularning rnida kichik jamoa x jaliklarini tashkil qilish bilan bogiiq yer tuzish ishlari olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda yangi turdagi yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga ularning yerga b lgan huquqlarini tasdiqlovchi davlat aktlarini berish ishlari davom etmoqda.

1998-yilda qabul qilingan zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi" olib borilayotgan agrar islohotning negizini tashkil etuvchi yer islohotining huquqiy asosini yaratdi. Shu yili Davlat yer resurslari q mitasi tashkil etildi.

X jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari kompleks xarakterga egaligini va undagi ayrim yer tuzish yechimlari xomaki loyiha (chizma) tarzida yechilishini hisobga olib, keyingi davrlarda ularning davomi sifatida loyihada k zda tutilgan, amalga oshirishi uchun kapital mabla lar talab qilinadigan yer tuzish tadbirlariga ishchi loyihalar tuzila boshladi.

Shunday qilib, davlatimizda ma'lum yer tuzishni loyihalash tizimi yuzaga keldi. Bu tizim loyiha oldi bosqichida, loyihalash davrida va yer tuzish loyihalarini amalga oshirish jarayonida bajariladigan ishlarni z ichiga oladi.

2. Yer tuzishni loyihalash tushunchasi va uning yer tuzish tizimidagi rni

Aholi sonining sib borishi oziq-ovqat mahsulotlariga va xalq **iste'mol** mollariga b lgan talabning doimiy oshib borishiga olib **kcladi**. Bu talabni qishloq x jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni muntazam k paytirib borish, ularning sifatini yaxshilash va turlarini k paytirish evaziga qondirish mumkin. Agar respublikamizda qishloq x jaligida asosiy ishlab chiqarish vositalari b lgan yer va suv resurslarining cheklanganligini hisobga olsak, qishloq x jalik mahsulotlarini muntazam k paytirib borishning yagona yoii — qishloq x jaligini intensiv rivojlantirish va uni industrial asosga tkazish b lib qoladi.

Qishloq x jaligini intensivlash jarayonida yechiladigan asosiy masala — yerdan samarali foydalanishni tashkil qilish va tuproq unumdorligini doimiy oshirib borishdir.

Yerdan samarali foydalanishni tashkil qilish, tuproq unumdorligini doimiy oshirib borish, dehqonchilik madaniyatini k tarish, ilm-fan va texnika yutuqlaridan foydalanishga sharoit yaratish, yerni va atrof-muhitni q riqlash hozirgi vaqtda yer tuzishning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Vatanimiz yer resurslari minglab x jaliklar orasida taqsimlangan b lib, ular bir-biridan tabiiy sharoiti bilan keskin farq qiladigan hududlarda joylashgan. Har bir x jalik, hattoki har bir dala maydoni boshqasidan zining unumdorligi, fizik va kimyoviy xususiyatlari, tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sharoitlari bilan farq qiladi.

Bunday sharoitda yer tuzish ishlarini faqat ilmiy asosda, hududning tabiiy, ijtimoiy va x jalikning iqtisodiy sharoitlarini hisobga olgan holda olib borish mumkin.

Yer tuzish nazariyasini, uslubiyatlarini va iqtisodiy-ijtimoiy negizini rganadigan asosiy fan — yer tuzishni loyihalash fanidir.

Yer tuzishni loyihalash fani tabiat va jamiyat rivojlanish qonunlari asosida rivojlanib, fan va texnika yuuuqlari, doimiy sib boruvchi ishlab chiqarish talablari va ijtimoiy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanish darajasiga mos tushadigan, ularning t xtovsiz rivojlanib borishiga, hamda tabiatni muhofaza qilishga zamin yaratadigan qilib yer maydonlarini tashkil etishning nazariy va uslubiy asoslarini ishlab chiqadi.

Har bir yangi texnika va ishlab chiqarish jarayoni texnologiyasi ioyiha asosida ishlanadi va hayotga tadbiiq qilinadi. Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti asrida oyalar va ilmiy fikrlar yangi texnikalarga, qishloq x jahk mashinalariga, ishlab chiqarishning il or texnoioigiyyalariga aylanishigacha juda murakkab va qiyin bosqichiarni bosib tadi. Bu bosqichlar oyaning tu ilishi, uni tajriba y li bilan va ishlab chiqarish sharoitida tekshirish, iimiy xulosalar ishiab chiqish (yoki modellarni tayyorlash) va nihoyat loyihalarda k rsatilgan ishlarni hayotga tadbiiq qilish, ya'ni ularni amalga oshirishni z ichiga oladi. Mana shu bir-biri bilan uzviy bo langan jarayonda loyiha asosiy rinni egallaydi.

Loyiha — bu inshootlar, mexanizrnlar, binolar, il or texnoioigiyyalar va boshqalarni yaratish, amalga oshirishning hisob-kitoblari, y ilari va chizmalari keltirilgan hujjatlar t plamidir.

Yer va suv qishloq x jaiigida asosiy Lshlab chiqarish vositalari b iishi bilan bir qatorda ulardan foydalanishning ziga xos tomonlari ham bor. Ishlab chiqariladigan mahsuiotning miqdori, sifati va tannarxi asosan qishloq x jalik korxonasidagi yerning maydoniga, unumdorligiga, yer turlari tarkibiga, shakliga, y l va tashqi aloqa manzillariga nisbatan joylashgan rniga bo luq. Shuning uchun ham, yer tuzish loyihalari qishloq x jalik korxonalarini hududiarining tashkil topishida, tartibga solinishida va takomiilashishida juda katta ahamiyatga ega.

Yer tuzish loyihasi — xalq x jaligida yerdan samarali foydalanishni ta'min!ovchi yer landshaftlarini yaratishga, ularni iqtisodiy, ijtimoiy va cvologik baholashga qaratilgan, hamda ularga huquqiy asos beradigan hujjatlar t plamidir. Yer tuzishni loyiha-lash ishlari qishloq x jalik va noqishloq x jalik korxonalarida, korxonalararo birlashmalarda olib boriladi.

Yer ishlab chiqarish jarayonida ishiab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etishi bilan bir qatorda, tabiat mahsuli va uning bir b lagi hamdir. Shuning uchun yer tuzish loyihalari faqat yerdan foydalanishda ma'lum tartib o'rnatibgina qolmay, baiki tabiatning boshqa resurslariga (elementlariga) va umuman ekologik tizimga faol ta'sir qiiadi. Shuning uchun ham yer tuzish loyihalarini tabiatni tuzish loyihalari deb ham atash mumkin. Biz bu holni h?ch qachon esdan chiqarmashgimiz va ioyiha tuzilayotgan paytu.: J;~ batra uning tabiatga qiladigan ijobiy va salbiy ta'sirla:.;i aniqiashimiz va baholashimiz shart.

Yer tuzishni loyihalash — yer tuzishning asosi va ajralmas b lagidir. Uning yordamisiz yerdan samarali foydalanishni va yerlarni muhofaza qilishni tashkil etish mumkin emas.

Shunday qilib, *yer tuzishni loyihalash fani* — yerdan to 'la va samarali foydalanishni tashkil qiluvchi loyihalarning nazariy asoslarini, turlarini, tarkibini, amaliy bajarilishini va hayotga tadbiiq qilish yo 'llarini o 'rgatuvchi fandır.

Yer tuzish jarayonida yerga ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar manbaya sifatida qaraladi. Yerni ishlab chiqarish vositasi sifatida tashkil qilish jarniyatda qaror topgan ishlab chiqarish munosabatlari bilan chambarchas bo liqligi unga ijtimoiy-iqtisodiy ma'no beradi. Shu sababli, yer tuzishni loyihalash fani iqtisodiy fanlar turkumiga kiradi.

Hozirgi davrda zbekistonda yer tuzishning mazmuni amaldagi qonunlar bilan belgilanadi. zbekiston Respublikasining 1998-yilda qabul qilingan "Yer kodeksi"ga asosan yer tuzish ishlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

— respublika va uning mintaqalarining yer-suv resurslaridan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish chizmalarini (sxemalarini) ishlab chiqish;

— tumanlar va viloyatlarning yer tuzish chizmalarini (sxemalarini) ishlab chiqish;

— tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bo liq istiqbol rejalarini, respublika miqyosidagi va hududiy dasturlarni ishlab chiqish;

— alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning joylashishi va chegaralari belgilanishini asoslash.

X jaliklararo. yer tuzishga quyidagilar kiradi:

— Joyning zida ovullar, qishloqlar, posyolkalar, tumanlar shaharlar, viloyatlar chegaralarini belgilash;

— yerlarning joylashishidagi noqulayliklarni bartaraf etgan holda yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilarning va mulkdorlarning yangi yer uchastkalarini tartibga solish loyihalarini tuzish;

— yangi tashkil etilayotgan, qayta tashkil etilayotgan qishloq x jalik korxonalari, muassasalari hamda tashkilotlariga yer ajratib berish loyihalarini tuzish;

— korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun olib q yiladigan yerlarni ajratib berish loyihalarini tuzish;

— yer uchastkalarini naturada (joyning zida) ajratib berish, yerga egalik qilish huquqini va yerdan foydalanish huquqini, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini hamda yer uchastkasiga b lgan mulk huquqini tasdiqlovchi hujjatlar tayyorlash. I

— yangi yerlarni zlashtirish, qishloq • x jalik yerlarini yaxshilash, tuproq unumdorligini saqlash va oshirish, buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, tuproqni suv va shamol eroziyasidan, sellardan, k chkilardan, suv bosishdan, zaxlashdan, qaqrab qo-lishdan, zaranglashishdan, ishlab chiqarish chiqindilari, radioaktiv va kimyoviy moddalar bilan ifloslanishdan himoya qilish b yicha ishchi loyihalarni ishlab chiqish;

— barcha yerlarni r yxatga olish, hamda foydalanilmayot- gan, samarasiz foydalanilayotgan yoki belgilangan maqsadda foy- dalanilmayotgan yerlarni doimiy aniqlab borish;

— yerlarni resurs jihatidan baholash, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan yer tuzish hujjatlarini ^shlab chiqish;

— yerlarni baholash tadbirlarini tkazish.

X jaliklarda ichki yer tuzish turi qishloq x jalik korxoifalari, muassasalari va tashkilotlarining hududini tashkil etib, ilmiy asoslangan almashlab ekishni joriy qilishni, barcha qishloq xp'jalik yerlarini (haydalma yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, bo lar, uzum- zorlar) oqilona joylashtirishni, tuproq eroziyasiga qarshi kurash tadbirlarini ishlab chiqishni, shuningdek, su orish shaxobchalarini ta'mirlash va qayta qurishni z ichiga oladi.

Yer tuzish tarkibida topografiya, geodeziya, kartografiya, tuproq, agroximiya, geobotanika jihatidan, tarixiy-madaniy va boshqa y nalishlarda tekshirishlar hamda izlanishlar olib borish nazarda tutiladi.

Yer tuzish murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayon b Iib, u doimiy ravishda rivojlanib boradi. Shuning uchun ham, u bir mar- ta tkaziladigan tadbir emas. Yer tuzish loyihalari ma'lum davr- lardan keyin yangilanib turishi kerak. Yer tuzish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

— yer tuzish ishlarini belgilash;

— yer tuzish ishlarini tkazish (tayyorgarlik ishlari, loyiha tuzish va uni yer tuzish qatnashchilariga taqdim etish);

— loyihani tasdiqlash va amalga oshirish (joylarda chegara belgilarini rnatish, loyiha elementlarini joylarga k chirish va boshq.);

— yer tuzish qatnashchilariga beriladigan hujjatlarni tayyorlash va berish.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yer tuzish jarayonining **asosini** yer tuzishni loyihalash tashkil etadi. Yer tuzishni loyihalash ilmiy fan bo'lib, u yer tuzish turlariva shakllari, hududni va yer bilan ajralmas bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini tashkil etish qonuniyatlari ta'limotidir. Amaliy faoliyat sohasidit esa u yer tuzish loyihalarini ishlash, asoslash va hayotga tadbiquzush yollari va usullari ta'limotidagi bilimlar tizimidir.

Su oriladigan mintaqalarda yer tuzishni loyihalash fanining maqsadi hududning tabiiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitini hisobga olgan holda yerdan foydalanishni, oqilona va samarali foydalanishni tashkil qilish qonuniyatlarini ochib berish va ulardan foydalanish yollari- nini ko'rsatishdir.

Yer tuzish fanining rivojlanishi nuqtayi nazaridan yer tuzishni loyihalashning mustaqil fan sifatida predmeti va uslubiyatlarini aniqlash katta ahamiyatga ega.

3. Yer tuzishni loyihalash fanining predmeti

Yer tuzish rivojlanish jarayonida oddiy yer oichashlar va boshqalardan tashqari, yerdan samarali foydalanish va yerni muhofaza qilish bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlarni talab etadigan murakkab tadqiqlarni ishlashgacha bo'lgan barcha bosqichlarni bosib o'tadi.

Ilm-fan rivojlanishining tarixi shuni ko'rsatadiki, oldin har bir sohada tajriba asosida amaliy bilimlar paydo bo'ladi. Amaliy bilimlar ularga bo'lgan talabni faqat belgili vaqtgacha qondira oladi. Keyin esa amaliy bilimlar mahiyatini ilmiy asosda tushunishga zarurat tuziladi va natijada, maxsus fanni yaratish kerak bo'ladi. Yer tuzish ham xuddi mana shu jarayonni bosib o'tadi va tabiat bilan jamiyat rivojlanishining obyektiv qonuniyatlarining yerdan foydalanishga ta'sirini ko'rsatadigan va shu asosda yerdan samarali foydalanishni tashkil etish qonuniyatlarini aniqlaydigan fanlar tizimiga aylandi. 1920—1930-yillarda yer tuzish fanlari tarkibi "Yer tuzish texnikasi", "Loyihalash uslubiyati" va "Yer tuzish iqtisodi" fanlaridan iborat edi.

XX asrning 30-yillari boshlariga kelib, "Yer tuzishni loyihalash" fani yer tuzishning asosiy faniga aylandi. 60-yillar boshlarida esa yer tuzish fanlari yanada rivojlanib, yangi ilmiy yutuqlar

paydo b ldi. Bu y naliqlar paydo b lishiga iqtisodiy-matematik usullar va modellashtirishning keng q Fianila boshlashi, yangi geodeziya asboblarining va EHMLarning paydo b lishi sabab b ldi. Natijada, yangi "Yer tuzishning ilmiy asoslari", "Yer tuzish va yer munosabatlari tarixi", "Yer tuzishda geodezik ishlar", "Yer tuzishda iqtisodiy-matematik usullar va modellashtirish", "Yer tuzish ishlarini tashkil etish va rejalash" fanlari yer tuzish fanlari turkumiga q shildi. Shu bilan bir qatorda "Yer tuzish iqtisodi" va "Loyihalash uslubiyati" fanlari "Yer tuzishni loyihalash" faniga q shib yuborildi.

70-yillarda esa ilmiy izlanishlar uslubiyatlari rivojlanishi natijasida yer tuzish fanlari turkumiga "Mutaxassislikka kirish", "Yer tuzishda ilmiy izlanishlar uslubiyati." va "Yer resurslaridan foydalanishni rejalash va bashoratlash" fanlari q shildi. Yer tuzish fanlarini tabaqalashtirish natijasida "Yer tuzish iqtisodi" fanini qaytadan maxsus fan sifatida "Yer tuzishni loyihalash" fanidan ajratish zarurati tu ildi.

Shunday qilib, hqzirgi davrdd yer tuzish fanlarining belgili tizimi yuzaga keldi. Bu tizim profjessor S.N.Volkov tomonidan tuzilgan va 1-rasmda keltirilgan*.

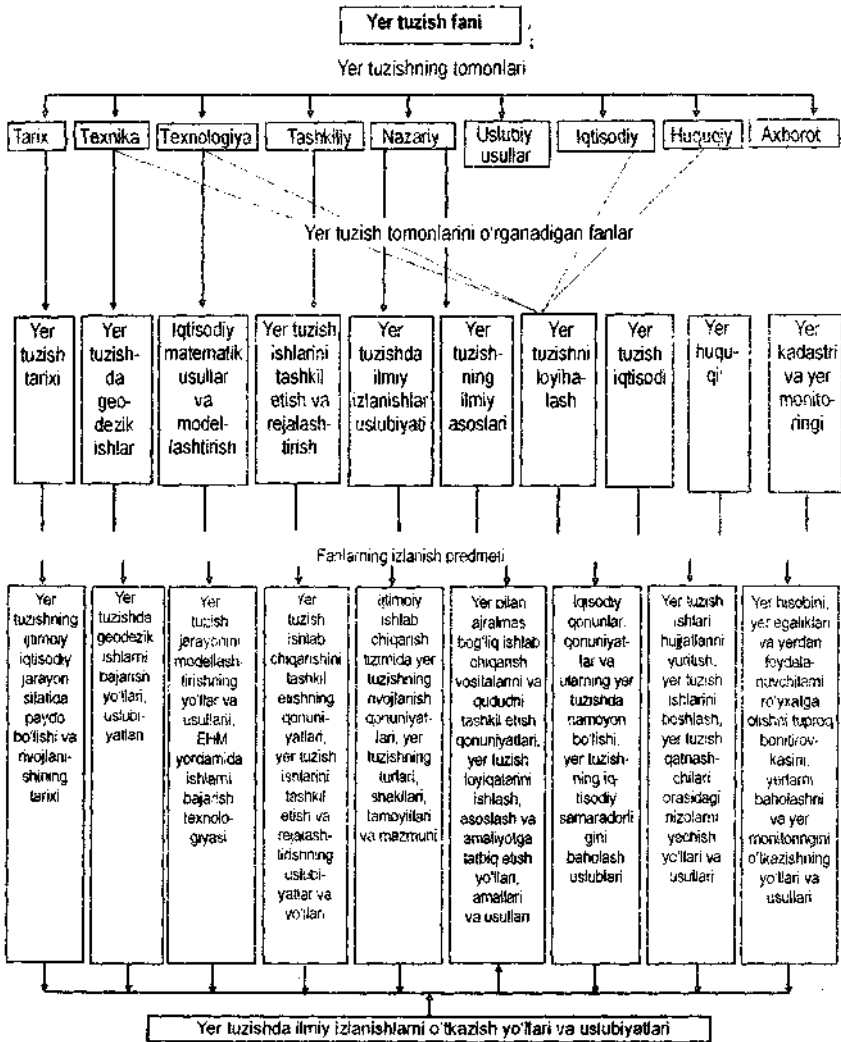
Yer tuzishni loyihalash fani bamha yer tuzish va umummutaxassislik fanlaridan olingan bilimlarni zida mujassamlaydi. Umummutaxassislik fanlari turkumiiga geodeziya, tuproqshunoslik (geobotanika asoslari bilan), melioiatsiya va yerlarni rekultivatsiyalash, agro rmon melioratsiyasi va rmon tuzish asoslari, xaritashunoslik, yer kadastru, qishloq /ab.oii yashash joylarini loyihalash, hududni muhandislik jihozlai /!, agrar iqtisod, dehqonchilik va simlikshunoslik, qishloq x(/>jaligini mexanizatsiyalash va boshqalar kiradi.

Masalan, x jaliklarda ichki yer tuzish loyahasining almashlab ekishni tashkil etish bilan bo licj masalalarini yechish uchun yer tuzuvchi quyidagilarni bilishi kerak:

— tuproq xossalarining (unu.mdorligi, mexanik tarkibi, namligi, sh rlanish darajasi) simlik Jarga ta'sirini;

— mazkur x jalikda dehqo nchilikning qanday texnologiyalarini q llashni;

* (3eMjiejcTpoHTeJibHoe npoeKTHpoBaHHe /T\oa. pefl. C.H.BojiKOBa. M.: /KOJIOC, 1997. 24, 25-b.).

I-rasm. Yer tuzishning maxsus fanlari tizimida yer tuzishni loyihalashning o'zmi.

— dala shakli va maydonining qishloq x jalik texnikasi unumdorligiga ta'sirini;

— x jalik sharoitida ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etishning, boshqarishning qanday turlarini q llash yaxshi natija berishini;

— almashlab ekish maydonlarini joylashtirishni qanday qilib aholi yashash tizimi, y I tarmoqlari, irrigatsiya va melioratsiya shaxobchalari, ihota daraxtlari polosalarini joylashtirish va eroziyaga qarshi agrotexnik tadbirlar bilan bo lashni;

— loyihalangan su orish (ishchi) uchastkalari va almashlab ekish dalalari chegaralarini qanday geodeziya asboblari va usullari yordamida yerga k chirishni va boshqalarni.

Yer tuzishni loyihalash obyekti x jaliklar, yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar tizimi bilan bo liq holda hududni tashkil etishdir. Yer tuzishni loyihalash fanining predmeti hududni va yer bilan ajralmas bo liq ishlab chiqarish vositalarini tashkil etish qonuniyatlari va yer tuzish loyihalarini ishlash, asoslash va amalga oshirish usullari, y llari va uslubiyatlaridir.

Loyihalarning mazmuni va tuzish uslubiyatlari hamda loyihalash tartibi tabiiy va iqtisodiy sharoitlarga bo liq. Yer tuzishning turlari va shakllarining k pligi, tabiiy va iqtisodiy sharoitlarning xilma-xilligi loyihalarni tuzishda har xil usullardan foydalanish zaruratini tu diradi.

4. Yer tuzishni loyihalash usullari

Yer tuzishni loyihalashning rivojlanishi jarayonida loyihachilar tomonidan q llaniladigan usullar ham zgarib va takomillashib keldi. Oldiniga, yer tuzish faqat yer lchash bilan bo liq texnik harakatlardan (yerlarni b lish, maydonlarni aniqlash va chegaralarni belgilash) iborat b lgan davrda, loyihalash amaliyotida asosan matematikadan foydalanilar edi. Yerlarni b lish va maydonlarni hisoblashda grafik, analitik va mexanik usullardan foydalanilgan va asosiy ish qurollari poletkalar, lchagichlar, masshtab lineykalari va planimetrlardan iborat b lgan.

Asosiy yer tuzish ishlari yerlarni chegaralash b lgan davrda, yer tuzishni loyihalashning ahamiyati ancha oshdi va hisoblash, lchash ishlari qatoriga yerning sifatini baholash b yicha tadbirlar q shildi. Yerlarni b lish, qayta taqsimlash, q shish jarayonlarida yer tuzish loyihalari ancha murakkablashib, ularni tuzishda

statistika, yer hisobi, yerni baholash ma'lumotlaridan keng lamda foydalanila boshlandi. Bu davrda yer tuzish yechimlarini tayyorlashning asosiy usuli ketma-ket yaqinlashish (iteratsiya) usuli (umumiylikdan xususiylikka) b ldi. Loyiha sifatini oshirish maqsadida u yer tuzish qatnashchilari bilan kelishilgan holda tuzilishi va ekspertlar tomonidan baholangan boiishi kerak.

Tabiiy va x jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlari har xilligi, tuproq qatlami va yerning meliorativ ahvolining turli-tumanligi, hudud kengliklarining bir-biridan farq qilishi va aholi yashash tizimlaridagi har xilliklar yer tuzishni loyihalashda bir xil yechimlarni qo'lash mumkin emasligini taqozo etadi. Hozirgi davrda kompleks loyihalar k p sonli har .xil mutaxassislar guruhi (yer tuzuvchilar, agronomlar, tuproqshunoslar, iqtisodchilar, gidro-texniklar va boshq.) tomonidan ishlanadi.

Yer tuzishni loyihalashda hozirgi davrda, asosan, quyidagi usullardan foydalaniladi:

hisob-konstruktiv, iqtisodiy-matematik, iqtisodiy-statistik, ilmiy abstraksiya, monografik va boshqalar.

Hisob-konstruktiv usuli aniq usulda va belgilangan tartibda olib boriladigan hisoblar va balanslarga asoslangan boiib, u aniq loyiha yechimini olishga imkon beradi.

Masalan, x jalikda almashlab ekish tizimini loyihalash va hududda t ri joylashtirish uchun chorva mollariga zarur yem-xashak balansini, yem-xashak ekinlari maydonini hisoblash kerak. Bu hisoblashlar yem-xashak ekinlari uchun ajratiladigan yerlarning sifatini, joylashgan rnini, belgilangan almashlab ekish turlarini, sonini va maydonlarini hisobga olgan holda olib boriladi.

Agar, x jaliklarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sharoitlari murakkab boisa, hisob-konstruktiv usuli k p variantlilik (k p yechimlilik) usuli bilan almashtiriladi. Bu usulda bir necha, har xil loyiha yechimlari ishlanadi va ular belgilangan k rsatkichlar tizimi yordamida baholanib, yaxshi yechim aniqlanadi.

Ilm-fan va texnika taraqqiyoti natijasida zamonaviy qudratli hisoblash texnikasi yaratildi va ular amaliy iqtisodiy izlanishlarda keng qo'lanila boshladi. Natijada, yer tuzishni loyihalash jaryonida ham matematik modellashtirish, iqtisodiy-matematik va iqtisodiy-statistik usullardan foydalanila boshlandi.

Matematik modellashtirish matematik bogianishlar yordamida

O'rgani'ayotgan obyektlarning modellarini tuzishga asoslangan. Iqtisodiy matematik modellashtirish hududni tashkil etishning umumiy turdagi qonuniyatlarini belgilash, ularning zgarish sabablarini aniqlash, har xil sharoitlarni modeilashtirishda ularni takomiilashtirish yoilarini topish imkonini beradi.

Iqtisodiy matematik usullar — iqtisodiy xarakterga ega boigan yer tuzishni loyihalashning keng k lamdagi masalalarini yechishga qaratilgan. U ziga differensial hisoblash, chiziqli, dmamik, statistik va matematik dasturlashning boshqa turlarini mujassamlab, matematik modeliardan amaliy foydalanishga qaratilgandir. Bu usulni qoilashtirishda asosan masalaning optimal yechimi izlanadi, ya'ni, yer tuzish loyahasining mumkin b lgan barcha yechimlari orasidan eng yaxshisi belgilangan cheklashlar, shartlar va optimallik k rsatkichi yordamida tanlanadi.

Iqtisodiy statistik usul — matematik statistika usullari yordamida t plangan maiumotlarni tahlil qilish natijasida loyihaviy yechimlarni aniqlashga asoslangan. Bu usullar tarkibiga korrelyatsiya, regressiya va dispersiya tahlillari, ekspertli baholash, ishlab chiqarish funksiyalari kiradi.

Yer tuzishni loyihalashda yuqorida keltirilgan usullar yer tuzish loyihalarini ishlashga tayyorgarlik jarayonida yer tuzish tkazilayotgan x jalikning iqtisodiyotini, yerlarining ahvolini va ulardan foydalanish darajasini rganishda, hamda loyihaiash me'yorlarini tayyorlashda va loyihalarni iqtisodiy asoslashda q Haniladi.

Hozirgi davrda geoaxborot (GAT) va yer axborot (EAT) tizimlarining, zamonaviy kompyuter texnikalari va dasturlash ta'minotining paydo b lishi, yer tuzish maiumotlari axborot bazasining rivojlanishi natijasida yer tuzish usuilari tizimi yer tuzishni loyihalashning EHM dan foydalanish yordamida avtomatlashgan texnologiyasiga aylana boshladi.

Yer tuzish b yicha ilmiy izlanishlarni olib borishda monografik usuldan ham keng foydalaniladi. Bu usul jarayonlar va hodisalarning ayrim ziga xos va namunaviy tomonlarini chuqur rganishga asoslangan. Bu rganishlar asosida ilmiy xuiosalar qilinadi, taklif va tavsiyalar tayyorlanadi. Yer tuzishni loyihalash b yicha izlanishlar davrida, asosan, il or qishloq x jalik korxonalari hududlarining tashkil etilishi yoki yer tuzish ishlarini amalga oshirishning samaraliroq usiubiyatlari, y Uari, texnologiyalari va usullari Baholanadi.

Ilm-fan yutuqlarini va il or x jaliklar tajribalarini aniq ishlab chiqarish obvektlarida sinab k rishga zarurat tu ilganda eksperimental yer fuzishni loyihalashdan foydalaniladi. Bunda eksperimental loyihalash natijalari b yicha boshqa korxonalar hududlarini qayta tashkil etishnink maqsadga muvofiqligi t risida xulosa chiqariladi. j T

Monogrpfik va eksperimentai usullardan foydalanish jarayonida dala kukatishlari va hududni rganish, hamda xronometraj usullaridan ham foydalanish mumkin.

5. Yer tuzishni Ioyihalash tamoyillari (prinsiplari)

Yer tuzishning asosiy vazifalari zbekiston Respublikasining "Yer kodeksida" k rsatilgan b lib, ular yerdan ilmiy asoslangan holda t Iaj oqilona va samarali foydalanishni tashkil qilishdir. Yer tuzish tehleri yuqorida keltirilgkn vazifalardan kelib chiqadigan umumiy tamoyillar (prinsiplar) \asosida olib boriladi. Ularni qisqacha quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Loyifalashni tashkil etish, texnika va texnologiyalar sohasidagi ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan iloji boricha maksimal foydalanish tamoyili. Bu tamoyil loyihalash jarayonida eng zamonaviy t^xnik vositalar va usullardan foydalangan holda loyihaviy yechinilarning samaradorligini oshirishni talab etadi. Qishloq x jalik korxonalari hududlarini zamonaviy texnikadan foydalanishga v^ ishlab chiqarishning il or tVxnologiyalarini joriy etishga moslash natijasidagina biz yerdan va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishga emhishimiz mumkin. Demak, biz yer tuzish loyihalarini ishlashda eng zamonaviy texnikadan foydalanishni va il or texnologiyalarni joriy etishni k zda tutishimiz kerak.

2. Birinchi navbatda tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan masalalarni yechish tamoyili. Yer tuzish loyihalari tabiatning ajralmas b lagi boigan yerning landshaftiga zgartirish kiritishi sababli, ularning tabiatga ta'siri sezilarli boiadi. Bu ta'sir ijobiy yoki salbiy b lishi mumkin. Bu tamoyil yer tuzish loyihalari yechimlarini ekologik jihatdan baholab, ularning ichidan faqat atrof-muhitga salbiy ta'sir qilmaydiganlarini tanlab olishni taqozo etadi.

3. Hududning tabiiy va ekologik sharoitini toia hisobga olish tamoyili. Yer tuzish loyihalarini ishlayotganda Respublika yer fon-

dini tabiiy qishloq x jalik rayonlariga b lish natijaiari, yer tuzish tkazilayotgan hudud tabiiy sharoiti va, yerlarininj? joylashuvi, relefi hisobga olinadi. Shu bilan bir qatojrda, yer ka^iastri ma'lu-motlaridan, ekologik va boshqa maqsadlijirda tkazilgan muhan-dislik va dala qidiruv ishlari natijalaridan keng foydalahiladi.

4. Yerdan foydalanishda qishloq x jaligining ustuvorligini ta'minlash tamoyili. Qishloq x jaligida /uproq unumdorligi katta ahamiyatga ega. Respublikamizda ununiidor tuproqli j su oriladi-gan yerlar kam b lganligi sababli, yer tuzish loyihalairida ulardan faqat qishloq x jaligi maqsadlari uchijn foydalanishni i ta'minlash kerak. Qishloq x jalik yerlarining noqishloq x jalik maqsadlari uchun ajratilishiga y l q ymaslik zarur.

5. Loyihaning yuqori iqtisodly va ijtimoiy samaradorligini ta'minlash tamoyili. Loyihaning har bir yechimi iqtisodiy asoslani-shi kerak. Iqtisodiy asoslash loyi'nada k rsatilgan tadbirlarni amalga oshirish natijasida olinadigan q shimcha mahsulotni hisoblab to-pish y li bilan bajariladi. Iqfisdoy samara ijtimoiy samara bilan chambarchas bo liqdir. Saba'bi, odamlarning yashashl mehnat qi-lish, dam olish sharoitlarini va ularga maishiy xizmatj k rsatishni yaxshilash x jalik oladi^an iqtisodiy samaraga t ridan-t ri bo liqdir. Mehnatkashlarning turmush va mehnat sljaroitlarining yaxshilanishi esa mehnat unumdorligining k tarilishig,a va natijada iqtisodiy samaradorlikni/ng oshishiga olib keladi. 7

6. Yerdan foydalan^sh jarayonida uni no rin isrojpgarchilikdan, nooqilona x jalik yuiritishdan, tabiatning va ishlab jchiqarishning salbiy ta'siridan mufnofaza qilish tamoyili. Loyihaning har bir yechimi huquqiy va/ ekologik asoslanishi kerak. Yendan kelajakda foydalanish b yicha qilinadigan takliflar madaniy agrtar landshaft-larni rivojlantirishg,a, tuproq unumdorligini saqla^h va doimiy oshirishga qaratilgan va yerdan foydalanishda no rfn isrofgarchi-liklarga yoi q ymaydigan me'yoriy hujjatlarga asosliangan boiishi kerak.

7. Loyihada q yilgan masalalarning bir-biri bilah bogiiq hol-da toia yechilishini ta'minlash tamoyili. Loyihaning asosiy qism-lari va elementkiri bir-birlari bilan, yerdan foydalanishni va u bi-lan bogiiq ishlab chiqarish vositalarini tashkil qilishga qaratilgan boshqa bashorailash, rejalash va loyihalash ishlari bilan chambar-chas bo lanishini ta'minlash kerak. Bularga birinchi navbatda tu-man yer tuzis,h chizmalari, melioratsiya loyihalari, yoi qurilishi chizmalari va. loyihalari, aholi yashash joylari bosh loyihalari va

boshqalar kiradi. Agar yuqorida keltirilgan bo'liqlik bo'limasi loyihada, albatta, xatoliklar kelib chiqadi.

8. Yer tuzishda yer tuzishidagi qonunlarga to'liq rioya qilish tamoyili. Yer tuzish natijasida yerdan foydalanish va yerga egalik qilish bilan bo'liqlik huquqiy masalalar ham yechiladi. Bu esa z navbatida hududni belgilangan yer munosabatlariga moslab tashkil etishni talab etadi.

Yuqorida keltirilgan asosiy talablar va umumlashtirilgan tamoyillar har xil yer tuzish ishlarini bajarish uslubiyatlarini yaratishda va loyihalashda katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

- Ⓜ
1. Yer tuzishni loyihalash qanday paydo bo'lgan?
 2. Yer tuzishni loyihalash tushunchasini tavsiflang.
 3. Nima "Yer tuzishni loyihalash" fanining predmeti hisoblanadi?
 4. Yer tuzishning umumiy tizimida yer tuzishni loyihalashning roli va ahamiyati qanday?
 5. Nima uchun yer tuzishni loyihalash yer tuzish jarayonining asosiy b'g'ini hisoblanadi?
 6. Ilmiy bilimlar tarmog'i sifatida yer tuzishni loyihalashning qanday ziga xos belgilari bor?
 7. Yer tuzishni loyihalashning qanday usullari bor?
 8. Yer tuzishni loyihalash tamoyillarining yer tuzish tamoyillaridan farqi nimada?
 9. Jamiyat rivojlanishining har xil bosqichlarida yer tuzishni loyihalashning roli qanday bo'lgan.

II bob.

YER TUZISHNI LOYIHALASH TEXNOLOGIYASI VA USULLARI

1. Yer tuzishni loyihalash tizimi va uning asosiy mazmuni

Hozirgi davrda z'bekistonda aniq yer tuzish tizimi tashkil topgan bo'lib, u davlatimiz yer resurslarini boshqarish sohasiga kiradi va yer qonunlarini hayotga tadbiq qilish, yerdan samarali va to'liq foydalanishni tashkil etish, yerni muhofaza qilish, toza

ekologik muhit yaratish va tabiiy landshaftlarni yaxshilash kabi vazifalarni bajaradi.

Yer tuzish tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- qonunlar bilan belgilangan yer tuzish ishlari;
- aniq, qonuniy belgilangan yer tuzish ishlarini bajarish tartibi;
- yer tuzish hujjatlarining tasdiqlangan r yxati;
- yer tuzish faoliyati bilan shu ullanuvchi maxsus tashkil etilgan yer tuzish xizmati;
- yer tuzishni tashkil etish;
- yer tuzish qatnashchilari;
- mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimi.

Yer tuzish ishlarining asosiy qismi yer tuzish loyihalari yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham yer tuzishni loyihalash tizimi katta ahamiyatga ega. Bu tizim loyiha oldi, loyihalash va loyihani hayotga tadbiiq etish bosqichlarini z ichiga oladi.

Loyiha oldi bosqichida yer tuzishni loyihalash maqsadlari uchun quyidagi hujjatlar ishlanadi:

- ma'muriy tuman yer tuzish chizmalari;
- ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish, agrosanoat ishlab chiqarishini va uning tarmoqla qni rivojlantirish, yer munosabatlarini, yer egaliklarini va yerdan foydalanishni takomillashtirish, tabiatni muhofaza etish tadbirlarini loyihalash bilan bo liq ayrim yer tuzish ishlari chizmalari;
- bir guruh yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar hududlarida, loyihalash obyektlarida yerdan foydalanish va uni muhofaza etish bilan bo liq yer tuzish tadbirlarini amalga oshirishni texnik-iqtisodiy asoslash hisob-kitoblari.

Tuman yer tuzish chizmasi asosiy loyiha oldi hujjati hisoblanadi va tuman yer resurslaridan foydalanish va uni muhofaza etishning kelajakdagi (10—15 yildan kam b limgan davrdagi) eng samarali y llarini aniqlaydi. U tuman agrosanoat majmuasi va boshqa tarmoqlarini, yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar tizimini rivojlanishtirishning asosiy y llarini k rsatib beradi.

Tuman yer tuzish chizmasida quyidagi masalalar z yechimini topadi:

- kelajakda tuman x jaligi tarmoqlarining rivojlanishini hisobga olgan holda, ularning yer resurslariga b limgan talablarini asoslash;

— qishloq x jaligida va boshqa tarmoqlarda foydalanish uchun yaroqli yerlarni aniqlash va ularni zlashtirish navbatlarini belgilash;

— erlarni tarmoqlar orasida taqsimlash, yer egaliklari va yerdan foydalanish tizimini takomillashtirish va ular yerlaridagi kamchiliklarni tugatish;

— yer resurslaridan intensiv foydalanish va qishloq x jalik yerlari unumdorligini oshirish y liarini belgilash;

— x jalik markazlari, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimlari tarmoqlarining kelajakdagi nvojanishini va hududiy joylashuvini aniqlash;

— qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishni k paytirish b yicha takliflar tayyorlash;

— yerni va tabiatni muhofaza qilish b yicha tadbirlar ishlab chiqish;

— belgilangan tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur kapital mablag¹lar, moddiy va mehnat resurslari miqdorini aniqlash va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash.

Yer tuzish tizimi oldida turgan ayrim masalalardan kelib chiqqan holda, yer qonunlarini hayotga tadbqiq qilishda, yer islohatini tkazishda, tabiatni muhofaza etish tadbirlarini mustaqil ravishda tkazishda tuman yer tuzish chizmasi tarkibida yerdan foydalanish va uni muhofaza etishga qaratilgan ayrim chizmalar ham ishlanishi mumkin.

Bunday chizmalar jumlasiga quyidagilar kirishi mumkin:

— tuman xududidagi yerlarni qayta taqsimlash chizmasi;

— eroziyaga qarshi tadbiriari chizmasi;

— buzilgan yerlarni rekultivaisiyalash chizmasi;

— tuman hududida ichki y llarni joylashtirish chizmasi;

— qishloq x jalik ishiab chiqarishini joylashtirish, ixtisoslashtirish va yiriklashtirish chizmasi.

Bu chizmalar ham loyiha oldi hujjatlari jumlasiga kiradi va ulardan yer tuzish loyihaiarini ishlashda foydalaniladi.

Texnik iqtisodiy asoslashlar va hisoblardan ham loyiha oldi ishlari sifatida foydalaniiadi. Bunday asoslashlar va hisoblashlar asosan su orish va meiioratsiya ishlarini tkazishda, hamda ular bilan bo liq gidrotexnik inshootlarini qurishda va boshqa murakkab obyektlarni loyihalashda q llaniladi. Ulaming asosiy vazifasi yuqorida k rsatilgan ishlarning zaruriigini va iqtisodiy samaradorligini asoslashdan, bu ishlarni amalga oshirishning eng sama-

rali y illarini va usullarini topishdan, ularni amalga oshirish tartibini belgilashdan iborat.

Yer tuzishni loyihalashning loyiha oldi asosi sifatida yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza etishning mintaqaviy dasturlaridan ham foydalanish mumkin. Ular yerdan foydalanishni va yerlarni muhofaza qilishni tashkil etish b yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish muddatlarini, bajaruvchilarini, zarur moddiy, mehnat va boshqa resurslarni z ichiga oladi.

Yechiladigan muammolar mazmuniga qarab quyidagi turlarga b linadi: yangi yerlarni zlashtirish dasturi; tuproqni eroziyadan himoyalash dasturi; buzilgan yerlarni tiklash dasturi; tuproq unumdorligini oshirish dasturi va boshqalar.

Mintaqaviy dasturlarni ishlashga asos b lib, respublika miqyosida ishlangan shunga xshash dasturlar hamda yerdan foydalanishni va yerlarni muhofaza etishni bashoratlash b yicha ishlar natijalari xizmat qiladi.

Respublika miqyosida yer va suv resurslaridan samarali foydalanishni va yerlarni muhofaza qilishni tashkil etish b yicha asoslangan qarorlarni qabul qilish uchun yer tuzish xizmati tomonidan mamlakatimiz (mintaqalar) yer-suv resurslaridan foydalanish va yerlarni muhofaza qilish bosh chizmasi ishlanadi. Bu chizmalar asosida esa viloyat yer tuzish chizmalari ishlanadi.

Tuman yer tuzish chizmalari viloyat yer tuzish chizmalariga nisbatan kattaroq aniqlikda ishlanadi. Ularda yer tuzishning asosiy masalalari b yicha yechimlar qabul qilinadi. Bu yechimlar keyinchalik x jaliklararo, x jaliklarda ichki yer tuzish, melioratsiya, aholi yashash joytari, y l qurilishi va boshqa muhandislik loyihalarga asos b lib xizmat qiladi.

Zarur hollarda yer tuzish loyihasini ishlashdan oldin qidiruv va izlanishlar tkaziladi. Bu ishlarga topografiya-geodeziya, tuproq, tuproq eroziyasi, tuproq melioratsiyasi, geobotanika, suv x jaligi, y illar, aholi yashash tizimini rganish va yer tuzish bilan bo liq qidiruv va rganish ishlari kiradi. Qidiruv va rganish ishlari natijalari va yer kadastri hujjatlari loyiha ishlashda asos b lib xizmat qiladi. Bu ishlar ham yer tuzish xizmati tomonidan bajariladi.

Tuman yer tuzish chizmalari va boshqa loyiha oldi hujjatlari asosida x jaliklararo va x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari ishlanadi.

X jaliklararo yer tuzish loyihalari yaugi qishloq x jalik korxonalarini tashkil etish, mavjud korxonalar yerlaridagi kamchi-

liklarni tugatish, noqishloq x jalik korxonalariga yer ajratish masalalarini yechadi.

Faqat x jaliklararo yer tuzish loyihasi asosidagina korxonalarga, tashkilotlarga, muassasalarga va, fuqarolarga yerga egalik qilish, yerdan foydalanish huquqlarini beruvchi hujjatlar beriladi. X jaliklararo yer tuzish loyihasi yerga k chirilganidan va yerda x jaliklar chegaralari chegara belgilari bilan aniq belgilanganidan keyingina yer egalari va yerdan foydalanuvchilar z faoliyatlarini boshlashlari mumkin.

X jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari faqat qishloq x jalik korxonalari uchun tuziladi. Ularning asosiy vazifasi yerdan foydalanishni va yerlarni muhofaza qilishni hamda yer bilan ajralmas bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini oqilona va samarali tashkil etishdan iborat. Shuning uchun ham x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari nafaqat qishloq x jalik korxonalari hududlarini tashkil etishni, balki aholi yashash tizimini, ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqarishni ham tashkil etish masalalarini z ichiga oladi.

X jaliklarda ichki yer tuzish loyihasida quyidagi asosiy masalalar yechiladi:

— yerlarni x jalik b'liklari orasida taqsimlash, x jalik va ishlab chiqarish markazlarini joylashtirish, asosiy magistral yo'llarni va boshqa umumx jalik ahamiyatiga ega muhandislik obyektlarini joylashtirish;

— x jalikning iqtisodiy va ekologik asoslangan yer turlari tarkibini belgilash, yerlarni bir turdan boshqa turga o'tkazish va yaxshilash;

— daraxtzorlarni joylashtirish, almashlab ekish, yaylovlar va pichanzoriardan almashlab foydalanish tizimini ishlab chiqish, ularning hududlarini tashkil etish;

— yer egalari va yerdan foydalanuvchilar uchun yerdan foydalanish b'liki yicha majburiy talablar va me'yorlarni belgilash.

Yer tuzish loyihalarida k'nda tutilgan yer tuzish tadbirlarini bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadida, ayrim hollarda tuman yer tuzish chizmalarida ham aniq yer uchastkalari b'liki yicha yerdan foydalanish va yerlarni muhofaza etish b'liki yicha ishchi loyihalari tuziladi.

Bu loyihalar yerdan va yer bilan bogliq boshqa ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish va yerlarni muhofaza qilish b'liki yicha amalga oshirilishi uchun kapital mablag'lar talab etiladigan barcha tadbirlarga tuziladi. Bu tadbirlar jumlasiga yangi yer-

larni zlashtirish, qishloq x jalik yerlari sifatini yaxshilash, yerlarni rekultivatsiyalash, irrigatsiya, melioratsiya va yoi tarmoqlarini qurish, bo lar, ihota daraxtlari polosalari va boshqa daraxtzorlarni yaratish, eroziyaga qarshi gidrotexnik inshootlarni qurish va boshqalar kiradi.

Ishchi loyihalar moliyalashni boshlash va beigilangan tadbirlarni amalga oshirish uchun asos b lib xizmat qiladi.

Yer tuzish loyihalarini amalga oshirish bosqichida loyihani hayotga tadbiq etish jarayoni ustidan mualliflik nazorati rnatiladi. Zarur hollarda esa mualliflik nazorati tkazilayotganda loyihaga tuzatishlar kiritilishi mumkin. Mualliflik nazorati yer tuzish xizmati tomonidan amalga oshiriadi. U loyiha yechimlarining z vaqtida va t ri bajarilishini, belgilangan texnologiyalarga va ishlarining smeta bahosiga, yerdan foydalanish va yerlarni muhofaza qilish b yicha majburiy talablar va me'yorlarga toia rioya qilishni ta'minlash maqsadida tkaziladi.

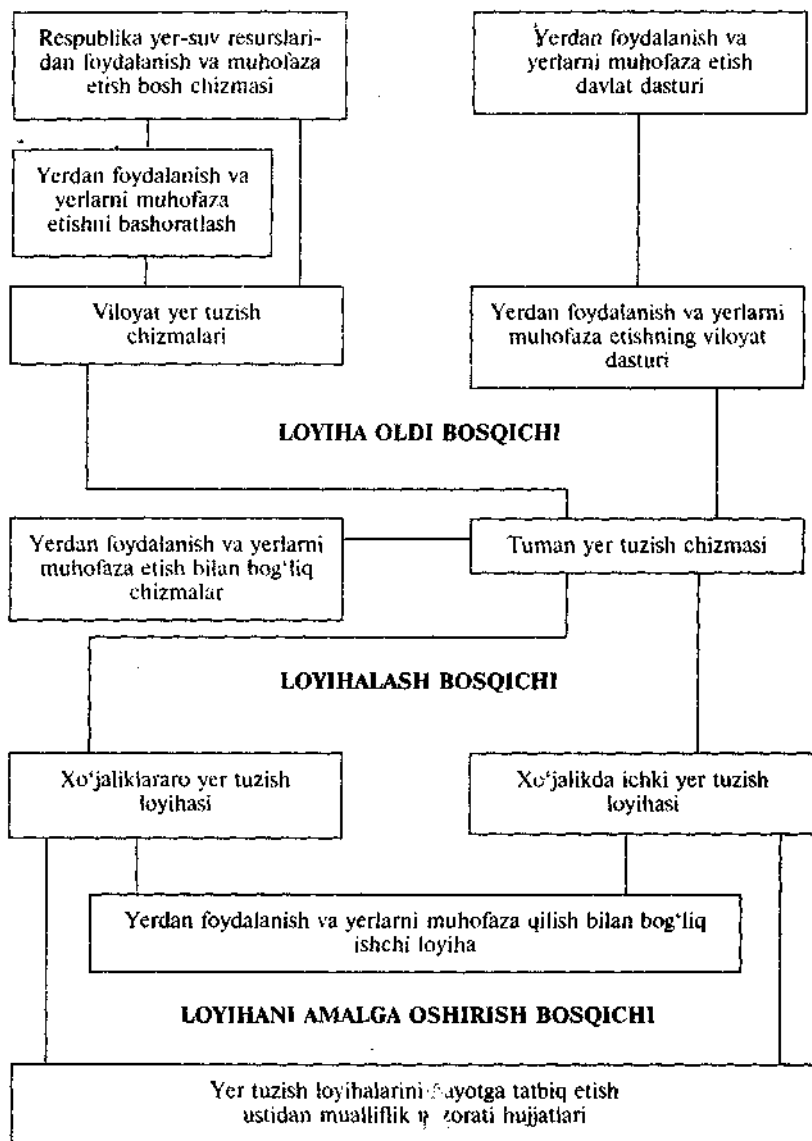
Mualliflik nazorati natijalari tahlil etilib, yoi q yilgan kamchiliklarning kelib chiqish sabablari aniqlanadi va ularni tugatish b yicha tadbirlar ishlab chiqiladi.

Yer tuzishni loyihalashning bosqichlari va tarkibi 2-rasmda keltirilgan.

2. Loyihalash bosqichlari

Tabiat mahsuli boigan yerdan ishlab chiqarish vositasi sifatida foydalanish va mehnat jarayonini samarali tashkil etish uchun yerni tuzish kerak. Yerni tuzish lozimligi undan foydalanish vaqtida uni boiish, boiaklar maydonlarini aniqlash va yer bilan bogiiq b lgan boshqa ishlab chiqarish vositalarini (y llar, ariqlar, zovurlar, imoratlar, daraxtlar va boshq.) va aholi yashash joylarini joylashtirish zaruratidan kelib chiqadi.

REJALASH VA BASHORATLASH BOSQICHI

2-rasm. Yer tuzish ishlari jurnumiy tizimida yer tuzishni loyihalarning o'zini.

Yerni tuzish deganda — yerdan va u bilan ajralmas boʻliq boshqa ishlab chiqarish vositalaridan, ishchi kuchlaridan belgilangan tartibda foydalanishni tashkil qilish tushuniadi.

Inson yer tuzish yordamida yerda moddiy boyliklarni ishlab chiqarish va ijtimoiy talablarni qondirishga qaratilgan aniq maqsadga mos tushadigan tartib rnatadi. Bu ishiami bajarishda insonning yerga va umuman tabiatga bʻlgan munosabati namoyon bʻladi. Shuning uchun ham tabiat mahsuli bʻlgan yemi va u bilan boʻliq boshqa ishlab chiqarish vositalarini tuzish jamiyat ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishiga olib keladi va shunga qaratilgandir.

Yer tuzishni tkazish tʻrisida qaror qabul qilinganidan boshlab, to loyiha tuzilib, amalga oshirilgunicha bajariladigan ishlar ketma-ket belgili tartibda bajariladi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni z ichiga oladi:

- tayyorgarlik ishlari;
- yer tuzish loyihasini ishlash;
- loyiha hujjatlarini kʻrib chiqish va tasdiqlash;
- loyihani joylarga kʻchirish;
- yer tuzish hujjatlari va materiallarini rasmiylashtirish va buyurtmachiga berish;
- yer egalari va yerdan foydalanuvchilar tomonidan loyihaning bajarilishi ustidan mualliflik nazorati.

Yuqorida keltirilgan har bir bosqichning mazmuni yer tuzish turlariga, yer qonunlariga, hamda yer tuzish loyihalarini ishlash bʻ yicha kʻrsatmalar, qʻllanmalar va boshqa meʼyoriy hujjatlarga asosan aniqlanadi.

Tayyorgarlik ishlari ikki qismga bʻlinadi: kameral tayyorgarlik ishlari va dala izlanishlari.

Kameral tayyorgarlik ishlari davrida yer tuzish tkaziladigan obyektlar bʻ yicha maʼlumotlar tʻplanadi. Bu maʼlumotlar jumlasiga oldin tkazilgan topografiya, geodeziya, tuproq, geobotanika, melioratsiya va boshqa izlanishlar natijalari, yer tuzish chizmalari va loyihalari hamda yer tuzish obyektlarini iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik tavsiflovchi hujjatlar va chizmalar kiradi. Kameral tayyorgarlik davrida yigʻilgan hujjatlar va maʼlumotlar tahlil qilinib, ularning loyiha tuzisi uchun yetarlilik va yaroqlilik darajasi aniqlanadi. Bu maʼlumotlarni todirish va yangilash maqsadida tkaziladigan dala izlanishlari hajmi aniqlanadi. Dala izlanishlari davrida hududning yer fjaridagi, tuDroqning melio-

rativ holatidagi, aholi yashash tizimidagi, irrigatsiya-melioratsiya va y l tarmoqlaridagi, yer egaliklari hamda yerdan foydalanuvchilar tizimidagi va boshqa zgarishlar rganiladi.

Loyiha yechimlari yer tuzishning maqsadiga, vazifalariga va bajarilish muddatlariga, mazmuniga va bajariladigan ishlar hajmiga qarab chizma, ishchi loyiha yoki kompleks loyiha tarzida ishlanishi mumkin.

Loyiha xujjatlarini k rib chiqish va tasdiqlash yer qonunlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Loyihani joylarga k chirish geodeziya asboblardan va usullaridan foydalangan holda yer tuzuvchi mutaxassis tomonidan, yer tuzish qatnashchilari vakillari ishtirokida tkaziladi.

Yer tuzish loyihasi belgilangan tartibda rasmiylashtiriladi va uning asosida yerga egalik qilish, yerdan foydalanish huquqini beruvchi hujjatlar tayyorlanadi. Loyihadan va u bilan bo liq tayyorlangan boshqa yer tuzish hujjatlaridan nusxalar olinadi va buyurtmachilarga topshiriladi.

Yer tuzish loyihalari xalq x jaligining hamma tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil qilishning, shahar va qishloqlar ijtimoiy muammolarini yechishning, hamda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishning, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarni (hamma sohalarda) tashkil qilishning boshlan ich bosqichi hisoblanadi. Yer maydoni ajratilmasdan turib, hech qanday tashkilot, korxonalar yoki muassasa tashkil qilinishi va quriiish ishlari boshlanishi mumkin emas. Respublikamizning "Yer kodeksi"da bunga alohida e'tibor berilgan. Uning 23-moddasida bu haqda shunday deb yozib q yHgan: "Yer tuzish xizmati organlari berilgan yer uchastkasining chegaralarini naturada (joyning zida) belgilagunlariga va yerga egalik qilish yoki undan foydalanish huquqini tasdiqlaydigan hujjatlar beriiguniga qadar ana shu yer uchastkasiga egalik qilish va undan foydalanishga kirishish ta'qiqlanadi".

Belgilangan tartibda tasdiqlangan yer tuzish loyihasi hayotga tadbiriq etilishi kerak. Loyihani hayotga tadbiriq etish yer tuzish tkazilgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Loyihani ishlagan tashkilot yer tuzish loyihasining t ri va toia amalga oshirilishi ustidan mualliflik nazoratini olib boradi. Mualliflik nazoratini tkazish jarayonida zarurat tu ilsa, loyihaga tuzatishlar kiritilishi mumkin.

3. Yer tuzish loyihalari klassifikatsiyasi

Yer tuzish loyihalari turlarining k pligi-bilan boshqa muhandislik loyihalaridan ajralib turadi. Loyihalarning tarkibi, tuzish uslubiyati ularning q yilgan tarmoqlararo va tarmoqlar ichidagi yer tuzish, yer maydonlarini va ishlab chiqarishni tashkil qilish, yerdan foydalanish bilan bo liq vazifalarga, hamda yer tuzish ishlari turlariga qarab aniqlanadi.

Loyihalarning mazmuni q yilgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy, x jalik, ekologik va muhandislik vazifalariga qarab aniqlanadi. Shuning uchun ham yer tuzish k p turli b lib, har xil maqsadga, mazmunga va tkazilish y llariga ega b lishi mumkin.

Yer tuzish 2 turga b linadi: x jaliklararo va x jaliklarda ichki yer tuzish. Yer tuzish turlari asosida amaliyotda yer tuzish loyihalarini 3 katta guruhga b lishadi:

- x jaliklararo yer tuzish loyihalari;
- x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari;
- yerlardan foydalanish va muhofaza qilish bilan bogiiq ishchi loyihalari.

Birinchi katta guruhga kiruvchi x jaliklararo yer tuzish loyihalari z navbatida yana ikkita kichik guruhga b linadi. Ulardan bittasi qishloq x jalik yerlarini taqsimlash, tashkil qilish, qayta tashkil qilish va ularda yerdan foydalanishni takomillashtirish bilan bogiiq yer tuzish loyihalarini z ichiga oladi. Ikkinchisi esa qishloq x jaligidan boshqa tarmoqlar (energetika, sanoat, transport, rmon va suv x jaliklari, dam olish joylari, shaharlar, qishloqlar va boshq.) uchun yer ajratish bilan bogiiq yer tuzish loyihalarini z ichiga oladi.

Birinchi kichik guruhga kiradigan loyihalarni tuzishda q yiladigan asosiy talablar — x jalikda yuqori samarali qishloq x jalik ishlab chiqarishini tashkil qilish va atrof-muhitga zarar yetkazmagan holda kam xarajat sarflab, k p mahsulot ishlab chiqarish uchun yerdan intensiv foydalanishga hududiy sharoit yaratishdir.

Ikkinchi kichik guruhga kiradigan loyihalarning maqsadi boshqacharoq boiib, qishloq x jaligidan boshqa tarmoqlarni joylashtirish va ularning muvaffaqiyatli ishlashi uchun zamin yaratishdir. Ular uchun ajratilgan yer maydonlari shu tarmoqda ishni ilmiy asosda tashkil qilish va il or texnologiyalarni q Uash b yicha q yilgan talablarga javob berishi kerak. Shu bilan bir vaqtda, tarmoqlarga yer ajratish qishloq x jaligiga zarar yetkaz-

•masligi, buning iloji boimaganida esa, salbiy ta'sir juda kam miqdorda boiishini ta^minlashi kerak. Har bir yer tuzish loyahasini ishlovchi mutaxassis qattiq amal qilishi zarur boigan tamoyil — qishloq x jaligining yerdan foydalanishdagi ustuvorligini ta'minlashdir.

Ikkinchi katta guruh loyihalari mavjud va yangi tashkil etilayotgan x jaliklar uchun tuziladi. U birinchi guruh loyihalariga xshab. zining har xilligi bilan ajralib turmaydi. Sababi, u faqat qishloq x jalik korxonalarini uchun tuziladi. Ammo yer tuzish ishlari tarkibi va ularni amalga oshirish yoilari x jaliklarning ixtisosliklariga, asosiy va q shimcha tarmoqlariga, tabiiy sharoitiga, umuman, yer maydonlarining ziga xos xususiyatlariga (relefi, tupro i, yer turlari tarkibi, eroziyaga uchrash xavfi, iqlimi va sh. .) hamda aholi yashash joylari soni va ularning joylashuviga qarab bir-biridan farq qiladi. Shu sababli, ayrim vaqtlarda x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari toia, ya'ni ularda loyihaning hamma asosiy tarkibiy qismlari qishloq x jaligi talablariga javob beradigan aniqlikda yechiladi. Boshqa vaqtlarda esa, ular bir maqsadga qaratilgan boiib, faqat shu maqsadni amalga oshirish bilan bogiiq masalalargina yechiladi. Masalan: asosiy e'tibor tuproq eroziyasini t xtatishga yoki su oriladigan yerlardan samarali foydalanishga qaratilishi mumkin.

Ichki yer tuzish loyidasida yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, xo"jalikning tabiiy va iqtisodiy sharoitlariga mos tushadigan yer turlarini, almashlab ekish va dehqonchilik tizimlarini tashkil etish, hamda x jalik yuritishning zamonaviy uslubiyatlarini ishlab chiqarishga tatbiq qilish b yicha tadbirlar ishlanadi. Loyiha korxonalarining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish (biznes) rejalarini ishlash uchun asos boiib xizmat qiladi. Unda yerning har xil er ziyalariga qarshi va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar ham muhandislik loyihalariga xos aniqlikda keltiriladi.

Keyingi vaqtlarda yer tuzish ishlari tarkibiga ishchi loyihalarni tuzish kirib kelmoqda. Ishchi loyihalar asosan tuproq eroziyasiga qarshi tadbirlarni loyihalash, su oriladigan madaniy yaylovlarni yaratish, yerlarni rekultivatsiya qilish (buzilgan yerlarni tildash), butalardan, toshlardan tozalash, tabiiy yaylov va pichanzorlarni tubdan yaxshilash, qiyaliklarda terrasalar tashkil qilish, jarliklarni tugatish, irrigatsiya va melioratsiyalash ishlarini amalga oshirish, bogiar, uzumzorlar va boshqa daraxtlarni ekish ishlari uchun ish-

lanadi. Bulardan tashqari x jalikdagi y Uarni va boshqa muhandislik inshootlarini qurish uchun ham ishchi loyihalar ishlanishi mumkin.

Bu loyihalarda ko"zda tutilgan ishlar uchun smetalar tuziladi. Loyiha-smeta hujjatlarida bajariladigan ishlarining t ia texnologiyasi, ularni amalga osliirish uchun sarflanadigan xarajatlarni, zarur mashina, mexanizmlar va boshqalar k rsatiladi.

Yer tuzish loyihalari bajarilish tartibiga qarab bir bosqichli, ikki bosqichli va kompleks loyihalarga b linadi. Tayyorlanish darajasiga qarab esa loyiha oldi ishlari (chizmalar, texnik-iqtisodiy asoslashlar va boshqa hisobiashlar). eskiz va texnik loyihalarga b linadi.

Yer tuzish loyihalarining xilma-xilligini hisobga olgan holda, ularni guruhlashda quyidagilardan tbydalanish mumkin:

- yer tuzish turlari;
- loyihalashning bosqichiiligi;
- loyihaning to*jalik darajasi;
- yer tuzish ishlarniing turi;
- yer tuzishning hududiy ziga xosligi.

Shu bilan bir qatorda avrim hollarda guruhlashning boshqa usullari ham q llanilishi mumkin. Masalan, guruhlash uchun asos sifatida xo*jalik yuritishning iqtisodiy xususiyatlari oiinsa. ver tuzish loyihalarini quyidagi turiarga b lish mumkin:

- qishloq x jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar xomashyo mintaqalariga kirgan x jaliklarda yer tuzish;
- har xil ixtisoslikdagi x jaliklar uchun yer tuzish;
- su oriladigan va su orilmaydigan yerlarda yer tuzish;
- xo*jaliklararo korxonalar, agrosanoat birlashmalari, hissa-dorlik jamiyatlarini va boshqalarda yer tuzish.

Loyihalashda yangi texnoigiya va usullarni sinab ko"rish uchun eksperimental loyihalar ishlanadi. Bu loyihalar yordamida yer tuzish loyihalariga yangi tarkibiy qismlar va elementlar kiritish zarurati aniqlanadi. Bunday zarurat asosan keng hajmdagi yer islohoti tkazilayotganda tu iladi..

Yer tuzish loyihalarini guruhlash

Guruhlash belgisi	Loyihalar guruhlari
1	2
1. Yer tuzish turi	Xo'jaliklararo yer tuzish loyihalari Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihalari Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq ishchi loyihalar
2. Loyihalashning bosqichlari	Bir bosqichli loyihalar Ikki bosqichli loyihalar Kompleks loyihalar
3. Loyihaning tayyor-garlik darajasi	Loyiha oldi ishlanmalari (tchizmalar, texnik-iqtisodiy asoslashlar, hisoblashlar) Eskiz loyihalar Texnik loyihalar
4. Yer tuzish ishlari turlari: a) xo'jaliklararo yer tuzishda:	Loyihalar: qishloq xo'jalik korxonalari va fuqarolarning yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanisblarini tashkil etish; -- mavjud qishloq xo'jalik korxonalari va fuqarolar yer egaliklari va yerdan foydalanishlarini tartibga solish (qayta tashkil etish), ular yerlari joylashidagi no'qulayliklarni tugatish; -- noqishloq xo'jalik maqsadlaridagi yerdan foydalanishlarni tashkil etish (yerlarni qaytarib olish va sanoat, transport hamda boshqa noqishloq xo'jalik maqsadlariga mo'ljallangan korxonalariga berish); -- shaharlar va boshqa aholi yashash joylari chegaralarini (chiziqlarini) belgilash va o'zgartirish; -- joylarda ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegaralarini belgilash, -- maxsus huquqiy tartibga ega yerlar hududi chegaralarini belgilash; -- maxsus tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya va qo'riqxonalar tartibidagi hududlar chegaralarini joylashtirish va o'rnatish; -- har xil maqsadlarga mo'ljallangan yer fondlarini tashkil etish (maxsus, qayta taqsimlash, ko'chirish va boshq.).

1-jadvalning davomi

1	2
<p>b) xo'jalikda ichki yer tuzishda:</p>	<ul style="list-style-type: none"> — qishloq xo'jalik korxonalarida ichki yer tuzish; — fermer xo'jaliklarida ichki yer tuzish; — sanoat korxonalarining qishloq xo'jaligi bo'yicha yordamchi xo'jaliklarida ichki yer tuzish; — jamoa bog'lari va polizlari hududlarini tashkil etish; — shaxsiy bog' uchastkalari, shaxsiy yordamchi xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari hududlarini tashkil etish; — tomorqa yerlari fondlarini tartibga solish; — mahalliy ma'muriyat ixtiyorida hududlarni tashkil etish (qishloqlar ichida yer tuzish loyihalari).
<p>v) ma'lum yer uchastkalarida yer tuzishda:</p>	<ul style="list-style-type: none"> — yer turlarini o'zlashtirish va tubdan yaxshilash; — madaniy-texnik tadbirlarni o'tkazish; — yerlarni rekultivatsiyalash va unumdorligi past yerlarni unumdor qatlamlar bilan qoplab yaxshilash; — eroziyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirish; — bog'larni, rezavorzorlarni, azumzorlarni ekish; — yo'l qurilishi; — melioratsiya tarmoqlarini qayta qurish; — almashlab ekishlar hududini dalalar ichida tashkil etish; — dalalarni kompleks agrokimyoviy madaniylashtirish.
<p>5. Yer tuzishning mintaqaviy xususiyatlari:</p> <p>a) tuproqlar eroziyasi, yerlarning buzilishi, ifloslanishi va har xil zaharli moddalar bilan bulg'anishi sharoitlarida:</p> <p>b) intensiv irrigatsiyalash va melioratsiyalash mintaqalarida:</p> <p>v) mollar haydab boqiladigan chorvachilik mintaqalarida:</p>	<p>Loyihalar:</p> <ul style="list-style-type: none"> — tuproqlarning suv eroziyasi tarqalgan mintaqada hududni eroziyaga qarshi tashkil etish; — shamol eroziyasi sharoitida hududni eroziyaga qarshi tashkil etish, — suv va shamol eroziyalari birgalikda mavjud sharoitlarda hududni eroziyaga qarshi tashkil etish; — joylarning radioaktiv moddalar bilan bulg'anish sharoitlarida hududni tashkil etish; — yerlarning kimyoviy ifloslanishi sharoitlarida hududni tashkil etish; — sug'orma dehqonchilik mintaqalarida yer tuzish (yer ustidan, yomg'irliab sug'orish); — erlarning intensiv tarzda zaxi qochiriladigan mintaqalarda yer tuzish;

- tuproqlarning havo-siiv rejimini ikki tomonlama itartibga solish sharoitlarida yer tuzish;
- mollar haydab boqiladigan chorvaehilik mintaqalari-
da yer tuzish

/ 4. Loyiha hujjatlari

Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti asrida o'yalar va ilmiy fikrlar yangi texnikalarga, qishloq x jalik mashinalariga, ishlab chiqarishning ilg'or texnologiyalariga aylanishigacha juda murakkab va qiyin bosqichlarni bosib tadi. Bu bosqichlar o'yaning tu ilishi, uni tajriba y li bilan va ishlab chiqarish sharoitida sinash, ilmiy xulosalar ishlab chiqish (yoki modellarni tayyorlash) va nihoyat loyihaprd k rsatilgan ishlarni hayotga tadbiq qilish, ya'ni ularni amal ka oshirishni z ichiga oladi. Mana shu bir-biri bilan uzviy bo lajngan jarayonda loyiha asosiy rinni egallaydi.

Shuning uchun ham har qanday loyiha inshootlar, mexanizmlar, binolar, ilg'or texnologiyalar va boshqalarni yaratishning, amalga oshirishnirig hisob-kitoblari, y llari va chizmalari keltirilgan hujjatlar to*plamidir.

Yer va siiv qishloq x jaligida asosiy ishlab chiqarish vositalari b lishi bilan bir qatorda, ulardan foydalanishning ziga xos tomonlari ham bor. Ishlab chiqariladigan mahsulotning miqdori, sifati va tarinarxi, asosan, qishloq x jalik korxonasiidagi yerning maydoniga, unumdorligiga, yer turlari tarkibiga, shakliga, y l va tashqi aloqa manzillariga nisbatan joylashgan rniga bo liq. Shuning uchun ham yer tuzish loyihalari qishloq x jalik korxonalarini hududlarining tashkii, topishida, tartibga solinishida va takomillashtirilishida juda katta ahamiyatga, ega.

Yer tuzish ioyihasi — halq x jaligida yerdan samarali foydalanishni taminlovchi yer landshaftlarini yaratishga, ularni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik baholashga qaratilgan hamda ularga huquqiy asos beradigan hujjatlar t plamidir. Yer tuzishni loyihalash ishlari qishloq xo"jtilik va noqishloq x jalik korxonalarida, korxonalararo birlashmalarda olib boriladi.

Yer ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etishi bilan bk qatorda, tabiat mahsuli va uning ajralmas b lagi hamdir. Yer tuzish loyihalari faqat yerdan foydalanishda ma'lum tartib rnatibgina qolmay, balki tabiatning boshqa resurslariga /elementlariga/ va umuman ekologik tizimiga aktiv ta'sir qiladi. Shuning uchun ham yer tuzish loyihalarini tabiatni tuzish loyihalari deb ham atash mumkin.

Yer tuzish loyhalarining ishlab chiqarish jarayonlariga va ishlab chiqarishni tashkil qilishga faol ta'sir qiladigan, hisoblashlar bilan asoslangan va chizmalarda k rsatilgari pirovard natijalariga quyidagilar kiradi: x jaliklarning iqtisodiy samarali yer maydonlari, ularning joylashishi, chegaralari, x jalik ishlab chiqarish b limlarining yer maydonlari va yer turlari tarkibi, doimiy va mavsumiy x jalik markazlarining joylashishi, ialmashlab ekish, yaylovlardan va pichanzorlardan almashlab foydalanish tizimlari, almashlab ekish dalalari, yaylov va pichanzorl^irning almashlab foydalaniladigan b laklari, bog" va uzumzorlar ijwykallari va ular b lakchalari, hamda x jalik yer turlari, yerlarni b lakiarga b ladigan chiziqli inshootlarni (y llar, ariqlarl, zovurlar, ihota daraxtlari va boshq.) joylashtirish. j

Matematik usullarni q llab loyihani iqtisodiy, muhandislik va moliyaviy asoslashga qaratilgan hisoblashlar va chizmalar t plami birgalikda loyiha-smeta hujjatlari deb ataladi. Yer tuzish loyihasi yozma va chizma qismlardan iborat. Loyihaning chizmalar qismiga loyiha rejasi, ishchi rejalar, har xil yordamchi chizmalar, rasmlar, grafiklar va diagrammalar kiradi.

Chizmalarining tarkibi va soni tuzilayotgan loyiha va unga q yilgan talablarga qarab belgilanadi. Loyihani joylarga k chirish va uni amalga oshirish uchun ishchi chizmalar ishlanadi. Bular orasida loyiha rejasi asosiy hujjat hisoblanadi. Unda hududni tashkil qilish bilan bo liq hamma tadbirlar va yechimlar k rsatiladi. Reja-xarita materiallari yer tuzish amaliyotida q llaniladigan shartli belgilar yordamida rasmiylashtiriladi. Ular loyihalalanayotgan hududning maydoniga, tabiiy va iqtisodiy sfiaroitiga qarab loyihaviy elementlarni tushirish oson b lgan miqyosda (masshtabda) tayyorlanadi.

Loyihaning yozma qismiga loyihani agroiqtisodiy asoslash va smeta-moliyaviy hisoblaridan iborat tushuntirish xati kiradi. Unda loyihaning samaradorligini k rsatuvchi texnik-iqtisodiy k rsat-kichlar beriladi. Tushuntirish xatiga loyihani ekspertizadan

tkazish, k rib chiqish va tasdiqlash b yicha hujjatlar ilova qilinadi.

K rib chiqilgan, belgilangan tartibda tasdiqlangan va joylarga k chirilgan yer tuzish loyihasi huquqiy kuchga ega b ladi. U k p yillar davomida yerdan foydalanishda ma'lum tartib rnata-di.

5. Loyihalash texnologiyasi asoslari

Har qanday yer tuzish loyihasining mazmuni va vazifalari loyiha ishlanayotgan obyektning turiga va ziga xos xususiyatlariga, hududning tabiiy sharoitiga va x jaliklarning iqtisodiy sharoitlariga qarab aniqlanadi. Loyihalar asosiy tarkibiy qismlarga, tarkibiy qismlar esa loyihaviy elementlarga b linadi. Loyihalarni bunday b lishdan maqsad — loyiha oldiga q yilgan masalalarni belgilangan tartibda, umumiy masalalardan boshlab xususiy masalalargacha yechishni tashkil etishdir. Demak, birinchi navbatda umumiy masalalar, keyin esa xususiy masalalar yechiladi. Zarurat tu ilganda, hususiy masalalarni yechish jarayonida oldin yechilgan umumiy masalalarga tuzatish kiritilishi ham mumkin.

Masalan, x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalarini ishlashda birinchi navbatda x jalik markazlari va ishlab chiqarish b linmalarini joylashtirish masalasi yechiladi. Buning uchun x jalik ishlab chiqarishining tashkiliy tuzilishini belgilash kerak. Keyin ishlab chiqarish b linmalarining soni, maydoni, joylashgan rni va chegaralari aniqlanadi. Har bir aholi yashash joyining vazifasi, kelajakdagi rivojlanishi, uy-joy, ishlab chiqarish bilan bo liq bino va inshootlarni qurish zarurati aniqlanadi. Chorvachilik fermalari joylashtiriladi.

Yuqorida k rsatilgan masalalar yechilgandan keyin asosiy magistral y llar tarmo ini va boshqa muhandislik tarmoqlari va inshootlarini joylashtirish masalasi yechiladi. Keyin esa ishlab chiqarish b linmalari chegaralarida yer turlari tarkibini va maydonlarini aniqlash, yerlarni bir turdan ikkinchi turga tkazish (transformatsiyalash) va x jalik ihtisosligiga mos holga keltirish, b linmalarni mehnat resurslari va ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash masalalari yechiladi. Almashlab ekish tizimi tashkil etiladi.

Keyin almashlab ekish massivlari hududlari tashkil etiladi. Bunda su orish (ishchi) uchastkalari, almashlab ekish dalalari,

brigada uchastkalari, lhota daraxtlan, dala yoilari, dala shiyponlari va ichimlik suvi manbaalan joylashtiriladi. Bu ishlarni bajarish jarayonida oldin qabul qilingan asosiy yoilarning joylashishiga, ishlab chiqarish boiinmalarining chegaralariga tuzatishlar kiritilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan loyihalash tartibi va texnologiyasi an'anaviy boiib, oxirgi yillardagi yer tuzishni loyihalash amaliyoti tajribalari asosida tashkil topgan. Bunday tartib loyihani larkibiy qismlarga va elemeniarga boiishni taqoza etadi.

Yer tuzish loyahasining tarkibiy qismlari — bu bir-biri bilan bogiiq va bir maqsad yoida birlashtirilgan loyihaning asosiy vazifalari majmuidir.

Loyihaning asosiy tarkibiy qismlari quyidagi belgilarga qarab aniqlanadi:

Yechilayotgan loyihaviy masalalar maqsadining bir xiiiigi;

— loyihada oldin qabu! qilingan yechimlar asosida har bir tarkibiy qigm masalalarini mustaqil yechish mumkinligi;

— bir-biri bilan bogiiq masalalarni iqtisodiy asoslashda yagona k rsatkichning borligi;

— loyihaviy vazifalarning mantiqiy ketma-ketlikda umumiylikdan xususiylikka qarab yechilishi.

Loyihaning asosiy tarkibiy qismlarida yechiladigan masalalar loyiha planida (rejasida) k rsatiladi. Loyihaning asosiy tarkibiy qismlariga loyiha planida z aksini topadigan bir necha elementlarni kiritish mumkin.

Loyiha elementari — bu loyiha planida va yerda natijalari ko*rsatiadigan loyihaviy masalalardir. Loyiha elementlariga misol qilib, sug*orish uchastkalarini, -almashlab ekish daialarini, dala y llarini, ihota daraxtlari polosalarini, dala shiyponlarini va ichimlik suvi manbalarini joylashtirishni k rsatish mumkin. Loyihaning aniq vazitalarini ketma-ket yechish tartibi, ularni amaliy yechish yoilari, usullari. algoritmlari va dasturlari birgalikda loyihalash uslubiyatini tashkil etadi. loyihalash texnoogiyasi loyihalash uslubiyatidan farqii laroq, z ichiga loyihaviy masalalarni yechish b yicha ishlab chiqarish amallari majmuini oladi. U nafaqat loyihalash uslubiyatiga, balki aniq texnik oichash va hisobiash vositalariga, ishni tashkil qilish turlariga tayanadi.

Hozirgi davrda t plangan tajriba yer tuzishni loyihalash texnologiyalarini: an'anaviy, kompleks va avtomatlashtirilgan r.sh

asosiy turga boiish imkonini beradi. An'anaviy texnologiya yer tuzishning loyihaviy masalalarini yechishning izchillik bilan yaqinlashish (oldin umumiy masalalarni, keyin xususiy masalalarni yechish va zarur hollarda oldingi yechimlarga tuzatishlar kiritish) usuliga asoslanadi. Bu usulda loyiha yechimlarining sifati, asosan, loyiha muallifining bilimi va tajribasiga, yer tuzishga ta'sir qiladigan barcha omillar va sharoitlarni hisobga olish va baholash qobiliyatiga bog'liq. Shuning uchun ham an'anaviy texnologiya, loyihaviy masalalar bir necha yechimda hal boiishga qaramasdan, hamma vaqt ham optimal yechimga ega boiish imkonini bermaydi. Loyihalash davri ch zilib ketadi.

Yangi hisoblash vositalarining paydo boiishi, iqtisodiy-matematik usullarning va modellashtirishning rivojlanishi natijasida hozirgi davrga kelib, yer tuzishni loyihalashning mexanizatsiyalashtirilgan va avtomatlashtirilgan texnologiyalari paydo boidi.

Loyihalashning kompleks texnologiyasi an'anaviy texnologiya bilan birgalikda yer tuzishning ayrim masalalarini yechish uchun matematik modeiiashtirish va iqtisodiy-matematik usullardan foydalanishga asoslangan. Bu texnologiya masalalarning optimal yechimini topishga asoslangan boiib, loyihaning quyidagi k rsat-kichlarini, aniqlash imkonini beradi:

— transformatsiyalanadigan. meliorativ holati yaxshilanadigan yerlar maydonini;

— almashlab ekish turlarini, sonini, maydonini va ularning hududda joylashgan rnini;

— eroziyaga qarshi tadbirlarning turlari va tarkibini, bu tadbirlar o"tkaziladigan, ihota daraxtlari va gidrotexnik inshootlar joylashtiriladigan hududlar maydonini;

— aholi yashash joylari va chorvachilik fermalarining joylashadigan rnini yoki koordinatalarini;

— x jalikdagi ichki yoilarning y nalishlarini va uzunligini;

— sug*orish uchastkalarining shakllari va maydonlarini;

— almashlab ekish dalalari maydonlari va boshqalar.

Bunda EHM yordamida olingan yer tuzish masalalarini yechish natijalari hududning tabiiy va boshqa ijtimoiy-ekologik sharoitlarini hisobga olgan holda baholanishi zarur. Zarur hollarda bu yechimlarga tuzatishlar kintiladi, keyin esa yechimlar loyiha planiga tushiriladi.

Hozirgi davrda yer tuzish masalalarini EHMLar yordamida yechishda har xil standart dasturlardan foydalaniladi.

Kompleks texnologiyaning rivojlanishi keyinchalik ayrim hisoblashlar jarayonlarini avtomatlashtirishga olib keldi. Maxsus ishlangan yer tuzish dasturlari yordamida loyihaning smeta-moliya hisoblari, loyihani asoslash b yicha jadvallar ishlana boshjpd i va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash imkoniyati paydo boidi.

Yer tuzishni loyihalashda maxsus qurilmalar (skaner, digitayzer, plotter, grafopostroitel) bilan jihozlangan yuqori quvatli EHMLardan foydalanila boshlagandan keyin kompleks texnologiya ayrim grafikaviy masalalarni EHMLar yordamida yechish imkonini bera boshladi.

Avtomatlashgan texnologiya yer tuzuvchi loyihachining avtomatlashgan ish rnidan foydalangan holda, oldindan belgilangan dasturlar asosida, tugallangan va t la yer tuzish yechimlarini olish jarayonidir. Buning uchun maxsus texnika, dastur va axborot ta'minoti b lishi kerak.

Texnika ta'minoti z ichiga katta hajmli xotiraga va harakat tezligiga ega b lgan kompyuterni hamda kompyuterga ulanadigan zarur qurilmalarni oladi. Qurilmalar tarkibida plan va xaritalarni aniq koordinatalari bilan kompyuter xotirasiga kiritish imkonini beradigan digitayzer, skaner, loyiha planini belgilangan masshtabda, aniqlikda va "rangda qo ozga tushirish imkonini beradigan plotter, grafopostroitel yoki printer boiishi kerak.

Dasturlar bilan ta'minlash standart amaliy dasturlar yordamida amalga oshiriladi. Bu dasturlar sonlar va tasvirlar bilan bajariladigan murakkab masalalarni yechish imkonini beradi. Masalan, yerlarni grafik usuli bilan bir necha boiakiarga b lish va avtomatik tarzda ularning maydonlarini va burilish nuqtalarinkig koordinatalarini aniqlash. tuproq turlariga, umimdorligiga va suv biian ta'minlanish darajasiga qarab. almashlab ekish massivlarini joylashtirish, ekinlar maydonlari tarkibini va hosildorligini aniqlash va shu kabilar.

Axborot ta'minoti yer tuzish masalalariga aniq maiumotlarni va me'yorlarni kiritish imkonini beradi. Ular tarkibiga yer tuzish obykti b yicha yer tuzishgacha boigan va rejaviy maiumotlar kiradi. Bu maiumotlar tarkibiga joylarning sonli modeli (hududning topografik k rinishi, tuproq unumdorligi, yerning meliorativ holati, eroziyaga uchrash darajasi), ishlab-chiqarish natijalari va uning hozirgi holatining miqdoriy tavsifi va rivojlanishi k rsatikchlari kiradi. Bundan tashqari, loyiha^ash jarayonida amal qilish kerak boigan yer tuzishning tartib va qoidalari, talablari, koisat-

kichlari va me'yorlarini o'z ichiga olgan maxsus axborot banki tuzilishi kerak. Demak, avtomatlashgan texnologiyadan foydalanish uchun loyihachi mutaxassis yer tuzishni va uning an'anaviy usulini yaxshi bilishi, texnik vositalardan, dasturlardan va axborot ta'minoti ma'mumotlaridan foydalana olishi kerak.

6. Loyihalashni tashkil etish

zbekistonda yer tuzish maxsus davlat yer tuzish organi, zbekiston Respublikasi Yer resurslari Davlat qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi. Bu xizmat yer tuzish, yer kadastrini, topografiya ishlarini va har xil yer tuzish bilan bog'liq izlanishlarni tashkil etishda bajarish imkonini beradigan muassasalar va tashkilotlar tizimidan tashkil topgan. Bu tizim yer tuzish bo'yicha davlat va mintaqaviy dasturlarni ishlashni, rejalashtirish va bashoratlash ishlarini tashkil etishni, yerdan foydalanish va uni muhofaza etish ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlaydi. Uning tarkibiga yer tuzish xizmati, yer tuzish bo'yicha loyihalash va ilmiy tekshirish institutlari va ularning bo'limlari, korxonalari kiradi.

Yer tuzish xizmati — bu yer tuzishning ma'muriy boshqaruv tarkibidir. U zbekiston Respublikasi Yer resurslari Davlat qo'mitasi boshqaradi. U viloyat, tuman va shaharlarda o'z bo'limlariga ega.

Yer tuzish xizmatining bosh vazifasi davlatning yer bo'yicha siyosatini amalga oshirish, yer tuzish qonunlarini hayotga tatbiq etish, yer tuzishni tashkil etish, yer kadastrini va yer monitoringini olib borish, yerdan foydalanish va yerni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini o'rnatish hisoblanadi. Yer tuzish bo'yicha loyihalash va har xil izlanishlar bilan bog'liq ishlarni bajarish zbekiston Davlat Yer tuzish bo'yicha loyiha instituti (ZDI) zimmasiga yuklatilgan. Bu institut respublikamizning barcha viloyatlarida o'zining filial yoki bo'limlariga, aerofot geodezik ishlarni bajaruvchi korxonasiga, yer kadastrini filialiga va xarita fabrikasiga ega.

Yer tuzish loyihalari asosan (ZDI) instituti mutaxassislari va tashkilotlari tomonidan ishlanadi. Yer tuzish ishlarini moliyalash respublika va mahalliy byudjetlari hamda buyurtmachilar hisobidan amalga oshiriladi. Yer tuzish ishlari davlat hokimiyati qarorlari asosida yoki manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilar talablari asosida o'tkaziladi.

Yer tuzish loyihalari manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilar ishtirokida tuziladi. Loyihalar mazmunlariga qarab x jaliklarda va har xil darajadagi hokimiyatlarda (ularning vakolatlariga qarab) yer tuzish xizmati vakillari ishtirokida k rib chiqiladi va tasdiqlanadi.

Yer tuzishda loyihalash ishlarini bajarishni va boshqarishni tashkil etish maqsadida, loyihaiash tashkiloti mutaxassislari tarkibidan aniq mansabdor shaxs (loyiha bosh muhandisi) belgilanadi. Zarur hollarda loyiha ishlash uchun mutaxassislar guruhi tuziladi. Bu guruh tarkibiga yer tuzuvchilar, agronomlar, iqtisodchilar, irrigatorlar va boshqalar kiritilishi mumkin. Ayrim loyihalarni tuzishda loyihalash uchun topshiriq ishlanadi. Buning uchun topshiriqlarda qator loyiha amalga oshirilganda erishiladigan ijtimoiy-iqtisodiy k rsatkichlar keltiriladi. Topshiriq yer tuzish qatnashchilari bilan kelishilib, belgilangan tartibda tasdiqlanadi.

Loyihani ishlash uchun yarim yildan bir yilgacha me"yoriy hujjatlar asosida muddati belgilanadi. Bu muddat loyihaning turiga, qamrab olgan maydoniga, murakkabligiga va q shimcha izlanishlar tkazish zaruratiga bogiiq.

Loyiha ishlab tugatilgandan keyin tasdiqlanishigacha yer tu?:ish tashkilotining texnik kengashida k rib chiqiladi. Zarur hollarda loyiha ekspertizaga (ekologik, texnik) beriladi. Keyin loyiha belgilangan tartibda tasdiqlanadi va joylarga k chiriladi. Yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerlarining chegaralari chegara belgilari bilan ajratiladi.

Loyihada k zda tutilgan yer tuzish tadbirlarini amalga oshirish qonuniy y l bilan yer egalari va yerdan foydalanuvctiilarga yuklatilgan. Yer tuzish tashkilotlari loyihalarni hayotga tadbiiq etishda uiarga yordam k rsatadi va doimiy ravishda muaUrflik nazoratini olib boradi. Muallitlik nazoratini olib borish jarayonida yer egalari va yerdan foydalanuvchilar talablari va taklifiari asosida loyihalarga zgartirish yoki tuzatish kiritilishi mumkin.

Yer tuzish b yicha loyiha tashkilotlari yer tuzish lc>yihasiida ishlangan tadbirlarning iqtisodiy va ekologik samaradorlini uchun javobgar hisoblanadi.

Yer tuzish bo"yicha loyiha tashkilotlan quyidagi hnquqlarga ega:

— maxsus ruhsat olmasdan yer tuzish loyihalarinine amalga oshirilishini nazorat etish, nazorat natijalarini har xil darajadagi

ma'muriyatlarga yetkazish, yerdan foydalanish va uni muhofaza qilish ishlarini yaxshilash b yicha takliflar qilish;

— yerlarni su orish va melioratsiyalash, qishloq x jalik korxonalarini va xo"jaliklardagi ichki y llarni joylashtirish, noqishloq x jalik maqsadlariga yer ajratish loyihalaridagi zgarishlarni kelishish;

— eskirgan yer tuzish loyihaiari va chizmalarini qayta ishlash yoki takomillashtirish b yicha takliflar qilish.

Yer tuzish loyihalarini amalga oshirish z vaqtida hududning loyihada tashkil etilgan shakllariga tish, loyihada k zda tutilgan tadbirlarni dojmiy amalga oshirib borish, loyihaviy chegaralarning joylarda saqlanishini ta'minlashdan iborat.

Mualliflik nazoratini yer tuzish b yicha loyiha instituti mutaxassislari amalga oshiradi. Mualliflik nazorati davrida loyiha instituti mutaxassislari yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga loyihada k zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish jarayonida kelib chiqqan boshqa ishlarni bajarishda yordam k rsatadi.

Yer tuzish tashkilotlari mualliflik nazoratlarini tkazishda quyidagi huquqlarga ega:

— loyihani buzib tkazilayotgan, yerdan foydalanishda salbiy oqibatlarga olib keladigan va agroekotizimlar tur unligini buzadigan tadbirlarni to*xtatishni taklif etish;

— mahailiy ma'muriyatni yerning buzilishiga olib keladigan barcha loyihadan ogishlar t risida xabardor qilish.

Mualliflik nazorati davrida bajariladigan ishlar jumlasiga loyihada k zda tutilgan ayrim yechimlar va tadbirlarni amalga oshirish sifatini va t ialigini tekshirish, zarur hollarda loyihaviy yechimlarga aniqlik kiritish va q shimcha hisoblashlarni bajarish, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va x jaliklar mutaxassislariga uslubiy va texnik yordam k rsatish kiradi..

Mualliflik nazoratini o"tkazishda quyidagilarni, albatta, te"kshirish kerak:

— yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerlari chegaralarning to'g"riligini, maxsus tabiatni muhofaza qilish, q riqxona va rekreatsiya maqsadlari uchun ajratilgan hududlarda yerdan foydalanish va yerni muhofaza qilish sharoitlarini;

— hududlarni ichki tashkil etish b yicha tadbirlarning bajarilishini;

— tuproq unumdorligimi oshirish ya tiklash, yerlarni eroziya va boshqa salbiy omillardan himoya qilish — buzilgan yerlarni rekul-

tivatsiyalash va unumsiz yerlarni unumdor tuproq qatlami bilan qoplash b yicha ishlarni olib boshni.

Mualliflik nazoratini o'tkazuvchilar maxsus topshiriq oladilar va mualliflik nazorati daftarni yuritadilar, zarur hollarda loyiha chizmasiga zgarish kintadilar.

7. Yer islohoti va yer tuzishni loyihalashning yangi vazifalari

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyotiga tish va u bilan bo liq mulklarni davlat tasarrufidan chiqarish yer munosabatlarining keskin zgarishiga olib keldi. Bu davrda bozor iqtisodiyoti sharoitida samarali faoliyat k rsatadigan yangi turdagi yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar tashkil etila boshladi. Zarar bilan ishlayotgan davlat x jaliklari tugatilib, ularning rida shirkat va jamoa x jaliklari, dehqdn va fermer x jaliklari tashkil qilindi. Respublikami/da yer islohoti boshlandi. Bu esa z navbatida katta hajmdagi yer tuzish ishlarini bajarish zaruratini keltirib chiqardi. Yangi turdagi x jaliklarning paydo boMishi yer tuzishni loyihalashning mazmuni kengayishiga. usullarining zgarishiga va takomillashishiga olib keldi.

zbekistonda yer islohotining huquqiy asosini "Yer to"g"risida"gi (1990-y.), "Ijara to"g"risida"gi (1991-y.). "Dehqon xo"jaligi t risida"gi (1992-y.), "Yer kodeksi" (1998-y.), "Fermer xo"jaligi to" risida"gi (1998-y.), "Dehqon xo"jaligi t risida"gi (1998-y.), «Qishioq x jaligi kooperativi (shirkat x jaligi) t risida"gi (1998-y.) qonunlar yaratdi.

Davlatimizning yer b yicha siyosatini amalga oshirishning iqtisodiy chorasi sifatida "Yer soli i t g"risida" (1993-y.) qonun qabul qilindi.

Yuqorida keltirilgan yeilarni qayta taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bo liq qonunlar yangi turdagi. katta hajmdagi yer tuzish ishlarini taqozo etadi. Bu ishlar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Maxsus yer fondlarini tashkil etish;

— dehqon x jaliklariga tomorqa yerlari, shaharliklarga jamoa bo lari va polizchiligi, dala hovlilari uchun yer ajratish;

— qayta tashkil etilayotgan qismlar x jalik korxonalarida yer tuzish ishlarini tkazish:

— yerga egalik qiliish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni berish;

— maxsus foydalanish tartibiga va shartlariga ega hududlar

chegaralarini belgilash (mamiy-hududiy tashkilotlar, tabiatni muhofaza qilish, soz iomiashtirish, rekreatsiya, tarixiy-madaniy maqsadlar uchun. q riqxona yerlan va boshq.);

— yerdan foydalanishda sei"vitutlarni belgilash Va servitutlarga" amal qihnadigan yerlarning joylardagi chegaralarni belgilash.

Mustaqillik yillahda qishloq xojaligida tashkiliy-tarkibiy /garishlar amalga oshirilib boshqaruv tizimi va tamoyillari yangilandi. Sovxo/Jar tugatiJib, ular mulkchilikning boshqa shakllarga zgartirildi.

Qishloq x jaligi ishlab chiqarish tizimi zgarib, tgan davrdan meros b lib qolgan paxta yakka hokimligiga barham berildi. Don mustaqilligiga erishish asoslari yaratildi. avval chetdan keltirilgan ba'zi qishloq x jahk mahsulotlarini yetishtirish va kartoshka maydonlarini kengaytirish amalga oshirildi.

Respublika yer tondi yaxshilandi va -mi rivojlantirishga, tuproq unumdorligini k iarisfiga, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi.

Amalga oshirilgan chora-tadbiriari natijasida 1997-yilda jami qishloq x jaligida yetishtirilgan mahsulot hajmining 98,4 foizi nodavlat sektoriga t ri keladi.

Qishloq x jaligining mamlakat hayoti va iqtisodiyotidagi ahamiyati, agrar sohadagi muammolarning murakkabligi agrar sohani isloh qilishni chuqurJashtirish b yicha dastur ishlash zarurligini raqozo etadi. Shuning" uchun 1998-y. 18-martda "1998—2000-yillardagi davrda qishloq x jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish Dasturi" ishlab chiqildi.

Mazkur dasrur quyidagi asosiy vazifalarni yechishga qaratilgan:

1. Qishloqda mulkchilik munosabatlarini, eng avvalo, xususiy mulkchilikni rivojlantirish va mustahkamlash, qishloq x jaligida agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning asosiy y nalishi sifatida haqiqiy muikdorlar sinfini shakllantirish.

2. Dehqonlarda yerga egalik hissini uy otish, dehqonlarning z mehnatlari natijaiaridan foydalanish huquqiga toia ega b lishini ta'minlash. qishloq x jaligida mulkiy paylarni joriy etish asosida mulkiy munosabatlarni takomillashtirish.

3. Har xil turdagi tovar qishloq x jalik 'mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning (yirik va mayda tovar x jalrklari) tashkiliy-huquqiy shakliarini — qishloq x jalik shirkati, fermer va dehqon x jalikiarini tashkii etish. Qishloq x jalik korxonaiarining huquqiarini va iqtisodiy mustaqilligini kengaytirish.

4. Dehqonlarning z mehnati va butun qishloq x jalik korxonasi faoliyatining pirovard natijalaridan manfaatdorligini oshirish. Bunga ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etishning oilaviy (janioa) pudratiga asoslangan ichki xo"jalik tizimini joriy etish yoii bilan. yetishtirilgan mahsulotlarga hisob-kitoblarni z vaqtida amalga oshirish va mulkiy paylar b yicha dividend to'lash bilan erishiladi.

5. Tuproq eroziyasiga qarshi kurash va meliorativ tadbirlarni tkazish hamda qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishning sanoatga asosiangan eng zamonaviy texnologiyasini joriy etish hisobiga dehqonchilik madaniyatini, tuproq unumdorligini oshirish.

6. Qishloq x jalik ishlab chiqarishini samarali yuritishning asosiy mezonini sifatida qishloq x jalik ekinlari hosildorligini, qoramol va parrandalar mahsul'dorligini oshirishni ta'minlovchi zamonaviy agrotexnik qoidalari va talablarga rioya etish.

7. Mamlakatimizda paxtachilik, don va boshqa qishloq x jalik ekinlari seleksiyasi va uru chiligi tizimini rivojlantirish, mahalliy tuproq, iqlim sharoitiga mos rayonlashtirilgan navlarni t ri tanlash va joylashtirish, chorvachilikda naslchilikni yaxshilash.

Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-dekabrda 539-sonli "Qishloq x jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solini muvovaqat bazaviy stavkalarini tasdiqlash t risida"gi qarori asosida su oriladigan yerlar tuproq kartalarini korrek-tirovkalash, bonitirovka ishlarini bajarish va yerlarning qiymatini baholash ishlari tugallandi.

1998-yildan boshlab zarar bilan ishlayotgan va sanatsiyaga tortish k zda tutilgan x jaliklarda yerlarni r yxatdan tkazish va ulaming sifat darajalarini aniqlash ishlari bajarildi. Qoraqolpo iston Respublikasi, Xorazm va Sirdaryo viloyatlarida zarar bilan ishlayotgan, tugatiladigan qishloq x jalik korxonalarini yerlarini fermer x jaliklariga boiib berish takliflari ishlab chiqildi, bu yerlarda tashkil qilinadigan fermer va dehqon x jaliklari uchun hujjatlar majmuasi tayyorlandi. Jumladan, shunga xshash ishlar fermer x jaliklariga aylantirilgan 52 ta qishloq x jalik korxonalarida amalga oshirildi. Hozirgi kunda mavjud fermer x jaliklari kerakli yer kadastru hujjatlari bilan ta'minlangan.

Hozirgi kungacha 1873 ta shirkat x jaligiga aylantirilgan qishloq x jaligi korxonalarining yerlari birma-bir y qlamadan tkazilib, dalalar (konturlar) b yicha su oriladigan yerlarning me'yoriy ba-

hosi aniqlanib chiqildi, tuproq xaritalariga zgarishlar kiritildi. Ularning barehasiga yer kadastru hujjatlari t plami berildi.

2000-yilning 1-iyuigacha respublika b yicha tuzilgan 40000 ga yaqin fermer x jaliklariga joylardagi tuman yer resurslari xizmati tomonidan "Yerni ijaraga berish shartnomalafi" bilan birgalikda "Yer ajratish hujjatlari" rasmiylashtirilib berildi.

Mavjud shirkat va fermer x jaliklarining yerga egalik qilishlari va yerni ijaraga olganliklari davlat r yxatidan tkazilib, ularga guvohnomalar berildi.

Yer islohoti davrida tkazilgan yerlarni qayta taqsimlash va korxonalarini qayta tuzish ishlari oldin ishlangan yer tuzish loyihalari va chizmalarining buzilishiga olib keladi. Natijada, bu loyihalar va chizmalarni zgargan sharoitlar va talablar asosida qayta tuzish zarurati tu ilmoqda.

Nazorat savollari

1. Yer tuzishni loyihalash tizimi z ichiga qanday ishlarni oiadi?
2. Yer tuzishni loyihalashning qanday bosqichlari bor? Ikki bosqichli va bir bosqichli loyihalarning farqi nimada?
3. Yer tuzishni loyihalashda ishlar qanday tartibda bajariladi?
4. Eskiz loyihaning texnik loyihadan farqi nimada?
5. Yer tuzishni guruhlashda nimalarni asos qilib olish mumkin?
6. Yer tuzish loyihasi tushunchasiga ta'rif bering.
7. Loyiha hujjatlari qanday materiallardan tashkil topadi?
8. Nima uchun yer tuzish loyihasi tarkibiy qismlarga va elementlarga b linadi?
9. Loyihaiash texnologiyasi nima bilan loyihani bajarish uslubiyatidan farq qiladi?
10. Avtomatlashgan loyihalash texnologiyasining boshqa texnologiyalardan ustunligi nimadan iborat?
11. Qanday tashkilotlar yer tuzish loyihalarini ishlash huquqiga ega?
12. Yer tuzish loyihalarini bajarish ustidan kim rahbanik qiladi?
13. Loyihani amalga oshirish ustidan mualliflik nazorati nima maqsadda tkaziladi?
14. Yer tuzish ishlarini moliyalashning qanday manbaalari bor?
15. Yer islohoti davrida yer tuzish ishlarining qanday yangi turlari paydo b ldi?

I k k i n c h i b 1 i m.
X JALIKLARARO YER TUZISH

III bob.
**X JALIKLARARO YER TUZISH TUSHUNCHASI,
VAZIFALARI VA MAZMUNI**

1. X jaliklararo yer tuzishning iqtisodiy mohiyati

X jaliklararo yer tuzish — uning yordamida yer resurslaridan foydalanishni va ularni muhofaza qilishni tashkil etishga qaratilgan yer tuzish turlaridan biridir.

"X jaliklararo yer tuzish" tushunchasi jamiyatda va ishlab chiqarishda unga zarurat tu ilgan sari asia-sekin shakllandi. Avvalo, "chegaralash" tushunchasi mavjud b lib, uning ma'nosi quyidagidek ifodalanar edi: "Davlat chegaralashi yer mulkining chegaralarini moddiy va hujjatli mustahkamlashga va uning ichidagi yerlar miqdorini aniqlashga qaratilgan texnik va huquqiy harakatlar yi indisidan iboratdir".*

"X jaliklararo yer tuzish" atamasi faqat tgan asrning 40-yillarida professorlar S.A.Udachin va G.V.Cheshixinlarning ilmiy ishlarida paydo boidi.

X jaliklararo yer tuzish — bu xalq x jaligida, uning tarmoqlarida, yerdan foydalanishni va uni muhofaza qilishni tashkil etish, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning yer fondlari, x jaliklarning yer uchastkalarini tartibga solish va zgartirish, yangilarini tashkil etish, ularni joylarda ajratish, ma'muriy-hududiy b linmalar va maxsus q riqlanadigan hududlar chegaralarini belgilash b yicha tadbirlar tizimi va jarayonidir. U m ljalangan maqsadga, mulkchilik turlariga va foydalanilishiga bo liq b lmagan holda barcha yerlarni qamrab oladi.

X jaliklarda ichki yer tuzishdan farqli laroq x jaliklararo yer tuzish hamma vaqt bir necha yer egaliklarini va yerdan foy-

dalanishlarni qamrab oladi; faqat qishloq x jaligida emas, balki xalq x jaligining barcha tarmoqlari yerlarida tkaziladi.

X jaliklararo yer tuzishga yer tuzish masalalarining ayrim qishloq x jalik korxonalari va fermer x jaliklari hududlaridan tashqarida yechiladigan qismi kiradi. X jaliklar, korxonalar, tashkilotlarning tizimlari yer egaliklari va yerdan foydalanishlariga taalluqli masalalar uning vakolatidir. Yer tuzishning bu turi yordamida yerlar xalq x jaligi tarmoqlari, yer fondi toifalari, huquqiy shaxslar va fuqarolar orasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi; ishlab chiqarishni yuritish, uning faoliyat k rsatishi, korxonalarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish uchun boshlan ich hududiy asos yaratiladi; yer qonunchiligi, ekologiya talablarining bajarilishi, maxsus huquqiy tartibga rioya qilish ta'minlanadi; yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning (yer uchastkalarining) aniq hududlari va ularning hududdagi chegaralari belgilanadi, texnika vositalari yordamida maydonlari aniqlanadi.

Yangi yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni yoki ma'rum huquqiy maqomga ega boshqa uchastkalarini tashkil etish, ularga zarur yaxshilashlar va zgarishlar kiritish, x jaliklararo yer tuzishga taalluqli boshqa ishلامي bajarish, yerlardan foydalanishning mavjud tashkil etilishida jiddiy zgarishlarga olib keladi, shuning uchun bunday yechimlar ilmiy asoslangan va chuqur ylangan b lishi kerak. Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralarini joylarda mustahkamlash va huquqiy rasmiylashtirish x jaliklararo yer tuzish loyihasi asosida amalga oshiriladi. Loyiha ioyihaviy tavsiyalarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini, samaradorligini va haqqoniyligini tasdiqlovchi texnik-iqtisodiy k rsatikichlar va hisob-kitoblar tizimi bilan asoslanadi. Ekologiya talablari hisobga olinadi.

X jaliklararo yer tuzish yordamida yerdan foydalanishni tartibga solish — yerlarni mulkdorlar, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar orasida, yer qonunchiligi asosida, yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish va davlatning yer siyosatini joriy etish maqsadida taqsimlash va foydalanish xarakteriga ta'sir etish amalga oshiriladi. Demak, x jaliklararo yer tuzish — yer islohotini tkazishning asosiy mexanizmidir.

X jaliklararo yer tuzish natijasida, odatda, ma'lum yer uchastkalariga b lgan huquq yuzaga keladi yoki zgaradi, ma'lum (boshlan ich) yer turlari tarkibiga ega yer egaligining (yerdan foydalanish) tashkil b lishi, uni hududda joylashtirish,

umumiy maydonini va chegaralarini belgilash sodir b ladi. U yer egaliklari va yerdan' foydalanishlar chegaralarini belgilash va zgartirish b yicha texnik (geodezik) ishlar, hamda huquqiy hujjatlarni berish bilan yakunlanadi.

X jaliklararo yer tuzishning iqtisodiy mohiyati hududni tashkil etishning barcha yaratiladigan shakllari va elementlarining (maydoni, ichki tuzilishi, shakli, joylashishi, chegaralari) yer tuzish obyektining, ishiab chiqarishni tashkil etishning, uni rivojlantirish va t la yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi talablariga mos boylishidan iborat b ladi. Tashkil etilayotgan yer egaligi (yerdan tbydalanish) korxonaning va uning ishlab chiqarishining eng samarali faoliyat k rsatadigan lchamlariga mos b lishi kerak.

Yer egaligini (yerdan foydalanishni) tashkil etish — bu butun yeri tuzilayotgan hududga taalluqli b lib, yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tuzishni, qayta tuzishni, tartibga solishni (takomillashtirishni) va yerlarni joylarda ajratishni z ichiga oladigan yer tuzish ishlari tizimidir.

Yer egaliklarini (yerdan foydalanishlarni) tuzish — xohlagan yerlarda yangi x jalikning yoki korxonaning mos yer maydonini yaratishdir..

Yer egaliklarini (yerdan foydalanishlarni) qayta tuzish — x jaliklararo maydonlarini, joylashishini, shaklini va sonini sezilarli zgartirishdir.

Yer egaliklarini (yerdan foydalanishlarni) tartibga solish — yer uchastkalarining lchamlarini (joylashishi, maydoni, chegaralari) maqsadli yaxshilashdir.

Lekin x jaliklararo yer tuzish tadbirlar tizimi sifatida faqat yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etish bilan tugamaydi. Bulardan tashqari yer, xalq xo*jaligi tarmoqlari orasida, tarmoqlar ichida, x jalik obyektlari, yer fondlari orasida taqsimlanadi. Bu x jaliklararo yer tuzishni ijtimoiy-iqtisodiy tadbirga aylantiradi.

X jaliklararo yer tuzish faqat unga haqiqiy zarurat tu ilganda, obyektiv sabablar bor boiganda va boshqa hech qanday tadbirlar zarur natijani bermaganda tkaziladi. Yer egaligi (yerdan foydaianish) tur un boiishi kerak, aks holda, u oqilona va samarali boimaydi.

Yer egaliklari (yerdan foydalanishlar) tur unligi — uzoq vaqtlar ichida x jaliklararo yer tuzish usuHari bilan zgartirish kiritish zaruratini keltirib chiqaradigan sabablar y qligidan obyektiv

kelib chiqadigan, uning maydonini va chegaralarini zgarmas saqlashdir.

X jaliklararo yer tuzishning omillari — x jaliklararo yer tuzishni tkazish zaruratini keltirib chiqaruvchi sabablar va sharoitlardir. Ularning eng asosiylari — fabliyati uchun yer uchastkasi talab qilinadigan yangi x jalikni (korxonona, muassasa, tashkilot) tashkil etish, ya'ni yangi yer egaligini (yerdan foydalanihnishni) tuzish, yerlar fondini yaratish, hududiy tuzilmalarning yangi chegaralarini belgilash hisoblanadi. Bu omil barcha toifalardagi yerlarda va barcha tarmoqlarda z ta'sirini k rsatadi.

Boshqa, quyidagi omillar faqat qishloq x jaligiga m ljallangan yerlarda, qishloq x jalik korxonalarida z ta'sirini k rsatadi:

— yerdan foydalanuvchilar, yer egalari va ijarachilar yer maydonlari joylashuvidagi noqulayliklar;

— x jalik yer maydoni va tarkibining ishlab chiqarish talablariga va yerdan samarali foydalanish b yicha q yilgan vazifalarga mos tushmasiigi;

— ishlab chiqarish ixtisosligi, hajmi va boshqa sharoitlarning zgarishi natijasida yer maydonining ishlab chiqarishga mosligining buzilishi;

— x jaliklar yerlari tarkibining irrigatsiya, melioratsiya yoki boshqa tadbirlar natijasida keskin zgarishi;

— xo*jaliklararo va q shma korxonalar tuzish;

— zgarib turuvchi iqtisodiy sharoitga mos keladigan x jalik yuritishning yangi turlarini tashkil etish zarurati;

— qishloq x jalik korxonalarining ijtimoiy rivojlanishi;

— suvdan foydalanishdagi noqulayliklarni tugatish;

— yer va boshqa tabiiy resurslar muhofazasi, tabiatni q riqlash tadbirlarini tkazish zarurati.

X jaliklararo yer tuzish quyidagi tamoyillarga mos tarzda ikaziladi:

— respublikamizning yer t risidagi qonunlariga qattiq amal qiiish, x jaliklar yer maydonlarining tur unligini va chegaralarining aniqligini ta'minlash;

— yerdan ilmiy asoslangan holda, ratsional va samarali foydalanishni va qishloq x jaligining yerdan foydalanishdagi ustuvoiligini ta'minlash;

• x jaliklarga oldilariga q yilgan vazifalarini bajarishlari, !-Hjb Lhiqarish samaradorligini oshirish va x jalikning ijtimoiy -1 • -ijf<aJshini jadallashtirish uchun hududiy sharoit yaratib berisii;

— qishloq x jalik korxonalarida ichki yer tuzishni t ri tashkil qilish va qishloq x jaligidan boshqa tarmoq korxonalarida yerdan foydalanishni t ri rejalash uchun hududiy sharoit yaratish;

— yemi va tabiiy resurslarni muhofaza qilish uchun sharoit yaratish;

— su orma dehqonchilik mintaqalarida suvdan samarali, tabiatga zarar yetkazmasdan foydalanish uchun hududiy sharoit yaratish.

2. Yer fondi, uning tarkibi va foydalanilishi

0*zbekiston hududidagi barcha yerlar respublikamiz yer fondini tashkil etadi, uning maydoni 44410,3 ming gektarga teng.*

Yer fondi — bu ma'lum hududda, uning chegaralari ichidagi (mamlakatda, viloyatda, tumanda va sh. .) x jalik yuritish, mulkchilik, egalik qilish, foydalanish, ijara obyektlari hisoblangan barcha yerlarning yi indisidir.

Har xil faoliyat sohaslarida yerdan har xil foydalaniladi, shuning uchun yer fondi yer toifalariga b linadi, uiar ikkita belgi b yicha bir-birlaridan ajratiladi:

— asosiy m ljallangan maqsad b yicha;

— foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy tartibi b yicha.

Demak, *yer toifalari* — bu yer fondining asosiy m ljallangan maqsadi b yicha ajratilgan, foydalanish va muhofaza qilishning ma'lum huquqiy tartibiga ega qismidir.

zbekiston yer bilan kamroq ta'minlangan jahon davlatlari qatoriga kiradi. Unda bir odamga 1,8 ga umumiy maydon, 0,17 ga su oriladigan maydon t ri keladi.

Har bir toifa yerlaridan m ljallangan maqsadga mos tarzda foydalaniladi.

M ljallangan maqsad — bu yerlardan aniq maqsad uchun foydalanishning qonuniy belgilangan tartibi. shartlari va chegarasidir.

Yer toifalarining huquqiy tartibi yer va boshqa qonunchilik turlari bilan belgilangan foydalanish, muhofaza qilish, hisob va monitoring qoidalari bilan aniqlanadi va ma'lum yer toifasiga kiritilgan barcha yer uchastkalariga taaliuqlidir.

* zbekiston Respublikasi Yer resursiari Daviat q mitasining ma'lumotlari, 2004-y. 1-yanvardagi holati b yicha.

O'zbekiston Respublikasi yer fondi (2004-y. 1-yanvariga)

T.r.	Yer toifalari	Maydoni, ming ga	%
1	2	3	4
1	Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar	22570,4	50,8
2	Aholi punktlarining (shaharlar, shaharchalar va qishloq aholi punktlari) yertari	237,2	0,5
3	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar	1894,3	4,3
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar	72,4	0,2
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	0,2	—
6	O'rmon fondi yerlari	8597,4	19,4
7	Suv fondi yerlari	825,0	1,8
8	Zaxira yerlar	10213,4	23,0
	JAMI	44410,3	100

Qishloq x jaligiga m ljallangan yedarni qishloq x jaligidan zga ehtiyojlar uchun boshqa toifadagi yengilarga tkazishga alohida hollarda, "Yer kodeksi" va boshqa qonun hujjatiariga muvofiq y il q yiladi.

Qishloq x jaligi yerlarini irrigatsiya va suvdan foydalanish tizimiga asoslangan sun'iy suv tashilash, qishloq x jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi va yerlardan samarali foydalanish hamda ularning unumdorligini oshirish shartidir.

Bu toifadagi yerlar tarkibida qishloq x jalik yer turlari 79,5%, haydalma yerlar esa 15,7% tashkil etadi.

Aholi punktlari yerlari — shaharlar, qishloqlar chegara (chizi i) ichidagi yerlardir.

Hozirgi vaqtda 120 shahar va shaharchalar, 1456 qishloqlar mavjud bo'lib, ular 232,7 ming gektar yerni egallab turibdi.

Aholi punktlari yerlari tarkibining 3,9% qishloq x jaligi yerlariga tashkil keladi, qurilish tagidagi hudud esa 9% tashkil etadi.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga m ljallangan yerlar — ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish uchun huquqiy shaxslarga berilgan yerlardir.

Sanoat maqsadlariga m ljallangan yerlarga sanoat korxonalariga, shu jumladan kon, sanoati, energetika korxonalariga, ishlab chiqarish va yordamchi binolar hamda inshootlar qurish uchun doimiy foydalanishga berilgan yerlar kiradi.

Transport maqsadlariga m ljallangan yerlarga kabel, radio, havo aloqa tarmoqlari va elektr uzatish tarmoqlari ta'kidagi, ular tashilash yerlarga tutash yerlarda, qonun hujjatlari bilan toelgilangan tartibda, muhofaza mintaqalari uchun ajratilgan yerlar kiradi.

Qurolli kuchlar, chegara, ichki ishlar va temir yo'l qurilishlarining harbiy qismlari, harbiy quvvatlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning joylashuvi hamda doimiy faolijiyati uchun berilgan yerlar mudofaa ehtiyojlari uchun m ljallangan yerlar deb e'tirof etiladi.

Tabiatni muhofaza qilish, so'zlash, rekreatsya maqsadlariga m ljallangan yerlar — alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolash omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek, ommaviy dam olish va turizm uchun foydalaniladigan yerlardir.

Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga m ljallangan yerlar jumlasiga davlat qurilish qurilmalari, milliy va dendrologiya bog'iari, botanika bog'iari, tabiat yodgorliklarining belgilangan tartib-

korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga maxsus maqsadlar uchun berilgan yerlari kiradi. Mazkur yerlarda ularning belgilangan maqsadlariga zid bo'lgan faoliyat taqiqlanadi.

So'lmalashtirish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar jumlasiga tabiiy shifobaxsh omillarga ega bo'lgan, kasalliklarning oldini olish va davolashni tashkil etish uchun qulay, belgilangan tartibda tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yer uchastkalari kiradi.

Rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalar va tashkilotlarga berilgan yerlardir.

Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar — tarixiy-madaniy yodgorliklar joylashgan yerlardir. Ular jumlasiga tarixiy-madaniy qurilmalar, me'morial bog'lar, qabristonlar, arxeologiya, tarix va madaniyat yodgorliklarining tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yerlari kiradi.

rmon fondi yerlari — rmon bilan qoplangan, shuningdek, rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, rmon xalqining ehtiyojlari uchun berilgan yerlardir. Ular rmon xalqining ehtiyojlari uchun berilgan yerlardir. Ular rmon xalqining ehtiyojlari uchun berilgan yerlardir. Ular rmon xalqining ehtiyojlari uchun berilgan yerlardir. Ular rmon xalqining ehtiyojlari uchun berilgan yerlardir.

Boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar rmonzorlar barpo etish, jarliklarning kengayishini tugatish, shaharlar va sanoat markazlari atrofida ihotalar va kalamzor mintaqalar yaratish uchun belgilangan tartibda rmon fondi yerlari tarkibiga kiritilishi mumkin. Shuningdek, rmon fondi yerlari qishloq xalqining ehtiyojlari uchun korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga vaqtincha foydalanishga tuman hokimi tomonidan, rmon xalqining ehtiyojlari bilan kelishilgan holda, ijara shartlari asosida berilishi mumkin.

Suv fondi yerlari — suv havzalari (daryolar, koilar, suv omborlari.), gidrotexnika va boshqa suv xalqining ehtiyojlari egallab turgan, shuningdek, suv havzalarining va boshqa suv obyektlarining qir oqlari bo'lgan ajratilgan mintaqalaridagi suv xalqining ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga belgilangan tartibda berilgan yerlardir.

Zaxira yerlari — huquqiy va jismoniy shaxslar egaligiga foydalanishiga, hamda ijaraga berilmagan, mulk qilib sotilmagan barcha yerlardir. Bunday yerlar jumlasiga egalik qilish va foydalanish huquqi, ijaraga olish huquqi, mulk huquqi "Yer kodeksi"ning 36-moddasiga muvofiq bekor qilingan yerlar ham kiradi. Bu toifa yerlar, asosan, qumliklarni, botqoqliklarni, jarliklarni, to'qunliklarni

3-jadval

O'zbekiston Respublikasi yer turlari (2004-yil 1-yanvarga)

Yer turlari	Maydoni ming. ga	%
Haydalma yerlar	4042,7	9,7
Daraxtzorlar	337,0	0,8
Bo'z yerlar	84,5	0,2
Yaylov va pichanzorlar	21217,1	47,7
Qishloq xo'jalik yerlari, jami	25681,3	57,8
Tomorqa, bog'dorchilik va sabzavot uyushmalari erlari	682,1	1,5
Meliorativ qurilish holatidagi yerlar	79,5	0,2
O'rmonzorlar, jami	2817,7	6,4
Boshqa yerlar	15149,7	34,1
Jami yerlar	44410,3	100

Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston yerlari tarkibida mahsuldor yerlar ulushi nisbatan kam.

O'zbekiston aholisining bir odamga to'g'ri keladigan haydalma yerlari maydoni 0,14 ga (2004-y.) teng. Bu ko'rsatgich AQSHda — 0,75 ga, Kanadada — 1,72 ga, Avstraliyada — 2,85 ga va Rossiyada — 0,89 ga yerni tashkil etadi. haydalma yerlar bilan ta'minlanish darajasining juda pastligi O'zbekistonda yer resurs-

laridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish muomlosining ustuvorligini k rsatadi.

Yerdan oqilona foydalanish — xalq x jaligini. rivojlantrish manfaatlariga maksimal mos tushuvchi va ajratilgan' maqsadlarga erishishda eng katta samaradorlikni, atrof-muhit bilan zaro optimal ta'sirni va ham foydalanish, ham ajratish jarayonlarida uni har tomonlama muhofaza qilishni ta'minlovchi yerdan foydalanish hisoblanadi.

Mamlakat yer fondi yer egaliklari va yerdan foydalanishlardan tashkil topadi. "Yer egaligi" va "yerdan foydalanish" atamallari yer tuzishda an'anaviy hisoblanadi. Eng keng ma'noli va umumiy atama — "yerdan foydalanish"dir. Eng awalo, bu yerdan foydalanishning (faoliyatning) mavjud jarayonidir. U yerdan barcha shakllarda foydalanishda z rniga ega.

Ma'lumki, yerga b lgan mulkchilik huquqi uchta elementdan tashkil topadi: egalik huquqi, foydalanish huquqi va tasarruf etish huquqi. Shu nuqtayi nazardan, yer egaligi va yerdan foydalanish huquqiy munosabatlarning ma'lum elementlari hisoblanadi. Bunda ularning huquqiy maqomi harakatdagi qonunchilik bilan aniqlanadi.

Yer tuzishda "yer egaligi" va "yerdan foydalanish" atamallari, odatda, yer tuzish obyekti — joylarda chegara belgilari bilan mahkamlangan hududiy chegaralariga va yer tuzish b yicha davlat organlari tomonidan berilgan hujjatlar asosida yer qonunchiligida belgilangan ma'lum huquqiy maqomga ega yer uchastkasi ma'nosida ishlatiladi.

Ta'riflashda qulaylik yaratish uchun quyidagi tushunchalar qabul qilingan:

Yer egaligi — bu mulkchilikdagi, umrbod meros qilib qoldiriladigan egalikdagi, aniq maqsadiar uchun foydalaniladigan, aniq maydoniga, joylashgan rniga, huquqiy maqomiga va joylarda belgilangan aniq chegaralariga ega yer uchastkasidir.

Yerdan foydalanish — bu aniq maqsadlar uchun doimiy (muddatsiz) yoki vaqtincha (uzoq muddatli, qisqa muddatli) foydalanishga, ijarani ham q shib, berilgan, aniq maydoniga, joylashgan rniga, huquqiy maqomiga va joylarda belgilangan aniq chegaralariga ega yer uchastkasidir.

Yer tuzish va hududni tashkil etish nuqtayi nazaridan bu tushunchalar yaqin sababi ular zlarida aniq yer uchastkalarini aks ettiradi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning (yer uchastkasining) barcha tavsiflari yer kadastrida va davlat reyxtatiga olish hujjatlarida aks ettiriladi. Yer egaliklari va yerdan foydalanish chegaralari chizmalarda krsatiladi va joyiarga kchiriladi. Mazkur yer uchastkasining huquqiy maqomi z lchiga m ljalangan maqsadni, ruxsat etilgan foydalanishni va qonuniy egalik qilish shaklini oladi.

Yer egaligi va yerdan foydalanish shunday obyekt hisoblanadiki, unda bevosita yerdan foydalanilib, uni muhofaza qilinadi. Uning sifatiga sezilarli darajada yerdan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarishni yuritish bo liq b ladi.

Yer egaligi va yerdan foydalanish chegarasi — mulkdor, ega, foydalanuvchi, ijarachining yerdan foydalanishdagi huquqlarining hududiy chegaralarini ziua aks ettiruvchi, joylarda texnika vositalar yordamida aniq belgilangan chiziqdir.

Yerdan foydalanishlar chegaralari z- zidan huquqiy sharoitlarga t la mos b lishi, lekin yerdan x jaiikda foydalanish uchun noqulay boiishi mumkin.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar vazifalari, huquqiy mavqelari b yicha bir-birlaridan farq qihshadi.

zbekistonda 2004-yilda maydoni b yicha yirik qishloq x jalik korxonalari (jamoa va shirkat x jaiiklari, hissadorlik jamiyatlari, fermer x jaliklari uyushmalari, yordamchi va tajriba x jaliklari va boshq.) soni 5160, fermer x jaliklari — 42315 tani tashkil etdi.

Har qanday yer egaliklarini va yerdan foydalanishini tashkil etish, ularni hududda joylashtirish, uirga zgarishlar kiritish, yerlarni yer mulkdorlari, yerdan foydalanuvchilar, xalq x jaligi tarmoqlari, tarmoqlar ichida taqsimlash x jaliklararo yer tuzish yordamida arhalga oshiriladi.

X jaliklararo yer tuzish masalalarini yechishga har xil tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa omillar. hududning umumiy maydoni, uning qishloq h jaligi uchun zlashtirilgan hgi va kcyinc... lik zlashtirilish imkoniyati, yer turlari tarkibi va joylasMshi. aholi tizimi, kommunikatsiya, infratizim. ta'sir k rsamii. >;; omillarning yi indisi har xil b lishi mumkin. Ular har al y^ tia lishdagi yer egaliklarini tashkil etish inikoniyalini aniqiyadi, uUining maydoniga joylashishiga ta'sir etadi, umuman x jaliklararo yer tuzishning muvaffaqiyatiga (yerdan foydalanish) usularida ^KG c..au.

ki, u zining lchamlari (maydoni, tarkibi va boshq.) va joylashishi b yicha yerdan eng samarali foydalanishni va uni muhofaza qilishni, ishlab chiqarishni tashkil etishni va x jalikning ijtimoiy masalalarini yechishni ta'minlaydi.

X jaliklararo yer tuzishda yer tuzish ishlari huquqiy, tadbirlar bilan bo liq. Ularning asosiylari quyidagilar: ••

Yerlarni olish — belgilangan tartibda aniq yer uchastkasidan foydalanish huquqini (mulkchilik, egalik qilish, foydalanish, ijara) tugatishdir.

Yerlarni berish — yer uchastkasini mulk qilib, egalik qilishga, foydalanishga, ijaraga fuqaroga yoki huquqiy shaxsga berishdir.

Yerlarni ajratish - mulk qilib, egalik qilishga, foydalanishga berilgan yer uchastkasining chegaralarini joylarda belgilash b yicha yer tuzish ishlaridir.

3. X jaliklararo yer tuzishning vazifalari va mazmuni

X jaliklararo yer tuzishni tkazishda ikkita maqsad k zlanadi. Birinchi maqsad — yerdan oqilona foydalanishni va uni muhofaza qilishni tashkil etish; ikkinchisi — ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish, ya'ni hududda, uning ishlab chiqarish kuchlari xususiyatlarini hisobga olgan holda — ishlab chiqarish obyektlarini va mehnat resurslarini joylashtirish.

X jaliklararo yer tuzishni tkazishda bajariladigan asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

— yerda x jalik yuritishning barcha turlarini rivojlantirish uchun bir xil hududiy sharoit yaratish;

— yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilarning oqilona tizimini yaratish va takomillashtirish;

— yer tuzishda belgilangan chegaralarning joylarda tkazilishining asoslanganligini, aniqligini va dahlsizligini ta'minlash;

— qishloq x jalik ishlab chiqarishini oqilona tashkil etish uchun hududiy sharoit yaratish;

— yerlardan foydalanish tartibini va shartlarini, mulk sifatida, egalik qilish uchun, foydalanishga berilgan yer uchastkalariga t lovlar va servitutlarni belgilash b yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

— yer soli i va haqini belgilash, yerlarni olishdagi qishloq x jaligi ishlab chiqarishining zararini qoplash uchun ma'lumotlar tayyorlash;

— yerlarni yaxshilash va tiklashga, ularning unumdorligini oshirishga, eroziyadan himoya qilishga, rekultivatsiyalashga hamda unumdorligini tiklashning iloji y q yerlarni konservatsiyalashga qaratilgan tadbirlarni ishlash;

— yerlarni melioratsiyalashning y naliishlarini va kelajagini asoslash.

X jaliklararo yer tuzish oqilona yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni shakllantirishning, fuqarolarga, fermer x jaliklariga, qishloq x jalik korxonalariga yer ajratishning, yerni ijaraga berishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. U qishloq va xalq x jaligi uchun nafaqat yerlarni taqsimlash, balki mahsuldor yer turlarini sarflash masalalarini yechish uchun ham katta iqtisodiy ahamiyatga ega.

X jaliklararo yer tuzish murakkab va har xil tadbirlar tizimini va yer tuzish ishlari turlarini zida mujassamlaydi. U har xil tavsifga, foydalanish va muhofaza qilish tartibiga ega barcha toifalardagi yerlarda tkaziladi.

Xalq x jaligining har bir tarmo ida yerdan har xil maqsadlarda foydalaniladi. Masalan, qishloq x jaligida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida foydalanilsa, boshqa tarmoqlarda u ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun zaruriy shari, ya'ni, zamin sifatida foydalaniladi. Shuning uchun ham, har xil tarmoqlar uchun ajratiladigan yerlar tarkibi ham har xil b lishi kerak. qishloq x jaligi uchun eng unumdor tuproqli yerlar, boshqa tarmoqlar uchun esa unumdorligi past b lgan yerlar ajratilishi kerak.

X jaiiklararo yer tuzish ikki turga b linadi:

— qishloq x jalik korxonalari va fermcr x jaliklari yer egaliklari va yerdan foydalanishlarini tashkii etish va tartibga solish;

— noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etish va zgartirish.

Yer tuzish amaliyotida bu b linish prinsipial va hal qiluvchi ahamiyatga ega: qishloq x jaligi va noqishloq x jalik yer egaliklari va yerdan foydalanishlari tarkibiga sifati b yicha har xil yerlar kiritilishi kerak. Qishloq x jaligi uchun unumdorlikka ega yerlar talab etiladi, boshqa tarmoqlar uchun unumdorlik talab etilmaydi, shuning uchun ularda unumdor yerlardan foydalanilishiga y l q yilmasligi kerak.

X jaliklararo yer tuzishga respubiikamiz "Yer kodeksi"da k rsatilgan quyidagi yer tuzish ishlari kiradi:

— joyning zida ovullar, qishloqlar, posyolkalar, shaharlar, tumanlar, viloyatlarning chegaralarini belgilash;

— yerlarning joylashuvidagi noqulayliklarni bartaraf etgan holda, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning, ijarachilarning va yer mulkdorlarining yangi yer uchastkalarini tashkil etish, hamda mavjud yer uchastkalarini tartibga solish loyihalarini tuzish;

— yangi tashkil etilayotgan, qayta tashkil etilayotgan qishloq xojalik korxonalari, muassasalari, hamda tashkilotlariga yer ajratib berish loyihalarini tuzish;

— korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun olib qo'yiladigan yerlarni ajratib berish loyihalarini tuzish;

— yer uchastkalarini naturada (joyning ziddatida) ajratib berish, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish huquqlarini, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini, hamda yer uchastkalariga berilgan mulk huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni tayyorlash;

— yangi yerlarni zaslantirish, qishloq xojalik yerlarini yaxshilash, tuproq unumdorligini saqlash va oshirish, buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, tuproqni suv va shamol eroziyasidan, sellardan, kichiklardan, suv bosishidan, zaxlashdan, qaqrab qolishdan, zaranglashishdan, ishlab chiqarish chiqindilari, radioaktiv va kimyoviy moddalar bilan ifloslanishdani himoya qilish b yicha ishchi loyihalarni ishlab chiqish;

— barcha yerlarni raxsatga olish, hamda foydalanilmayotgan, samarasiz foydalanilayotgan yoki belgilangan maqsadda foydalanilmayotgan yerlarni doimiy aniqlab borish;

— yerlarni resurs jihatdan baholash, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan yer tuzish hujjatlarini ishlab chiqish;

— yerlarni baholash tadbirlarini tashkil etish.

Bu ishlar har biriga yer tuzish loyihasining ma'mum tipi, ulardan ayrimlariga esa (masalan, noqishloq xojalik maqsadlaridagi yerdan foydalanishlarni tashkil etishga) — joylashtirilayotgan obyektning tavsifiga bo'liq holda, har xil mazmunli qator loyihalar mos keladi.

Xo'jaliklararo yer tuzish yerdan foydalanishni va uni muhofaza qilishni ma'lum ishlar bajarish yil bilan tashkil etadi. Bunday ishlar bir qismiga "chegaralash" atamasini ham qo'llash mumkin.

Chegaralash — bu yagona davlat tizimi b yicha chegaralarni belgilash (tiklash, joylarda zgartirish, texnik va huquqiy rasmiylashtirish) va ma'muriy — hududiy tuzimlarning va boshqa

obyektlarning maydonlarini aniqlash b yicha yer tuzish ishlaridir. U faqat obyekt chegaralariga taalluqli; boiib, uning hududining ichki tuzilishi bilan bogiiq emas. ;

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda x jaliklararo yer tuzishda yerlarning m ljallangan maqsadi, toifalari, obyektning yer maydonlari bilan ta^minlanishi, uni k rilayotgan' hududda joylashtirishning maqsadga muvofiqligi belgilanadi. Shu bilan birga, yer bilan bogiiq boshqa ishlab ghiqarish vositalari ham joylashtiriladi, ya'ni yerda u bilan birga faoliyat k rsatadigan ishlab chiqarish vositalarini hududiy tashkil etish amalga oshiriladi. Yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni t ri shakllantirish va joylashtirish ayniqsa, qishloq x jalik ishlab chiqarishiga, uning samaradorligiga, hududni ichki tashkil etishga, resurslarni va atrof-muhitni muhofaza qilishga katta ta'sir k rsatadi.

X jaliklararo yer tuzish obyeloari korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, yer fondlari va boshqa yerlarini tuzish zarur boigan obyektlar. x jaliklar, x jaliklar guruhlari (korxonalar, birlashmalari, ma'muriy tumarilar, aholi yashash joylari, zlashtiriladigan hududlar) hisoblanajdi.

Qishloq x jalik va lioqishloq x jalik yer egaliklari va yerdan foydalanishlarida barclW vaziyatlarda x jaliklararo yer tuzish loyihasining umumiy maznjiuni quyidagi asosiy masalalarni ishlashdan iborat boiadi: obyekt t/agidagi yer uchastkasi maydonini aniqlash; uchastkani hududda j^ylashtirish; uchastka tarkibiga yer turlarining zarur maydonlai/ini kiritish; uchastkaga maqsadga muvofiq shakl berish; uchastkaichegaralarini joylashtirish.

/ Nazorat savollari

- (?)
1. X jaliklararo yer tuzish tushunchasiga tavsif bering.
 2. "Yer egaligiifii (yerdan foydalanishni) tashkil etish" atamasi qanday tushunchalarni z ichiga oladi?
 3. X jaliklararo; yer tuzishni tkazish zarursitini qanday sabablar (omillar) keljtirib chiqaradi?
 4. X jaliklararb yer tuzish qanday tamoyillarga (prinsiplarga) mos tarzda j tkaziladi?
 5. zbekistonl Respublikasi yer fondiga nimalar kiradi? Uning tarkibiy qisrnlarni qisqacha tavsiflab bering.
 6. "Yerlarni olish", "yerlarni berish", "yerlarni ajratish" tushunchalari nim^larni bildiradi?
 7. X jaliklararjo yer tuzishni tkazishda qanday vazifalar bajarijadi?

IV bob.
X JALIKLARARO YER TUZISH JARAYONI VA
UNI TKAZISHNING ASOSLARI

1. Yer tuzish jarayoni

X jaliklararo yer tuzish yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etish va tartibga solish masalalarini yechib, katta hududlarning tashkil etilishiga sezilarli zgarishlar kiritadi. X jaliklararo yer tuzish b yicha asosiy ishlar, odatda, x jaliklar guruhini qamrab olgani va k pchilik hoilarda ma'muriy tumanlar chegaralarida amalga oshirilganligi sababli, x jaliklararo yer tuzish tuman yer tuzish chizmalari bilan yagona texnologik va axborot aloqasida tkaziladi.

Zamonaviy sharoitlarda tuman yer tuzish chizmasiga yer fondini, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar ahvolini, yerga b lgan talablarni rganish asosida x jaliklararo yer tuzishga taalluqli quyidagi masalalar kiritilishi mumkin:

- yerlar zaxiralarini aniqlash;
- yer fondini qayta taqsimlash b yicha tavsiyalar;
- tuman agrosanoat majmuasi obyektlarini va uning infratizimini joylashtirish;
- tuman hududini tashkil etish; maxsus yer fondlarini ajratish, yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tartibga solish, fermer x jaliklarini, jamoa bo larini va boshqa obyektlarni joylashtirish uchun yer massivlarini ajratish;
- shahar va qishloq aholi yashash joylarining chegaralarini aniqlash;
- maxsus q riqlanadigan va shu kabi hududlar chegaralarini aniqlash va belgilash.

Tuman yer tuzish chizmasi va unga mos tarzda ishlangan k rsatkichlar x jaliklararo yer tuzish loyihalarini ishlash uchun topshiriqni tayyorlashda asos b lib xizmat qiladi.

X jaliklararo yer tuzish davlat organlarining (hokimiyatlarining), mahalliy z- zini boshqarish organlarining qarorlari yoki yer mulkdorlari, egalari, foydalanuvchilari, ijarachilari, hamda yer tuzish organlarining tashabbusi b yicha va manfaatdor fuqarolar va huquqiy shaxslar ishtirokida tkaziladi.

X jaliklararo yer tuzish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat b ladi: tayyorgarlik ishlari; loyihani tuzish va asoslash, loyiha

hujjatlarini k rib chiqish va tasdiqlash; loyihani joylarga (natura-ga) k chirish; yer tuzish bilan bo liq hujjatlarni tayyorlash, yerdan foydalanish yoki unga egalik qilish huquqini beradigan davlat aktlarini (dalolatnomalarini) berish; x jaliklararo yer tuzish loyihasini, yer mulkdorlari, egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar tomonidan loyihaning bajarilishi ustidan mualliflik nazoratini amalga oshirish.

2. Tayyorgarlik ishlari

X jaliklararo yer tuzish loyihasini tuzish, asoslash va rasmiylashtirish uchun loyihalash obyektiga va mazkur yer tuzishning xarakteriga va vazifalariga mos tushadigan, zarur va yetarli hajmdagi tayyorgarlik ishlari tkaziladi.

Tayyorgarlik ishlari jarayonida quyidagi masalalarni yechish kerak:

— x jaliklararo yer tuzish qatnashchilari tarkibini aniqlash, ular yer tuzish ishlari tkaziladigan hududda joylashgan x jaliklar, tashkilotlar, korxonalar va muassasalar b iib, yer tuzishdan manfaatdordirlar;

— x jaliklararo yer tuzishni tkazish uchun zarur boigan hujjat va maiumotlarni yigish, tayyorlash va rganish;

— x jaliklar yerlarining ahvolini rganish va x jaliklararo yer tuzishni tkazish zarurati va sabablarini aniqlash;

— yer tuzish tkazilayotgan x jaliklarning taklif va istaklarini aniqlash va rganish, ularni bajarish imkoniyatlarini va lozimligini aniqlash, yer egalari va yerdan foydaianuvchilarning fikr va istaklari bir-birlariga mos kelmaganda umumiy uikliflar va tadbirlarni ishlab chiqish;

— loyiha tuzish b yicha topshiriqni ishlab chiqish, uning asosiy k rsatkichlari b yicha manfaatdor x jaliklar, tashkilotlar va muassasalar bilan kelishish va belgilangan tartibda tasdiqlash.

Tayyorgarlik ishlari kameral yer tuzish tayyorgarligi va dalada oikaziladigan izlanishlardan iborat boiadi. Ular asosida loyihalash uchun topshiriq, keyin loyihaning zi ham tuziladi.

Kameral yer tuzish tayyorgarlik ishlari loyihalash* obyektiga chiqishgacha bajariladi. U x jaliklararo yer tuzish qatnashchilari tarkibini belgilash yoki aniqlashdan boshlanadi. Ularning soni ikkitadan ntagacha, hattoki ayrim hollarda yuztadan ham oshib ketishi mumkin. Bu ishlar x jaliklararo yer tuzish qatnashchilan

r yxatini tuzish bilan yakunlanadi. Bu reja-xarita materiallari talab etiladigan hududni aniqlab beradi.

Undan keyin quyidagi hujjat va ma'lumotlar yiladi hamda rganiladi. Ular:

— x jaliklararo yer tuzishni tkazish tashabbuskorlari tornonidan taqdim qilingan hujjatlar (iltimosnoma, qarorlar, davlat muassasalari buyruqlari va boshq.);

— tumanntng, mavjud x jaliklarning, x jaliklararo birlashmalarning va yangi x jaliklarning kelajakdagi rivojlanishi va ular oldida turgan vazifalar haqida ma'lumotlar;

— tuman va viloyat yer tuzish chizmalari (sxemalari);

— yerdan foydalanish va yerga egalik qilish huquqini beruvchi hujjatlar (davlat aktlari);

— x jaliklar va ayrim yer b laktari maydonlarining yer hisobi va ularni baholash b yicha ma'lumotlar;

— x jaliklar yer maydonlari planlari, x jaliklararo yer tuzish tkaziladigan hudud umumiy yerlarining plani (x jaliklararo yer tuzish loyihasini ishlashga mos masshtabda);

— oldingi yillarda tkazilgan yer tuzish ishlari natijalari;

— tuproq, geobotanika, melioratsiya, y l, suv x jaligi va boshqa izlanishlar, qidiruv ishlari natijalari;

— melioratsiya, irrigatsiya, yoi qurilishi va boshqa loyihalar (chizmalar);

— x jaliklar uchun belgilangan suv limiti va uni oshirish imkoniyatlari;

— yer tuzish ishlari tkazilayotgan x jaliklarning iqtisodiy k rsatkichlari;

— x jajik markazlari va aholi yashash joylari, yakka joylashgan ishlab chiqarish markazlari va chorvachilik fermalari t risida ma'lumotlar;

— qishloq x jalik ekinlarining hosildorligi va chorva mollari-ning mahsuldorligi t risidagi oxirgi 3—5 yildagi maMumotlar;

— yer talab etadigan obyektlar loyihalari va chizmalari;

— maxsus qo*riqlanadigan hududlar (q riqxonalar, tabiat, ma'daniyat yodgorliklari, tarixiy-madaniy obyektlar va boshq.)

• joylashishi t risidagi ma'lumotlar;

— suv muhofaza mintaqalarining, boshqa muhofaza qilinadigan hududlar va ularda yerdan foydalanish tartiblari t risidagi materiallar.

Yi iladigan hujjat va ma'lumotlarning turlari, mazmuni, haj-

mi va aniqlik darajasi x jaliklararo yer tuzish oldiga q yilgan vazifalarga va loyiha ishlarining hajmiga qarab aniqlanadi. Bu materiallarning barchasi rasmiy boiishi kerak.

Bu hujjatlar va maiumotlar viloyat va tuman rejalash, qishloq va suv x jaligi boshqarmalaridan, yer kadastri, yer tuzish va boshqa tashkilotlar hamda muassasalardan yi iladi.

Tayyorlanadigan reja-xarita materiallari masshtablari loyiha qamrab oladigan maydonga, yer tuzish xarakteri va mazmuniga, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar lchamlariga, obyekt joylashgan mintaqaga, yerlarning vazifalariga va boshqa sharoitlarga bogiiq holda belgilanadi.

Loyiha rejasi (plani) nafaqat yetarli darajada mukammal va aniq, balki ishlash uchun qulay, ixcham boiishi kerak (odatda, 1:10000, 1:25000 masshtablarda).

Dala yer tuzish izlanishlari loyiha ishlarining asoslangan va t ri yechimlarini topish uchun tkaziladi. Uning lozimligi va hajmi kameral tayyorgarlik davrida yi ilgan hujjat va maiumotlarni rganish va taxlil qilish natijasida belgilanadi. Bunday izlanishlar, yangi x jaliklar tashkil boiayotganda va mavjud x jaliklar qayta tuzilayotganda butun x jalik maydonlarida, agar x jaliklar yer maydonlaridagi kamchiliklar tugatilayotgan boisa, faqat yer tuzish ishlari tkazilayotgan yerlardagina olib boriladi.

Dala izlanishlari loyiha instituti mutaxassislari tomonidan, x jalik mutaxassislari bilan birgalikda tkaziladi. Lozim boigan hollarda izlanishlarda tuman hokimiyatining qishloq va suv x jaligi boshqarmasi mutaxassislari ham qatnashishi mumkin.

Dala izlanishlari davrida:

— chegara va chegara belgilarining saqlanishi, mavjud yer maydonining huquqiy yer maydoniga, yer hisobi va reja-xarita hujjatlari maiumotlariga mosligi aniqlanadi;

— yer tuzish ishlari tkaziladigan yerlar tavsifnomasi (tupro i, relefi, simlik dunyosi) va ishlab chiqarishda foydalanishsi, tuproq unumdorligi, qishloq x jalik yerlarining hosildorligi aniqlanadi;

— joyida qishloqlar, ishlab chiqarish markazlari, suv manbalari, asosiy yoilar va yoi inshootlari, boshqa qurilish va inshootlar, bogiar, uzumzorlar, tutzorlar, ihota daraxtlari va eroziyaga qarshi inshootlar k rib chiqiladi;

— qayta taqsimlanayotgan yerlarning qishloqlar, ishlab chiqarish markazlari, asosiy yoilar, suv inshootlari va boshqalar bilan bogiiqligi aniqlanadi;

— almashishga yoki berishga tayyorlanayotgan yer maydonlaridagi foydalanilmagan xarajatlar, kapital xarajatlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, mevali va mevasiz daraxtlar, yerni, suvni muhofaza qilish inshootlari va ihota daraxtlari, dala shiyponlari, chorva mollari uchun yozgi lagerlar va boshqa inshootlar, yoilar va y l inshootlari, irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, artezian va boshqa quduqlar, k llar, gidrotexnika inshootlari, nasoslar, ekinlar, ekinlarga berilgan ma'danli itlar va boshqalar uchun qilingan xarajatlar aniqlanadi;

— yer tuzishni tkazish b yicha x jaliklarning taklif va istaklari aniqlanadi.

Katta gidrotexnika inshootlari va sanoat korxonalariga yer ajratish loyihasi ishlanayotganda yuqoridagilardan tashqari yana:

— ajratilayotgan yerlardan k chiriladigan aholini joytashtirish mumkin b lgan x jaliklar aniqlanadi;

— olinayotgan yerlar rnini qoplash uchun yangi yerlar izlab topish, yangi x jaliklar tuzish va unga yangi korxonalar uchun olinayotgan yerning aholisini k chirish imkoniyatlari izlanadi;

— ustki unumdor qatlamini olish zarur b lgan yerlar maydoni aniqlanadi;

— oldin ajratilgan yerlarning foydalanilishi va vaqtincha foydalanilgan yerlarni rekultivatsiyalash ishlarining ahvoli tekshiriladi.

Dala ishlanishlari natijalari b yicha har bir x jalikda dalolatnoma va yer tuzish izlanishlari natijalari tushirilgan x jalik yerlari rejai tayyorlanadi.

tkazilgan kameral tayyorgarlik va dala izlanishlari asosida loyiha muallifi tuman mutaxassislari bilan birgalikda x jaliklararo yer tuzishni tkazishga topshiriq ishlab chiqadi.

Loyihalash uchun topshiriq l nda, iqtisodiy k rsatkichlar va boshqa axborotlar bilan ortiqcha t l azilmagan, yer tuzishda qatnashadigan hamma korxonalar va tashkilotlar bilan kelishilgan b lishi kerak, u loyihani tasdiqlaydigan hokimiyat tomonidan tasdiqlanadi.

Topshiriq ikki guruh masalalarini z ichiga oladi.

Dasturli masalalar: obyekt nomi, loyihalashning maqsadi va vazifalari, buyurtmachi va loyiha tashkiloti orasidagi munosabatlar tavsifi, ishlarni bajarish muddatlari, loyihaviy hujjatlar tarkibi, reja-xarita materiallari masshtabi.

Me'yoriy-bashoratlash masalalari: Loyihaviy vazifalarni yechishning yer qonunlari, hokimiyatning mahalliy organlari

qarorlari va buyurtmachi talablaridan (loyihalash shartlari) kelib chiqadigan tamoyillari; buyurtmachining loyiha mazmuni b yicha tavsiyalari (x jaliklar ixtisosliklari, obyektning joylashishi, infratizim obyektlarining — suv manbalari, y llar va shu kabilarni joylashishi); hisob-kitoblar me'yorlari va texnik-iqtisodiy asoslashlar (yer berish, qishloq x jalik ekinlari hosildorligi, chorva mollari mahsuldorligi va boshq.).

Loyihani ishlash uchun topshiriqning namunaviy shakli va mazmuni quyidagidek b ladi.

Titul vara i: topshiriqni kim tasdiqlagani, loyihaning nomi; kimlar bilan kelishilganligi — shaxslar, tashkilotlar, ularning imzolari va muhrlari; Yer resurslari Davlat -q mitasining tuman xizmati boshli ining imzosi, vaqt, muhr.

Topshiriq mazmuni:

— loyihalash uchun asos;

— buyurtmachi va loyihachi;

— loyihalashning vazifalari (nima qilish, loyihalash obyektlari qayerda, qanday yerlarda joylashgan, ularning ixtiSoslklari, loyihani texnik-iqtisodiy asoslash);

— boshlan ich ma'lumotlar — x jalikning chegaraviy oichamlari, ekinlarning hisoblangan hosildorligi, chorva mollarining mahsuldorligi va boshqa x jalik faoliyatining iqtisodiy k rsatkichlari;

— boiajak yer mulkchiligi shakllari;

— qishloqlarni joylashtirish;

— hududni muhandislik jihozlash: irrigatsiya, melioratsiya tarmoqlarini, yoilarni qurish, suv ta'minoti, elektr uzatish (hajmlari)

b yicha tadbirlar;

— birlashish aloqalari (mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlash, texnikadan birgalikda foydalanish va sh. . b yicha);

— tabiatni muhofaza qilish tadbirlari;

— loyiha tarkibi,- reja masshtabi, majburiy chizmalar, yozma qismining mazmuni, loyiha xujjatlari nusxalarining soni.

Xulosa: buyurtmachi va loyiha tashkiloti vakillarining imzolari (lavozimlari, muhri, vaqti k rsatilgan).

Topshiriqning mazmuni loyihalashning xarakteriga bogiiq holda, boshqacha ham boiishi mumkin (masalan, noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini loyihalashda).

Loyiha ishlashga topshiriq dala izlanishlari dalolatnomasi va chizmasi bilan birga tayyorgarlik ishlari hujjatlarini tashkil qiladi.

70 Keyin topshiriq va tayyorgarlik vaqtida belgilangan umumiy vechimlar asosida x jaliklararo yer tuzish loyihasi ishlanadi.

3. Loyihani k rib chiqish va tasdiqlash

X jaliklararo yer tuzish ishlari natijasida ilmiy asoslangan loyiha tuziladi. Loyiha tarkibiga quyidagilar kiradi: chizma qism — loyiha rejasi va boshqa kerakli chizmalar; yozma qism — loyiha-ning tushuntirish xati, iqtisodiy va huquqiy asoslash q yicha ma'lumotlar va hujjatlar hamda x jaliklarning yer turlafi maydonlari k rsatilgan yer eksplikatsiyasi.

Loyiha har tomonlama chuqur asoslangan b lishi va huquqiy me'yorlarga mos kelishi kerak.

X jaliklararo yer tuzish loyihalarini huquqiy kuchga kiritish (ularni k rib chiqish, kelishish va tasdiqlash) quyidagi tartibda olib boriladi.

Loyihaviy yechim barcha manfaatdor yer egalari, mulkdorlari, yerdan foydalanuvchilar va tashkilotlar bilan oldiniga tayyorgarlik ishlari davrida, keyin loyihalashga topshiriqni tayyorlashda va nihoyat loyiha-ning oxirgi yechimini ishtashda kelishiladi.

Loyihachilar loyiha hujjatlarini tasdiqlash t risidagi qarorni tayyorlashadi va uni loyiha bilan birga tuman yer tuzish xizmatiga berishadi.

Tuman yer tuzish xizmati loyiha tavsiyalarining asoslanganligini va ularning harakatdagi qonunlarga mosligini tekshiradi.

Tuman yer tuzish xizmati qarorni loyiha materiallari va z xulosasi bilan birga tuman hokimiga tasdiqlashga beradi.

X jaliklararo yer tuzish loyihalari viloyat hokimi tomonidan tasdiqlanadi. Yuridik va jismoniy shaxslarga yer ajratib berish loyihalari zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi viloyat, tuman va shaharlar hokimlari, posyolka, qishloq va ovullarning zini- zini boshqarish organlari tomonidan, ularning vakolatlari doirasida tasdiqlanadi.

Tasdiqlangan loyiha joylarga k chiriladi.

4. Loyihani joylarga (naturaga) k chirish

Loyihani joylarga k chirish x jaliklarning loyihalananayotgan chegaralarini texnik talablarga javob beradigan aniqlikda yerga k chirishdan iborat. Joylarda chegaralar yer tuzuvchi mutaxassis tomonidan, x jalik va q shni x jaliklar vakillari ishtirokida belgilanadi.

Bu ishlarni tkazish uchun ishchi chizma tuziladi. Unda

chizma tarzda va yozuvlar bilan dala sharoitidagi ishlar uchun zarur barcha elementlar k rsatiadi:

— joylarda m ljal olish uchun tasvirlar;

— burchaklar va chiziqlarni lchashni bajarish uchun geo dezik maiumotlar;

— yurish y nalishlari (chiziqchalar bilan), asboblarni va tayyoqchalarni (vexalarni) rnatish joylari;

— chegara belgilarini rnatish joylari.

Loyihani joylarga rejada yaxshi va aniq belgilangan tasvir elementlari (kanallar, y llar, daryochalar va sh. .) b yicha ham k chirish mumkin. Ochiq tasvir elementlari y q joylarda teodolit y llarini tkazish kerakboiadi.

Teodolit yoilarini tkazish uchun geodeziya maiuinotlari teskari geodeziya masalasini yechish yoi bilan hisoblanadi. Har bir yer egaligi va yerdan foydalanish davlat geodeziya tarmogiga bogiangan boiishi kerak.

X jaliklar hududlari chegaralari belgilangan tartibdagi chegara belgilari bilan bir-biridan ajratiladi. Chegara belgilari temir-beton-dan, yo ochdan yoki toshdan tayyorlanishi mumkin.

Bir x jalikning chegaralarida bir xil chegara belgilari q yiiishi kerak. Chegara belgilari bir-biridan k rinadigan, lekin 1000 metr-dan uzoq boimagan masofada, su orilmaydigan choi hududlari-da esa 2000 metrdan uzoq boimagan masofada rnatiladi.

Agar yerda chegarani bogiab tkazish uchun biror tabiiy yoki sunMy element boimasa, chegara b ylab yer egat qilib, 20 sm dan kam boimagan chuqurlikda haydab q yiladi.

Loyihani joyiga k chirish uchun tayyorlangan ishchi chizma yangi chegaralarni kerakli aniqlikda yerga tushirish imkonini berishi kerak. X jalik chegaralari davlat geodeziya tarmoqlariga bogianadi. Joylarga k chirilgan xo"jaliklar chegaralari yer tuzi-layotgan x jalik vakillariga k rsatiladi va topshiriladi. Loyihani joylarga k chirish dalolatnoma bilan tasdiqlanadi. Dalolatnomada chegaralarning yerdagi mi ta'riflangan b ladi. Unga belgilangan chegaralarning aniq rinlari (koordinatalar) k rsatilgan chizma q shimcha qilinadi.

Loyiha joyga k chirib b lingandan s ng va x jalik chegaralari belgilangandan keyin, x jalikka yerdan foydalanish yoki unga egalik qilish huquqini beruvchi Davlat dalolatnomasi beriladi.

5. Yerga b lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarni rasmiylashtirish va berish

Yer uchastkasiga b lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlar "Yer kodeksi"ning 33-moddasida keltirilgan. Ular — yer tychastkasiga doimiy egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati, yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqini beruvchi davlat hujjati, yer uchastkasiga b lgan mulk huquqini beruvchi davlat orderi, yer uchastkasi ijarasi shartnomasi yoki yer uchastkasidan muddatli foydalanish shartnomasidir. Bu hujjatlarda yer uchastkasi qaysi huquqqa asosan berilayotganligi, yer uchastkasidan foydalanishning belgilangan maqsadi, uni zlashtirish muddatlari, yer uchastkasini saqlash vazifalari va servitutlar k rsatiladi.

Huquqiy va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga b lgan huquqlari davlat r yxatiga olinishi kerak.

Yer uchastkasiga boigan huquqning davlat r yxatiga olinganligi t risidagi guvoohnoma shakli Vazirlar Mahkamasining 1998-y. 31-dekabrda 543-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

Yer uchastkalarini davlat r yxatiga olish va uni tkazishda asosiy huquqlar va zaruriy rnatiladigan huquqlarni tasdiqlovchi rasmiy hujjatlar va ma'lumotlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

I. Yerga doimiy egalik qilish huquqini beruvchi Davlat dalolatnomasi.

2. Yerdan doimiy foydalanish huquqini beruvchi Davlat dalolatnomasi.

3. Yerdan umrbod foydalanish va meros qilib qoldirish huquqini beruvchi Davlat dalolatnomasi.

4. Yer uchastkasidan muddatli (vaqtincha) foydalanish haqida shartnoma.

5. Yer uchastkasiga ijara shartnomasi.

6. Meros huquqi haqidagi guvoohnoma.

7. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining, ular huquqlari doirasidan kelib chiqib qabul qilgan farmoyishlari (qarorlari).

8. Sud qarorlari.

9. Yer uchastkasini kim oshdi savdosida yoki tanlov asosida olganligi haqidagi guvoohnomasi.

10. Yer uchastkasiga undagi savdo va maishiy xizmat obyektlari bilan birgalikda xususiyashtirilganda b lgan huquqga davlat orderi.

II. zbekiston Respublikasida faoliyat k rsatayotgan diplomatik vakolatxona va xalqaro uyushmalarning egallab turgan yer

astkalari bilan imoratlariga ega bo'lgan mulklarni olganugi, ganligi haqidagi shartnoma (guvohnoma).

12. Xorijiy huquqiy va jismoniy shaxslarning qonun hujjatlari sida yashash joylarining yer uchastkalari bilan oldi-sotdi (mulk quqini olganligi) shartnomasi.

13. Oldi-sotdi, almashtirish, hadya etish, imorat va inshootlar talari, turar-joylarini umrbod saqlash maqsadida o'rab olish artnomalari.

14. Yer uchastkasini garovga (ipoteka) qo'yish yoki unga quqi haqidagi shartnoma.

15. Yerlarga egalik va foydalanish huquqlarining tugatilishi aqidagi mahalliy hokimiyat organlarining farmoyishlari (qarorlari).

16. Yerni (belgilangan tartib asosida) ajratish va tortib olish aqidagi materiallar.

17. Yer kadastrining belgilangan qoida asosida materiallari.

18. Yer uchastkasining belgilangan qoidaga asosan kadastr xiznati asosida tasdiqlangan rejai.

Yer uchastkalariga bo'lgan huquqlar davlat ro'yxatiga olinganligi to'g'risida guvohnoma beriladi. Uning mazmuni quyidagilardan iborat bo'ladi:

— yer uchastkasiga bo'lgan huquqni olgan shaxs to'g'risidagi ma'lumotlar;

— yer uchastkasining tavsifi (yerlarning toifasi, foydalanish maqsadi, yer turlari, maydoni, birgalikda egalik qilish yoki foydalanish ulushi, chegaralari, kadastr tartib raqami va boshqa tavsifnomalari);

— yer uchastkasi berish to'g'risidagi shartnoma talablariga, yer uchastkasini saqlash vazifalari va servitutlarga oid ma'lumotlar;

— vakolatli organlarning yer uchastkasini davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun ajratib olish mintaqasiga kiritish to'g'risidagi qarorlari;

— qonun hujjatlarida belgilangan boshqa ma'lumotlar.

Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkasiga bo'lgan huquqi joyning o'zida chegaralar belgilanganidan, yer uchastkalarining rejalari (chizmalari) va tavsiflari tuzilib, yer uchastkalariga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlar davlat ro'yxatiga olinganidan keyin vujudga keladi.

Guvohnomaga yer uchastkasining chegaralari chizmasi (plani) ilova qilinadi. Unda quyidagilar ko'rsatiladi: chegaralarning buri-lish nuqtalari, ularning tartib raqamlari, chiziqlar uzunliklari.

gidrografiya tarmoqlari elementlari (daryolar, kollar) va uchastkaning chegaralari hisoblangan chiziqli obyektlar (yillar, kanallar va boshq); berilayotgan yer uchastkasi chegarasi ichidagi (begona yerdan foydalanishlar) boshqa mulkdorlar, egalari va foydalanuvchilar yer uchastkalarining chegaralari va kadastr tartib raqamlari; yerlardan foydalanish cheklangan yoki maxsus foydalanish tartib belgilangan hududlar (mintaqalar) chegaralari va tartib raqamlari; uchastka qismlaridan foydalanish boshqacha boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning huquqlari bilan cheklangan hududlar chega-

Chizma masshtabi yer uchastkasining shaklidan kelib chiqib, unda chegaralarning burilish nuqtalarini ko'rsatish mumkinligi hisobga olib, tanlanadi.

Chizma ikki nusxada tayyorlanadi. Asosiy nusxa guvohnoma rasmiy xatga olingan joyda saqlanadi. Guvohnomadagi barcha ma'lumotlar tushda yoki yozuv mashinkasida (kompyuterda) yoziladi.

Yer uchastkasini qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun ijaraga berganda ijaraga beruvchi va ijarachi orasida "Ijara shartnomasi tuziladi, u yer uchastkasidan foydalanish huquqini beradi. Shartnomaga "Ijaraga beriladigan yerlarning rejai" va yerlar eksplikatsiyasi ilova qilinadi.

6. Loyihani amalga oshirish

Yer tuzishda faqat tasdiqlangan va harakatdagi yer qonunlariga mos loyiha amalga oshiriladi. Uni amalga oshirish yer uchastkasini joylarda ajratish (loyihani joyiga ko'chirish) va mulkchilik, egalik qilish, foydalanish yoki ijara huquqini beradigan hujjatlar olinganidan keyin boshlanadi.

Loyihani amalga oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi.

— yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar o'zlariga berilgan yer uchastkalari va uchastkada joylashgan boshqa ko'chmas vositalardan foydalanish maqsadlarini va belgilangan cheklashlar va majburiyatlarni hisobga olib, o'z vaqtida foydalanishga o'tirish;

— belgilangan muddatlarda loyihada ko'rsatilgan barcha hududni muhandislik (injenerlik) jihozlasi, irrigatsiya, mehorratsiya, qurilish va yer egaliklari, yerdan foydalanishlar chegarasi ichidagi va tashqarisidagi tadbirlarni bajarishni;

— joylarda chegaralarning va chegara belgilarini saqlashni ta'minlashni.

X jaliklararo yer tuzish loyihasida k ziangan tadbirlarni amalga oshirish hamma vaqt ham faqat yer uchastkasidan ruxsat etilgan foydalanishga tishdan iborat b lmaydi va hamma vaqtda ham yer uchastkasini berish va ajratishdan keyin darhol bajarilishi mumkin emas. Murakkab vaziyatlarda qishloq x jalik korxonalarida x jaliklararo yer tuzish keng hududlarda, yerlarni su orish va melioratsiyalash sharoitlarida yoki katta maydonda noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini joylashtirishda loyihani joylarga k chirish vaqtdan boshlab, tadbirlarni joriy etish muddatlarini k rsatib, loyihani amalga oshirish rejasini tuzish maqsadga muvofiq b ladi.

Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etishda loyihaviy chegaralardagi yerdan foydalanishga tish muddatlari, agar ular qurilish bilan bo liq b isa, uzoq b lishi mumkin. Yer tuzish loyihasida k zlangan tadbirlarni amalga oshirish qonunchilik me'yorlari bilan moslashtirilgan taqvimiy reja bilan tartibga solinishi mumkin. U z ichiga quyidagilarni oladi: uchastkadan foydalanishga tish muddatlari; yerlarni zlashtirish, yaxshilash, muhofaza va himoya qilish; qishloq x jaligi ishlab chiqarishining y qotishlarini, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning zararlarini qoplash; yer berilishi shartlarini bajarish; mavjud shakllarda hududni qayta tashkil etish (zarurat b yicha) va boshq.

Eng ahamiyatli masala x jaliklararo yer tuzish loyihasini amalga oshirish natijasida yerning t xtovsiz foydalanilishi, korxonada esa z vaqtda mahsulot ishlab chiqarish b yicha z vazifalarini bajarishi hisoblanadi.

Nazorat savoblari

1. X jaliklararo yer tuzishda ishlab chiqarish jarayoni nima, u z ichiga nimalarni oladi?
2. X jaliklararo yer tuzishda tayyorgarlik ishlarining vazifalari va mazmuni qanday?
3. Yer tuzish tayyorgarligi z ichiga nimalarni oiadi?
4. Dala yer tuzish izlanishlari qanday rasmiylashtiriladi va nimalardan iborat b ladi?
5. Loyihalash uchun topshiriqning mazmuni qanday?
6. X jaliklararo yer tuzish loyihasini k rib chiqish va tasdiqlash tartibi qanday?
7. X jaliklararo yer tuzish loyihasi qanday qilib joylarga k chiriladi?
8. Yerga b lgan mulkchilik huquqini beruvchi hujjatlar qanday rasmiylashtiriladi?
X jaliklararo yer tuzish loyihasi qanday amalga oshiriladi?

V bob.
QISHLOQ X JALIGI YJR EGALIKLARI VA
YERDAN FOYDALANISHLARINI TASHKIL
ETISH FETAMDA TARTIBGA SOLISH

1. Qishloq x jaligi korxonalarining yer egaliklarini
(yerdan foydalanishlarini) tashkil etishning tamoyillari

Qishloq x jaligi koi-xonalarida va fermer x jaliklarida x jaliklararo yer tuzish ularning joylashishi, maydoni, tarkibini ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, rivojlanishi talablariga mos holga keltirish, hamda yerdan asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida oqilona foydalanishni, uni muhofaza qilishni tashkil etish uchun tkaziladi. X jaliklararo yer tuzishning (ya'ni qishloq x jalik yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarini, ularning tizimlarini tashkil etish va tartibga solish) natijasi qishloq x jalig] ishlab chiqarishining va yerdan foydalanishning samaradorligini oshirish, uning muhofazasini ta'minlash, zararlar va sarflarni kamaytirish, qishloq x jaligida ijtimoiy sharoitlarni yaxshilash b lishi kerak.

, Respublikamizning iVer kodeksiga asosan x jaliklarni qayta tashkil qilish, ularning yer maydonlaridagi kamchilik va noqulayliklarni tugatish ilmiy il.soslangan x jalikJararo yer tuzish loyihasi yordamidq amalga oshi "iladi.

Respublikamiz viloyatlarida qishloq x jalik yerlaridan foydalanish elarajasi bir xif emas. Masalan, Far ona vodiysi viloyatlari va Xprazmda qishtoq x jalik yerlarining asosiy qismini haydalma yerlar tashkil qilsa, Qoraqalpo iston Respublikasi, Buxoro va yana bir necha vijloyatlarda haydalma yerlar nisbati ancha past.

Biznjng mamlakatimizda qishloq x jalik yer egaliklarini va yerdan foydalanishlanni tashkil etish va tartibga solish har xil tabiiy (iqlimi, tupro i, reFefi, simliklari, gidrografiyasi va boshq.) va ijtimoiy-iqtisodiy (x jalik shakllari, aholi tizimi, hududning ^lashtirilish clarajasi, yer turlari tarkibi, muhandislik tarrnoqlari j bilan ta'minlanishi, iqtisodiy markazlardan uzoqligi, ishlab chiqarishning ixtisoslashishi va boshq.) sharoitlarda amalga oshiriladi, ular bu masalalarni yechishga katta ta'sir k rsatadi.

Xo'jaliklararo yer tuzishda quyidagilar katta ahamiyatga ega:
— hududning qishloq xo'jaligi uchun o'zlashtirilganlik darajasi — qishloq xo'jalik yerlarining tuman, xo'jalik umumiy maydonidagi foizi;

— mahsuldor yer turlarining ixcham joylashishi, ularning o'rmonlar, daryolar, jarlik-soy tizimlari, sun'iy to'siqlar (kanallar, yo'llar, va sh.o'.) bilan bo'linganligi;

— o'zlashtirish uchun yaroqli yer resurslari;

— yerlarning sifati va ularning mahsuldorligini oshirishning potensial imkoniyatlari;

— suv, mehnat resurslari, muhandislik tarmoqlari, ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanishi.

Loyihani tuzishda mavjud sharoitlar, ularning ahamiyati, q yilgan vazifalarni bajarish uchun ularni zgartirish imkoniyati va maqsadga muvofiqligi tahlil etiladi, hisobga olinadi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida va fermer xo'jaliklarida xo'jaliklararo yer tuzish masalalari (ularni tashkil etish, tartibga solish, qayta tashkil etish) ma'muriy tuman hududida agrosanoat majmuasining infratarkibi obyektlarining joylashishini va tabiatni muhofaza qilish uchun ajratilgan hududlarning joylashgan rini, chegaralarini hisobga olib yechilishi kejak. Bundan tashqari, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarm tasfekil etish, tuman hududida yerlardan foydalanish va ularni muhofaxa qilish masalalarini eng tiri, asosli yechishni ta'minlash uchurji, loyiha tuman hududida joylashgan xo'jaliklarning yer egaliklari vk yerdan foydalanishlarini chuqur tahlil etishga asoslangan b lisjii kerak. Bu masalalarni tanlab, ajratib yechishga y l q yishl mumkin emas, sababi, boshqa yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning manfaatlariga putur yetkazilishi mumkin. I

Qishloq xo'jalik korxonalarining tashkil topish va takomillashish jarayoni qishloq xo'jalik yerlarining tarkibi turlicha boigan hududlarda tkaziladi. Shuning uchun ham, yer tuZish ishlari jumlasiga qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli yerlarni aniqlash ham kiradi. Bu ishlar asosan yangi xo'jaliklar tashkil qilish va ularga yer ajratish bilan bogiiqdir.

Yangi qishloq xo'jalik korxonalari quyidagi vajayatlarda tashkil qilinadi: i

1) katta yer maydonlarini (choilarni va bioshqa yerlarni) zlashtirishda; j

2) yirik xo'jaliklar b linganda;)

3) bir guruh x jaliklar qayta tashkil qilinganda (agar ularning soni, maydonlari va joylashishlari zgaradigan b lsa);

4) kichik x jaliklar birlashib yiriklashganda;

5) qishloq x jalik korxonalari yerlarida boshqa turdagi x jaliklar tashkil qilinganda (masalan, fermer va dehqon x jaliklari).

Yangi qishloq x jalik korxonalarini tashkil qilish vaqtida ularga yetarli miqdorda yer maydonlari ajratiladi. Bu yerlar zlarining ixchamligi, maydoni va joylashuvi, tupro i, relefi, tabiiy

simliklari, yer usti va yer osti suv manbaalari va boshqa sharoitlari bilan qishloq x jalik mahsulotlarini yetishtirishga yaroqli boiishi, ya'ni qishloq x jalik ekinlarini ekishga, bo lar, uzumzorlar va mevasiz daraxtlarni stirishga, chorva mollarini saqlashga va boqishga, qishloq x jalik ishlab chiqarishi jarayonini amalga oshirishga, ularni mexanizatsiyalashga, boshqarishga, x jalik markazlari va yoilarini joylashtirishga, aholiga madaniy va maishiy xizmat k rsatishni tashkil qilishga, yetishtirilgan mahsulotlarni savdo, qayta ishlovchi yoki qabul qiluvchi korxonalariga j natishga va kerakli mahsulotlarni olib kelishga qulay b lishi kerak.

Ular:

— yaxshi rganilgan va tekshirilgan boiishlari, oiishda va berishda munozaralarga olib kelmasligi kerak;

— qishloq x jalik mahsulotlarini (dehqonchilik va chorvachilik) ishlab chiqarish uchun yaroqli boiishi kerak;

— maydonlari b yicha yetarli darajada yirik va t ri shaklli boiishi kerak;

— aholi yashash joylarini, fermerlar oilalari q r onlarini joylashtirish uchun qulay (qurilish-loyihalash sharoitlari, suv ta'minoti sharoitlari, tabiatda ekologik muvozanatni saqlash talablari b yicha) boiishi kerak;

— joylashishi hisobiga infratizimni (y llar, elektr uzatish, aloqa tarmoqlari va boshq.) yaratishni ta'minlashi kerak;

— aholi yashash joylari, qishloqlar, umumiy foydalanishdagi yoilar bilan ishonchli aloqaga ega boiishi kerak.

X jaliklarning yerlari zining rni, maydoni, yer turlari tarkibi, ayrim boiaklarining aholi yashash joylariga nisbatan joylashishi, shakli, ixchamligi va chegaralarining joylashishi bilan tavsiflanadi. Ushbu sanab tilgan omillarning har bittasi ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir qiladi. Ularning u yoki bu tomonga zgartirilishi x jalikni boshqarishga, yetishtirilgan mahsulot

hajiniga, kapital xarajatlar, transport va boshqa yillik xarajatlar miqdoriga, yerlarning unumdorligiga, mahsulot tannarxiga, aholining turmush va mehnat sharoitlariga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun ham, x jaliklarga yer ajratganda ushbu omillarning optimal tarkibini topishga harakat qilinadi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar lchamlarini aniqlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

— har bir x jalikning yer maydonini qishloq x jaligini rivojlantirish manfaatlariga mos ravishda, atrofida joylashgan x jaliklar manfaatlarini ham hisobga olgan holda, joylashtirish;

— x jalikning maydoni oqilona, ixtisoslik talablariga, niintaqaviy sharoitlarga javob beradigan b lishi kerak;

— x jalikning ixtisosligiga mos tushadigan va yerdan samarali foydalanishni ta'minlaydigan yer turlari x jalik yerlari tarkibining asosini tashkil etishi kerak;

— yer maydoni ixchamligi va shaklining ishlab chiqarishni lashkil etish talablariga mosligini ta'minlash;

— yer maydonida x jalik markazlarining t ri joylashuvi, ularning yer b lalari va bir-birlari, tashqi iqtisodiy va ma'muriy markazlar bilan qulay aloqasini ta'minlash;

— x jalik hududining yerni muhofaza qilish va undan foydalanishni t ri tashkil qilish uchun qulay b lgan tashqi chegaralarini ta'minlash;

— suvdan samarali foydalanish uchun sharoit yaratish.

Ushbu tamoyillarga rioya qilish obyektiv tur un yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni x jalikning muvaffaqiyatli rivojlanishi, undagi yerdan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish sharoitlariga javob beradigan qilib tashkil etishni ta'minlaydi. Bunda, ham mazkur x jalikning manfaatlari, ham mazkur hududda qishloq x jaligini rivojlantirishning umumiy manfaatlari hisobga olinadi.

2. Yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etish

Qishloq x jalik korxonalarining yer egaliklari va yerdan foydalanishlarini tashkil etish, uning natijasida qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun yangi yer uchastkasi yaratiladigan va rasmiylashtiriladigan, z ichiga loyihani tuzish, asoslash, tasdiqlash va joyiga k chirish harakatlaridan iborat b ladi.

Bunda yer egaliklari va yerdan foydalanishlar tuman tizimi-ning tarkibiy qismi sifatida shakllantiriladi va joylashtiriladi.

Yangi tuzilgan x jalikning yer egaligi (yerdan foydalanishi) yangi hisoblanadi, u ilgari b lmagan yoki zarurat tufayli uning oichamlari (joylashishi, maydoni, tarkibi va boshq.) sezilari z gargan.

Yer egaligining (yerdan foydalanishning) maydoni va mazkur x jalikdagi ishlab chiqarish hajmi zaro bo liq b ladi. Ammo x jalikning oichami (uning ishlab chiqarishi) t risida, agar u qanday sharoitlarda joylashganligi va uning ixtisosligi qandayligi rnaium b lmasa, maydoni b yicha xulosa qilish mumkin emas. Har xil x jaliklarning maydonlarini taqqoslash, faqat, agar ular bir xil tabiiy sharoitlarga ega mintaqalarda yoki bitta mintaqada joylashgan va bir xil ixtisoslikka ega boigan sharoitlardagina mumkin.

Yer egaligi (yerdan foydalanish) oichami nafaqat ishlab chiqarishda olinadigan mahsuotning hajmiga, balki ishiab chiqarish amalga oshiriladigan kenglik miqdonga bogiiq boigan har xii turlardagi xarajatlar va sarflarga ham ta'sir etadi, masalan, transport xarajatlari. Yer egaligining (yerdan foydaianishning) ixchamligi va tuzilishi ham ahamiyatga ega. Maydonlari bir xil b lgan, ammo, soni har xil mustaqil yer uchastkalaridan tashkil topgan. ixchamligi b yicha har xil yer egaliklari va yerdan foydalanishlarda transport va boshqa xarajatlar har xil boiadi. Bulardan tashqari, xarajatlar, zararlar (sarflar), x jalikni boshqarish uning hududida qishloqning joylashishiga bogiiq boiadi. Loyihalashda bu masalalarning qanday yechilishi (maydoni, tarkibi, ixchamligi, qishloqlarning joylashishi) keyinchalik, x jalik hududini va ishlab chiqarishini ichki tashkil etish bogiiq boiadi.

Har bir yer egaligini va yerdan foydalanishni t ri tashkil etish, x jalikning keyingi faoliyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega boiadi. U x jaliklararo yer tuzish yordamida amalga oshiriladi. Loyiha mazmunini tashkil etadigan asosiy masalalar uning tarkibiy qismlari deb ataladi.

Ular zaro bogiiq, ammo ularning har biri belgili darajada mustaqii, maxsus usul b yicha yechiladigan masala hisoblanadi.

Qishloq x jaligi yer egaligini (yerdan foydalanishini) tashkil etish *loyihasining tarkibiy qismlari* quyidagilar hisoblanadi:

- 1) yer egaligi (yerdan foydalanish) maydonini belgilash;
- 2) yer egaligini (yerdan foydalanishni) joylashtirish va shakllantirish;
- 3) qishloqni joylashtirish (yangi x jalikni);

4) yer egaligi (yerdan foydalanish) tarkibidagi yerlar turlarini va maydonlarini belgilash;

5) yer egaligi (yerdan foydalanish) chegaralarini joylashtirish;

6) x jalik hududini ichki tashkil etish chizmasini tuzish.

Loyihaning tarkibiy qismlari bir vaqtda, birgalikda va zaro bo liq holda yagona loyiha vazifasi sifatida, urnumiylkdan xususiylikka qarab yechiladigan qilib ishlanadi.

Loyiha tuzishga asos qilib tayyorgarlik ishlari davomida yi ilgan hujjatlar va ma'lumotlar, loyiha tuzish uchun topshiriq, viloyat va tuman yer tuzish chizmasi va boshqa loyiha oldi qidiruv va b.ianish ishlari natijalari olinadi.

Loyiha hisob-kitoblari asosan bir-birlari bilan iqtisodiy jihatdan va maydonlari yoki su orish tarmoqlari b yicha bo langan bir guruh xojaliklarni yoki t la ma'muriy tuman tarkibiga kirgan x jaliklarni qamrab olishi mumkin. Bunda hududning mavjud x jaliklararo tashkil etilishining har qanday zgartirilishi z ichiga nafaqat yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning maqsadga muvofiq lchamlarini belgilashni, balki tashkil etilayotgan x jaliklarning iqtisodiy hisob-kitoblar bilan asosiangan ishlab chiqarishlari hajmlarini ham oladi.

Qishloq x jalik korxonalari va fermer x jaliklari yer egaliklarini (erdan foydalanishlarini) tashkil etish ioyihasini ishlash usubiyatini keltiramiz.

1. *Yer egaligi (yerdan foydalanish) maydonini belgilash.* X ja-iiklarning yer maydonlari ularning ixtisosliklarini hisobga olgan holda, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmiga qarab belgilanadi. Shuni esdan chiqarimaslik kerakki, ajratiladigan yer maydoni oqilona b lishi shart.

Qishloq x jalik yer egaligining (erdan foydalanishning) maydoni, agar unga ishlab chiqarish faoliyati amalga oshiriladigan hudud, kenglik sifatida qaralsa, joylashishi bilan ajralmas bo langan. Har xil mintaqalarda va sharoitlarda korxonaning qishloq x jalik yerlarining umumiy maydonlari b yicha har xil hudud-iarda joylashadi.

Yerdan foydalanishning oqilona maydoni x jalikka mazkur ixtisoslikda boshqa sharoitlar bir xil b lganda ishlab chiqarishni va hududni samarali tashkil etish, x jalikni eng kam xarajatlar bilan yuritish, yaxshi natijalarga erishish imkonini beradi. Yer egaligi (yerdan foydalanish) maydoni mehnat resurslari bilan ta'minlangan b lishi va x jalik manfaatlariga javob berishi kerak.

Oqilona maydon deganda (hududiy, kenglik tarzida) shunday maydon hisoblanadiki, unda boshqarish saqlanib, ishlab chiqarish xarajatlari va masofalarni bosib tish bilan bo liq sarfiar y l q yarlik darajada b ladi (yuqori chegara); x jalikmng barcha tarmoqlari va sohalari muvaffaqiyatli faoliyatlari va rivojlanishlari uchun zarur yer turlan bilan ta'minlanadi (pastki chegara).

Bu x jalikni samarali yuritishni ta'minlovchi maksimum va minimumdir.

Yer egaligi (yerdan foydalanish) maydoni — k p omilli funksiyadir:

$$P_3=f(S,U,B,T,M,F),$$

bunda S — x jalik ixtisosligi; U — haydalma yerlar va qishloq x jalik yerlari ulushi; B — yerlarning mahsuldorligi; T — mehnat bilan ta'minlanish; M — fondlar bilan ta'minlanish; F — investitsiyalar (xususiy va jalb etiigan pul vositaiarinmg mavjudligi).

Loyihachining vazifasi shundan iboratki, u x jalik istagi asosida yer egaligi (erdan foydalanish) ishlab chiqarishini tashkil etishning tuproq, iqlim va boshqa sharoitlarni hisobga olgan holda, barcha ishlab chiqarish omillarining optimal yi indisini ta'minlaydigan modelini yaratishi kerak.

Qishloq x jalik korxonasiyning yer egaligi (yerdan foydalanishi) lchami k p jihatdan nafaqat foydali maydoni, balki x jalikda ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladigan umumiy maydoni bilan tavsiflanadi.

Loyihani ishlashda yer egaligining (yerdan foydalanishning) hisoblangan maydonini aniqlash kerak. Uni aniqlash uchun ilmiy muassasalarning shu hudud va belgilangan ixtisoslik b yicha x jalikning optimal yer maydoni t risidagi tavsiyalaridan yoki quyida keltirilgan usullarning biridan foydalanish mumkin: xshashlik; statistik guruhlash; rta k rsatikichlar; iqtisodiy-statistik modellash; konstruktiv hisob-kitoblar; iqtisodiy-matematik usullar va boshqalar.

X jaliklar yer maydonlarini aniqlashda asosan ilmiy tavsiyalarga e'tibor qaratiladi. Ilmiy tavsiyalar bilan bir qatorda xshashlik usuli ham q llaniladi. Buning uchun ilmiy tavsiyalar-da berilgan xo^jaik yer maydoni shu hududda belgilangan ixtisoslik b yicha x jalik yuritayotgan il or x jaliklar yer maydonlari bilan taqqoslanadi. Qabul qilinadigan yechimning yanayam

asoslangan b lishini ta'minlash uchun yuqorida keltirilgan uslubiyat iqtisodiy statistik usul bilan t ldiriladi. Bunda il or x jaliklarning ishlab chiqarish faoliyatlari statistik tahlil qilinib, loyihalalanayotgan xo"jalik yer maydonining maqsadga muvofiq

lchamlari aniqlanadi. Statistik guruhlash yordamida har xil yer lurlariga va maydonlariga ega b lgan qishloq x jalik korxonalari qator k rsatkichlar (tovar mahsulotlari qiymati, sof foyda va boshq.) b yicha tahlil qilinadi. Buning natijasida bir gektar yer hisobiga k p yalpi va tovar mahsulot yetishtiriladigan x jaliklar aniqlanib, ularning yerlari oqilona maydon sifatida qabul qilinadi.

Yuqorida keltirilgan usullar x jalik yerining taxminiy maydonini belgilashi mumkin. Sababi, qishloq x jalik korxonalari yerlari bir-biridan ancha farq qiladi, shuning uchun ham loyiha ishlanayotganda x jalikka aynan xshash x jalikni il or x jaliklar orasidan topish juda qiyin.

Yer tuzishni loyihalash jarayonida keng tarqalgan usullardan biri konstruktiv hisob-kitob usulidir. Bu usulning juda k p turlari mavjud b lib, ularda asosan masalaning har xil yechimlari ishlanib, yuqorida sanab tilgan k rsatkichlar b yicha taxlil qilinadi va eng samarali yechhn tanlab olinadi.

Ayrim hollarda iqtisodiy matematik usulni q llash yaxshi natija berishi mumkin. Bunda k pincha ekin maydonlari yoki yer turlarining optimal tarkiblarini topish uchun iqtisodiy-matematik modellar tuziladi va masalaning optimal yechimi topiladi.

Yer egaligining (yerdan foydalanishning) hisoblangan maydoni aniqlanganidan keyin, aniq sharoitlarni hisobga olgan holda, uning oxirgi loyihaviy maydoni belgilanadi. Shunday qilib, loyihaning bu qismini ishlash z ichiga ikkita masalani oladi: yer egaligining (yerdan foydalanishning) hisoblangan oqilona maydonini va loyihaviy maydonini belgilash.

2. *Yer egaligini (yerdan foydalanishni) joylashtirish va shakllantirish.* «Joylashtirish» tushunchasi yer egaligining (yerdan foydalanishining) joylashadigan rnini aniqlashni, yer egaligiga (erdan foydalanishga) maqsadga muvofiq shakl berishni z ichiga oladi.

Yer egaligini. (yerdattjfdalanisrani)shakllantirish -T^bu uni tuzish, unga har xil x jaliklarga qarashli ma'lum uchastkalar mis: hamda har xil yer turlarini kiritishdir.

X jaliklararo yer tuzishda mazkur hududda, odatda, bitta emas, balki bir necha yer egaliklari va yerdan foydalanishlar joylashtiriladi. Loyihani tuzish davrida x jalik joylashgan ma'muriy

tuman maydoni bir butun iqtisodiyotga ega deb qaralmo i kerak. Tuman x jaligi zining qishloq x jalik yerlari fondiga, aholisiga, yoi tarmoqlariga, boshqa tarmoq korxonalari bilan aloqaga ega va ziga xos yerdan foydalanish xususiyatlari bilan boshqa tumanlardan farq qiladi.

Ayrim x jaliklar yer maydonlarini joylashtirish qishloq x jaligining ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini va x jalikning manfaatlarini hisobga olgandagina samarali boiishi mumkin.

Yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni joylashtirishda, ya'ni ulardan har birining joylashgan rnini aniqlashda quyidagi talablarni bajarish kerak:

— hududning mavjud tuzulishini (tashkil etilishini) va ahvolini hisobga olish — yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning, yer fondlarining, y llarning, aholi yashash joylarining, maxsus q riqlanadigan hududlarning, suv manbalarining va sh. . joylashishi;

— oldin sarflangan kapital xarajatlardan tejamkorlik bilan foydalanish: mavjud ishlab chiqarish va boshqa binolari, inshootlar, su orish va zax qochirish tizimlari, kanallar, yoilar, quduqlar, boshqa ishlab chiqarish vositalari va ijtimoiy infratizim obyektlari;

— mavjud aholi yashash joylarining, x jalik markazlarining joylashishini va iqtisodiy ahamiyatini, z yer turlariga, x jalikdan tashqaridagi aloqa yoilariga va markazlarga nisbatan qulay joylashtirilishi kerak boigan x jaliklar qishloqlarini joylashtirishning mumkin boigan yechimlarini hisobga olish;

— yer egaligini va yerdan foydalanishni qulay shaklda, tabiiy va sun'iy t siqlar (jarliklar, daryolar, rmonlar, botqoqliklar, kanallar, yoilar va boshq.) bilan boiinmagan, yagona, ixcham shaklda yaratish;

— yer egaligining (yerdan foydalanishning) eng kam uzunligini ta'minlash; tekis, nisbatan bir xil hududda ularni t ri shaklda, kvadratga yaqin qilib loyihalash maqsadga muvofiq boiadi;

— yer egaliklari yoki yerdan foydalanishlar bir necha bir~birlaridan ajralib joylashgan uchastkalardan tashkil topganda, ularning zaro uzoqligi minimal, ular orasidagi aloqa esa qulay boiishi kerak;

— haydalma yerlarni, suv yi iladigan maydonlarni, su oriladigan va zaxi qochiriladigan yerlarni bir necha x jaliklar chegaralari bilan boimaslik, irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarining, eroziyaga qarshi tizimlarning va boshqa faoliyatini ta'minlash;

$$K_i = \frac{R}{4\sqrt{S}}$$

$$R_0 = \frac{P_1 r_1 + P_2 r_2 + \dots + P_n r_n}{P_1 + P_2 + \dots + P_n} = \frac{\sum Pr}{\sum P}$$

bunda, R_0 — o'rtacha masofa, km; P_1, P_2 — yer bo'laklari maydonlari, ga; r_1, r_2 — xo'jalik markazidan yer bo'laklarigacha bo'lgan masofa, km.

Yer bo'laklarigacha bo'lgan masofa rejada, yo'llar bo'yicha o'lchanadi (6-rasm). Hisob-kitoblar natijasida quyidagi jadval to'lg'aziladi (4-jadval).

4-jadval

Yuklarni tashishning o'rtacha masofasini hisoblash misoli

Uchastkaning tartib raqami	Uchastkaning maydoni R, ga	Qishloqdan uchastkagacha bo'lgan masofa r, km	Ko'paytma R.r
1	400	4,0	1600
2	280	3,5	980
3	320	2,0	640
4	200	1,5	300
Jami	1200	11,0	3520

O'rtacha masofa $R = 3520/1200 = 2,9$ km teng.

O'rtacha masofa belgili darajada xo'jalikni boshqarish sharoitini ham tavsiflaydi.

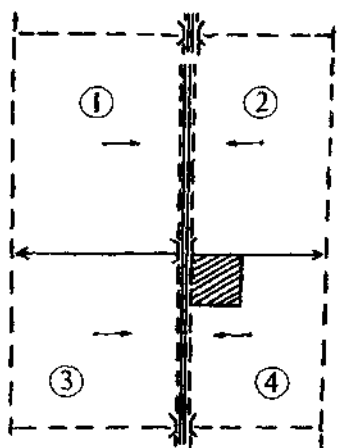
O'rtacha masofa qiymati bilan qishloq o'rni va yer egaligi (yerdan foydalanish) orasidagi bog'liqlik quyidagidek namayon bo'ladi:

— yer egaligining (yerdan foydalanishning) bir xil maydonida o'rtacha masofa uning perimetri kattalashgani, ya'ni shakli yomonlashgani sari o'sib boradi. O'rtacha masofa qiymatining nisbiy o'sishi perimetrning nisbiy o'sishidan katta bo'ladi;

— xo'jalik markazining (qishloqning) yer egaligi (yerdan foydalanish) markazidan uning chegaralari tomoniga surilishi, yuklarni tashishning o'rtacha masofasi ikki martagacha o'sishiga olib keladi;

— yer egaligining (yerdan foydalanishning) maydoni o'sishi bilan, qishloqning o'rni va shakli o'zgarmaganda, o'rtacha masofa

o'sgan maydonning kvadrat ildizdan chiqarilgan miqdoriga to'g'ri proporsional tarzda o'sadi.

- ① almashlab ekish massiv tartib raqami
- uchastkalar chegarasi yo'llar
- ⊥ kollektor-drenaj tarmog'i
- ↑ massivlar markazlari va yuklarning harakatlanish yo'nalishlari

3-rasm. Yer massivlarining joylashish chizmasi va yuklarni tashish yo'nalishlari.

doni markazida joylashgan, suv bilan yaxshi ta'minlangan qishloq tanlanadi. Markaziy qishloqni tanlash davrida tuman yer tuzish chizmasida keltirilgan tavsiyalar hisobga olinadi. Bu ishlarini bajarish jarayonida iloji boricha suv oriladigan haydalma yerlarni qurilish uchun ajratmaslikka harakat qilinadi. •

X jalik yer maydonida markaziy qishloqning joylashishi, yuklarni tashish masofasiga va ishlab chiqarishni boshqarishga katta ta'sir qiladi. Shuning uchun ham u x jalik yer maydoni markazida va yer b-laklariga nisbatan qulay joylashishi, tashqi madaniy, iqtisodiy va ma'muriy markazlar bilan yaxshi bog'langan bo'lishi kerak. Markaziy qishloq hududida t-ri joylashtirilsa, yuklarni tashishning o'rtacha masofasi eng qisqa bo'ladi va buning natijasida transport xarajatlari keskin kamayadi.

Shunday qilib, x jalik qishloqni joylashtirish o'z ichiga qishloqning hududida joylashadigan o'rnini aniqlashni; qishloq binolarini joylashtirish uchun yer uchastkalarini tanlashni; qishloq uchun zarur maydonni aniqlashni oladi.

4. *Yer egaligi (yerdan foydalanish) tarkibidagi yer turlarini va maydonlarini belgilash.* Buning uchun quyidagi masalalar yechilishi kerak: yer turlarining bir turdan ikkinchisiga o'tish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, loyiha b-yicha x jalik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan yer turlari tarkibini va nisbatini belgilash hamda ularni joylashtirish.

X jalik yer maydoni tarkibiga kiradigan yer turlari, ularning maydoni, sifati loyihada ko'rsatilgan ixtisoslikka mos kelishi, mo'ljallanayotgan tarmoqlarni rivojlantirish uchun yaroqli bo'lishi kerak. Yerning tuproq-i, o'zsimlik dunyosi, reliefi, suv orish va boshqa sharoitlari x jalikning ixtisosligidan kelib chiqib, belgilangan barcha tarmoqlarni tashkil qilish va rivojlantirishni ta'minlashi kerak. Masalan paxtachilik, sholichilik, sabzavot-polizchilik x jaliklari yerlarining asosiy qismi suv oriladigan haydalma yerlardan, bo'ldorchi x jaliklari yerlari esa mevali daraxtzorlardan tashkil topishi kerak. X jalik yer maydonlari tarkibiga belgilangan ixtisoslik sharoitida samarali foydalanish mumkin bo'lmagan yer turlari kiritilmagani ma'qul.

Loyihada yer turlari tarkibini, maydonini va nisbatini talabga javob beradigan holga keltirish uchun, yerlarni bir turdan ikkinchi turga o'tkazish (transformatsiyalash, zlashtirish) k-nda tutiladi. Agar bunday ishlarni bajarib, ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun zarur yer turlari va maydonlarini olish mumkin bo'lmasa,

x jalik yer maydoniga zgarish kiritiladi va uning chegaralari zgartiriladi. Ushbu ishlar natijasida x jalik yerlarining kela-jakdagi eksplikatsiyasi (tarkibi) tuziadi. Loyiha chizmasida qishloq x jalik yerlarining mavjud va kelajakdagi holatlari k rsatiladi.

5. *Yer egaligining (yerdan foydalanishning) chegaralarini joyiashtirish.* X jalik yer maydoni chegaralarini shunday joylashtirish zarurki, bunda keyinchalik tkaziladigan yer tuzish ishiarini bajarish va yerdan samarali foydalanish uchun qulay sharoit yaratilsin.

X jalik hududi chegaraiarini loyihalash quyidagi tartibda olib boriladi:

— hududni b laklarga b lib turadigan tabiiy va sun'iy elementlar y q joylarda chegara t ri chiziqii, burilish burchaklari 90" ga yaqin qilib loyihalanadi;

— chegaralar yerni b laklarga ajratib turuvchi tabiiy va sun'iy clementlar b ylab tkazilishi kerak (daryolar, jarliklar, soylar, ariqlar, y llar va sh.). Bunda yerni haddan tashqari mayda b laklarga boiib tashlash mumkin emas;

— chegaraning joylashishi relef bilan bogianishi kerak; tuproq eroziyasining paydo b lishi va rivojlanishining oldini olish maqsadida chegaralar relefning yom ir va qor suvlarining oqishini ajratib turuvchi (vodorazdel, talveg) relef chiziqilari b ylab, qiyaliklarda esa yom ir suvlarining oqish y nalishida joylashtiriladi.

6. *X jalik hududini ichki tashkil etish chizmasini tuzish.* X jaliklararo yer tuzish masalalarini t ri yechish uchun x jaliklarda ichki yer tuzish loyihasinging asosiy masalalarini chizma (sxema) tarzda yechish kerak boiadi. Bu masalar: ishlab chiqarish b hmlari yer maydonlarini va x jalik markazlarini joylashtirish; asosiy yoi tarmoqlarini joylashtirish; qishloq x jalik yer turlarini va umumiy almashlab ekish tizimini joylashtirish va boshq. Bu masalalar x jaliklararo yer tuzish loyihasingini ishlash uchun yi ilgan iqtisodiy k rsatikichlar yordamida tkaziladigan hisob-kitoblar asosida bajariladi. Bu ishlar aholi joylari tizimi, yerdan va yer bilan uzviy bogiiq ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish zurutlarini hisobga olgan holda olib boriladi. Chizmada (sxemada) belgilangan elementlar loyiha rejaiga tushiriladi.

Loyihaning barcha tarkibiy qismlarini bir-birlariga mos tarzda ishlash qishloq x jalik korxonalari yer egaliklari yoki yerdan foy-

dalanishlarini tashkil etish b yicha loyihaviy masalani yechish imkonini beradi. Uni yechishning mazmuni va usullari aniq tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda bir-birlaridan sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

3. Fermer x jaliklarida x jaliklararo yer tuzishning xususiyatlari

Fenner x jaligi ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq x jaligi ishlab chiqarishi bilan shu ullanuvchi, fermer x jaligi a'zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, huquqlariga ega, mustaqil x jalik yurituvchi subyektdir. Fermer x jaligi a'zolari jumlasiga fermer x jaligini birgalikda yuritayotgan, bu x jalikdagi ish zining asosiy mehnat faoliyati joyi b lgan fermer x jaligining boshli i, uning xotini (eri), bolalari, ota-onalari, boshqa qarindoshlari hamda mehnatga qobiliyatli yoshga yetgan boshqa shaxslar kiradi. Ular mulklari va yer uchastkalaridan foydalanish asosida qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotishni amalga oshirishadi.

Fermer x jaligi yer uchastkasining maydoni va joylashtirilishi ishlab chiqarish manfaatlariga javob berishi va x jalikni yetarli texnologik darajada yuritish imkonini berishi, fermer oilasining yuqori turmush darajasini ta'minlashi kerak. X jalikning lchami va joylashishiga m ljallanayotgan 'ixtisoslik, yer uchastkasining mahsuldorligi va xususiyatlari, uy-joyning, ishlab chiqarish binolari va inshootlarining, y llarning, ijtimoiy infratizim obyektlarining mavjudligi va ahvoli, uchastkaning joylashgan rni va boshq. ta'sir etadi.

Fermer x jaligi yerdan foydalanishini tashkil etish loyihasi qishloq x jalik korxonasi yer egaligini tashkil etish loyihasidagidek elementlarni z ichiga oladi: x jalik maydonini aniqlash; uchastkani joylashtirish va shakllantirish; qishloqchasini (q r onini) joylashtirish; uchastka tarkibiga yerlarning zarur turlarini va maydonlarini kiritish; uchastkaning chegaralarini joylashtirish; x jalikda ichki yer tuzish chizmasini ishlash; tabiatni muhofaza qilish tadbirlari.

Yer tuzish ishlarining bosqichlari quyidagilardan iborat b ladi:

- tayyorgarlik ishlari;
- loyihani tuzish;

- loyihaviy hujjatlarni rasmiylashtirish, kelishish va tasdiqlash;
- loyihaviy materiallarni tayyorlash va berish;
- yerlarni joylarda ajratish (loyihani joyiga k chirish);
- yerlarni ijaraga berish shartnomasini tayyorlash va berish.

Fermer x jaliklarini tashkil etishda loyihalash obyektlari qishloq x jalik korxonalari hududida yoki qayta taqsimlanadigan yer fondi hisobiga tashkil etiladigan yakka fermer x jaligi, ular guruhlari b lishi mumkin.

Tayyorgarlik ishlari. Tayyorgarlik ishlarining tartibi va tarkibi quyidagidek:

1. Loyihalash obyektlari b yicha yi iladi:

- reja-xarita materiallari;
- davlat yer kadastr, yerlarni baholash, yer turlari maydonlarini hisoblash materiallari;
- tuproq, geobotanika, agronomiya va boshqa izfanishlar materiallari;
- yer tuzish, qishloqlarni rejalash, qishloq aholi yashash joylari chegaralarini belgilash va boshqa chizmalari va loyihalari;
- il or x jaliklarda oxirgi 3—5 yildagi ekinlar hosildorligi va chorva mollari mahsuldorligi t risidagi ma'umotlar;
- noqishloq x jalik obyektlarini (binolarni, avtomobil yo'larini, gidrotexnika inshootlarini qurish, foydali qazilmalarni qazib olish) joylashtirish b yicha loyihaviy ishlar;
- maxsus q riqlanadigan hududlar, suv muhofaza mintaqalari va ular chegaralarining joylashishi t risida axborotlar;
- taqsimlanmagan yer fondining, shu jumladan, fermer x jaliklarini joylashtirish uchun mo'ljallangan, mavjudligi t risida materiallar.

2. Fermer x jaliklarini joylashtirish m l jallanayotgan hududda quyidagilar rganiladi:

- chorvachilik binolari, omborxonalar, ustaxonalar, garajlar, dala shiyonlari, yordamchi hunarmandchiliklarning (isht zavodlari, qurilish, yo olish, pishloq pishirish sexlari va boshq.) mavjudligi, joylashishi, ahvoli va foydalanish imkoniyatlari aniqlanadi;
- fermer x jaliklarini joylashtirish uchun m l jallangan yer massivlarining joylashgan rinlari va himoyalangan hududlar joylashishi aniqlanadi, mavjud fermer x jaliklari belgilanadi va ularning chegaralariga aniqlik kiritiladi,
- eroziyaga uchragan uchastkalar, eroziya manbalari, eroziyaga

qarshi inshootlarning va o'rmon daraxtlarining mavjudligi, o'zlashtirishga muhtoj bo'lgan qishloq xo'jaligida foydalanishga kirish uchun yaroqli qishloq xo'jalik yerlari aniqlanadi;

— mavjud irrigatsiya-melioratsiya inshootlari, loyihalat obyektiini umumiy foydalanishdagi yo'llar bilan bog'lovchi yo'llar tarmog'i, suv ta'minoti manbalari, ularning ahvoli, ta'mirlash va yangi qurilish zarurati o'rga niladi;

— yerlarning ekologik ahvoli aniqlanadi (ifloslantiruvchi manbalarga: sanoat korxonalari, avtomagistral va boshq. yaqinligi);

— yerlarning joylashgan o'rnini va sifatini hisobga olgan holda, fermer xo'jaliklarining eng maqsadga muvofiq ixtisoslik va mintaqalarini aniqlash;

— zarurat tug'ilganda fermer xo'jaliklari qo'rg'onlarini joylashtirish uchun maydonchalarni tanlanadi.

3. Reja materialiga barcha o'zgarishlar tushiriladi, yerlar ekologikatsiyasiga aniqlik kiritiladi.

4. Yer tuzish bo'yicha tavsiyalar va istaklar aniqlanadi.

5. Yerlarning mavjud holatiga mos tarzda tuzatilgan reja (1:10000 masshtabda) va uning nusxasi tayyorlanadi.

6. Yer uchastkasi berishni so'rab ariza bergan fuqarolar birlashmalar vakillari bilan fermer xo'jaligining joylashadigan o'rnini, maydoni, tarkibi, ixtisosligi, fermer xo'jaliklari birlashmalarini, shirkatlarni tuzish, birgalikda infratuzim obyektlarini yaratish, kichik korxonalarni tashkil etish to'g'risidagi istaklarini aniqlash uchun suhbat o'tkaziladi; yer uchastkasini olishni istovchilar va yerning oldingi egalari orasidagi uchastkalarining joylashgan o'rnini va maydoniga nisbatan kelib chiqqan nizoli vaziyatlarni (agar istaklar huquqini oqilona tashkil etishni, yer massivining ixchamligini buzadigan bo'lsa va xo'jalik yuritishning teng sharoitlarini ta'minlashga olib kelmasa) yechish yo'llari muhokama qilinadi.

7. Fermer xo'jaliklari yerdan foydalanishlarini joylashtirishning xomaki chizmasi ishlanadi. Unda tavsiyalar grafik tarzda rasmiylashtiriladi. Fermer xo'jaliklarini joylashtirishning xomaki chizmasi yerdan foydalanuvchilar bilan kelishiladi, bu ularning chizmadagi imzolari yoki bayonnomasi bilan tasdiqlanadi.

8. Fermer o'zi uchun zarur ma'lumotlar to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishi, loyihachi esa buning uchun qanday sharoit yaratish kerakligini bilishi kerak. Buning uchun tayyorgarlik ishlari davrida mazkur mintaqada belgilangan ixtisoslikka ega fermer xo'jaligining namunaviy modelini tayyorlash kerak. Agar

namunaviy modellar boimasa, ular loyihalash boshlanishigacha ishlanishi kerak.

Fermer x jaliklarining quyidagi minimai oichamlari "Fermer x jaligi t g'risida"gi qonunning 5-moddasida belgilab q yilgan:

— chorvachilik mahsuloti yetishtirishga ixtisoslashgan fermer x jaligi kamida 30 shartii bosh chorva moli boigan taqdirida tashkil etiladi. Bunda fermer x jaligiga ijaraga beriladigan yer uchastkalarining eng kam lchami bir shartli bosh chorva moli hisobiga Anlijon, Samarqand, Toshkent, Far ona va Xorazm viloyatlaridagi su oriladigan yerlarda kamida 0,3 ga, Qoraqalpo iston Respublikasi va boshqa viloyatlardagi su oriladigan yerlarda kamida 0,45 ga, su orilmaydigan (lalmikor) yerlarda esa, kamida 2 ga ni tashkil etadi;/

— dehqonchilik mahsuloti yetishtirishga ixtisoslashgan fermer x jaliklariga ijaraga beriladigan yerj uchastkalarining eng kam; oichami paxtachilik va allachilik uchun kamida 10 ga, I bo dorchilik, uzumchilik, sabzavo^chilik va boshqa ekinlarni yetishtirish uchun kamida 1 ga ni tashkil etadi.

X jalik turini aniqlashda mazkur tuman manfaatidan, mahsu-j lotni sotish bozori mavjudligi va uzoqligidan kelib chiqish kerak.

Ishlarni bajaruvchi loyiha tashkiloti loyihalash uchun topshiriq ishlaydi, uni manfaatdor tomonlar bilan kelishadi va tuman hokimiyatiga tasdiqlatadi.

Topshiriq z ichiga loyihalash uchun asosni, vaqtni, buyurt-machi va loyihachi nomlarini, masalaning ta*rifini oladi. Masalan, maxsus fond yerlari hisobiga fermer x jaligi yerdan foydalanishini tashkil etish loyihasi tuzilsjh, uning joylashadigan rni aniqlansin, texnik-iqtisodiy asoslash ishlansin; x jalikning nomi, uning a'zolari soni, maqbul ixtisoslik y nalishi aniqlansin.

Topshiriqda quyidagilar k rsatiladi:

— ixtisoslikni va x jalikning bif a'zosiga yuklamani hisobga olib, chekka me'yor darajasida x jalik maydoni;

— ixtisoslikni, yerlar sifatini, ii oV x jaliklar erishgan qishloq x jalik ekinlari hosildorligini va chorva mollari mahsuldorligini hisobga olib, fermer x jaligi faoliyatining iqtisodiy k rsatkichlari (hisoblangan k rsatkichlar k rsatiladi);

— yerga boigan mulkchilik turlari;

— aholi tizimi tavsifi (q r onlarni, qurilish uchun uchastkalarini ajratib, joyiashtirish) — xutor, guruh, qishloq va boshqa tiplarda;

— x jalikni birlamchi tuzish b yicha tadbirlar — irrigatsiya, melioratsiya, y l, elektr uzatish, suv ta'minoti tarmoqlarini qurish hajmlari;

— qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash, texnikadan birgalikda foydalanish va sh. . b yicha birlashmalarni tuzish, kooperativ aloqalar;

— majburiy tabiatni muhofaza qilish tadbirlari;

— ishlarni bajarish muddatlari;

— topshiriqning chizma qismida — masshtab, albatta b lishi kerak chizmalar;

— yozma qismida — tushuntirish xati, yerlar eksplikatsiyasi; loyifaa nusxalari soni k rsatiladi.

*Topshiriqni buyurtmachining va loyiha tashkilotining mas'ul vakillari imzolashadi.

Loyiha tuzish. Loyiha bitta aniq x jalikka yoki x jaliklar guruhiga tuziladi.

Loyihalashga asos b lib, tayyorgarlik ishlari bosqichda tuzilgan fermer x jaligini joylashtirishning xomaki rejasi xizmat qiladi. U muhofazalanadigan hududlar chegaralari tushirilgan, oxirgi yillardagi x jalikda ichki yer tuzish loyihasi elementlari bor loyiha rejasida rasmiylashtiriladi. Rejada: yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralari; zlashtiriladigan va yaxshilanadigan yer uchastkalari; fermer x jaligiga xizmat k rsatuvchi ishlab chiqarish va x jalik obyektlari; avtomobil y llarini, suv ta'minoti manbalarini, hamda fermer x jaliklari uchastkalarini va q r onlarini, yangi y llar, suv manbalari va boshqa infratizim obyektlarini joylashtirish b yicha xomaki loyihaviy yechimlar k rsatiladi.

Yakuniy loyihani ishlashda fermer x jaliklarini tashkil etishning barcha m ljallangan masalalariga, ularning yer uchastkalariga aniqlik kiritiladi, loyihani texnik-iqtisodiy asoslash tkaziladi, majburiy tabiatni muhofaza qilish tizimi, fermer x jaligi joylashtiriladigan hududni birlamchi muhandislik jihozlash b yicha tadbirlar majmuasi ishlanadi.

Loyihani tuzishda quyidagi masalalar yechiladi:

1. Joylashgan mintaqasi, yer turlarining mahsuldorligi, ishchilarning mavjudligi, ixtisosligini hisobga olib, yerdan foydalanishlar maydonlari fermer x jaliklarining namunaviy (yoki hisoblangan) modellari asosida aniqlanadi.

Namunaviy modellarga yerlarning sifatiga, ishchilar soniga va x jalikning boshqa sharoitlariga mos tarzda aniqlik kiritiladi

2. Yerdan foydalanishni joylashtirish fermerlarning yashash joylarini aniqlash bilan bir vaqtda amalga oshiriladi.

Agar fermer xo'jaliklari guruhi bo'yicha yerdan foydalanishlar loyihalansa, birinchi navbatda sabzavotchilik va bog'dorchilik yo'nalishlaridagi xo'jaliklar joylashtiriladi. Ular aholi yashash joylari va yo'llar yonida loyihalalanadi. Boshqa dehqonchilik xo'jaliklari fermerlarning yashash joyidan 6 km katta bo'lmagan masofada joylashtirilishi kerak.

Shu bilan bir vaqtda, fermer xo'jaliklari doimiy transport aloqalarga ega bo'ladigan obyektlarning joylashishini ham hisobga olishi kerak.

Sotichilik, sabzavotchilik va bog'dorchilik yo'nalishlaridagi xo'jaliklarni mahsulotlarni qayta ishlovchi korxonalarga yaqin qilib joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fermer xo'jaliklari yerdan foydalanishlarini bir butun, ixcham yer uchastkasida, bitta ariqning sug'oritish mintaqasida, unga nafaqat qishloq xo'jalik yerlarini, balki shu yerda bor o'rmonlar, botazorlar, suv havzalarini va boshqalarni ham qo'shib loyihalash kerak. Hoji boricha yerdan foydalanishning polosa-polosa bo'lib, bo'linib joylashishiga yo'l qo'ymaslik kerak (ishlab chiqarish zarurati shuni taqazo etgan vaziyatlar bundan mustasno). Uchastkaga mustaqil kelish yo'li bo'lishi kerak. U suv manbaasi yoki undan foydalanish imkoniyati bilan ta'minlanadi. Yerdan foydalanishlarni *guruhlab, mahsulotlarni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish, moddiy-texnika ta'minoti, qurilish, texnikaviy, agrokimyoviy va boshqa xizmat ko'rsatishlar bo'yicha xo'jaliklararo kooperatsiyani rivojlantirishni* hisobga olib, joylashtirish kerak.

Fermer xo'jaliklari yerdan foydalanishlarini qishloq xo'jalik korxonalari hududlarida, hududni xo'jalikda ichki oqilona tashkil etish darajalarini hisobga olib joylashtirish kerak. Mavjud yer egalari va yerdan foydalanishlarning ixchamligi buzilmasligi, qishloq xo'jalik korxonasi egaligida qoladigan yerlardan foydalanishni tashkil etish sharoiti yomonlashmasligi, noqulayliklar kelib chiqmasligi, yerdan foydalanishlarning butunligi buzilmasligi kerak.

3. Qo'rg'onlarni joylashtirish fermer xo'jaliklari yerdan foydalanishlarini joylashtirish bilan bir vaqtda bajariladi. Fermer xo'jaligi qo'rg'onini yoki mavjud qishloqda, yoki fermerning yer uchastkasida, yoki bir guruh xo'jaliklar uchun yangi aholi yashash joyida joylashtirish mumkin.

Agar ndan k p x jaliklarni guruh qilib joylashtirish kerak b lsa, yoki ular mavjud yirik aholi yashash joylaridan 4—5 km uzoqda joylashadigan b lishsa, yangi aholi yashash joyini yaratishning maqsadga muvofiqligini tahlil qilib ko'rish kerak. Bunda uni muharfdislik jihozlar (y llar, suv ta'minoti, eJekr ta'minoti va boshq.) bilan ta'minlash imkoniyati katta ahamiyatga ega boiadi.

Qurilishning kapital xarajatlarini kamaytirish uchun birinchi navbatda mavjud xutorlardan va kichik qishloqchalardan foydalanish kerak.

Q r onlar yirik aholi yashash joylarida joylashtirilganda uy-joy qurilishlari ichida chorvachilik fermalarini qurishda cheklashlar mavjudligini, bu maqsadlar uchun maydonlarni sanitariya va boshqa sharoitlarga rioya qilib ajratish zarurligini hisobga olish kerak b ladi.

Q r onni, agar uni suv, elektr energiyasi va boshqalar bilan ta'minlash imkoniyati boisa, ajratilgan uchastkada qurish maqsadga muvofiq boiadi.

Sharoit odamlar va ishlab chiqarish uchun qulay boigandagina q r onlarni mayda guruhlar tarzida joylashtirish mumkin.

4. Zarur yer turlarini uchastka tarkibiga q shish x jalikning ixtisosligi talablari, uning tarmoqlari tarkibi va nisbati bilan aniqlanadi.

Fermer x jaliklarining k pchilik turlarida, ayniqsa, paxtachilik, sabzavotchilik, allachilik x jaliklarida asosiy yerlar haydalma yerlardan iborat boiadi. Chorvachilik x jaliklarida yaylovlar va pichanzorlarning boiishi maqsadga muvofiqdir.

Fermer x jaliklarini joylashtirishda landshaftli-ekologik tur unlikni saqlash uning tarkibiga butun tabiiy agrolandshaft birliklarini — suv yi iladigan, ekologik tur un uchastkalarini kiritish yoi bilan ta'minlanishi mumkin. X jalik hududida (agar u kichik boisa) bitta mexanik tarkibga, nishablikka, qiyaliklar y nalishiga, tuproqlarning bir tipiga ega boigani maqsadga muvofiq boiadi.

5. Chegaralarni joylashtirishni odatdagi qoidalar b yicha bajarish kerak. Fermer x jaligi qishloq x jalik korxonasi yerlari ichida joylashib, chegarasi sifatida almashlab ekish dalalari, ishchi (su orish) uchastkalari, ishlab chiqarish b limlari chegaralaridan, rmon polosalari, dala yoilari va sh. . foydalanishi mumkin.

6. X jalikda hududni ichki tashkil etish chizmasini tuzish yerdan foydalanishni tashkil etishning t riligini tasdiqlash uchun

talab etiladi. Chizmada q r on hamda almashlab ekish daialari, boshqa yer turlari, y llar joylashtiriladi.

7. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarining majburiy minimumi tuproqni himoya qiluvchi texnologiyalami q llashni, eroziyaga qarshi gidrotexnik inshootlarni va ihota daraxtlari polosalarini muhofaza qilishni, tabiiy yaylovlar va pichanzorlardan oqilona foydalanishni va ulami parvarishjashni, ma'danli itlardan va kimyoviy zaharli moddalardan foydalanishning optimal me'yorlariga rioya qilishni, himoyalananadigan hududlardagi yerlardan foydalanish tartibiga va cheklashlarga rioya qilishni, tabiat yodgorliklarini himoya qilishni z ichiga oladi.

X jaliklararo yer tuzish loyihasida fermer yer uchastkasining cheklashlari, servitutlari va majburiyatlarini masalasi ham ishlab chiqiladi.

Loyihani rasmiylashtirish, kelishish, tasdiqlash. Loyihaning tushuntirish xati quyidagi b limlami z ichiga oladi:

— loyihalash obyektini tavsifi;

— loyiha yechimi: maydoni, joylashishi, uchastkaning shakllanishi; q r onni joylashtirish; ixtisoslik, ishlab chiqarish — iqtisodiy k rsatkichlari, shirkatlarga kiritish b yicha tavsiyalar va sh. .; tabiatni muhofaza qilish tadbirlari; hududni muhandislik jixozlash; servitutlar va majburiyatlar.

Chizma loyiha maxsus tayyorlangan rejada rasmiylashtiriladi.

Unda:

— loyihaviy chegaralar;

— begona yerdan foydalanuvchilar yerlari;

— muhofazalanadigan hududlar, eroziya kuzatilayotgan uchastkalar, yon inga qarshi inshootlar, ihota rmon daraxtlari;

— q r onlar, boshqa ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizim .obyektlarining (mavjud va loyihalangan) joylashishi;

— zlashtirish va tubdan yaxshilashga m ljallangan uchastkalar k rsatiladi.

Loyiha yerlari qamrab olingan mulkdorlar, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar, qishloq kengashlari va boshqa manfaatdor tashkilotlar bilan kelishiladi.

Loyiha hujjatlarini tasdiqlash yuqorida bayon etilgan, belgilangan tartibda bajariladi.

4. Mayjud yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tartibga solish

Qishloq x jalik korxonalarini va fermer x jaliklarining yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarini tartibga solish yoki takomillashtirish — bu yerdan foydalanishni va uni muhofaza qilishni yaxshilash, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish uchun sharoit yaratish maqsadida ularning maydonlariga, joylashishiga, chegaralariga maqsadli zgarishlar kiritish b yicha yer tuzish harakatlaridir.

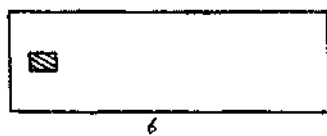
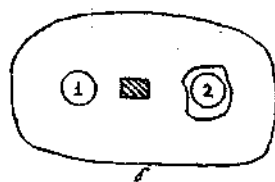
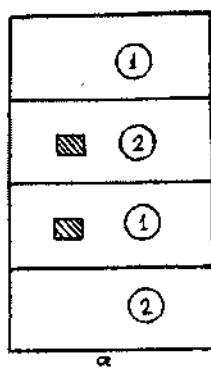
Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar kamchiliklari — bu ularning yer maydonlari va yer turlari tarkibining x jalik ixtisosi talablariga javob bermasligi, yer maydoni va uning chegaralarining joylashishidagi yerdan va suvdan foydalanishga, x jalik iqtisodiga va ishlab chiqarishni rivojlantirishga salbiy ta'sir qiladigan noqulayliklar tushuniladi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar kamchiliklari quyidagilar b lishi mumkin.

X jalikning nooqilona maydoni — x jalik yer maydonining ixtisosligiga va joylashgan hududi sharoitida ishlab chiqarishni samarali tashkil qilish talablariga mos kelmasligi. Bu kamchilik x jalikni boshqarish va iqtisodiy samaradorlikka erishishga salbiy ta'sir etadi. Bunday vaziyat "x jalikning yer maydoni juda katta yoki juda kichik b lganda yuzaga keladi.

Yer turlarining nooqilona tarkibi — x jalik yer turlari tarkibining x jalik ixtisosligiga va tarmoqlari hajmiga mos tushmasligi. Bu kamchilik ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib keladi. Agar x jalik yerlari tarkibida asosiy tarmoqlarni rivojlantirish uchun zarur b lmagan yer turlari k p b lsa, yerdan va mehnat resurslaridan foydalanishning yomonlashuviga sabab b ladi.

Xo 'jalik yer maydonining boshqa xo 'jalik yerlari bilan bo 'lingan bir necha b laktardan tashkil topishi. Bu kamchilik natijasida yer boiaklari bir-birlaridan uzoqligi sababli, x jalikni boshqarish qiyinlashadi, transport xarajatlari k payadi, yer boiaklariga boshqa x jaliklar yerlaridan tib borish uchun k p vaqt sarflanadi, natijada umumiy xarajatlar k payadi, x jalikda almashlab ekishni tashkil qilishda, yerlarni suv bilan ta'minlashda qator qiyinchiliklar va noqulayliblar kelib chiqadi. Bular z navbatida ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi, yerdan, suvdan va mehnat resurslaridan foydalanishning yomonlashishiga olib keladi.

4-rasm.

croziyasiga olib keladigan omillar bilan bogianmay tkazilganda paydo b ladi. Natijada, tuproq eroziyasi jarayoni kuchayadi. Bu csa q shimcha xarajatlar qilishga olib keladi, natijada, x jalikning samaradrligi keskin pasayadi.

X jaJik yerlarining bir necha katta kamallar su orish hududlarida joylashishi. Bu kamchilikning kelib chiqishiga sabab, x jalik yer maydonidagi kamchiliklardir. Ular suvdan foydalanishning umumiyligiga, suv uzatish masofasining uzayishiga, natijada suv isrofgarchiligiga va q shimcha xarajatlarga olib keladi.

X jaliklar yer maydonlaridagi kamchiliklar k p hollarda ularning tuzilish, ba'zilari esa rivojlanish davrida paydo boigan.

Maiumki, hozirgi qishloq x jalik korxonolari kollektivlashtirish davridan hozirgi kungacha uzoq va mashaqqatli rivojlanish davrini boshidan tkazdi. X jaliklar buyruqbozlik davrida asossiz ravishda yiriklashtirilib va maydalashtirilib, bir xil ixtisoslikdan ikkinchisiga tkazilib turildi. Bunday ishlar k pincha iimiy asoslangan loyihalar b yicha emas, balki rahbar tashkilotlarning qarori bilan shoshilinch ravishda amalga oshirildi. Natijada, x jalik yer maydonlarida har xil kamchiliklar yuzaga keldi. Qishloq x jalik ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish maqsadida, x jaliklar yer maydonlaridagi kamchilik va noqulayliklar x jaliklararo yer tuzish yordamida tugatiladi.

Shuni esda tutish kerakki, tashqaridan qaraganda kamchilikdek k ringan yer maydoni shakllari hamma vaqt ham x jalik yuritishga ta'sir qiladigan kamchilik boiavermaydi. Shuning uchun ham, x jalik yer maydonining kamchiligini k rsatuvchi mezon sifatida x jalik hududining tashqi k rinishi emas, balki ularning qishloq x jaligi va yerdan foydalanishga boigan salbiy ta'siri olinadi. Ayrim hollarda bu kamchiliklarni tuzatishning iloji boimasligi ham mumkin. Masalan, x jalik yerlarining qumliklar bilan b laklarga boinishi, togiik joylarda yer boiaklarining har xil balandliklarda joylashishi.

Yer maydonlaridagi kamchiliklar bir guruh x jaliklarda bir vaqtda tugatiladi. X jalik yer maydoniga kiritilgan katta zgarishlar x jalik ishlab chiqarishiga ta'sir etadi. Shuning uchun ham, yer maydonidagi kamchiliklarni tugatish ishlari chuqur ilmiy asoslangan boiishi kerak. X jaliklararo yer tuzish loyahasini ishlash x jaliklar yer maydonlarida tkazilgan dala izlanishlari natiijasini chuqur tahlil qilishga asoslanadi. Bunda har bir x jalik yer maydonimng kamchiliklari aniqlanib, ularning x jalik iqtisodiga

va yerdan foydalanishni tashkil qilishga b lgan saibiy ta'sirlari aniqlanadi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni tartibga solishdan maqsad — quyidagi natijalarni olishdir:

— yer egaliklari va yerdan foydalanishlarga oqilona lchamlar va tuzulish berish;

— ularni ixcham qilish;

— qatnashlar va tashishlar masofasini qisqartirish;

X jalikda hududni ichki tashkil etishni, yerlarni va atrofdagi tabiiy muhitni muhofaza qilishni yomonlashtiruvchi, yerlarning mahsuldorligi pasayishiga olib keluvchi sharoitlarni tugatish.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning kamchiliklarini tugatish quyidagi tarzda amalga oshiriadi.

Tayyorgarlik ishlari z ichiga mavjud yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni tahlil qilishni, kamchiliklarni, uarning ishlab chiqarishga va yerdan foydalanishga ta'sirini, ularni tugatish imkoniyatlarini aniqlashni oladi.

X jaliklarning iqtisodiy k rsatkichiarini. ixtisoslikUirini, kelajakdagi rivojlanishlarini hisobga oiib, ularning maydonlarini, yer turlari tarkibini, joylashishini, ixchamiigini va shakllarini, chegaralari joylashishini va shu kabilarni bahoias, yer egaiiklari, yerdan foydalanishiar kamchiliklari mavjudligiga bo liq xarajatlar va zararlar miqdorini helgilash zarur b iadi.

Kamchiliklarni tugatish ularning ta'sirini tugatish yoki kamaytirishdan, yerdan foydalanishning tur unligini kuchaytirishdan iborat b ladi. X jaliklar yer maydonidagi kamchiikiarni tugatish quyidagi asosiy y llar bilan amalga oshiriladi:

— x jaliklarning maydoni va sifati bir xil yerlarini almash-tirish;

— maydonlar va sifati har xil yerlarni almashtirish;

— bir x jalik yerini boshqa x jaiikta olib berish;

—• x jaliklarni qayta tashkil qilish.

Bu ishlarni bajarish jarayonida x jaliklarning va boshqa man-faatdor tashkilot va korxonalarining istak va takliftari hisobga olinadi.

Ammo bu usullar hamma vaqt ham masalani t la yechish imkoniyatini bermaydi. Ular x jalikda ichki yer tuzish usullari (yerlarni transformatsiyalash, har xil intensiviiik darajasiga ega al-mashlab ekishlarni joriy etish, x jalik markazlarini surish, x ja-iikning ichki ixtisoslashishini zgartirish (a boshq.) bilan t ldiri-iishi mumkin.

$$S = \frac{R_1 \cdot B_1}{B_2}$$

Misol uchun: bir xo'jalik ikkinchisiga (R_1) 130 ga yerni berayotgan va uning bonitet balli (B_1) 70 teng bo'lsa, uning o'rniga olayotgan yerining bonitet balli (B_2) 65 teng bo'lsa, uning maydoni (S) 140 ga teng bo'lishi kerak.

$$S = \frac{130 \cdot 70}{65} = 140 \text{ ga}$$

Kutilgan natijaga erishish uchun x jalik yer maydonining yerdan foydalanishni tashkil qilish talablariga javob berishini, yer maydonini zgartirish zarurligini k rsatuvchi dalillarni, x jalik yer maydonidagi kamchiliklar keltirayotgan zarar mjiqdorini aniqlash kerak.

Loyihani asoslash yerdan foydalanishga kiritiladigan zgarishlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash va asoslashni, rjudud va ishlab chiqarishning zaro mosligini rnatish b yicha liisob-ki-toblarni z ichiga oladi.

Loyiha iqtisodiy asoslangan boiishi kerak. Tavsiya etilayotgan tadbirlarning samaradorliklarini aniqlash kerak. Iqtisodiy samaradorlikni hisoblashda natijalarga ta'sir qiladigan, kamchiliklarning tugatilishiga bo liq boigan barcha mavjud va kelib chiqadigan ahamiyatli aloqalarni chuqur tahlil qilish va t la hisobga olish kerak boiadi. Faqat eng aniq seziladi;gan — transport xarajatlarining kamayishini hisoblash bilan cheklanib i qolmaslik kerak.

Tavsiya etilayotgan yechimlar yetarli darajada isuionchli boiishi uchun quyidagi k rsatkichlarni aniqlash va hisoblash kerak:

— uchastkalarining uzoqligi sababli y qotiladigan mahsuldorlik va ularni x jalik markazlariga yaqinlashtirilganda urJing kamayishi; i

— uzoqdagi uchastkalardan oinadigan mahsulotlardan tpia foydalanish imkoniyati y qligidan kelib chiqadigan zararlar va ularni x jalik markaziga yaqinlatishda olinadigavi q shimcha mahsulot miqdori;

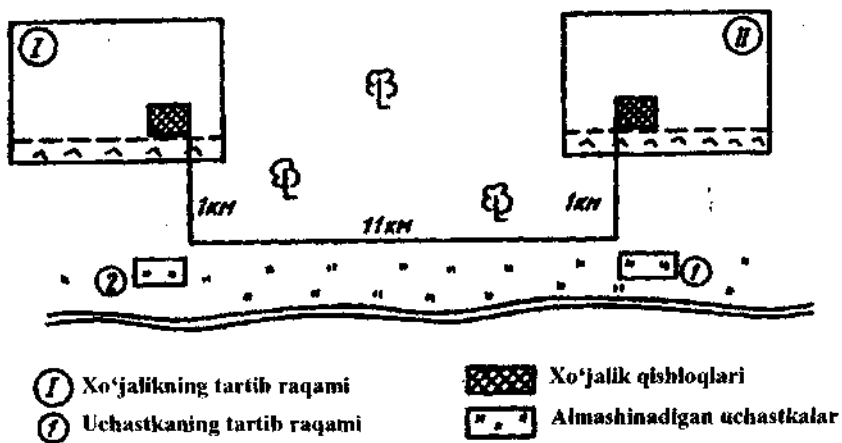
— texnikadan unumsiz foydalanilishi bilan bo liq xarajatlar v a kamchiliklar tugatilgandan keyin ularning kamayish miqdori;

— yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tartibga solish natijasida hududni x jaliklarda ichki tashkil etishning yaxshilanishi natijasida xarajatlarning kamayishi;

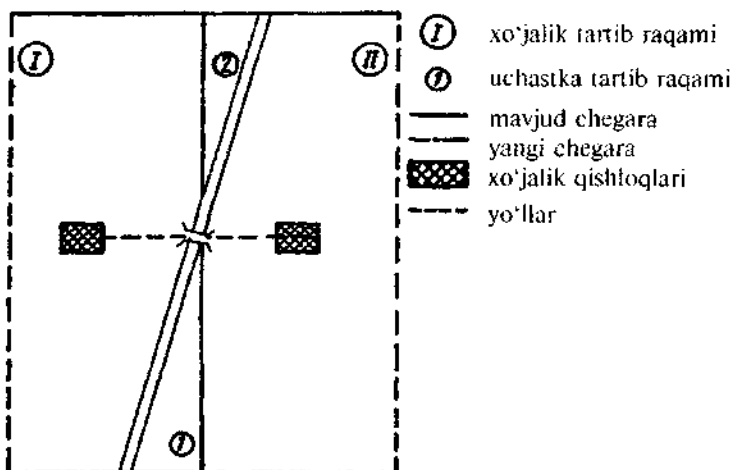
— uzoqdagi uchastkalardan foydalanish xaiajatleri va ularni kamaytirish imkoniyatlari va sh. .

Bu k rsatkichlar yer tuzishgacha boigan holat va tavsiya etilayotgan loyiha maiumotlari b yicha hisoblanadi. Ularni solishtirish yer tuzishning iqtisodiy samarasini aniqlash imkonini beradi.

Misol. Ikki x jalik boiib, ularda ushbu x jaliklarning asosiy yerlaridan boshqa x jaliklar yerlari bilan ajratilgan ikkinchi

5-rasm. Teng maydonli yer uchastkalarini almashish.

6-rasm. Maydonlari teng bo'lmagan uchastkalarni almashish.

ning joylashishini, yer turiarining bir turdan ikkinchi turga tishi-ni, yerlarning x jaliklar orasida taqsimlanishi va u yoki bu yer b laklarining x jalik yerlariga q shilishining maqsadga muvoftqligini, yerdan foydalanish bilan bo liq boshqa ishlab chiqarish vositalarining va resurslaming taqsimlanishini asoslash; yer maydonlarini hisoblash, yerlar eksplikatsiyasini tuzish;

tashkiiy-x jalik nuqtai nazaridan asoslash, ya'ni loyiha b yicha tashkil qilinayotgan x jaliklar yer maydonlarining ishlab chiqarish talablariga javob berishini isbotlovchi iqtisodiy k rsatkichlarni hisoblash. Bu k rsatkichlarga chorvachilik va dehqonchiiik tarmoqlarining hajmi, chorvachilikni yem-xashak bilan ta'minlash darajasi, yalpi va tovar mahsuloti, ishchi kuchi biian ta'minlanish darajasi, ishlab chiqarish vositalariga va mabla larga b lgan ehtiyoj, x jalik yuritishning yakuniy natijalari kiradi.

Murnkin b igan loyiha yechimlari orasidan eng yaxshisini tanlash uchun tkaziladigan hisoblash ishlari (echimlarni taqqoslash).

Loyihada k zda tutilgan zgarishiar x jaliklar iqtisodini ancha yuqori k tarishi, xarajatlar va chiqimlarni qisqartirishi kerak. Loyihani asosiashning asosiy mezonlari: yerdan t la, oqilona va samarali foydalatiish, hanida uni muhofaza qilish; x jaliklar yer maydonlarini ishlab chiqarishni tashkil qilishga, boshqarishga va boshqa resurslardan foydalanishga mos qilib tashkil qilish; ishlab chiqarish hajmini oshirish va uning xarajatlarini kamaytirish; yerdan foydalanishni tashkil qilish va ijtimoiy me'yorlar bilan bo liq kapitali xarajatlarning qoplanish davrini ch zmaslik; ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish.

Qishioq x jalik korxonalarida tkaziladigan x jaliklararo yer tuzishning iqtisodiy samaradorligini loyiha amalga oshirilgandan keyin, x jalik iqtisodiy k rsatkichlarining k tarilishi sababli paydo b ladigan iqtisodiy natija tashkil qiladi. U quyidagilardan tashkil topadi:

Yerdan toia va oqilona foydalanish, ishlab chiqarishni tashkil qilishni va boshqarishni yaxshilash, mehnat resurslaridan samarali foydalanish uchun hududni moslash natijasida qishloq x jalik mahsulotlari hajrnining oshishi;

— x jaliklar yer maydonlarini takomillashtirish natijasida ishlab chiqarish uchun sarflanadigan kapital (bir marta qilinadigan) xarajatlarni tejash;

$$E_{akx} = \frac{\Delta D}{K} = \frac{1}{T} (T = \frac{1}{0,2} = 5 \text{ yıl}),$$

$$P_x = S_i + E_n K_i \rightarrow \min,$$

bunda S_1 — yillik harajatlar (tannarh); K_1 — yechimlar bo'yicha kapital xarajatlar; E_m — kapital harajatlarning nisbiy iqtisodiy samaradorligining me'yoriy koeffitsienti.

Yechimlar soni cheklangan bo'lganda, ularni juftlab solishtirish mumkin:

$$T = \frac{K_2 - K_1}{S_1 - S_2},$$

Agar $T < T_m$ bo'lsa, qo'shimcha kapital harajatlar samarali bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida Y_m T_m qiymatlari moliyalash manbaalariga, xo'jaliklararo yer tuzishning maqsadiga va vazifalariga qarab tuzatilishi mumkin.

Nazorat savollari

VI bob.
NOQISHLOQ X JALIK MAQSADLARIGA
M LJALLANGAN YERDAN FOYDALANISHLARINI
TASHKIL ETISH. YERLARNI VA ATROFDAGI TABIIY
MUHITNI MUHOFAZA QILISH

1. Yer tuzishning vazifalari va mazmuni

Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etish x jalliklararo yer tuzishning ikkinchi turiga kiradi, mazmunida va usullarida z xususiyatlariga ega.

Yer xalq x jaligining barcha tarmoqlarini joylashtirish va ularning faoliyat k rsatishlari uchun zarur tarmoqlararo resurs hisoblanadi. Yerdanoat korxonalari, energetika obyektlari, avtomobil va temir y llari, elektr uzatish va aloqa tarmoqlari, quvur tkazgichlar, aholi yashash joylari, mudofaa', madaniyat, sogiiqni saqlash obyektlari quriladi. Shuning uchun, har doim u yoki bu noqishloq x jalik korxonalariga, tashkilotlariga, muassasalariga yer uchastkalarini ajratish zarurati kelib chiqaveradi. Bunda butun xalq x jaligi b yicha optimal natijalarga erishishga harakat qilish kerak.

M ljallangan maqsadlari har xil noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etishda, odatda, yerlarni toifalar va xalq x jaligi tarmoqlari orasida qayta taqsimlash, ayrim vaziyatlarda esa mahsuldor yerlarning sarflanishi kuzatiladi.

Respublikamiz yerlarining 57,3% qishloq x jalik yerlari tashkil qilganligi sababli, boshqa tarmoq korxonalari, davlat va jamoatchilik extiyojlari uchun yerlar k p vaziyatlarda qishloq x jalik yerlari hisobidan ajratiladi. Bu ishlar zbekiston Respublikasining yer t risidagi qonunlariga, maxsus qaror va farmoyishlariga asosan olib boriladi. Yerlar qishloq x jalik jamoa, shirkat korxonalariga egalik qilish huquqi bilan berilsa, boshqa tarmoq korxonalariga faqat foydalanishga beriladi. Shuning uchun ham yerlarni boshqa tarmoq korxonalariga olib berishda yangi yerdan foydalanish huquqi yuzaga keladi. Bu ishlar bilan bogiiq yer tuzish ishlarini tkazish jarayonida nafaqat huquqiy, balki iqtisodiy va texnik masalalarni ham yer tuzish loyihasini ishlash jarayonida yechish talab qilinadi.

zbekistonning yer qonunchiligi juda qimmatbaho (su oriladigan) va unumdor yerlarning qishloq x jaligidan olinishiga yoi

q ymaydi. Qishloq x jaligi maqsadlari uchun yaroqli yerlar, eng awalo, qishloq x jaligiga ajratiladi.

Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etish yer tuzish ishlarining quyidagi tartibini taqazo etadi:

- tayyorgarlik ishlari;
- vakolatli organ tomonidan yer uchastkasini berish t risidagi qarorning qabul qilinishi va loyihaviy hujjatlarning tasdiqlanishi;
- yer uchastkasini joyda ajratish;
- yerga b lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatni va yer tuzish materiallarini berish.

Bu jarayon yer uchastkasini ajratish bilan yakunlanganligi sababli, yer tuzish amaliyotida k pchilik hollarda "noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etish" rniga "yer ajratish" atamasi q llaniladi. Sanoat, transport va boshqa no-qishloq x jalik korxonalari, tashkilotlari va muassasalarini respublikamiz hududida joylashtirish yer tuzishning vazifasiga kirmaydi. Bu ishlar respublikamizda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish, tarmoqlarni joylashtirish rejaları asosida amalga oshiriladi. Ammo shu bilan bir qatorda, ularning aniq rni, yerlarining maydoni va shakli, chegaralari yer tuzish ishlari yordamida aniqlanadi. Bunda x jaliklararo yer tuzish, tarmoqlararo yer tuzishga aylanadi, sababi, yerni xalq x jaligi tarmoqlari, yer toifalari orasida qayta taqsimlash ishlari bajariladi.

Qishloq x jaligidan boshqa tarmoq korxonalari har xildir. Ularga sanoat, energetika, transport, aloqa va madaniy, ilmiy, so liqni saqlash, dam olish, suv x jaligi, rmon x jaligi, tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari va har xil inshootlar kiradi. Ularga yer maydonlari doimiy yoki vaqtincha foydalanishga beriladi. Ularning yerlari maydonlari va joylashishi b yicha har xil b ladi. Maydoni va joylashgan rni zgarib turuvchi yoki zgarmaydigan, shakli ixcham yoki uzun yer polosalaridan iborat boiishi mumkin. Ular atrof-muhitga har xil ta'sir (yer osti suvlarining yer yuzasiga k tarilishi, yerlarning qurib ketishi, ifioslanishi) qilishi yoki qilmasligi mumkin. Bu ta'sir, ularga yer ajratish loyihalarini tuzish vaqtida hisobga olinishi kerak.

Yer maydonlarini tashkil qilishga, yerdan foydalanishga va atrof muhitga qiladigan ta'siriga qarab, noqishloq x jalik korxonalarini quyidagi asosiy turlarga boiish mumkin:

1) mavjud x jaliklarning yer maydonlari tuzilishini va ishlab chiqarishining tashkil qilinishini buzmaydigan kichik yer maydonlariga ega bo'lgan korxonalar;

2) yirik yer maydonlarini talab qiladigan katta sanoat korxonalari; bularga yer ajratish bir necha qishloq x jalik korxonalari yerlariga ta'sir qilishi, aholini kichirish, bino va inshootlarni buzish, yerlarni zgartirish va boshqa qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin; ularning atrof-muhitga ta'siri yerlarning, suvlarning (suv havzalarining), havoning ifloslanishiga, shovqin kuchayishiga, radioaktiv xavf tuzilishiga va boshqa shunga o'xshash salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin; ifloslangan havo qishloq x jalik ekinlariga va hayvonlariga salbiy ta'sir kiritishi natijasida ularning hosirdorligi va mahsuldorligi pasayadi; havoning ifloslanishi inson sog'iigi ham kuchli salbiy ta'sir kiritadi;

3) uzun inshootlar uchun ajratilgan yer polosalari (temir va avtomobil yoilari, elektr va aloqa tarmoqlari, kanallar va shunga o'xshash inshootlar). Bu inshootlar uchun ajratiladigan yerlar maydoni nisbatan kichik bo'lishiga qaramasdan ular yowoyi otlar uruini tarqatuvchi manba bo'lishi va x jalik yer maydohining butunligini buzishi mumkin; kichik hollarda avtomobil yoilari yonidagi yer polosalari zaharli moddalar bilan ifloslangan bo'лади. Bu yerlarda oziq-ovqat uchun ekiladigan ekinlarni ekish va chorva mollarini boqish munimkin emas;

4) suv omborlari va gidroelektr stansiyalari uchun ajratilgan katta yer maydonlari; ularga yer ajratish katta yer maydonlarining suv tagida qolishi bilan bog'liq. Bu esa z navbatida mavjud x jaliklarni qayta tashkil qilish va aholini kichirishga olib keladi. Bundan tashqari kichik maydonlarda yer osti suvining sathi kichik tarilib ketishi*va boshqa salbiy oqibatlar kelib chiqishi mumkin;

5) qazilma boyliklarni qazib olish bilan shu ulanadigan korxonalar uchun ajratiladigan yer maydonlari; bularga yer ajratish mavjud x jaliklarni qayta tashkil qilishga, yerlarning buzilishiga va boshqa oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bunda chuqur karerlar va baland to'rt jinslari uyumlari paydo bo'лади, yerlarning gidrogeologik sharoiti buziladi va boshqa salbiy oqibatlar kelib chiqadi.

Qishloq x jaligidan boshqa tarmoq korxonalariga yer ajratganda yerdan foydalanishdagi qishloq x jaligining ustuvorligi tamoyiliga qattiq rioya qilish kerak.

Bu tamoyilga rioya qilish quyidagi yoilar bilan amalga oshiriladi:

— qishloq x jaligi uchun yaroqli yerlar birinchi navbatda qishloq x jaligi korxonalariga berilishi kerak; boshqa korxonalariga qishloq x jaligida foydalanishga yaroqsiz yoki sifati past yerlar ajratiladi;

— boshqa korxonalar qishloq x jaligi korxonalarini yerlarida iloji b imagandagina joylashtiriladi; su oriladigan haydalma yerlarni, bo lar va uzumzorlarni boshqa korxonalar uchun qishloq x jalik korxonalaridan olib berish, iloji boimagan hollarda, faqat Respublika Vazirlar Mahkamasi qarori va yeri olinayotgan x jalik roziligi bilangina amalga oshirilishi mumkin;

— qishloq x jalik yerlarini boshqa korxonalariga olib berishda ular qishloq x jalik korxonalarini k radigan zarar va xarajatlarni qoplashlari kerak;

— qishloq x jalik yerlari vaqtincha foydalanishga berilgan korxonalar yerdan foydalanish muddati tugaganidan keyin z hisoblaridan foydalanish davrida buzilgan yerlarni oldingi holatiga keltirishlari, ya'ni ularni rekultivatsiya qilib qaytarishlari kerak;

— yer uchastkalari yer egaliklarining va yerdan foydalanuvchilarning roziligi bilan beriladi;

— unumdor qishloq x jalik yerlari boshqa maqsadlar uchun ajratilganda tuproqlarning ustki unumdor qatlami qirqib olinishi, saqlanishi va foydalanilishi kerak.

Shunday qilib, qishloq x jaligidan boshqa tarmoq korxonalariga yer ajratishda x jaliklararo yer tuzishning vazifasi, faqat yerni xalq x jaligi tarmoqlari orasida oqilona taqsimlash va quriladigan korxonaga z faoliyatini amalga oshirishi uchun zarur sharoit yaratib berishgina emas, balki mamlakatimiz yer boyliklarini saqlash, hosildor yerlarning ehtiyojsiz va y l q yib boimaydigan darajada kamayishining oldini olishdir.

Loyihaviy yechim noqishloq x jalik yerdan foydalanuvchiga ma'qul va qishloq x jaligi ishlab chiqarishining zararlari minimal boiishi kerak.

Bunda quyidagi talablarni bajarish kerak:

— ajratilayotgan yer maydonini shunday joyga joylashtirish kerakki, bunda boshqa tarmoqlar manfaatlariga zarar yetkazilmagan holda, korxonaga oldiga q yilgan maxsus maqsad va vazifalarni bajarishga zarur hamma shart-sharoitlar yaratilsin;

— yerning maydoni, shakli va tabiiy sharoiti ular ajratilayotgan maqsadlarga mos tushsin;

— yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga va ularni muhofaza qilishga sharoit yaratilsin;

— yerlarning meiorativ holatini yaxshilash uchun qilingan xarajatlardan oqilona foydalanish, qimmatbaho yer turlarini maksimal saqlash, hududlarning tashkil qilinishini buzmaslik, x jaliklar yer maydonlarida kamchiliklar paydo b lishiga y l q ymaslik kerak.

Xukisa qilib, noqishloq x jalik maqsadlariga yer ajratishda hisobga olinadigan uchta asosiy tamoyilni quyidagicha ta'riflash mumkin:

- qishloq x jaligining yerdan foydalanishdagi ustuvorligi;
- yerni mutlaq tejash (hududni minimal sarflash);
- noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarining va ularda joyiashtiriladigan obyektlarning hududga va atrof-muhitga ta'sirini t la hisobga olish.

Asosli va malakali loyihalash — butun yer resurslaridan foydalanishni va ularni muhofaza qilishni oqilona tashkil etishni, unumdor yerlardan t ri foydalanishni, harakatdagi huquqiy me'yorlarga rioya qilishni ta'minlovchi ishonchli yoidir.

2. Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etish jarayoni

Natijasida noqishloq x jalik maqsadlariga yer uchastkasi ajratiladigan va beriladigan x jalikiararo yer tuzish loyihasi ma'um tartibda va ketma-ketlikda ishlanadi va uchta bosqichdan — joyni oldindan kelishish, yer uchastkasini berish va yerdan foydalanishni rasmiylashtirishdan iborat b ladi.

Birinci bosqich — korxonaning joylashadigan rnini va taxminiy maydonini oldindan kelishib olish. Yer olmoqchi b la-yotgan korxonaga yoki tashkilot loyiha ishianguncha belgilangan maqsad uchun yer maydoni ajratishni s rab, uning joylashadigan rni va taxminiy maydoni k rsatilgan ariza bilan viloyat hokimiyatiga murojaat qiladi. X jaliklararo yer tuzishni tkazish uchun asos boiib, Qoraqalpo iston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini yoki viloyat hokimiyatlarining korxonaning rnini aniqlash t risidagi qarorlari xizmat qiladi.

Yer tuzish b yicha loyiha-qidirav ishlari shu qaror chiqqandan keyin boshlanadi. Loyihalash ishlari " zdaverloyiha" instituti va uning b limlari tomonidan amalga oshiriladi. Zarurat tu ilganda loyiha-qidiruv ishlariga boshqa muassasalar ham jalb qilinishi mumkin. Bunda yer resurslari q mitasimng tuman xizmati, arxitektura — qurilish, so liqni saqlash, tabiatni muhofaza qilish,

yon in nazorati organlari, boshqa manfaatdor tashkilotlar hamda yerlari qamrab olinadigan yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar vakillari qatnashishi talab etiladi.

Shu bosqichda tayyorgarlik ishlari, yer ajratish loyahasini tuzish, uni k rib chiqish va tasdiqlash ishlari bajariladi. Loyiha hamma manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilar tomonidan k rib chiqiladi va ularning roziiigi olinadi.

Tayyorgarlik ishlari quyidagilarni z ichiga olinadi:

— yer uchastkasini berish t risidagi iltimosnoma, uning asoslanganiigi, unga iiovalar rganiladi;

— loyiha qamrab oladigan (masshtabi 1:10000) hududga reja-xarita materiallarini yi ish va tayyorlash;

— obyekt joylashadigan tumanda yerlarning ahvolini va qiymatini tavsitlovchi boshqa materiallarni va baholash, yer hisobi ma'lumotlarini yi ish;

— mazkur korxonaga oldin berilgan yerlar t risidagi materiallarni yi ish va ular tomonidan qonunda k zda tutilgan talablarning bajarilishini rganish.

Olingan ma'lumotlar asosida noqishloq x jalik obyektning yerdan foydalanishini tashkil etish loyihasi ishlanadi. Uning barcha tarkibiy qismlarini t la va t ri ishlash shu bosqichda amalga oshirilishi kerak, sababi, keyinchalik har qanday zgartirishlar va q shimchalar kiritish mumkin emas, yoki katta xarajatlar bilan bo liq boiadi.

Hokimiyatning vakolatli organi loyihani tasdiqlaydi va obyektning joylashadigan rni t risida qaror qabul qiladi. Bu joylashtirilayotgan obyektning zi b yicha loyiha qidiruv ishlarini boshlash uchun asos boiib xizmat qiladi.

Ikkinchi bosqich — yer ajratish. Loyiha tasdiqlangandan va qurilish uchun mabla ajratilgandan keyin qurilish tashkilotlari yer ajratishni s raydi. S rovnomaga kerakli hujjatlar bilan bir qatorda birinchi va ikkinchi bosqichlar orasida ishlangan yerni rekultivatsiya qilish, unumdor qatlamni ajratib olish, saqlash va keyinchalik foydalanish b yicha ishchi loyihalari, aholini k chirish t risidagi ma'lumotlar, tuman hokimiyatining yerni foydalanishga berish shartlari va boshqalar kiritiladi.

Tuman hokimiyati yer resurslari qo"mitasining xizmatlarini jalb etib, zarur materiallarni tayyorlaydi va yer uchastkasini olish va s ralgan maqsad uchun berish t risida qaror qabul qiladi. Qarorda ajratiladigan yer uchastkasining maydoni, berish shartlari va boshqa ma'lumotlar k rsatiladi.

Yer tuzish loyihasining bu bosqichida ishlangan loyihaga aniqlik kiritilishi mumkin. Bunday tuzatishlar qo'shimcha tarzda yer egalari va yerdan foydalanuvchilar bilan kelishiladi.

Uchinchi bosqich — yer maydonlari ajratishni rasmiylashtirish. Yer maydoni ajratish tashkilotidagi qaror qabul qilingandan keyin joylarda uning chegaralari belgilanadi, yerdan foydalanuvchiga yerdan foydalanish huquqini beruvchi davlat dalolatnomasi (akti) beriladi. Faqat shundan keyingina uchastkadan foydalanishga kirishishga ruhsat etiladi.

3. Loyihaning mazmuni va tuzish uslubi

Noqishloq xalq xo'jaligi maqsadlariga mo'ljallangan yerdan foydalanishlarni tashkil etish loyihasi obyektning joylashadigan hududini oldindan kelishish bosqichida to'liq ishlanadi va yer uchastkasini berish jarayonida (joylashtiriladigan obyektga loyiha tuzilganidan keyin) zarurat tuzilgan qo'shimcha aniqlik kiritiladi. Yer tuzish loyihasida obyektning tavsifini hisobga olib, yerdan foydalanishning joylashtirilishini, yerlardan oqilona foydalanishni va ularni muhofaza qilishni ta'minlovchi majburiy doiradagi masalalar yechilishi kerak.

Noqishloq xalq xo'jaligi korxonalari, tashkilotlari va muassasalariga yer ajratish loyihasining tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

- ajratilayotgan yerning maydonini aniqlash va asoslash;
- ajratilayotgan yer maydonini saqlayotgan hududda joylashtirish;
- xalqlardan olinayotgan yerning tarkibi va ahamiyatini aniqlash, yerni olish va mo'ljallanayotgan korxonani qurishning salbiy oqibatlarini aniqlash, hamda ularni kamaytirish va tugatish choralarini belgilash;
- qishloq xo'jaligi korxonalaridagi zarar miqdorini aniqlash va uni qoplash yo'illari;
- yer egalari va korxonalaridagi zararlari miqdori va turlarini aniqlash, ularni qoplash yo'illari;
- olinayotgan yer maydonining ustki unumdor qatlamini ajratib olish, saqlash va foydalanish uchun texnik sharoitlar tayyorlash;
- yerlarni rekultivatsiyalash uchun texnik sharoitlar tayyorlash;
- yerdan foydalanishning asosiy shartlari belgilash va ularni ta'minlash uchun texnik sharoitlar tayyorlash;
- mavjud xalq xo'jaligi korxonalarini va ularning hududlarini, ishlab chiqarishni o'zlashtirish va ularni qayta tashkil etish uchun texnik sharoitlar tayyorlash;

rishini, aholi tizimini qayta tashkil qilish b yicha takliflar tayyorlash.

Loyihaning yuqorida sanab tilgan tarkibiy qismlarini ishlash uslubiyatlarini quyida k rib chiqamiz.

1. *Tashkil etilayotgan yerdan foydalanishning maydonini aniqlash va asoslash.* Tashkil etilayotgan yerdan foydalanishning maydonini belgilash uchun obyektning joylashishi chizmasi (echimlar b yicha) va bosh rejai chizmasi (loyihasi) kerak boiadi. Uchastka maydonini hisoblashda har xil usullardan foydalanilishi mumkin. Ulardan birinchisi har xil maqsadlar uchun yeriarni ajratish me'yorlaridan foydalanishga asoslanadi.

Masalan, avtomobil yoilari uchun va yer ajratish me'yorlarida har xil yerlarda va relefning har xil sharoitlarida joylashtiriladigan har xil toifalardagi y llar uchun ajratiladigan yer polosalari kengliklari k rsatilgan. Bunday obyektning umumiy maydoni eng avvalo yoining uzunligiga bogiiq b ladi.

Aeroportlar uchun yer ajratish me'yorlarida yer uchastkasining umumiy maydoni aeroportlarning sinflariga (klasslariga) bogiiq holda k rsatilgan.

Yer ajratish me'yorlari "Qurilish me'yorlari va qoidalarida" ham berilgan. Masalan, dam olish muassasalari uchun bitta dam oluvchi hisobiga me'yorlar bor (m^2):

dam olish uylari, pansionatlar — 200;

sayyohlar bazalari — 100;

yoshlarning dam olish lagerlari — 150;

quvchilar lagerlari — 250.

Ikkinchi usul sanoat korxonalarining minimal qurilish zichligi k rsatkichlaridan foydalanishni nazarda tutadi. Bu usul har xil ixtisosliklardagi sanoat korxonalari yerdan foydalanishlari maydonlarini hisoblash uchun q llaniladi.

Qurilish zichligi (K_2) quriladigan bino va inshootlar tagidagi yerlar maydonining (P_1) ajratiladigan yer maydoniga (P_2) nisbatiga teng.

$$Kr, — \frac{100P}{K_2}$$

Demak, qurilish zichligi hamda quriladigan bino va inshootlarning maydonlari aniq boisa, ajratiladigan yer maydoni quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$P_2 = \frac{TM \cdot P}{K_3}$$

MeVorlar b yicha hisoblangan uchastkalar maydonlari, chi-ziqli obyektlardan farqii laroq, odatda, ularning joylashishiga bo liq emas.

Uchinchi usu! xshashlardan (analoglardan), ya'ni teng quv- vatga ega mavjud obyektlar t risidagi ma'lumotlardan foydala- nishni nazarda tutadi. Undan hisoblashning boshqa imkoniyatlari y q b lganda foydalaniladi. Bunda xshash obyektlarning may- doniga teng maydon ajratiladi.

Loyihaning barcha keyingi tarkibiy qismiari obyektni (uchaslkani) joylashtirish yechimlari (variantlari) b yicha ishla- nadi.

2. *Yer egaligini hududda joylashtirish.* Eng yaxshi yechimni topish maqsadida, manfaatdor tashkilotlar va korxonalar uchun t ri keladigan, joylashtirishning bir necha yechimlari (variant- lari) k rib chiqiladi.

Qimmatbaho qishloq x jalik va rmon yerlarini, hududning mavjud tashki! ctilishini saqlash, yerlarning ahvoli va sifati yomonlashishining oldini olish uchun quyidagi talablarga rioya qilish kerak:

— noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini birinchi navbat- da zahira va qishloq x jaligi yerlaridan boshqa joylarda, qishloq x jaligi uchun yaroqsiz yoki unumdorligi past yerlarda, hamda rmon bilan qoplanmagan, arzonbaho daraxtlar va butalar bilan qoplangan rmon fondi yerlarida joylashtirish;

— mavjud yer egaiiklari va yerdan foydalanuvchilarni, ayniqsa qishloq x jalik korxonalari va fermcr x jaliklarini va ular hudud- larining ichki tashkil etilishini buzmaslik yoki ushbu va atrofdagi yerlardan foydalanish samaradorligi hamda mahsuldorligining pasayishiga bevosita va bilvosita o'lib keladigan zgarishlarni eng kam kiritish;

— ero/iya, botqoqlashish, sizot suviari k tarilishi jarayonlari- ga, yerlar buzilishi va ifloslanishining boshqa turlariga y l q ymaslik bo"yicha choralarni k rish;

— qishloq x jaligi va boshqa korxonalarining x jalik faoliyati sharoitlarining yomonlashishiga olib keladigan, ularga zararlar va xarajatlar keltiradigan salbiy oqibatlariga y l q ymaslik.

Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarining va boshqa obyektlarning loyihalangan uchastkalari chegaralari 1:10000 masshtabdagi loyiha rejaiga tushiriladi. Bu chegaralardagi yer uchastkalari maydoni hisoblangan maydonga teng bolishi va un-

dan oshmasligi kerak. Agar tashkii etilayotgan yer egaligi katta maydonga yoki uzunlikka ega bo'lsa va bir necha qishloq x jaligi va boshqa korxonalar yer egaliklari va yerdan foydalanishlarini qamrab olsa, 1:25000 yoki maydaroq masshtabdagi* umumiy reja tayyorlanadi.

Yerdan foydalanish va uning ayrim qismlarini joylashtirish yechimlari hamda uning chegaralarini keyinchalik aniqlash tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha me'yoriy hujjatlarga, harakatdagi sanitariya-gigiena, arxitektura-loyihalash va boshqa aniq obyektlarni joylashtirish va qurish bo'yicha me'yorlar, qoidalar va kriterialarga rioya qilib ishlanadi.

Eng yaxshi yechim sifatida qishloq x jalik yerlarini kam sarflaydigan*va muhofaza qiladigan, mavjud x jaliklar yerlaridagi zargarishlar minimal bo'lgan va tashkil etilayotgan korxonalar faoliyatiga zarur hamma shart-sharoitlarni yaratadigan yechim qabul qilinadi.

3. *Yerdan foydalanish chegaralari ichidagi yerlarning tarkibini va qimmatini aniqlash, obyektning joylashtirishning salbiy oqibatlarini aniqlash va ularning oldini olish bo'yicha choralarini belgilash.* Loyihaning har bir yechimida belgilangan chegaralar ichidagi uchastkaning umumiy maydoni hisoblanadi, yer turlarining tarkibi va maydonlari aniqlanadi. Bu maydonlar 1:10000 (yoki 1:25000) masshtabdagi rejalarda 0,1 ga aniqlikda hisoblanadi. Keyin yerlarning eksplikatsiyasi tuziladi, loyihani amalga oshirish yillari hamda uchastkalardan foydalanish muddatlari va mulkchilik shakllari bo'yicha yerlarning maydonlari belgilanadi.

Loyihalashtirilayotgan yerdan foydalanish chegarasi ichida joylashgan yerlar sifati (joylashtirishning har bir yechimida) shu hududda bor tuproq va boshqa izlanishlar, yerlarning sifat bahosi materiallari bo'yicha aniqlanadi. Bu ma'lumotlardan yer uchastkasini joylashtirish yechimlarini solishtirish, zarur qishloq x jalik zararlari miqdorini hisoblash uchun foydalaniladi.

Shu bilan bir vaqtda, qishloq x jalik yerlarini olish, noqishloq x jalik obyektlarini joylashtirish keltirib chiqaradigan ekologik, hududiy, iqtisodiy va boshqa turdagi salbiy oqibatlar hamda uning atrofdagi hududga va tabiiy muhitga ta'siri aniqlanadi. Ularga quyidagilar kiradi:

— mavjud yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning, qishloq x jalik korxonalar va fermer x jaliklarining hududlarini ichki tashkil etishning buzilishi, transport aloqalarining yomonlashishi;

— tashkil etilayotgan yerdan foydalanishga tutash yerlarning vaqtincha yoki doimiy ifloslanishi, buzilishi, suv bosishi, sizot suvlarining k tarilishi, ortiqcha namlanishi, qurib qolishi, eroziyaning paydo b lishi bilan bo liq sifatining pasayishi;

— suv manbalarining, atmosferaning va sh. . ifloslanishi.

Bulardan tashqari, aholi yashash joylariga salbiy ta'sirlar paydo b lishi mumkin; ayrim hollarda berilgan uchastkada yoki uning atrofidagi mintaqada joylashgan binolar va inshootlarni buzish va k chirish zarurati paydo b ladi.

Yerlarni olish va loyihalana yotgan obyektlarni joylashtirish bilan bo liq salbiy jarayonlarni minimallashtirish yoki tugatish uchun zarur tadbirlar tarkibi va bu tadbirlar uchun zarur xarajatlar miqdori aniqlanadi.

4. *Qishloq x jalik ishlab chiqarishi zararlari miqdorini aniqlash.* Ularda boshqa tarmoqlar korxonalarini joylashtirish natijasida qishloq x jalik yerlarini olish keltirib chiqaradigan qishloq x jaligi zararlari, yangi yerlarning teng maydonini (ularda olinadigan yerlarning unumdorlik darajasigacha tuproqlar unumdorligini oshirish va ularni madaniylashtirish b yicha tadbirlarni hisobga olib) zlashtirish bahosi hajmida qoplanishi kerak.

Yangi yerlarni zlashtirish deganda quyidagi tadbirlar majmuasini bajarish tushuniladi:

— yangi x jaliklarni tashkil etish;

— qishloq x jaligida foydalanishga noqishloq x jalik yer turlarini (butazorlar, kam qimmatli rmonlar, kesilgan rmonlar va boshq.) kiritish;

— melioratsiya ishlarini tkazish (zaxini qochirish, su orish, madaniy-texnik va boshqa tadbirlar).

Yangi yerlarni zlashtirish bahosining miqdori zlashtiriladigan yerlarda, olinadigan uchastkalarda yetishtiriladiganidan kam b lmagan qishloq x jalik mahsulotlarini yetishtirishni ta'minlaydigan me'yorlar b yicha aniqlanadi.

Zararlarni qoplash va yangi yerlarni zlashtirish baholari nic'yorlari davlat tomonidan belgilanadi.

Shaharlar yerlarini olishda bu me'yorlarni oshiruvchi koeffitsient qoilaniladi (3 martagacha).

Yer turlari sifatining yomonlashishi keltirib chiqaradigan zararlar qishloq x jalik yerlari sifatining pasayishiga proporsional tarzda, yangi yerlarni zlashtirish baholari me'yoridan foiz hisobida aniqlanadi. Me'yorlar shunday hisob bilan tuzilishi kerakki,

bunda unumdor yerlarni olish judayam qimmat, eng arzoni — noqishloq x jalik yerlaridan foydalanish b lsin. Qishloq x jalik ishlab chiqarishining eng kam zararini keltirib chiqaruvchi joylashtirish yechimi yaxshi hisoblanadi.

Qirqib olingan tuproqning unumdor qatlamini kam unumli yoki unumsiz yerlarga yotqizishda zararlar me'yorning 50% hajmida qoplanadi.

Yer uchastkalarini quyidagilarga ajratishda qishloq x jahgi ishlab chiqarishi zararlari qoplanmaydi:

— qishloq x jaligi maqsadlariga m ljallangan yerlarda meliorativ tizimlarni qurish uchun;

— baliqchilik, baliq urchitish x jaliklari, k llarini qurish va sh. . uchun tabiiy yaylovlar va pichanzorlarni ajratishda;

— aholi yashash joylari chegaralari ichida shaxsiy uy-joy qurish uchun;

— tabiatni muhofaza qilish, tabiiy-q riqxona, so lomlashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy maqsadlar uchun;

— buzilgan va zaharli sanoat chiqindilari bilan ifloslangan qishloq x jalik yerlarini konservatsiyalashda, agar aybdorlar aniqlanmagan b lsa hamda ular yerlarni tiklash b yicha zarur tadbirlarni bajargan boisa.

Qishloq x jaligi ishlab chiqarishi zararlari qishloq x jaligi yerdan foydalanuvchilari va yer egalari zararlari emas. Bu, rivojlanishiga davlat javobgar butun tarmoqning zarari, shuning uchun ular ayrim x jaliklar b yicha emas, balki byudjetga (mahalliy) qoplanadi. Qoplangan mablagiar qishloq x jalik yerlarini zlashtirish va yaxshilash uchun maqsadli foydalanishga moijallanadi.

5. Yer egalari va yerdan foydalanuvchilar zararlarining turiarini va miqdorlarini aniqlash. Yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning noqishloq x jalik yerdan foydalanuvchilarini joylashtirish keltirib chiqaradigan zararlari obyektini joylashtirishning har bir yechimi b yicha aniqlanadi. Ular, t la hajmda, buzilgan ishlab chiqarishni tahlash uchun zarur davr hisobiga y qotilgan foydani ham q shib, qoplanishi kerak. Pulni zarar k rgan yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar olishadi.

Yerlarni sotib olishda yer egaliklarining zararlari, ularning toia qiymati miqdorida qoplanadi.

Quyidagilarning baholari qoplanishi kerak:

— uy-joy binolari, madaniy-maishiy maqsadlarga moijallan-

gan obyektlar, ishlab chiqarish va boshqa bino va inshootlar yoki ularni yangi joyga k chirish b yicha xarajatlar;

— meva-rezavor, himoya va boshqa daraxtlar;

— tugalianmagan ishlab chiqarish;

— yerdan foydalanishdagi noqulayliklardan (kamchilikiardan) kelib chiqadigan xarajatlar;

— yerlarning yomonlashgan sifatini tiklash uchun zarur xarajatlar;

— yerdan foydalanuvchi huquqlarining cheklanishi bilan bo liq xarajatlar;

— boy berilgan foyda.

Binolar va inshootlar — teng sifatli yangi obyektlarni qurishning smeta bahosi b yicha; daraxtlar — k chatlar va uinarni tqazish va mevalash yoki shohlari tutasha boshlaguncha parvarishlash bahosi b yicha, tugallanmagan ishiab chiqarish — haqiqiy bajarilgan ishlar hajmi va xarajatlar miqdori b yicha baholanadi.

Paydo b ladigan noqulayliklar keltirib chiqaradigan zararlar yoilar, k priklar, dambalar va boshqa inshootlarni qurish, hamda transport vositalarini sotib oiishga sarflanadigan bir martalik (kapital) xarajatlar miqdori bilan aniqlanadi.

Yomonlashgan yerlarning sifatini tiklash b yicha zarariar lo-yiha huijatlaridan kelib chiqib aniqlanadi va z ichiga maxsus izlanishlar va qidiruvlar, hamda yerning sifatini tiklash b yicha tadbirlar qiymatini oladi.

Boy berilgan foyda buzilgan ishlab chiqarishni tiklash uchun zarur davrda yerlardan olinadigan yillik daromad kelishining t xtashi bilan bogiiq b ladi. U shu daromad miqdorida bir mar-ta qoplanadi. Bunda tiklanish davri uzuniigiga bogiiq koefitsicru-dan foydalaniladi (1 yil - 0,9; 2 yil - 1,7; 3 yil - 2,5; 4 yil - 3,2; 5 yil — 3,8; 6-7 yii — 6 va sh. .).

Har yiigi daromad ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi b yicha natural k rsatkichlarda va yerlarni oiish vaqtidagi harakatdagi ba-holarda hisoblanadi.

Hisoblangan zararlar va xarajatlar manfaatdor tomonlar bilan kelishiladi, kelib chiqqan tortishuvlar sudda yechiladi.

6. *Ofinadigan yer uchastkasining unumdor tuproq qatlamini qirqib olish, saqlash va foydalanishning texnik sharoitlarini tayyor-lash.* Noqishloq x jalik obyektlari joylashadigan uchastkalaridagi qishloq x jalik yerlarining unumdor qatlami qirqib olinishi, saqlanishi va boshqa yerlarni yaxshilash uchun foydalanilishi ks-

rak. Bu ishlarni bajarish uchun ishchi loyiha tuzilgan boiishi ke-
rak. Uni tayyorlash uchun tuproqlami qirqib olish, saqlash va foy-
dalanishning texnik sharoitJari shaklidagi topshiriq yer tuzish loyi-
hasi tarkibida yerdan foydalanishning joylashadigan rni bir-
lamchi (oldindan) kelishish bosqichida ishlanadi.

Texnik sharoitlarda (loyihalash uchun topshiriqda) quyidagilar
k rsatiladi:

- unumdor qatlami qirqib olinadigan uchastkalarining joylash-
gan rni va maydoni;
- qirqib olinadigan qatlamning har bir uchastkadagi yoki
tuproq turidagi qalinligi;
- unumdor qatlamdan foydalanish y nalishlari;
- vaqtinchalik tuproq uyumlarining joylashishi;
- tuproq qoplab yaxshilanadigan uchastkalarining joylashgan
rni va maydoni;
- qoplanadigan qatlam qalinligi;
- unumdor qatlam qoplanib, zlashtiriladigan yerlarga q yi-
ladigan asosiy talablar (zlashtirish muddatlari, agrotexnika,
ekinlar va sh. .).

Texnik sharoitlarga chizma ilova qilinadi. Ushbu topshiriq
asosida yer uchastkasini berish vaqtigacha ishchi loyiha tuziladi,
usiz yer uchastkasi foydalanishga yoki mulk qilib berilishi mumkin
emas.

7. *Buzilgan yerlarni rekultivatsiyalashning texnik sharoitlarini
tayyorlash.* Vaqtincha. foydalanishga beriladigan va yerlarning
buzilishi bilan bogiiq yer egaliklari va yerdan foydalanishlar
uchun yer tuzish loyihasi tarkibida rekultivatsiyalashning texnik
sharoitlari ishlanadi. Ularda quyidagilar k rsatiladi:

- buziladigan yerning rni, maydoni;
 - rekiiltivatsiya qilingan yerlardan (yer boiaklaridan) foy-
dalanish y llari;
 - ustki unumdor qatlami olinadigan yerlar maydoni va
unumdor qatlam qalinligi;
 - rekultivatsiyalanadigan maydonlarning ustki qatlamlari tar-
kibi va ular ustiga yotqiziladigan unumdor qatlam qalinligi;
 - yer relefining rekultivatsiyadan keyingi holati (yer nishabligi
va boshqalar), rekultivatsiyaning biologik bosqichiga q yiladigan
talablar;
 - rekultivatsiyani bajarish muddatlari k rsatiladi.
- Texnik sharoitlarga chizma ilova qilinadi.

8. *Uchastkani berish shartlari b yicha tavsiyalar tayyorlash.* Yer uchastkasini berish shartlari noqishloq x jalik yerd?n foydalanishlarini tashkil etish b yicha yer tuzish loyihasini tuzishda tayyorlanishi va uchastkadan foydalanishni boshlashgacha va undan foydalanish jarayonida bajarilishi kerak.

Bu shartlarga rioya qilish uchastkani olishga kelishish uchun va berishga asos hisoblanadi. Ular yerlari olinadigan yer egalari va yer beriladigan yerdan foydalanuvchilar bilan kelishilgan h<olda ishlanadi.

Yer uchastkalarini berish shartlariga quyidagi tadbirlar kiriti Sadi: tabiatni va atrof-muhitni muhofaza qilish, qishloq x jalik yerlarini saqlash, yerlami eroziyadan, sh rlanishdan, botqoqlanishdan, qurib ketishdan va yer osti suvlarining sathi k tarilib ketishidan hinioya qilish, simliklarni, suv havzalarini, atmosferani (havoni), yer ostini hamda madaniy va tarixiy obidalarni himoya qilish, uzilib qolg an transport aloqalarini tiklash, davlat va boshqa yerdan foydalanuvchilar, hamda yerga egalik qiluvchilar manfaatlarini hisobga olvb, yerdan foydalanuvchining huquqlarini cheklash.

9. *Mavjud yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni, ularning hududlarini, ishlab chiqarishini va aholi tizimini qayta taahkil etish b yicha tavsiyalar ishlash.* Mavjud x jaliklardan katta yer maydonlari olingan vaqtda ularning keyingi faoliyati maqr>adga muvofiq b lmay qolsa yoki noqulay joyiashgan yer maydonlari paydo boiib, x jalik yer maydonlarida kamchiliklar yuzaga kelsa, ularda x jaliklararo yer tuzishni tkazish bo'yicha takJiflar ishlab chiqiladi. Takliflar yer tuzish chizmasi (sxemasi) yoki x jaliklararo yer tuzish loyihasi tarzida ishlanadi. Ularda yer ajratilayotgan korxonaga bilan chegaradosh x jaliklar yerlarini qayta tashkil qilish zarurati k rsatiladi. Agar qishloqlar yoki bino va inshootlarni k chirish zarurati tu ilsa, aholining k chib tadigan joyi, k chirish ishlari hajmi, korxonaga ajratilayotgar, yer maydonida joylashgan bino va inshootlarni k chirish bib^n bogiiq qurish ishlari belgilanadi. X jaliklar hududida ichki yer tuzish ishlarini tkazish zarurati ham aniqlanadi.

10. *Loyiha yechimlarini solishtirish va, baholash.* Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini loyihalas',ida ularni joylashtirishning bir necha yechimlari k rib chiqila di va baholanadi. Yaxshi yechim loyihaning tarkibiy qismlarini ishlashda hisoblanadigan texnik-iqtisodiy k rsatkichlarni solisht.jrish y H bilan tanlanadi. Bunda yangi yerdan foydalanishni .oylashtirishning va mazkur

hududdan kelajakda foydalanishning iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa oqibatlarini hisobga olinadi.

Loyihaning asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

Yerdan foydalanishning maydoni — hammasi, shu jumladan haydalma yerlar, daraxtzorlar, yaylovlar, pichanzorlar;

— tuproqlarning tiplari va turlari (ularning haydalma yerlardagi, daraxtzorlardagi, yaylovlardagi va pichanzorlardagi maydonlari);

— beriladigan uchastkalardagi yerlarning sifatini baholash bal-lari;

— qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining haydalma yerlardagi, yaylovlardagi, pichanzorlardagi va umumiy zararlari;

— qishloq xo'jaligi ekinlarining va bogiarning normal (me'-yoriy) hosildorligi;

— yalpi mahsulotning (sof daromadning) yillik kamayishi;

— yer egalari, yerdan foydalanuvchilarning, yer mulkdor-larining, ijarachilarning zararlarini qoplash uchun xarajatlar;

— boy berilgan foyda (har yili olinmaydigan daromad, tikla-nish davri uzunligi, qayta hisoblash koeffitsienti, umumiy hajmi);

— qamrab olinadigan yer egaliklari va yerdan foydalanishlar soni (qishloq xo'jalik korxonalari, fermer xo'jaliklari va boshq.);

— mavjud yer egaliklari va yerdan foydalanishlarga zgartirish kiritish talab etiladigan maydon (xo'jaliklararo yer tuzish);

— xo'jalikda ichki yer tuzish talab etiladigan maydon va xo'jaliklar soni;

— yer tuzish xarajatlari;

— tuproqlarning unumdor qatlami qirqib olinadigan maydon;

— rekultivatsiyalanishi kerak bo'lgan yerlar maydoni (shu jumladan qishloq, qon, baliqchilik xo'jaliklarida va sh. . foy-dalanish uchun);

— tuproq bilan qoplab, yaxshilanadigan maydon;

— tuproq bilan qoplash hisobiga zararlarning kamayishi;

— zararlar va xarajatlar — hammasi.

Quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi:

— uchastkani va obyektini joylashtirishning salbiy oqibatlarini tugatishga xarajatlar;

— tuproqlarning unumdor qatlamlarini qirqib olish va saqlash xarajatlari;

— tuproq bilan qoplash xarajatlari;

— rekultivatsiyalash xarajatlari;

- yer uchastkasini berish shartlarini bajarish uchun xarajatlar;
- sotib olinadigan yerning bahosi;
- yer solig'i miqdori;
- ijara haqi miqdori;
- yer berilayotgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning boshqa xarajatlari;
- harajatlarning hammasi.

Yaxshi yechimni tanlashning asosiy mezonlari — qishloq xojaligiga va atrof-muhitga eng kam zarar yetkazadigan yechim hisoblanadi.

Noqishloq xojalik maqsadidagi yerdan foydalanishni tashkil etish loyihasi quyidagi shaklda rasmiylashtiriladi.

Chizma qism — uning ichiga loyiha rejasi kiradi, unda quyidagilar kiritiladi:

- hududning mavjud holati tasviri va tashkil etilishi;
- obyektni va boshqa loyihalana yotgan elementlarni joylashtirish yechimlari;
- sanoat korxonasining bosh rejasi (loyihasi) chizmasi;
- mavjud yer egalari va yerdan foydalanishlarni qayta tashkil etish chizmasi (zarur hollarda);
- yangi chegaralardagi (agar ular o'zgartirilgan bo'lsa) xojaliklarning ichki yer tuzish chizmalari.

Loyihaning bayonnomasi (tushuntirish xati) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- yerdan foydalanishi tashkil etilayotgan obyekt tashkili va ma'lumotlar;
- yerlarning tarkibi va sifati tashkili va ma'lumotlar;
- yechimlar birlashtirilgan yerlarning eksplikatsiyasi;
- obyektni joylashtirishning salbiy oqibatlari;
- loyihaning tarkibiy qismlari birlashtirilgan yechimlar;
- yechimlar birlashtirilgan texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar va tanlangan yechimning ustunligini asoslash;
- loyihani huquqiy asoslashning materiallari.

4. Buzilgan yerlar. Rekultivatsiyalash va tuproq bilan qoplash

Yerlarni toifalar va xojalik xojaligi tarmoqlari orasida qayta taqsimlash, noqishloq xojalik yerdan foydalanishlarini tashkil etish qator vaziyatlarda tiklanishi kerak bo'lgan, buzilgan yerlarning paydo

b lishiga olib keladi. Qishloq x jalik yerlari sanoat va boshqa obyektlarni qurish uchun berilganda, ularning unumdor tuproq qatlamlari keyinchalik foydalanish uchun qirqib olinishi kerak. Shunday qilib, noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etish "buzilgan yerlar", "yerlarni rekultivatsiyalash", "yerlarni tuproq bilan qoplash" kabi tushunchalar bilan obyektiv bo liqdir.

Buzilgan yerlar deb, respublika yer ibndining hamma toifalaridagi inson faoliyati natijasida foydalanishga yaroqsiz holga kelgan yoki tuproq qatlami tarkibi va simiik dunyosi, gidrologik sharoiti zgarishi va relefi buzilishi natijasida atrof-muhitga salbiy ta'sir k rsatuvchi manbaga aylangan yerlarga aytiladi. Ular atrofda-gi hududlarning tupro ini, havosini, suvlarini ifloslaydigan, aholi turmushining gigiena sharoitlarini va landshaftlarning umumiy k rinishini yomonlashtiradigan manbalarga aylanadi. Qazilmaboyliklarni ochiq usulda qazib olish natijasida hosil boiadigan va tartibsiz joylashgan karyerlar, tuproq va to jinslari uyumlari tabiiy landshaftlarni buzib, ularga giyoh smaydigan choi manzarasini beradi. Avtomobil yoilarini va boshqa shunga xshash inshootlarni qurish, eng k p yerlarning buzilishiga sabab boiadi.

Buzilgan yerlarni xalq x jaligi tarmoqlariga foydalanish uchun qaytarish va ularning atrof-muhitga salbiy ta'sirini tugatish maqsadida ularni rekultivatsiyalash ishlari olib boriladi.

Yerlarni rekultivatsiyalash — bu muhandislik, texnik, melioratsiya, agrotexnika va boshqa tadbirlar tizimi boiib, buzilgan yerlarning biologik unumdorligini va xalq x jaligi uchun ahamiyatini tiklashga hamda atrof-muhit sharoitini yaxshilashga qaratilgandir.

Faoliyati yerning buzilishiga olib keladigan obyektlar uchun yer ajratishda rekultivatsiyalash ishlari texnologik jarayonning ajralmas qismi sifatida loyihalaniishi kerak.

Rekultivatsiya yerlardan har xil tarmoqlarda va maqsadlarda, asosan, qishloq x jaligida, foydalanish uchun bajarilishi mumkin. Rekultivatsiyalangan yerlardan foydalanish usullari ular joylashgan tabiiy va texnik sharoitlarga, x jaiik va ijtimoiy zaruratlariga va iqtisodiy manfaatdorlikka bo liq boiadi.

Yerlarni rekultivatsiyalashning asosiy y nalishlari:

- qishloq x jaligi — unumdor yer turlari uchun;
- rmon x jaligi — har xil turdagi rmonlarni yaratish uchun;
- baliq x jaligi — baliqchilik havzalarini yaratish uchun;
- suv x jaligi — har xil maqsadalardagi suv havzalarini yaratish uchun;

- rekreatsiya — dam olish obyektlari uchun;
- sanitariya-gigiena — atrof-muhitga salbiy ta'sir k rsatuvchi buzilgan yerlarni biologik yoki texnik konservatsiyalash maqsadida;
- qurilish — qurilishlar joyi uchun.

Rekultivatsiyalash obyektlari jumlasiga quyidagilar kirishi mumkin: chuqur karyerlar, tuproq va to jinslari uyumlari; elektr stansiyalari yonidagi kul uyumlari; metallurgiya zavodlari yonidagi shlak uyumlari; ariqlar, temir va avtomobil yoilari, quvurlar trassalari b ylaridagi polosalar, tuproq uyumlari va sh. .; tugatilgan sanoat korxonalarini va ularning transport aloqalari tarmoqlari; neft va boshqa qazilma boyliklarni qazib olish joylaridagi ifioslangan yerlar.

Rekultivatsiya ishlari asosan 2 bosqichdan iborat boiadi:

— texnik rekultivatsiyalash — bu yerlarning ustki qismini belgili maqsad yoiiida foydalanish uchun tayyorlash; bu jarayonda yerlarning ustki qismi tekislanadi, qir oqlar sozlanadi, unumdor tuproq qatlamlari qirqib olinib, rekultivatsiyalanadigan yerlarga yotqiziladi, kimyoviy melioratsiya ishlari tkaziladi, yoilar, gidrotexnik va meliorativ inshootlar quriladi va hokazo;

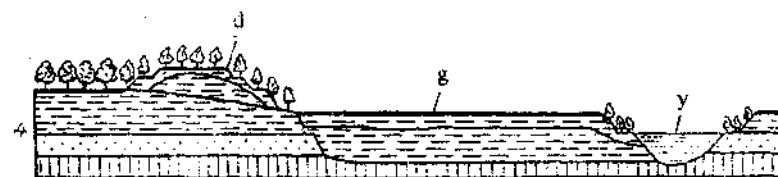
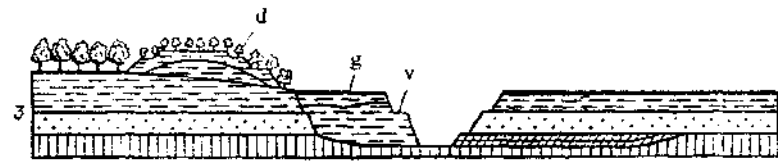
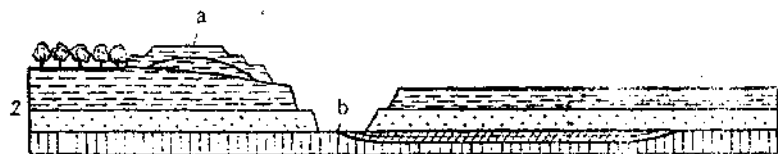
— biologik rekultivatsiya — bu yer unumdorligini tiklashga qaratilgan tadbirdir. Unga yerning unumdorligini tiklash, simlik va hayvonot dunyosini yangilashga qaratilgan agrotexnik va fitomeliorativ tadbirlar t plami kiradi.

Qishloq x jalik maqsadlafida tkaziladigan rekultivatsiya haydalma yerlar, bogiar, yaylovlar va pichanzorlar yaratishni k zda tutadi. Bu yerlarda rekultivatsiyadan keyingi birinchi yillarda tuproq sifatini yaxshilaydigan ekinlar (beda, dukkakli ekinlar va boshq) ekiladi va ular asosan k k hoida organik it sifatida foydalanish uchun shudgor qilinib yuboriiadi. Yuqori miqdordagi itlar beriladi.

Unumdorligi past yerlarda rekultivatsiya rmonchilik maqsadida tkaziladi va bu yerlarga daraxtlar ekiladi.

Quyidagi 7-rasmda foydali qazilma boyliklarini ochiq usulda qazib olish natijasida buzilgan yerlarda bajarilgan rekultivatsiyalash misoli keltirilgan.

Natijada, haydalma yerlar, koilar va rmonlar yaratilgan. Pastki 5-vaziyatda esa rekultivatsiya qilinmagan karyerning kesmasi k rsatilgan. Bunday hollarda rekultivatsiya xarajatlari 2—2,5 marta yuqori boiadi va rekultivatsiyalangan yerlarda rmonlar yoki kam unumli yaylovlar tashkil etilishi mumkin. Sababi, yerning unumdor

Shartli belgilar:

- Taproqning unumdor qatlami
- ▨ Nisbatan unumdor yerlar
- ▤ Unumsiz jinslar
- ▧ Qazilma boyliklar

7-rasm. Qazilma boyliklarni ochiq usulda qazib olish jarayonida yerlarni rekul'tivatsiyalash.

qatlami yer tagidagi unumsiz qatlamlar bilan aralashib ketgan. Ular z vaqtida qirqib olinib, saqlab q yilmagan.

Unumdor yerlarni muddatsiz foydalanish uchun noqishloq x jalik korxonalariga ajratganda ularning ustki unumdor qatlamlari qirqib olinib, saqlab q yiladi va past unumli yerlar ustiga qoplanib, ularning unumdorligini oshirish uchun foydalaniladi.

U faqat iqtisodiy samarali b lgandagina bajariladi. 1 ga kam unumli yerni tuproq bilan qoplash xarajatlari noqishloq x jalik maqsadlari uchun olinadigan yerlarning rniga 1 ga yangi yerni zlashtirishning me'yoriy bahosidan oshmasligi kerak.

X jaliklararo yer tuzish loyahasiga binoan yerlarni unumdor tuproq bilan qoplash ishlari bajarilganda, ushbu maydondagi qishloq x jalik ishlab chiqarish zararlari toia qoplanmaydi.

5. Har xil turdagi yerdan foydalanishlarni tashkil etishning xususiyatlari

Qishloq x jaligidan boshqa tarmoqlar korxonalari sanoat, transport, rmon va suv x jaliklari, tabiatni muhofaza qilish, shahar qurilishi, energetika va boshqa tarmoqlar korxonalariga boiinadi.

Sanoat, qurilish, transport va boshqa noqishl q x jalik korxonalari, tashkilotlari va muassasalari yerlari ular faoliyatining hududiy bazisi, binolarni, inshootlarni, muhandislik tarmoqlarini joylashtirish uchun tabiiy asos (poydevor) sifatida xizmat qiladi. Bu vaziyatda yerning unumdorligi ahamiyatga ega emas. Odatda, bunday yerdan foydalanishlar katta ixcham massivlarni tashkil etmaydi; ular boshqa, k pchilik hollarda qishloq x jalik yer egalari va yerdan foydalanishlari orasida tarqoq holda, suqilib kirib, ularni kesib, uzun ensiz polosalar tarzida joylashadi. K pchilik hollarda bu qishloq x jalik ishlab chiqarishining buzilishiga olib keladi, mavjud yer egaliklarini qayta tashkil etish zaruratini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari ajratilgan uchastkalarda joylashtirilgan obyektlar (zavodlar, elektr stansiyalari, kon sanoati korxonalari va sh. .) atrofda hududga zararli ta'sir k rsatishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, k rsatilgan tipdagi ayrim yerdan foydalanishlar yirik massivlar boiib, katta maydonlarda joylashishlari mumkin. Ularga q riqxonalar, rmon x jaliklari, suv x jaligi obyektlari va sh. . kiradi. Qishloq x jaligidan farqli o'laroq, ular z tavsiiiari b yicha judayam har xil, k p sonli, ularni tashcil

etish esa sezilarli xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Ammo barcha vaziyatlarda ham quyidagilar zarur:

- yerdan foydalanish sharoitlarini va uni joylashtirilayotgan obyektning ichki tuzulishiga va vazifalariga mos tarzda loyihalash;
- xalq xalqchilikligi samaradorligi nuqtayi nazaridan yaxshi loyihaviy yechimni aniqlash uchun bir necha yechimlar hisoblanadi;
- berilayotgan yerlarning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik qiymati hisobga olinadi.

Loyihaviy yechimni tanlashga xalq xalqchilikligi yondoshuvi quyidagilarni talab etadi:

— yer resurslaridan foydalanishning qabul qilingan usulining ijobiy va salbiy oqibatlarini, hamda joylashtirilayotgan obyektning yerdan foydalanishining hududga va atrof-muhitga kelajakdagi ta'sirini ta'lim hisobga olish;

— yerni mutloq tejash, uning ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining zamonaviy darajasiga mos keladigan oichamlardagi sanoat va boshqa qurilish obyektlari uchun minimal sarflanishi tamoyiliga doimiy rioya qilish.

Sanoat korxonalariga yer ajratish loyihalarini ishlaganda yerni tejashning samarali yo'li — ularni sanoat korxonalariga ta'limlangan joylarga joylashtirishdir. Bunda bu korxonalarining muhandislik inshootlarini va kommunikatsiyalarini, madaniy va maishiy xizmat ko'rsatish tizimini hamma korxonalar uchun birga yaratish mumkin. Bu esa yer maydonlarini va boshqa xarajatlarni tejash imkoniyatini beradi.

Yirik sanoat korxonalariga yer ajratishda ularning xizmatchilari va ishchilari yashashi uchun shaharlar, korxonalar qurilishi tagiga tushadigan maydonda yashaydigan aholini ko'chirish uchun qishloqlarga yer ajratish kerak bo'ladi.

Chiziqli joylashgan inshootlar uchun yer ajratganda (temir va avtomobil yo'li, elektr uzatish tarmoqlari, quvurlar, kanallar va boshqalar) ularning atrofdagi xalqchiliklar ishlab chiqarishiga va yerdan foydalanishiga salbiy ta'siri chuqur hisoblanadi. Bu inshootlar uchun yer doimiy va vaqtincha foydalanishga beriladi. Ko'pchilik inshootlar uchun yer ajratishning tasdiqlangan me'yorlari bo'ladi. Shuning uchun yer maydonlarini qisqartirishning birdan-bir yo'li ularni iloji boricha qisqa masofalar bo'ylab joylashtirishdir. Yer sarfini kamaytirish maqsadida ko'pchilik hollarda, bir necha chiziqli joylashadigan inshootlar birga, qo'shib joylashtiriladi (masalan, yo'li va kabelli yoki simli elektr, telefon, radio tarmoqlari).

Vaqtincha ajratilgan yer maydonlari rekultivatsiya qilinib, qaytarilishi kerak.

To -kon sanoati korxonalariga yer ajratish ham ziga xos xususiyatlarga ega. Qazilma boyliklarni sanoat usulida qazib olish faqat to -kon ajratish rasmiylashtirilganidan s ng va to -kon ishlarini olib borish uchun zarur maydon olinganidan keyingina boshlanadi.

To -kon ajratish — bu maxsus davlat organlari tomonidan foydali qazilmalar qatlamini sanoat usulida qazib olish uchun ajratiladigan yer ostining bir qismidir.

Bu maqsad uchun yer uchastkasi to -kon ajratish rasmiylashtirilganidan keyin odatdagi tartibda beriladi.

Uning maydoni va shakli to -kon korxonasi tarkibi va ajratilgan yer osti qazilma boyliklarining joylashish tartibiga qarab aniqlanadi.

To -kon korxonalari yerdan foydalanishlari: vaqt va kenglik b yicha zgarib turishi (qazilma boyliklari qazib olingan yerlarning qaytarilishi va yangi yerlarning ajratilishi natijasida); ma'lum uchastkalardan foydalanish muddatining cheklanganligi; atrof-muhitga sezilarli ta'siri; iste'mol qilinadigan yer resurslarini qayta tiklash (rekultivatsiyalash) zarurati bilan tavsiflanadi.

Yer osti boyliklarini qazib olishni arzonlashtirish maqsadida, ularning asosiy qismi ochiq usulda qazib olinadi. Bu esa ancha katta maydonlarda yerlarning buzilishiga olib keladi. Natijada, 100 metrgacha chuqurlikdagi karyerlar va yer ustiga 50 metrgacha balandlikda uyulgan to jinslari uyumlari hosil boiadi. Yerning gidrogeologik sharoiti yomonlashadi va atrof-muhit ifloslanadi. Bunday yerlar rekultivatsiya qilinib qaytarilishi kerak.

Q riqxonalarga yer ajratishning ham ziga xos xususiyatlari bor. Ularga yer doimiy foydalanishga beriladi. Ularni joylashtirish, yerlarning maydoni, shakli, chegaralari, tarkibi q riqxona y nalihi va maqsadiga bogiiq. Q riqxonalarining asosiy maqsadi — atrof-muhitning bir b lagini tabiiy holda saqlash, undagi tabiiy zgarishlarni rganishdan iborat.

Shuning uchun tabiiy obyektlarni buzuvchi yoki uning saqlanishiga xavf tu diradigan har qanday faoliyat q riqxona hududida va uning atrofida belgilangan muhofaza mintaqasi ichida taqiqlanadi.

Q riqxona hududi, asosan, absolyut (mutlaq) q riqxona; ilmiy izlanishlar; x jalik va rekreatsiya maqsadlari uchun ajratil-

gan b laklardan lashkil topadi. Bundan tashqari zarurat tu ilsa, q riqxona atrotida muhofaza polosasi belgilanishi mumkin. Bu polosada tabiiy resu rsiardan foydalanish cheklangan tartibda amalga oshiriladi.

Absolyut q riqqlanadigan va ilmiy izlanishlar mirttaqalari quyidagilar uchun yetarii maydonga ega boiishi kerak:

— botanika va laiidshaft q riqxonalari uchun — q riqqlanadigan simliklar turku, Ttlarining tarqalish joylarini va landshaftlarni hisobga olib;

— zoologiya q riqxonalari uchun — q riqqlanayotgan hayvonlarning zarur kritik sonini saqlab turish uchun kerak, ovchilik (yaylov) uchastkalaridan kam b lmayan maydonda.

X jalik maqsadlari uchun ajratilgan yer boiagi markaziy qishloq va qishloq x jalik yerlarini z ichiga oladi. Uning maydoni q riqxona qishlo ida yashaydigan ahoti va zarur qishloq x jalik mahsulotlari hajmidan kelib chiqib aniqlanadi. Bu yer boiagini q riqxona hududining chekka qismida joylashtirish kerak. Bu uning yer maydonini va q riqxonadagi hayvonlar uchun xavfli hisoblangan y Uar uzunligini va maydonlarini kamaytiradi. Zarurat tu ilganda tabiatni muhofaza qilishni ommaviylashtirish maqsadida rekreatsiya maqsadlarida foydalanish uchun ham yer boiagi ajratiladi. Uning maydoni dam olish muassasalari uchun yer ajratishda q Uavuiladigan uslubiyat yordamida aniqlanadi.

Q riqxona hududi ixcham boiishi, tevarak-atrofdagi hududlar bilan minimal va tabiiy chegaralangan boiishi kerak.

Yirik suv omborlari mintaqasida x jaliklararo yer tuzish eng murakkab masalalardan toiri hisoblanadi. Yer tuzish ishlari amaliyotida uni yer x jaligi tuzilishi deb ham atashadi.

Suv ombori — bu kafta si imga ega, daryolar vodiylarida, odatda, t onlar bilan gidroenergetika, yerlarni su orish, suv ta'minoti, suv transporti maqsadalari va boshqa talablar uchun tashkil etiadigan sun'iy suv havzasidir. Suv omborining asosiy lcham'ari: suv yuzasi maydoni, chuqurligi, kengligi, uzunligi, suvning sathi, suvning hajmi.

Bizning mamlakatimizda ham k plab yirik suv omborlari, asosptn, yerlarni su orish maqsadida yaratilgan. Ular jumlasiga Tuyam yin — loyihaviy hajrAi 7800,0 mln m³; Chorvoq — loyihaviy hajmi 2000,0 mln m³, Tallimarjon — loyihaviy hajmi 1525,0 mln m³ suv omborlarini kiritis.h mumkin. Respublikamizdagi suv ornborlarining umumiy soni hozirgi kunda 24 tani tashkil etadi.

Maydoni b yicha yirik suv omborlari tekislik joylarda quriladi. Bunday suv omborlarini qurishga zarurat daryolarga gidroelektr stansiyalarini qurishda tu iladi. Suv omborlarini qurish katta maydonlarning suv tagida qolishini taqozo etadi. Suv omborlarining tabiatga ta'siri k p qirrali b lib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi: yerlarning suv tagida qolishi, yer osti suvlarining keskin k tarilishi, qir oqlarning yemirilishi, mahalliy iqlim sharoitining zgarishi va boshq. Bu esa z vaqtida suv ombori ta'sir doirasida joylashgan korxonalar va xalq x jaligi tarmoqlarini joylashtirishga, ularning iqtisodiyotiga ta'sir etadi. Suv omborlarini qurish yerlarning, jumladan, qimmatbaho qishloq x jalik yerlarining kamayishiga, qishloqlarni, korxonalarini, y llarni va boshqa inshootlarni yangi yerlarga k chirishga olib keladii.

Suv omborini qurish bilan bogiiq x jalik faoliyatiga boiadi-gan salbiy ta'sirni kamaytirish maqsadida maxsus tadbirlar ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Ular jumlasiga suv tagida qoladigan yerlar maydonini aniqlash, muHandislik himoya, y qotiladigan qimmatbaho yer turlari rni qoplash yoilarini izlash, aholini k chirish, korxonalar, inshootlar va muhandislik tarmoqlarini yangi yerlarga k chirish, qishloq x jalik korxonalarini hududini va ishlab chiqarishni qayta tashkil etish kiradi.

Bu ishlar yirik gidrotexnik inshoot qurilayotgan joyda mu-rakkab x jaliklararo yer tuzish yordamida amalga oshiriladi. X jaliklararo yer tuzish suv ombori qurilishi sababli, yerni tar-moqlararo qayta taqsimlash ishlarini va qurilishni amalga oshirish bilan bogiiq boshqa tadbirlarni z ichiga «MaDi. Shuning uchun ham gidrotexnik inshootlarni joylashtirish Va ularning oichamlarini k rsatuvchi loyihaoldi hujjatlari tarkibida x jaliklararo yer tuzish boiimi ham ishlanadi.

Loyihalanayotgan suv omborlarining ta'sir mintaqalaridagi yer tuzish bunday obyektلامي yaratishning salbiy hududiy oqibatlarini (suv bosadigan va sizot suvlari sathi k tariladigan yerlarning may-doni va hududlari, qir oqlar yemirilishi. xalq x jaligi obyektlarini boshqa joyga k chirish zarurati, yerdan foydalanishdagi va hududni tashkil etishdagi buzilishlar) oldindan k rish va ularning ahamiyatini oldindan baholash imkoniyatini beradi.

Loyihaviy yer tuzish ishlari " zdaverioyiha" instituti boiim-lari tomonidan loyihalash uchun butun obyektlni loyihalayotgan yetakchi tashkilot tomonidan beriladigan topshiriqqa mos tarzda tkaziladi. Yirik obyektlar b yicha ishlar bir necha bosqichlaHa

olib borilachi — har xil aniqlikdagi chizma, texnik-iqtisodiy hisoblashlar (TIH), texnik-iqtisodiy asoslash (TIA).

Yer tuzish loyahasini ishlash uchun topshiriq quyidagi boshlan ich ma'lumotlarni z ichiga olishi kerak:

— obyektning joylashgan rni va vazifasi;

— suv omboridagi suvlarning eng yuqori me'yoriy sathi;

— t onning joylashadigan rni;

— suv sathi zgarishining, sizot suvlari k tarilishining, qir oqlar qayta shakllanishining va qor-yom ir suvlari k p kedadigan da vrdagi (bahordagi) suv bosishlari tavsifi;

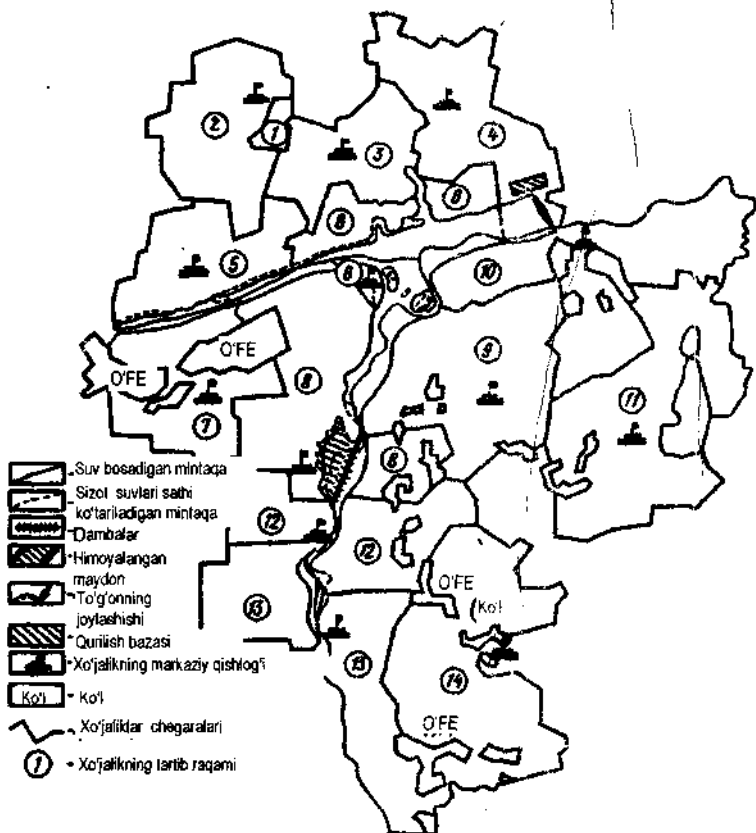
— erlfarni, aholi yashash joylarini va boshqa obyektlarni muhandis lik himoyalash inshootlarini joylashtirish;

— oqi mni tartibga solish tartibi va sh.

Keyin tayyorgarlik ishlari tkaziladi. Unda loyihalana yotgan suv ombori hududida joylashgan yer egaliklari, yerdan foydalanishlar i/a tumanlarning ahvoli t risidagi boshlan ich materiallar yi iladi, rganiladi va tizimlashtiriladi. Yer tuzishni tkazish uchun suv omborining atrofdagi yerlarning joylashishiga va foydalani lishiga ta'sirining hududiy shakllarini bilish kerak. Suv omborlarining\ta'sir doiralari quyidagi mintaqalarga b linadi:

SUV bosadigan mintaqa — bu doimiy yoki mavsumiy suv tagida qoladigan, yerlar. Bu yerlardan qishloq x jaligi yoki boshqa maqsadlarda foydalanish umuman mumkin emas. Bu mintaqaning cHegarasi suv ombori t onining yuqori b'©fi sathi bilan belgilanadi. DemaR., t onning yuqori b'efi sathidan past joylashgan yerlar suv bosadigan mintaqaga kiradi. Suv bosadigan mintaqaning loyihaviy chegarasi t onning yuqori b'efi sathi b ylab gorizonta l b yicha tadi. Bu chegarani belgilashda suv bosimi natijasida suv omborining oqim b yicha yuqori qismida suv sathining biroz yuqori b lishinji hisobga olish kerak. Bu yerlar mavjud yer egalari va yerdan foydala nuvchilardan olinadi.

Yer osti suvlari sathi k tariladigan mintaqa — suv ombori tevaragidagi yerlar boiib, bu yerlarda sizot suvlari sathi keskin k tarilishi na'ajasida yerdan foydalanish sharoiti zgaradi. Sizot suvlarining k tarilishi tuproq namligining oshishiga, ayrim hollar da esa botqo qlanishga olib keladi. Natijada, bu yerlar dehqonchilik va bo dorchilik uchun foydalanishga yaroqsiz holga keladi, yaylov s irriliklarining tarkibi va sifati yomonlashadi, binolaraing -ch kishi, d evorlarning yorilishi va boshqa salbiy oqibatlar kuzatiladi.

8-rasm. Suv omborining mintaqalari chizmasi.

Bu yerlar yer egalari va yerdan foydalanuvchilardan ohnmaydi (yer osti suvlari judayam k tarilib, botqoqlashgan yerlardan tashqari). Loyihalash amaliyotida sizot suvlari sathi k tariladigan maydonlarning 20% — kuchli, 35% — rta va. 45% kuchsiz k tariladi, deb hisoblash qabul qilingan.

Qir oqlarning qayta shakllanish mintaqasi — suv omborining nurash, yuvilish va shamoldagi suv t lqinlari ta'sirlari natijasida zgarib turuvchi qir oq polosasi. Bu mintaqaning tashqi chegarasi qir oqlarning barqarorlashgandan keyingi holat hisoblanadi. U loyihalash jarayonida tik, suv t lqinlari mavj urib turadigan qir oqlar atrofida 100 metrlik polosa tarzida belgilanadi.

*Sayoz suvli mintaq*a — bu t on yuqori efidan 2 metrgacha past joylashgan yerlar. Bu yerlardir suv x jaligi uchun sezilarli foyda keltirmasdan, har xil kasalliklarni tarqatuvchi chivinlar makoniga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham, bu mintaqani belgilash sanitariya tadbirlarini olib borish va ayrim yerlardan qishloq x jalik ehtiyojlari uchun foydalanish imkoniyatlarini aniqlashda zarur.

Tashkiliy va hududiy sharoitlarning qiyinlashish mintaqasi — bu suv ombori qurilishi natijasida oldingi maqsadlarda foydalanish mumkin boimagan yerlar. Bunday holat, x jalikning suv ombori qurilishidan keyin qolgan yerlari maydoni kamligi, ularga borish qiyin boiganligi yoki orollarda joylashganligi va boshqa tashkiliy-x jalik sabablari natijasida vujudga keladi.

Suv omborining suv bosadigan qismida ham zgarishlar boiib turadi, ya'ni suv bosadigan tloqlar maydonining qisqarishi, qir oqlar atrofidagi yer polosalarini vaqti-vaqti bilan suv bosishi hollari yuz beradi. Bularning hammasi loyihalashda hisobga olinadi.

Yirik suv omborlari loyihalarini ishlashda qator loyiha tashkilotlari qatnashadi. Loyihalarni tuzish jarayoni bir necha bosqichda olib borilib, loyiha oldi va loyihalash ishlaridan tashkil topadi. X jaliklararo yer tuzish masalalari suv ombori t onini loyihalash bosqichlarini hisobga olgan holda yechiladi. Bunda avvaliga — t onni joylashtirish va yuqori b'ef sathiga qarab, keyin — t onning tasdiqlangan rniga va suv ombori b yicha yuqori b'ef sathiga qarab loyiha ishlanadi. Bu ishlarni bajarish jarayonida qilingan texnik-iqtisodiy asoslash k rsatkichlari suv omborini joylashtirish yechimlari (variantlari) orasidan yaxshisini tanlashda hisobga olinadi.

Keyin suv omborining ta'siri mintaqasi uchun x jaliklararo yer tuzish loyihasi quyidagi tartibda tuziladi.

1. Suv omborining va t on qurilishining ta'siri mintaqasiga kiruvchi barcha yerlarning joylashishi, suv bosadigan, sizot suvlari sathi k tariladigan, sayoz suvli mintaqalar, qurilish maydonlari va sh. . tumanlar va x jaliklar b yicha chegaralari belgilanadi.

Ajratilgan yerning asosiy qismini tashkil qiladigan suv omborining zini joylashtirish suv bilan qoplanadigan mintaqa chegaralariga qarab amalga oshiriladi va 1:25000 yoki 1:10000 masshtablardagi loyiha rejalarida k rsatiladi. Bu rejada suv ombori va GES qurilishlari uchun ajratiladigan yerlar k rsatiladi va suv ombori ichida hosil b ladigan orollar aniqlanib, ulardan foydalanish y llari belgilanadi.

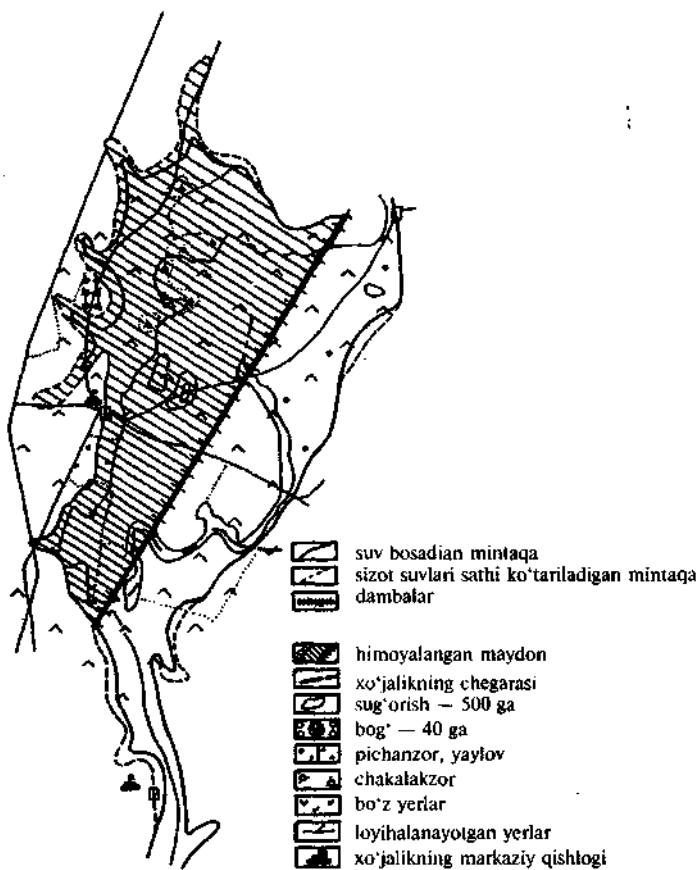
2. Ajratiladigan yerlar chegaralari aniqlangandan keyin ularning maydonlari hisoblanadi va har bir viloyat, tuman suv ombori, yerdan foydalanuvchilar b yicha yerlar eksplikatsiyasi tuziladi.

3. Loyiha chizmasida sishloq x jalik korxonalari yerlaridan chiqariladigan, sizot suvlari sathi k tariladigan mintaqa chegaralari ham k rsatiladi. Bu mintaqa yerlarida qurilish ishlarini olib borish, loyiha b yicha belgilangan yerdan foydalanish turini zgartirish mumkin emas. Har bir x jalik b yicha sizot suvi cathi k tariladigan yerlar maydoni aniqlanib, yerlar eksplikatsiyasi tuziladi.

4. Keyin yer ajratish bilan bo liq bir qator ahamiyatli masalalar yechiladi. Ular jumlasiga: suv bosishi, sizot suvi sathi k tarilishi, qir oqlar yemirilishi, yer surilishi, sanitariya holatining yomonlashishi va boshqa tashkiliy-x jalik sabablariga k ra foydalanish mumkin boimaydigan yoki zining x jalik uchun ahamiyatini y qotgan qishloqlar, ishlab chiqarish markazlari, y Uar, k priklar, aloqa tarmoqlari va boshqalar aniqlanadi; ayrim obyektlarni muhofaza qilish zarurati aniqlanadi.

Suv bilan qoplanadigan mintaqaning sayoz joylari chegaralari belgilanadi va ularning maydonlari aniqlanadi. Ulardan x jalik maqsadlarida foydalanish va muhandislik muhofazasi masalalari yechiladi.

Muhandislik muhofaza — bu har xil muhandislik inshootlari yordamida qishloqlarni, korxonalarni, dalalarni, bogiarni va boshqa foydalaniladigan yerlarni suv bosishidan, sizot suvlari sathi k tarilishidan, qir oqlar yemirilishidan muhofaza qilishdir. Muhofaza qilinadigan hududlarda ortiqcha suvlarni chiqarib yuborish tadbirlari (zovur-drenajlar yordamida) amalga oshiriladi.

9-rasm. Qishloq xo'jalik yerlarini muhandislik himoyalash chizmasi.

chiqarishi zararlarining miqdori va ularni qoplash yoilari aniqlanadi. Qishloq x jalik yerlari maydonlarini va mahsulot ishlab chiqarish hajmini qoplash maqsadida zlashtirish uchun yaroqli yangi yerlar izlanadi, yoki su orish, zaxini qochirish va boshqa tadbirlar yordamida kam unumli yer turlarining sifati yaxshilanadi. Bunda zlashtiriladigan yerlar olinadigan yerlardan kam boimasligi kerak. lloji boricha ularning maydonini kengaytirish uchun hududiy sharoit yaratish kerak. Bunda yerlarning sitati hisobga olinadi.

6. Yer egalari va yerdan foydalanuvchilar k radigan zarar miqdori ham aniqlanadi. Bu zarar korxonalar va tashkilotlar, dehqonlar, ishchilar va xizmatchilarning suv bosishi va sizot suvlari sathi k tarilishi natijasida k radigan zararlarini z ichiga oladi. Hamma zararlar miqdori, ularni qoplash hamda aholini k chirish bilan bogiiq xarajatlar aniqlanadi.

7. Suv bosadigan yerlarning ustki unumdor qatlamini qirqib olish, saqlash va undan foydalanish b yicha takliflar tayyorlanadi. Bu takliflarni amalga oshirish uchun ishchi loyihalar ishlanadi.

8. Yangi obyektga yerlarni berishning asosiy shartlari b yicha tavsiyalar tayyorlanadi. Bu tavsiyalar buzilgan transport aloqalarini tiklash, tabiiy resurslarni va atrof-muhitni, madaniy va tarixiy obidalarni muhofaza qilish, suv ombori suv resurslaridan foydalanish tartibini belgilash va boshqalarni z ichiga oladi.

Suv ombori qurilishi mintaqasiga tushgan x jaliklar hududlarini, aholi tizimini va ishlab chiqarishini qayta tashkil etish b yicha tavsiyalar tayyorlanadi. Bu tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur xarajatlar miqdori aniqlanadi. Bunda qishloq x jalik yerlarini va qishloqlarni suv bosishi, sizot suvlari sathi k tarilishi, x jaliklar yerlarining boiinib qolishlari hisobga olinadi.

Qishloq x jalik korxonalarini yerlari suv ombori qurilishi natijasida t la yoki qisman suv tagida qolishi mumkin. Ularning normal faoliyat k rsatishi uchun yerlarga yangi yerlar q shish yoki ixtisosliklarini zgartirish zarur boiadi. Yerlarning oz qismini suv bosgan x jaliklar samarali x jalik yuritish imkoni boisa saqlab qolinadi. Ayrim hollarda yerlarning oz qismini suv bosishi ham x jalik yer maydonining noqulay joylashuviga olib kelishi mumkin.

Qishloqlarga nisbatan ham har xil sharoit vujudga kelishi mumkin: qishloq qisman suv tagida qolishi yoki sizot suvlari sathi k tarilishi natijasida imoratlar qishloq ichida boshqa joyga k chirilishi yoki qishloq yoniga joylashtirilishi mumkin; qishloq toia suv

tagida qoladigan yoki sizot suvlari k tariladigan mintaqaga tushib qolsa, u yangi joyga yoki boshqa qishloqqa k chirilishi mumkin.

Suv ombori qurilishi sababli, qishloq x jalik korxonalarini qayta tashkil etishda quyidagi yechimlarning biridan foydalaniladi: qishloq x jalik korxonasini yerlarining maydoni va joylashishini zgartirgan holda saqlab qolish; bir necha x jalikni birlashtirish; x jalikni eski joyda tugatib, yangi joyga k chirish.

Yirik GES suv omborlari katta maydonlarni egallaganliklari uchun bir necha ma'muriy tumanlar, hattoki viloyatlar hududida joylashishi mumkin. Tuyam yn suv ombori esa ikki davlat zbekiston va Turkmaniston hududlarida joylashgan. Suv omborlariga yer ajratish uchun tuziladigan x jaliklararo yer tuzish loyihalari ma'muriy tumanlar b yicha tuziladi va iqtisodiy asoslanadi.

6. Yerlarni muhofaza qilish

Yer — cheklangan resurs, shuning uchun ham u muhofazaga muxtoj. Eng avvalo, yerning kengligi cheklangan; yerga b lgan barcha talablar faqat bor hudud ichida qondirilishi mumkin. Ma'lum foydalanish uchun moijallangan va berilgan (eng awalo, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar yer egaliklari va yerdan foydalanishlari uchun) yer uchastkalarini kengligi b yicha cheklangandir. Bir x jalik yerlarining kengayishi boshqa x jalik yerlarining kamayishi yoki umuman tugatilishi hisobigagina amalga oshirilishi mumkin. Yerdan foydalanishning bir turi maydonini kengaytirish (masalan, yer fondining qaysidir toifasi yerlarini) uchun boshqasini qisqartirish kerak.

Ma'lum turdagi foydalanish (qishloq x jaligi ishlab chiqarishini, sanoat obyektlarini joylashtirish, ijtimoiy talablar va boshq.) uchun eng yaroqli yerlar maydonlari ham cheklangan. Bir turdagi foydalanishlar boshqalarga qarshilik qiladi. Jamiyat uchun, ayniqsa, yerlardan foydalanishning noqishloq x jalik turlarining qishloq x jalik turlariga nisbatan raqobatlashishi zarur emas. Yerlarni tarmoqlar orasida taqsimlash va qayta taqsimlash masalasi juda ahamiyatli, qiyin va hamma vaqt ham asosli yechilavermaydigan masala hisoblanadi.

Yerning kengltk tavsifi b yicha cheklanganligining boshqa, juda sezilarli tomonlari ham bor (uchastkalarini qulay joylashtirish imkoniyati, ularning uzoqligi, shakli, lchamlari va sh. .), ularga

k pchilik hdlarda obyektarning faoliyat k rsatish samaradoriigi bo liq boiadi.

Kamiyat rivojlanishining har bir bosqichida yerlarning unumdorligi va unumdor yerlarning maydoni cheklangan b ladi.

. Ularning k payishi yoki oshishi katta kapitaS xarajatlar evaziga amalga oshirilishi mumkin va ilm-fanning rivojlanish darajasiga bog'liq. Uni saqlashning zi ham mehnat va xarajat talab etadi. Yerning ishlab chiqarish jarayonida sifati yaxshilanishi yoki pasayishi mumkin, agar undan not g'ri foydalanilsa, umuman foydalanishga yaroqsiz holga kelishi ham mumkin. U x jasizlarcha taqsimlanishdan va foydalanishdan, buzilishdan, ifloslanishdan, u bilan bog'liq tabiiy resurslarning sifati yomonlashtiradigan salbiy ta'sirlardan muhofaza qilinishi kerak.

Davlatimizning butun yerlari, hamda ayrim yer fondlari, yer egaliklari, yerdan foydalanishlar, uchastkalar himoya qilinishi kerak. Birinchi navbatda quyidagilar himoyalinishi kerak:

— yerlarning unumdorligi va qishloq x jaligida mahsuldorligi;
— qishloq x jaligi va boshqa ziga xos maqsadlar uchun yaroqli yerlar turlari;

— uchastkalarining, yer turlarining, yer egaliklari, yerdan foydalanishlarning kenglik xususiyatlari (maydoni va shakliari) qisqarishdan, parchalanishdan. shakli yomonlashishidan;

— ekologik muvozanat (yeromg boshqa tabiiy omiilar bilan zaro ta'siri).

Oqibati noimaium b lgan va ilmiy asoslanmagan harakatlarga yoi q ymaslik kerak, sababi, bunda zarar miqdori juda katta b lishi mumkin.

Yer tuzishni loyihalash jarayonida yerni, atrofdagi tabiiy muhitni muhofaza qilish talablari quyidagi sabablar b yicha buzilishi mumkin:

— loyihachilarning not ri yechimlari;

— barcha zarur tadbirlar hisobga olinmaganda, loyiha tarkibidagi xatoliklar;

— loyihalashning ilmiy asosiangan usiubiyatiga, me'yorlariga va qoidalariga rioya qilinmaganda.

Yerni muhofaza qilish har xil y Har bilan va har xil bosqichlarda — loyiha oldi, loyihalash va bevosita foydalanish jarayonida amalga oshirilishi mumkin. Bu mustaqil vazifa va shu bilan bir vaqtda boshqa tabiiy resurslarni muhofaza qilish tashkil etiladigan asosdir. Har qanday ekologik tadbirlar yerdan foydalanishni va uni

muhofaza qilishni oqilona tashkil etishga asoslanadi. Shuning uchun x jaliklararo yer tuzish nafaqat yerni, balki butun atrof-muhitni ham muhofaza qilishning birinchi va asosiy elementi deb hisoblanishi kerak.

Yerlami muhofaza qilish — bu yerlarni "saqlashga, tiklashga va holatini yaxshilashga; yer resurslaridan nooqilona, asoslanmagan foydalanish va sarflashlarning, qishloq x jalik yerlarining unumdorligi pasayishining va maydoni kamayishining oldini olishga qaratilgan tashkiliy-hududiy, tashkiliy-xo'jalik, huquqiy, iqtisodiy, texnik va boshqa tadbirlar tizimidir.

Yerni va atrof-muhitni muhofaza etish t... ridan-t... ri yerdan foydalanishni tashkil etishga bo'liq. Shuning uchun ham yerni muhofaza etish b... yicha tadbirlar yer tuzish jarayonida ishlanishi kerak.

Bu masala yer tuzish loyihasining yoki chizmasining barcha tarkibiy qismlariga asosiy vazifalardan biri sifatida kiritilishi kerak.

Yerlarni va atrofdagi tabiiy muhitni muhofaza qilish masalalarini eng t... ri va t... la yechish uchun ular yer egaliklari va yerdan foydalanishlar tizimidan iborat hududda k... rib chiqilishi kerak, bunday hudud hozirgi sharoitda, eng awalo, butun ma'muriy tumandir. Tuman hududiga yer tuzish chizmalari, x jaliklararo yer tuzish loyihalari va chizmalari, x jaliklarda ichki yer tuzish loyihalari ishlanadi. Bu hududda birinchi navbatda oldiniga chizmalarda, keyin esa loyihalarda x jaliklararo yer tuzish masalalari yechilishi kerak.

Tabiiy resurslarni va atrof-muhitni tuman hududida muhofaza qilishni tashkil etishning asosi yer egaliklari va yerdan foydalanishlar hisoblanadi, ularda aniq ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat olib boriladi. Shuning uchun, atrof-muhit va tabiiy resurslar ularning atrofida ham muhofaza qilinishi kerak.

Yerlarni va atrofdagi tabiiy muhitni muhofaza qilish rejalash va loyihalash jarayonida odamning not... ri harakatlari, ayniqsa, biosferaning mahsuldorligi pasayishi keltirib chiqaradigan, har qanday zararlarga y... l q... ymaydigan va ularni maksimal cheklaydigan vositalarni maqsadli topishdan; yerdan foydalanish jarayonida uning sifati yomonlashishiga hamda atrofdagi hududlarga zararli ta'siriga y... l qo'ymaydigan usullardan foydalanishdan iborat b... ladi. Yakuniy maqsad — yerdan va tabiiy resurslardan ishlab chiqarish va boshqa faoliyat jarayonida t... ri foydalanish hisoblanadi.

H jaliklararo yer tuzish chizmalarini va loyihalarini ishlashda yerlarni va atrofdagi tabiiy muhitni muhofaza qilish bu vazifaning mazmuniga mos maxsus ishlar bilan amalga oshiriladi. Ularga quyidagilar kiradi:

— yer egaiiklarini va yerdan foydalanishlarni tashkii etishda, ya'ni ularni joylashtirishda, lchamlarini, chegaralarini, infratizimlarni va sh. . yer resurslarini va atrofdagi'tabiiy muhitni ishonchli muhofaza qilishni ta'minlovchi belgilashda, barcha talablarga va shartlarga rioya qilish;

— qishloq x jalik korxonolari hududida yerlarm va tabiatni muhofaza qilish b yicha zarur tadbirlar (tashkiliy-hududiy, tashkiliy-x jalik va boshq.) tizimini loyihalash;

— himoyalanadigan yer egaliklari va yerdan foydalanishlar uchastkalarini, mintaqalarini, polosalarini hududlarini ajratish va ular ichida va atrofdagi yerlarda yerlardan oqilona foydalanish b yicha tadbirlarni ishlash. Bu harakatlarga mustaqil xarakterdagi yer tuzish turlaridan bin sifatida qarash mumkin.

X jaliklararo yer tuzish masalalarini ma'muriy tuman hududida yechishda, ya'ni yer egaliklari va yerdan foydalanishlar lchamlarini, ularning ichki tuzulishini, yer massivlarining joylashishini, chegaralarini, qishloqlarini belgilashda atrof-muhitga ta'sir etadigan barcha sharoitlar va omillar hisobga olinishi kerak. Loyihada qilingan tavsiyatar quyidagilarni ta'miniashi kerak:

— yerlarning mahsuldorligini va sifatini saqlashni;

— har bir yer egaligini va yerdan foydalanishni rab turgan hududda yer va tabiiy resurslarni muhofaza qilishni;

— hududni x jaliklarda oqilona ichki tashkil etish uchun optimal sharoit yaratishni;

— hududni, atmosferani va suv manbalarini ishlab chiqarish va boshqa obyektlar chiqindilari bilan ifiosianishdan himoya qilishni;

— yerlarni shamol va suv eroziyalaridan himoyalashni;

— su oriladigan va melioratsiyalangan yerlarni himoyalashni;

— yerlarni sh rlanishdan va sh. . himoyalashni.

Yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni, ularning tizimlarini loyihalashda keyinchalik yerlarni va atrof-muhitni muhofaza qilish b yicha x jaliklarda ichki chegaralarni loyihalashni ta'minlovchi tadbirlar belgilanishi va sharoitlar yaratilishi kerak, shu jumladan:

— yerdan t la va samarali foydalanishni ta'minlovchi yer egaliklarining (yerdan foydalanishlarning) oqilona lchamlari va joylashishi, ulardagi yer turlarining nisbati;

— x jaliklar chegaralarini tuproq eroziyasiga va boshqa salbiy ta'sirlarga qarshi kurash talablaridan kelib chiqqan holda tkazish;

— su oriladigan yerlarni samarali foydalanishga imkon yaratadigan, sh rlanish, eroziya va boshqa salbiy oqibatlariga olib kelmaydigan qilib joylashtirish;

— x jalik markazlari, chorvachilik fermalari va sanoat korxonalarini suv manbalariga, hosildor yerlarga va muhofaza qilinadigan hududlarga nisbatan ularning ifloslanishiga yoi q ymaydigan qilib joylashtirish;

— x jalik hududida oqova suvlar oqizilib su oriladigan maxsus dalalarni qishloqlar va chorvachilik fermalaridan chiqadigan oqova suvlarni tozalash maqsadida t ri joylashtirish;

— nafaqat qishloq x jaligi korxonasi hududida, balki ular atrofidagi yerlarda ham ekologik muvozanatni saqlash va tabiatni muhofaza qilish uchun zarur sharoitlar yaratish;

— ishlab chiqarish manfaatlari uchun ekologik muvozanatni buzmasdan yerlarni zlashtirish va transformatsiyalash;

— hududni x jaliklararo tashkil etishni ekologik asoslash.

Ma'muriy tuman hududini x jaliklararo tashkil etishda uning butun hududida tabiatni muhofaza qilish ta'minlanishi va bir tomondan qishloq x jaligi yer egaliklari va yerdan foydalanishlari, ikkinchi tomondan mahsus q riqlanadigan hududlar orasidagi t ri zaro aloqa rnatilishi kerak boiadi. Bunday hududlarga q riqxonalar, tabiatning muhofaza qilinadigan manbaalari, qattiq muhofaza qilinadigan va suv muhofaza mintaqalari, muhofaza qilinadigan rmonlar va landshaftlar, shahar va qishloqlarning himoya mintaqalari, hamda avtomobil yoilari atrofidagi muhofaza polosalari va boshqalar kiradi.

Har bir muhofaza qilinadigan hudud, mintaqa, manbaa b yicha muhofaza mintaqasining rni, eni va maydoni, hudud-dan foydalanish va uni muhofaza qilish tartibi belgilanadi. Qishloq x jalik yerlari kam sharoitlarda muhofaza qilinadigan hududlardagi qishloq x jalik yerlaridan foydalanish tartibini belgilash katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu ishlarni bajarish natijasida loyiha chizmasiga muhofaza qilinadigan va belgilangan maxsus tartib asosida foydalaniladigan yerlar chegaralari tushiriladi.

Bu hududlardan foydalanishni va muhofaza qilish tartibini aniqlaydigan ilmiy tavsiyalar, me'yorlar, qoidalar asosida loyihada (chizmada) quyidagi tadbirlar k zda tutiladi:

— muhofaza qilinadigan hududlardagi qishloq x jalik yerlaridan foydalanish b yicha;

— haydalma yerlar, bo lar va boshqa daraxtzorlardan mineral itlar va zaharli kimyoviy moddalardan foydalanish cheklangan sharoitda samarali foydalanish b yicha;

— muhofaza qilinadigan hududlar bilan chegaradosh yerlardan foydalanish y llari;

— atrof-muhitni va tabiiy resurslarni muhofaza qilish b yicha boshqa tadbirlar.

Suv muhofazasi uchun ajratilgan yerlardan foydalanish tartibi inson ishlab chiqarish faoliyatining ayrim turlari taqiqlanganligi bilan tafsiflanadi. Suv manbalari qir oqlaridagi himoya polosalarida esa x jalik faoliyati keskin cheklanadi. Bu yerlarda:

simliklar kasalliklariga, zararkunandalarga va yowoyi tlarga qarshi zaharli kimyoviy moddalarni q llash; madanli itlar va zaharli kimyoviy moddalarni saqlash uchun omborxonalarni, chorvachilik fermalarini, chiqindi suvlar oqadigan ariqlarni, qabristonlarni, ishlab chiqarish chiqindilarini joylashtirish, hamda samolyotlar uchish polosalarini qurish; yangi sanoat korxonalarini qurish va mavjudlarini kengaytirish; avtomobillar t xtash joylari, ularga yonil i quyish, yuvish va ta'mirlash joylarini qurish va shunga xshashlar umuman taqiqlanadi.

Qir oq polosasi, odatda, daraxtlar va chakalakzorlar bilan qoplangan b lishi kerak. Bu polosada yerlarni shudgor qilish, mollarni boqish va ular uchun yozgi saqlash joylari tashkil etish, ma'danli itlar va zaharli kimyoviy moddalarni q llash, ishlab chiqarish obyektlarini qurish va mavjudlarini kengaytirish, dam olish joylarini tashkil etish umuman taqiqlanadi.

Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarini tashkil etishda yerlarni va atrof-muhitni muhofaza qilish ziga xos katta xususiyatlarga ega.

Yer tuzish sanoat korxonalarini va boshqa noqishloq x jalik obyektlarini joylashtirish bilan shu ullanmaydi; shunga qaramasdan har qanday maqsadlar uchun beriladigan yer uchastkalarining maydoni, shakli, joylashishi, hamda bu uchastkalardagi yerdan foydalanuvchilarning va ularning boshqa yerdan foydalanuvchilarga nisbatan huquqlari va majburiyatlari — yer tuzishning elementidir. Shunday qilib, obyektning yakuniy joylashishi yer tuzish natijasida aniqlanadi. Loyiha ma'muriy organlar tomonidan tasdiqlanadi va u faqat malakali hamda asoslangan tarzda ishlangandagina barcha

zarur yerlarni va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini nazarda tutish imkoniyatiga ega boiadi. Bu masala yuqorida bayon etilgan usullar bilan amalga oshiriladi, bunda:

-r- yer uchastkasi, obyektning tavsifmi va uning atrofdagi hududga va tabiiy muhitga ta'sirini hisobga olib, joylashtiriladi;

— yerlarni umuman tejash va ayniqsa, yer turlari mahsuldorligini saqlash asosiy vazifalardan biri sifatida ta'minlanadi;

— loyihaning tarkibiy qismlarining biri sifatida atrof-muhitni va tabiiy resurslarni (atmosfera, yer, suv, simliklar, yer osti va boshq.) muhofaza qilish, ularning nooqilona foydalanilishining, ifloslanishining, sifati yomonlashishining oldini olish b yicha tadbirlarni z ichiga oladigan yerlarni berish shartlari ishlanadi.

Nazorat savollari

1. Noqishloq x jalik obyektlarining yerdan foydalanishiarni tashkil etish loyihalarini ishlash nima uchun zarur?
2. Atrof-muhitga va hududni tashkil etishga ta'siri b yicha noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni qanday b lish mumkin?
3. Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etishda qishloq x jaligining ustuvorligi tamoyili nimalardan iborat b ladi?
4. Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etishda qanday talablar bajarilishi kerak?
5. Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etish jarayoni qanday bosqichlarni z ichiga oladi?
6. Noqishloq x jalik yerdan foydalanishlarni tashkil etish loyhasining qanday tarkibiy qismlari bor?
7. Beriladigan yer uchastkasining maydoni qanday usullarda aniqlanadi?
8. Qishloq x jaligi ishlab chiqarishi zararlarini qoplash hajmi qanday rfiqdorda va qanday qilib aniqlanadi?
9. Yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilarning zararlarini nimalardan iborat b ladi va ular qanday hisoblanadi?
10. Tuproql&ning unumdor qatlamini qirqib olish va undan foydalanish, buzilgan yerlarni rekultivatsiyalashning texnik sharoitlari maqsadi va mazmuni nimalardan iborat?
11. Noqishloq x jalik obyektlarini joylashtirish loyihasi yechimlari qanday k rsatkichlar b yicha solishtiriladi?

12. Buzilgan yerlarni rekultivatsiyalash nima? Uning yonalishlari, bosqichlari, obyektlari qanday? Tuproq bilan qoplash nima?
13. Har xil turdagi noqishloq xalqal yerdan foydalanishlarni tashkil etishning xususiyatlari.
14. Yirik suv ombori mintaqasidagi xalqalilararo yer tuzishning xususiyatlari.
15. Qanday ma'noda yer cheklangan resurs hisoblanadi?
16. Yerning qanday xususiyatlari yer tuzishda muhofaza qilinishi kerak?
17. Qanday hududlarda yerni va atrof-muhitni muhofaza qilish barcha yil uchun tadbirlarni loyihalash kerak?
18. Yerlarni va atrof-muhitni muhofaza qilishda yer tuzishning vazifalari nimalardan iborat?
19. Noqishloq xalqal obyektlarini tashkil etishdagi tabiatni muhofaza qilishning xususiyatlari.

VII bob.

AHOLI YASHASH JOYLARINING CHEGARALARINI BELGILASH VA ZGARTIRISH, YERLARNI TASHKIL ETISH VA ULARDAN FOYDALANISH

1. Umumiy qoidalar

Shaharlar, posyolkalar va qishloqlar chegaralarini belgilash va zgartirish yer tuzish ishlari qatoriga kiradi va zining xususiyatlariga ega.

Shaharlar, posyolkalar va qishloqlar chegaralari ichidagi barcha yerlar mahalliy boshqaruv organlari tasarrufida barcha yil uchun. Oldin qishloqlar yerlari qishloq xalqal korxonalarini yerlari tarkibiga kiradi, tomorqa yerlari asosiy yerdan foydalanuvchilar tomonidan ikkilamchi foydalanish uchun beriladi edi. Aksincha, shahar va posyolkalar yerlari hamma vaqtda ham mos boshqaruv organlari tasarrufida edi. Respublikamizda 2001-yilning 1-yanvari holatiga yerlarning bu toifasiga 232,7 ming gacha yerlar kiritilgan.

Shaharlar, posyolkalar va qishloqlar yerlari tarkibiga qurilishlar tagidagi; umumiy foydalanishdagi; qishloq xalqal foydalanishidagi; tabiatni muhofaza qilish, soz lomashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy maqsadlarga mos ljalangan; rmonlar bilan band; sanoat, transport, aloqa va boshqa maqsadlarga mos ljalangan yerlar kiradi.

Shahar (posyolka), qishloq chegarasi — bu uni boshqa toifalardagi yerlardan ajratib turuvchi tashqi chegaradir. U yerdan foydalanish chegarasi hisoblanmaydi va mos huquqiy va xo'jalik ahamiyatiga ega emas; bu ma'muriy-hududiy chegaradir (ma'muriy tuman chegarasiga o'xshash). Uning chegarasi ichidagi yerlar foydalanishda yoki mulkchilikda emas, balki ma'muriyat tasarrufida, ya'ni boshqaruvida bo'ladi. Shahar, posyolka, qishloq chegarasi ichida mulkchilikda, foydalanishda ijarada bo'lgan, har xil maqsadlarga mo'ljallangan ko'plab uchastkalar joylashgan.

Shahar chegarasidan tashqarida joylashgan va shahar korxonalari, tashkilotlari va muassasalari tomonidan foydalaniladigan yerlar shahar yerlari tarkibiga kirmaydi. Ayrim hollarda tashkilotlar va korxonalar yerlari shahar yerlari tarkibiga qisman kirishi va ular shahar yerlari yonida joylashishi mumkin (masalan, hududidan shahar chegarasi o'tgan qishloq xo'jalik korxonalari yerlari).

Yer uchastkalarining shahar chegarasiga kiritilishi bu uchastkalarga bo'lgan mulkchilik, foydalanish va ijara huquqlarining tugatilishiga olib kelmaydi.

Shaharlar, posyolkalar, qishloqlarning barcha yerlaridan rejalash va qurilishning bosh rejalarga, loyihalariga mos tarzda foydalaniladi. Bunday rejalar va loyihalar uyardan aholining dam olish joylarini qurish, obodonlashtirish va joylashtirish uchun foydalanishning asosiy yo'nalishlarini aniqlaydi. Shaharlar va posyolkalarning yer xo'jaligini tuzish rejalari ularning qurilishga mo'ljallanmagan va vaqtincha qurilish qilinmayotgan yerlaridan foydalanishning asosiy yo'nalishlarini aniqlaydi.

2. Shahar va posyolka chegaralarini belgilash va o'zgartirish

Shahar (posyolka) chegarasini belgilash bo'yicha yer tuzish ishlari ma'muriy-hududiy maqomga ega shaharlar va posyolkalar boshqaruv organlari buyurtmalari bo'yicha bajariladi. Bu ishlarni o'tkazish uchun asos hokimiyat organlarining qarorlari hisoblanadi.

Shahar chegarasini belgilash yoki o'zgartirish loyihasi quyidagi tartibda bajariladi: loyihalash uchun topshiriqni ishlash; tayyorgarlik ishlari; loyihani tuzish; loyihani ko'rib chiqish va tasdiqlash.

Loyihalashga topshiriqda quyidagilar ko'rsatiladi:

-- loyihaning nomi;

- loyih.
- loyihaning buyurt.
- loyihani ishlovchi;
- loyihani yoki uning ayrim bosqichlarini ishlash muddatlari;
- shaharning (posyolkaning) majud chegarasi to'g'risida ma'lumotlar;
- shahar yer fondining hozirgi foydalanilishi to'g'risida ma'lumotlar;
- shaharning hududiy rivojlanishi to'g'risidagi uning tasdiqlangan bosh rejasi bo'yicha ma'lumotlar;
- buyurtmachining shahar chegarasini belgilash yoki o'zgartirish bo'yicha takliflari;
- izlanish ishlarining ular o'tkaziladigan maydonlar ko'rsatilgan ro'yxati;
- atrof-muhitni himoyalashga qo'yiladigan talablar;
- buyurtmachiga beriladigan, loyihaning chizma qismini masshtabi ko'rsatilgan materiallar tarkibi.

Topshiriqqa quyidagilar ilova qilinadi: shahar hududi va unga tutash yerlarning rejai; bosh rejaning nusxasi; shahar yerlari va unga qo'shilishi mo'ljallangan yerlarning (yer hisobi materiallari bo'yicha) foydalanilishi to'g'risida ma'lumotlar; loyihalashda foydalanilishi mumkin bo'lgan mavjud materiallar ro'yxati.

Tayyorgarlik ishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mavjud chegara bo'yicha huquqiy hujjatlarni yig'ish;
- chizma materiallarni (yer tuzish materiallarini ham qo'shib), yig'ish, ishlov berish va bir xil masshtabga keltirish;
- reja-xarita materiallaridan zarur sondagi nusxalarni tayyorlash;
- yer hisobi materiallariga ishlov berish yoki shahar yerlarning toifalar va yerdan foydalanuvchilar, mulk turlari bo'yicha maydonlarini hisoblash;
- shahar chegarasiga kiritiladigan aholi yashash joyi bo'yicha statistika ma'lumotlarini yig'ish;
- hududning tashkil etilishini va shaharga tutash hududining boshqarilishini o'rganish;
- yer tuzish qatnashchilarining va boshqa manfaatdor tomonlarning istak va takliflarini aniqlash va o'rganish;
- loyihaning tavsifiga bog'liq boshqa ishlar.

Shahar chegarasi (chizig'i) loyihasi o'z ichiga loyiha rejani, tushuntirish xatini va yordamchi chizmalarni oladi. Loyiha rejasi

shahar hududi maydoniga bog'liq masshtablarda (1:2000, 1:5000, 1:10000, 1:25000) bajariladi.

Loyihani tuzishda asosiy e'tibor quyidagilarni asoslashga qaratiladi:

— shahar yerlariga tutash joylashgan sanoat korxonalarini joylashmalarini, hamda aholi yashash joylarini shahar chegarasiga qo'yish imkoniyatini;

— shahar yerlaridan qishloq xo'jalik yerlarini chiqarishning maqsadga muvofiqligini;

— shahar hududini qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qo'liga kengaytirish zarurati va maqsadga muvofiqligini;

— qishloq xo'jalik korxonalarining yerlari shahar chegaralariga qo'yilgan hollarda, shaharning hozirgi yoki kelajakdagi ehtiyojlarini hisobga olib kiritiladi. Bunda ulardan qishloq xo'jaligi

foydalanishning kelajagi hisobga olinishi, qishloq xo'jaligining kelajakda foydalanishdagi ustuvorligi tamoyiliga rioya qilinishi kerak.

Yerlar shaharning yangi chegarasi ichiga tushishi asoslangan bo'lsa, o'zgarishiga qaramasdan, ularda qurilish boshlanguncha yoki umumiy foydalanish uchun berilguncha qishloq xo'jalik korxonalarini qishloq xo'jaligidan foydalanib turiladi.

Biroq qishloq xo'jalik korxonalarini bu yerlarda imorat va inshootlar qurishmoqchi bo'lishsa, albatta, shahar hokimiyati bilan kelishilishi va ruxsat olishi kerak.

Loyihalashda shahar hududi o'lchamlarining asoslanganligini, uning qanchalik maqsadga muvofiq foydalanilayotganligini tekshirish ham kerak.

Shahar chegarasining loyihaviy rejaida quyidagilar ko'rsatiladi:

— shaharning mavjud chegarasi;

— to'ralar, yerdan foydalanishlar, mulkchilik shakllari bo'yicha yerlardan mavjud foydalanish;

— shahar chegarasiga kiritiladigan, atrofdagi yerlardan mavjud foydalanish;

— shahar chegarasini belgilash va o'zgartirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan shaharning tasdiqlangan bosh rejai yoki boshqa shahar qurilishi hujjatlarining loyihaviy yechimlari;

— loyihalananayotgan shahar chegarasi;

— shaharga chegaradosh yerlar bayonnomasi;

— shahar yerlarining mavjud va uning tarkibiga kiritiladigan maydonlari ko'rsatilgan yerlari eksplikatsiyasi.

Tushuntirish xati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— shahar, shaharning mavjud chegarasi, yerlarning toifalari, yer egaliklari, yerdan foydalanishlar, foydalanish turlari bo'yicha eksplikatsiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

— shaharning hududiy rivojlanishini asoslovchi tasdiqlangan bosh rejaning, boshqa shahar qurilishi hujjatlarining loyihaviy yechimlari bayonnomasi;

— loyihaviy yechim va uni asoslash;

— yerlarni kiritishni yoki chiqarishni, aholi yashash joylarini, sanoat korxonalarini, ijtimoiy-madaniy muassasalarni, muhandislik jihozlash tarmoqlarini kiritish;

— kiritilayotgan yoki chiqarilayotgan yerlarning eksplikatsiyasi;

— shahar yerlarining loyiha bo'yicha toifalar, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar bo'yicha yig'ma balansi;

— shahar chegarasining loyihaviy chizig'i bayonnomasi.

Tushuntirish xatiga loyihani ko'rit chiqish va kelishish bo'yicha materiallar ilova qilinadi.

Loyiha mahalliy hokimiyat, arxitektura va shaharsozlik, yer tuzish organlari, yerdan foydalanuvchilar va yer egalari bilan kelishiladi.

3. Shahar yerlaridan foydalanishni tashkil etish

Chegara chizig'i ichidagi shahar hududida ikkita, tavsifi va mazmuni bo'yicha har xil loyihaviy hujjat ishlanadi:

— bino va inshootlar egallab turgan va qurilish uchun mo'ljallangan yerlar uchun qurilish va obodonlashirish loyihasi;

— shahar qurilishidan bo'sh, qurilish uchun mo'ljallangan va vaqtincha qurilish ishlari olib borilmaydigan shahar yerlari uchun — shahar yer xo'jaligi loyihasi.

Shahar yer xo'jaligi loyihasini tuzish jarayoni ikki bosqichdan iborat: *shaharning yer xo'jaligi tuzilishi rejas*i, bu reja o'z ichiga shahar hududidagi yerlarni o'zlashtirish, ulardan hamda binolardan foydalanishning asosiy talablarini va hududni muhandislik tayyorlash chizmasini oladi; aniq shahar yer xo'jaligini tuzish loyihasi, bu loyiha shahar hududlari, ya'ni bog' o'rmonlari, istirohat bog'lari, meva-sabzavot xo'jaliklari hududlarini tashkil etish, hamda inshootlar qurilishlari, hududni muhandislik tayyorlash va shahar hududida o'tkaziladigan agrotexnik, meliorativ va boshqa tadbirlar uchun ishchi loyihalarni o'z ichiga oladi.

Shahar yer xo'jaligi tuzilishi rejas i shahar yerlarining turlarini

va foydalanish muddatlarini belgilaydi va yerdan foydalanuvchilarga yer turlarini taqsimlaydi. O'zining mazmuni va ahamiyati bo'yicha shahar yer xo'jaligi loyihasi xo'jaliklararo yer tuzish loyihasi hisoblanadi.

Unda quyidagi masalalar o'z yechimini topadi:

— dam olish va sport bilan shug'ullanish uchun joylar tashkil etish;

— ko'kaamlashtirish ishlarini tashkil etish (bog'-o'rmonlar, bog'lar va muhofaza daraxtzorlarini joylashtirish);

— mahalliy ahamiyatga ega davolanish, dam olish maskanlarini joylashtirish va dala hovlilar joylashtiriladigan yerlarni belgilash;

— botqoqliklarni quritish, hovuzlar va ko'llar qurish, yer qatlamlari siljishining, suv bosishining, yemirilishining, yuvilishining oldini olish bo'yicha tadbirlar, qishloq xo'jalik korxonalarini va qishloq xo'jalik yerlaridan samarali foydalanishni tashkil etish;

— suv resurslaridan, yer osti boyliklaridan va boshqalardan samarali foydalanish;

— shahar atrofidagi magistral va xo'jalik ahamiyatiga ega yo'llar tarmog'ini tashkil etish;

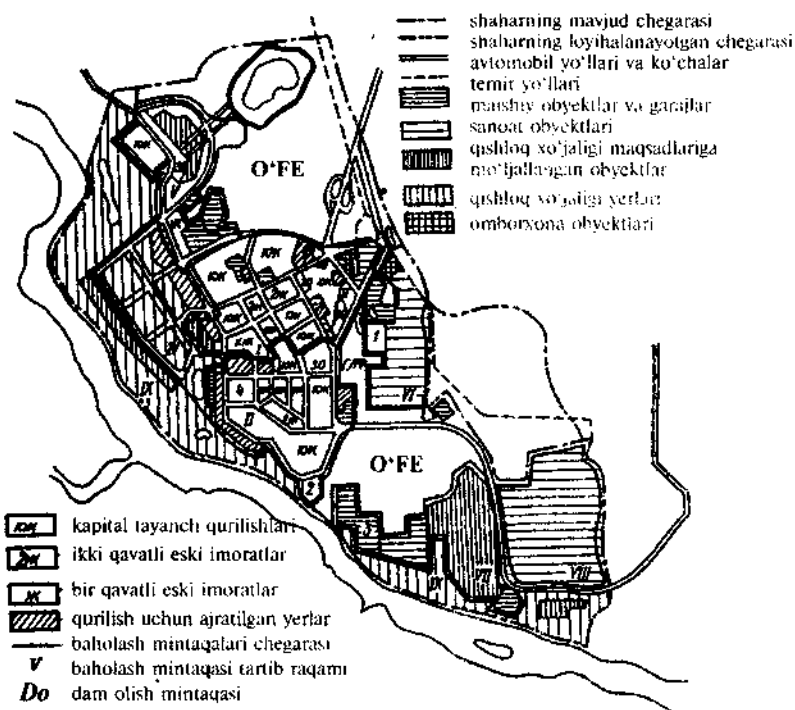
— shahar yerlarini turlar bo'yicha, yerdan foydalanuvchilar orasida va foydalanish muddati bo'yicha taqsimlash;

— shahar yer xo'jaligidan foydalanishni yaxshilashga qaratilgan boshqa tadbirlar.

Yer xo'jaligini tuzishning aniq loyihasi o'zida ayrim tashkilotlar va shahar hududida mavjud obyektlar bo'yicha tuziladigan xo'jalikda hududni ichki tashkil etishning umumlashtirilgan, yigirma loyihasini ifodalaydi. Uning tarkibiga o'rmon parklar, madaniy va dam olish parklari, bog'lar, qishloq xo'jalik korxonalari va shu.o' kiradi. Shaharning yer xo'jaligi tuzilishi rejasi (loyihasi) tasdiqlanganidan keyin u joylarga ko'chiriladi (10-rasm).

Shaharda joylashgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar-ning chegaralari yer tuzish xizmati tomonidan belgilanadi. Yerdan foydalanuvchilarga yerdan foydalanish huquqini beruvchi Davlat akilari beriladi. Shaharning yer xo'jaligi rejasi xo'jaliklararo yer tuzish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yer xo'jaligini tuzishning xo'jaliklar hududini tashkil qilishga o'xshash mukammal loyihasi shahardagi har bir yangi tashkil etilgan va mavjud xo'jaliklar bo'yicha shaharning yer xo'jaligini tuzish rejasi tasdiqlangandan va u joylarga ko'chirilgandan keyin tuziladi.

10-rasm. Shaharning chegara chizig'i va shahar yerlaridan foydalanish.

yuritish, mulkchilik, egalik, foydalanish (ijara) huquqlarini r y hatga o'ishni ta'minlash. yer egalari (yerdan foydalanuvchilarga) belgilangan shakldagi hujjatlarni berish, ma'lumotlar bankini yaratish, yerlardan foydalanish ustidan doimiy nazoratni tashkil etishdir.

O'ishloqlar yerlarini inventarizatsiyalashning asosiy vazifalari:

— barcha yerdan foydalanuvchilarni (yer egalari) ular egalab turgan uchastkalarining mavjud chegaralarini belgilash bilan aniqlash;

— foydalanilayotgan yerlarni aniqlash va ular b yicha qarorlar qabul qilish;

— yerdan foydalanuvchilarning (yer egaliklari) chegaralarini, qishloq chegara chizimini belgilash, ularni joylarda mustahkamlash.

Qishloqlar yerlarini inventarizatsiyalash b yicha ishlar ikki bosqichga ajratiladi — tayyorgarlik va ishlab chiqarish bosqichlari. Boshlan ich materiallar sifatida yer uchastkasining chizma, yozma va huquqiy hujjatlari, oldin ta'kidlangan inventarizatsiya materiallari, topografik xaritalar va rejalar (1:500—1:2000 masshtabdagi), shahar (posyolka) geodeziya tarmo i nuqtalarining koordinatalari katalogi xizmat qiladi.

Qishloqlar yerlarini inventarizatsiyalashda tayyorgarlik ishlari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

— mavjud materiallarni yitish, o'rganish va tahlil qilish;

— yerlarni inventarizatsiyalash b yicha ishlarning texnik, uslubiy va texnologik ta'minotini tahlil qilish;

— kvartallar (mavzalar) va massivlarni bo'lish, topografik ta'minotning xarita-chizmalarini tuzish;

— ishchi inventarizatsiya rejasini (chizmasini) yaratish;

— kvartalning (massivning) yer tuzish hujjatlari ta'minotini tuzish;

— geodeziya larmo ini o'rganish;

— qishloqning chegara chizimini belgilash.

Qishloqning ichamiga bogliq holda, uning hududini bo'lishning umumiy tuzulishi ta'minlanadi. u mavjud ma'muriy-hududiy birlinshni va hududning xususiyatlarini hisobga olishi kerak. Kichik qishloqlar. ularning maydoni va tuzulishiga bogliq holda kvanallarga birlinsh mumkin. Hisoblangan kadastr birligi sifatida aniq yer egaligi yoki yerdan foydalanish (tomorqa uchastkasi, bo'linish-sabzavotchilik uchastkasi va boshq.), ishchi kadastr birligi sifatida esa kvartal yoki boshqa har qanday, tabiiy

chegaralar yoki qizi! chiziqlar bilan chegaraiangan ixcham massiv xizmat qiiadi.

Texnik topshiriqda ishiab chiqarish bosqichining bayonnomasi beriladi. U qishloq hududining yoki uning ayrim qismining (kvar-tallar, massivlar) topografik ta'minoti mavjudligi biian aniqianatii.

Bu boiimni ishlashda quyidagi tamoyillarga rioya qilinadi:

— ishchi inventarizatsiya rejasini yaratish uciuii asos sifatida topografik rejalar zarur b ladi;

— boshian ich topografiya materialiniug mashtabi 1:2000 dan mayda b lmasligi kerak;

— boshlan ich material yer osfi inshootlarining va relefnng tasviriga ega boimasligi mumkin;

— topografik rejalar boimaganda 1:2000 mashtabgacha katta-lashtirilgan aerofotorasmlardan asos sifatida foydalanishga ruxsat etiladi.

Ishlab chiqarish bosqichida har bir kvartal (massiv) b yicha yer tuzish hujjatlari jildi shakllantiriladi, uiar ishlan b;jansh jarayonida zarur hujjatlar bilan toi aziyadi.

Kvartal (massiv) ichida inventarizatsiya barcha yerdan iby-dalanuvchilar r yxatini tuzishdan boshlanadi; ularga chaqiruv qo ozlari j natiyadi va ularning har bitidan yer uchastkasidan foydalanish va yerga b lgan huquqlarini tasdiqSovchi barcha huj-jatlarining mavjudligi t nsidagi deklaratsiya (ariza) olinadi.

Dala izlanishlari yerdan foydalanishlarning (yer egalikiarining) burilish nuqtalarini va chegara chiziqlarini izlash. topisfi yok: bi-lishdan iborat boiadi. Bunda k z bilan koTish va asbobiar yor-damida r ganish hamda yerdan foydalanuvchilardan (yer egalari-dan) s rash usuliarida! foydaianisli rnumkin

Dala izlanishlari natijalari b yicha barcha yerdan foydalanuv-chilarning belgilangan chegarafardagi taxminiy maydonlari hisoblanadi. Yer tuzish hujjatiari jiidiga kvartaliar (massivlar) b yicha quyidagilar kiritiladi:

~ barcha yerdan foydalanuvchilarning (yer egalari) hujjatleri va izlanishlar natijalari b yicha uchastkalarining maydonlari k rsatilgan r yxati;

—• oldindan barcha yerdan foydalanishlar (yer egaliklari) chegaralari tushirilgan ishchi inventarizatsiya rejat (11-rasrn);

— belgilangan tartibda rasmiylashtiriimagan yoki muddati tgan huquqlar bilan (zboshimchalik bilan qurilish yoki uchastkani egallab olishni ham q shib) yerdan foydalanayotganlar r yxati;

(massiv) ichida izlanishlar materiallari va yi ilgan hujjatlar asosida, dala izlanishlarida yechilmagan masalalarni va nizoli masalalarni y qotish b yicha tavsiyalarni sanab tib, bu chegaralarning loyihasi tuziladi.

Yer tuzish huyatlarida yerdan foydalanuvchilarga (yer egaiariga) mashinada va piyoda tishni, yer osti va yer usti muhandislik kommunikatsiyalarigj borish va ularni saqlashni, k kalamlashtirishni, qurilish tartibiarini va shaharsozlik me'yorlarini hisobga olib, panjaralar va devorlar rashni ta'minlashga taalluqli yer uchastkalaridan foydalanish b yicha (servitutlar) cheklashlar belgilanadi.

Ularga yerdan foydalanuvchilar va yer turlari b yicha yerlarning tarkibi (eksplikatsiyasi) q shiladi.

Qishloqlarda, ovullarda, xutorlarda aholining asosiy qismi ular hududida joylashgan qishloq x jalik korxonalarini ishlab chiqarishlarida band b ladi. Bu qishloqlar yerlari tarkibiga shaxsiy yordamchi x jaliklarini, shaxsiy va jamoa qurilishlarini joylashtirish, pichan rish va mollarni boqish uchun q shimcha uchastkalar ham kiritiladi.

Qishloqlarning chegara chiziqlari ichiga yer tuzish vaqtida mavjud va zaxiradagi hududlar (kelajakdagi rivojlanishi uchun zarur) kiradi:

— qishloq (yashash) mintaqasi — tomorqa uchastkalari bilan mavjud uy-joy binolari, jamoa binolari, umumiy foydalanishdagi inshootlar, suv havzalari, maydonlar, k chalar va boshq.;

— ishlab chiqarish mintaqasi — ishlab chiqarish markazlari, ustaxonalar, omborxonalar, mashina-traktor hovlilari, qishloq x jalik mahsulotlarini qayta ishlash b yicha korxonalar, transport inshootlari va sh. .;

— qishloqning ichida va tashqarisida joylashgan va mollarni boqish, pichan rish va qurilish uchun m ljallangan qishloq x jaligi va boshqa yer turlari;

— sanitariya-himoya mintaqasi — yashash va ishlab chiqarish mintaqalari orasidagi himoya oraliqlari;

— yaqin 5 yil ichida qishloqning kengayishi uchun zarur zaxira hududlar.

Qishloqning chegara chizi ini belgilash x jalikda ichki yer tuzish loyihalari, arxitektura-shahar qurilishi hujjatlari, qishloq yerlarini inventarizatsiyalash materiallaridan foydalanib, mahalliy hokimiyat tomonidan belgilangan tomorqa uchastkalarining me'-

yoriy lchamlarini va me'yorlarni hisobga olib tkazilgan zaxira va q shimcha maydonlarni asoslash b yicha hisob-kitoblar asosida tkaziladi.

Qishloqlar chegara chizi i ichiga, odatda, hududida qishloqlar joylashgan x jaliklar yerlari kiritiladi, bu ulaming foydalanish yoki egalik qilish huquqlarining tugashiga olib keladi. Bunday qishloq x jalik yerlari yerdan foydalanuvchilar tomonidan foydalanilishi va zarurat tu ilganda ulardan olinishi mumkin. Begona yerdan foydalanuvchilarning foydalanilmayotgan yoki ajratilganidan boshqa maqsadlarda foydalanilayotgan yerlari ham olinishi kerak.

Yer tuzish ishlari quyidagi ketma-ketlik tartibida tkaziladi: tayyorgarlik ishlari; loyihani tuzish; loyihani kelishish va tasdiqlash.

Tayyorgarlik ishlari quyidagilarni z ichiga oladi:

— aholining soni, oilalar soni, shaxsiy chorva mollari bosh soni, tomorqa uchastkalari maydonlari, ularning kelajakdagi sishlari, eng yuqori lchamlari t risidagi ma'lumotlarni olish;

— x jaliklar yer egaliklari va yerdan foydalanishlari va aniq qishloq ma'muriyati tasarrufiga kiruvchi qishloqlar hududi uchun reja-xarita materiallarini, yer konturlari maydonlarini hisoblash b yicha materiallarni, begona yerlar t risidagi ma'lumotlarni tayyorlash;

— x jalikda mavjud ichki yer tuzish loyahasini, uning k rsatkichlarini taxlil qilish;

— aholi yashash joylarining mavjud rejalash va qurilish loyihalarini (chizmalarini) rganish va tahlil qilish;

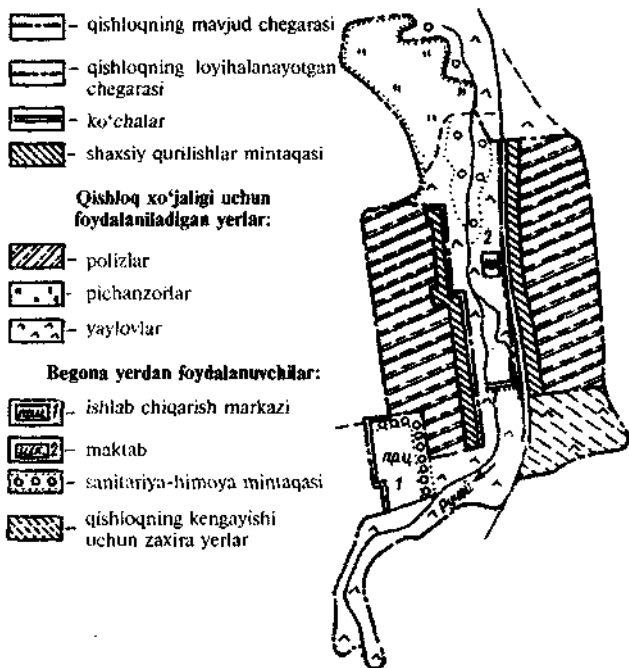
— yerlarni inventarizatsiyalash materiallarini rganish va taxlil qilish;

— loyihalananayotgan hududda tkazilgan izlanishlar va melioratsiya hamda boshqa muhandislik tadbirlarining loyihaviy materiallarini rganish.

Qishloqning chegara chizi ini belgilash loyihasi quyidagi masalalarni z ichiga oladi:

— shahsiy yordamchi x jaliklarni yuritish, polizchilik, pichan rish, mollarni boqish uchun zarur maydonlarni aniqlash. Shu maqsadda yaqin besh yil uchun oilalar va aholi sonini, mollarning bosh sonini aniqlash, tomorqa uchastkalarini, polizlarni, yaylovlar va pichanzorlarni joylashtirish uchun yerga b lgan talabni baholash tkaziladi;

— mavjud va b l usi yerdan foydalanuvchilarni va ular uchastkalari maydonlarini k rsatish va aniqlash;

12-rasm. Qishloq kengashi ixtiyoriga beritadigan yerlarning joylashishi.

Qishloqlar ishlab chiqarish mintaqalarining ayrim joylashgan yer uchastkalaridagi sanitariya-himoya oraliqlari 300 m kam bo'lmashi kerak. Qishloqlar atrofida 50 metrgacha kenglikdagi himoya zonalari va polosalari yoki bo'linishlarni joylashtirish kuzda tutiladib,

Suv havzalari yonida joylashgan qishloqlarda suv-himoya mintaqasi ajratiladi: kichik daryolar uchun 100—300 m, suv omborlari uchun 500 metrgacha.

Qishloqlarni rivojlantirish uchun qishloq shimcha yer uchastkalarini qishloq xalqaligida foydalanish uchun yaroqsiz yerlarda tanlanadi.

Qishloqlarning chegara chiziqlarini loyihalashda quyidagi vaziyatlar hisobga olinadi:

— bu chiziqni iloji boricha hududni tashkil etishning mavjud yoki loyihalangan chiziq elementlari (yillar, kanallar, ihota daraxtlari polosalari) va tabiiy to'siqlar (daryolar, soylar, jarliklar va sh. k.) bilan bo'linish kerak;

— qishloq perimetri bo'linib turgan yerlar, uning yerlari tarkibiga kirmaydi;

— qishloqlar yerlari va yillar orasida joylashgan ihota daraxtlari polosalari ular tarkibiga kiritiladi;

— qishloq yerlariga tutash umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan zonal yoki mavjud himoya daraxtlari massivlari chiziq ichiga kiritiladi;

— qishloq yerlariga tutash ishlab chiqarish markazlari uchastkalari uning chiziq ichiga kiritilmasligi ham mumkin;

— qishloqqa suv havzalari tutash bo'lsa, chegara chiziq unga yaqin qiroq bo'linib tashlanadi;

— chegara chiziq iloji boricha yerlar konturlarini kesib o'tmasligi kerak.

Loyiha rejaiga (xalqalilik yerlari rejaiga) quyidagilar tushiriladi: qishloqning chegarasi chiziq; qishloq xalqalilik yerlari uchastkalarining chegaralari; begona yerdan foydalanuvchilar; zarurat tuzilgan olinadigan zaxira yer uchastkalari (12-rasm).

Bajarilgan ishlar natijasida har bir qishloq va qishloq ma'muriyati bo'yicha yer tuzish tashkili shakli tuziladi, uning mazmuni loyiha tarkibini aniqlaydi.

Loyiha tarkibiga quyidagilar kiradi:

— qishloq ma'muriyati (fuqarolar yigini) hududida qishloq-tarning joylashishi chizmasi;

— har bir qishloq bo'yicha qishloq ma'muriyati ixtiyoriga beriladigan yerlar chegaralarini belgilashning loyihaviy rejalari;

— qishloq ma'muriyati ixtiyoriga beriladigan yerlarning belgilangan chegaralari ichidagi yerlar eksplikatsiyasi (eksplikatsiyadagi ma'lumotlar har bir qishloq va butun ma'muriyat bo'yicha beriladi);

— qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar tarkibidan olinib, qishloq ma'muriyati ixtiyoriga beriladigan, belgilangan chegaralar ichidagi yerlar eksplikatsiyasi; eksplikatsiyada har bir qishloq va butun ma'muriyat bo'yicha ma'lumotlar keltiriladi;

— qishloqlar chegaralari ichida joylashgan begona yerdan foydalanishlar ro'yxati;

— yerlari olinganidan va qishloq ma'muriyati ixtiyoriga berilganidan keyin qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va boshqa korxonalar foydalanishida qoladigan yerlar eksplikatsiyasi;

— tushuntirish xati;

— loyiha materiallarini kelishish va tasdiqlash to'g'risidagi hujjatlar.

Loyiha, hududlarida qishloqlar joylashgan manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilar, yer resurslari davlat qo'mitasi, arxitektura nazorati va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgandan keyin qishloq ma'muriyatida ko'rib chiqiladi, keyin esa belgilangan tartibda tasdiqlanadi.

Qishloq ma'muriyati ixtiyoriga beriladigan yerlarning chegaralari ular joylashishida noaniqliklar b lsa (konturlarning aniqlik chegaralari y q), qishloq x jalik yerlari konturlarini qirqish va burilish nuqtalarida belgilangan shakldagi chegara beigilarini natish yoii biian mustahkamlanadi.

Nazorat savollari

- ©
1. Qishloqning chegara chizig'i nima va bu chiziq ichidagi yerlardan foydalanishning qanday xususiyatlari bor?
 2. Shaharning chegara chizig'ini belgilash va zgartirish loyihasining mazmuni nimaiardan iborat?
 3. Shahar hududiga qanday turiardagi loyihaviy hujjatlar tuziladi va shaharning yer x jaligi tuzilishi loyihasining mazmuni nimalardan iborat b ladi?
 4. Qishloqning chegara chizigi qanday maqsadda belgilanadi? Bu chiziqnlarni belgilash loyihasining mazmuni va uni ishlash usuli qanday?

VIII bob.
MA'MURIY-HUDUDIY B LINMALARNING
CHEGARALARINI JOYLARDA BELGILASH.
YERDAN FOYDALANISHDAGI CHEKLASHLAR VA
MAJBURIYATLAR

**I. Ma'muriy-hududiy va boshqa b linmalarining chegaralarini
joylarda belgilash (tiklash, yerlarni chegaralash)**

Chegaralash — har xil mulkchilikdagi (davlat, jamoa, xususiy) yerlar chegaralarini belgilashning qonunda belgilangan jarayoni bo'lib, u yer tuzish ishlari tarkibiga kiritiladi. Yer tuzish chizmalarini tuzish, x jaliklararo va x jalikda ichki yer tuzish loyihalarini ishlashgacha quyidagi chegaralash ishlari katta ahamiyatga ega:

— joylarda ma'muriy-hududiy bo'linmalarining chegaralarini belgilash;

-- maxsus huquqiy tartibga ega yerlar hududlari chegaralarini belgilash;

— yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralarini belgilash (tiklash) va mustahkamlash.

Joylarda ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegaralarini belgilash (Qoraqalpo iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar va boshq.) ular z'garganda yoki ularga aniqlik kiritilganda ma'muriyat tashabbusi b yicha tkaziladi.

Ma'muriy-hududiy bo'linmalarining yangilarini tashkil etish yoki birlashtirish, qayta tashkil etish, mavjudlarini tugatish, ularning chegaralarini va nomlarini z'gartirish davlat hokimiyati organlarining vakolatlari tarkibiga kiradi.

Respublikaning, viloyatning ma'muriy-hududiy bo'linishini qayta tashkil etish tarixiy, milliy va x jalik sabablaridan kelib chiqadi va respublikamiz hududini qayta taqsimlashda, yangi yerlarni zlashtirishda, to -kon sanoati obyektlarini joylashtirishda, tabiiy (milliy) parklarni shakllantirishda va sh. . amalga oshiriladi.

Ma'muriy-hududiy b linmalarining chegaralari korxonalar, muassasalar va tashkilotlar chegaralari bilan birlashtirilishi sababli, ularga ham yer tuzish uchun an'anaviy bo'lgan talablar — tushunarlilik, aniqlik, tur unlik va joylarda aniqlashga qulaylik, tabiiy majmuaning chiziqli elementlarini (geomorfologiyaning, gidro-

grafiyaning, tuproq va simlik qoplamalarining), hududning infratizimi tuzilishini hisobga olish q yiladi. Masalan, ma'muriy tuman chegaralarining qanday joylashishiga yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning shakli, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish sharoitlari bo liq b ladi.

Joylarda ma'muriy-hududiy b linmalarining chegaralarini belgilashdan oldin ma'muriy tumanning yer tuzish chizmasi ishlanadi. Ular hudud tarkibi bilan ma'muriy tuman nizomida k rsatiladi.

Ma'muriy-hududiy b linmalarga zgartirishlar aholi. mahalliy boshqaruv va davlat hokimiyati organlari tashabbuslari b yicha kiritiladi. Barcha vaziyatlarda ham, shu hududda yashaydigan aholining fikrini hisobga olish majburiy hisoblanadi, Ishlarni bajarish tartibi va ketma-ketligi qonunlar bilan btigilanadi. Mazkur holatda yer tuzish jarayoni tayyorgarlik ishlarini tkazishni, loyihani tuzishni, uni k rib chiqish va tasdiqlashni, joylarga k chirishni, yer tuzish hujjatlarini rasmiylashtirishni nazarda tutadi. Ishlarning murakkablik darajasi va mehnat si imi qamrab olinadigan maydonga, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar soniga, joyning topografik sharoitiga bogiiq b ladi.

Tayyorgarlik ishlarida qatnashuvchilar tarkibi belgilanadi va ularning istaklari aniqlanadi, huquqiy hujjatlar, xaritaviy va yer hisobi materiallari, yer tuzish chizmalari va ioyihalari rganiladi, masalani yechish yoilari beigilanadi, loyihalash uchun topshiriq tuziladi. K p sonli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar qamrab olinadigan murakkab vaziyatlarda q shni tumanlar vakillaridan ishchi komissiya tuziladi. Umumiv masalalarni yechishda 1:50000 (ayrim hollarda 1:75000, 1:100000) masshtabdagi xaritaviy asosdan foydaianiladi. Aniq maiumotlar chegaraning ikki tomonida joylashgan korxonalar va x jaliklarning yer egaliklari va yerdan foydalanishlarining 1:10000 masshtabdagi (ayrim hollarda 1:5000, 1:2000) rejalarida k rsatiladi. Asosiy e'tibor yerlarning sifatiga va x jalik uchun yaroqliligiga, qishloqlar va ishlab chiqarish markazlarining mavjudligiga, yoi va boshqa aloqalarning ahvoliga qaratiladi. Kameral va dala tayyorgarligida yi ilgan maiumotlar maxsus dalolatnomaga va yer tuzish izlanishlari chizmasiga tushiriladi. Bunda ma'muriy tuman chegaralarini belgilash uchun topshiriq ham rasmiylashtiriladi, u asosan joylashishiga zgartirish kiritiladigan yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni tavsiflovchi k rsatkichlardan tashkil topadi.

Ma'muriy tuman chegaralarini belgilash loyihasini tuzish, k rib chiqish va tasdiqlash natijasida loyihaviy reja va texnik-iqtisodiy hisob-kitoblarni va asoslashlarni z ichiga olgan tushuntirish xati rasmiylashtiriladi. Yangi chegara gidrografiya tarmoqlari elementlari (daryolar va daryochalar, soylar, suv oqish chiziq-lari) b ylab joylashtiriladi, magistral kanallar, y llar, rmon polosalari bilan birlashtiriladi, ekologik-x jalik rayonlashtirish b laklarining joylashishi hisobga olinadi. Yerlarning yirik massivlarini tumanlar orasida taqsimlash korxonalar va x jaliklar, ularning ishlab chiqarish b limlarining me'yorida faoliyat k rsatishlarini taminlaydigan qilib, qishloqlar va ishlab chiqarish markazlari joylashishlari bilan moslashtiriladi. Tumanlararo chegaralarning joylardagi rinlarining zgarishi katta b lmaganda, yerlarni qayta taqsimlash yer uchastkalarini almashish (teng va teng b lmagan lchamlarda), yerlarni korxonalar va x jaliklar tomonidan sotib olish hisobiga amalga oshiriladi. Yerlarni tumanlararo taqsimlashdagi, ma'muriy tumanlarning yiriklashishi va b linishlaridagi katta zgarishlar uchun asos b lib zbekiston Respublikasi davlat organlarining qarorlari xizmat qiladi.

Texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar chegaralarni belgilash loyihasida qabul qilingan yechimlarni asoslash uchun bajariladi. Yerlarning mahsuldorligini, kapital hujjatlarni, ishlab chiqarishning daromadlilikini, ijtimoiy talablarning qondirilishini. ekologik xavfsizlik darajasini z ichiga oladigan k rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Ma'muriy tuman chegaralari loyihasini joylarga k chirish texnik jihatdan joylarda korxonalar va x jaliklarning tashqi chegaralarini joylashtirish bilan bir xil b 'ladi. Dala ishlarida barcha manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning vakillari qatnashadi, ular chegaralarni kelishish bayonnomasiga imzo chekishadi. Chegaralar chegara belgiari. biian, ular bir-birlaridan t ridan qaraganda k rinadigan masofada (1—2 km) rnatilib, mustahkamlanadi. Yer konturlari chegaralar bilan b linganda, chegara chizi i b ylab yer haydalib, egat olinadi. Chegara belgilari rning aniqligi ularni geodeziya tarmo i nuqtalariga bo lash bilan ta'minlanadi.

Chegaralarini belgiashning texnik hujjatlari q shni tumanlar va viloyatlar ma"muriyatlariga taqdim etiladi va saqlash uchun loyiha tashkilotiga topshiriladi. Yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga ularning yerga h lgan huquqlarini aniqlovchi yangi hujjatlar beriladi.

Maxsus huquqiy tartibga ega yerlar hududlari chegaralarini belgilash, bunday hududlarni ajratishda, ularning chegaralariga aniqlik kiritishda yoki zgartirishda tkaziladi.

Ushbu hududlarning maxsus huquqiy tartibi (zarur hollarda ularning chegaralari ham) yerga egalik qilish va yerdan foydalanish huquqini beruvchi hujjatlarda aks ettiriladi. Chegaralar joylarda chegara belgilari bilan k rsatiladi.

Maxsus huquqiy tartibga ega hududning hammasiga mos ma'muriyat uchun zarur chegaralar joylashishini (chegaralar joylashishi chizmasi); davlat geodeziya tarmo iga bo langan burilish nuqtalari koordinatalarini; yerlarning toifalar. yer egalari, yerdan foydalanishlar va yer turlari b yicha maydonlari eksplikatsiyasini; yeriardan foydalanishning huquqiy maqomi, tartibi va shartlarini; k rsatilgan hududning lchamlariga bo liq zarur masshtabdagi loyiha rejai, chegaralarning joylashishini kelishish va joylashadigan rnini tasdiqlash, hamda chegaralarni joyiga k chirish b yicha maMumotlarni z ichiga oladigan chizma hujjatlar tayyorlanadi.

Yer qonunchiligida tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya va q riqxona maqsadlariga m ljallangan mintaqalardagi yerlardan foydalanishning ham maxsus tartibini va shartlarini belgilash nazarda tutiladi.

Korxonalar (tashkilot, muassasa) maqomiga ega tabiatni muhofaza qilish obyektlari boshqa toifalardagi yerlardan, yer egaliklari va yerdan foydalanishlardan x jaliklararo yer tuzish jarayonida ajratiladi. Tabiatni muhofaza qilish va yerdan maxsus tartibda foydalanishning har xil mintaqalari yerdan foydalanuvchilarning asosiy toifalari tarkibidan chiqarilmaydi, ularning chegaralari esa joylarda maxsus axborot begilari bilan belgilanadi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning yangi chegaralari ular yangidan tashkii qilinganda, ular tartibga solinganda, yer uchastkalari mavjud x jaliklarga q shilgan yoki yerlarning bir qismi boshqa korxonalar (tashkilotlarga, muassasalarga) olib berilganda loyihalanaadi.

Chegaralar, ular ancha siniq va o'tks: qirral b lganida kv rlanadi, sababi, siniq chegaralar atrofdagi yer uchastkalaridan t ri foydalanishni qiyinlasnttraclu qishloq x jalik texnikasini, qishloq x jalik ekinlarini yetishtirish va mehnatni tashkil etishning il or texnologiyalarini q liash va uyardan samarali foydalanish imkoniyatini cheklaydi.

Siniq chegaralarni tashkil qilishda yangilarini shunday belgilash kerakki, bunda u iloji boricha tashkili chiziq birlin (joyning sharoiti bunga yil qaysa), berilgan yonalish beryicha tsin, u bilan kesiladigan (beriladigan va olinadigan) yer ucha'stkalarining maydonlari esa teng birlin. Berilgan yonalish yaqin joylashgan yilga, kanalga, rmon polosasiga, elektr uzatish chiziqlariga, quvur tkazgichlarga va boshqa yaqin joylashgan chizikli elementlarga parallel qilib tanlanadi. Bu dalalarning uzun tomonlarini mexanizmlar bilan ishlov berishga qulay, parallel qilib loyihalash imkonini beradi.

Berilgan nuqtadan chegaralarni rish chiziq beryicha tashkil qilish, ochiq joylarda bu nuqtani yangi chegarada tayanch sifatida saqlash zarur birliganda qillaniladi.

Xjaliklararo yer tuzish jarayonida tez-tez yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralarini tiklash, ya'ni yiqolgan chegara belgilarini yangilash zarurati paydo birladi. Bunda mahalliy sharoitlarga bo'liqliq hida quyidagi yechimlar birlishi mumkin:

— qator qishni chegara belgilari saqlangan, ikkita nuqta orasidagi bir necha belgilar yiqolgan;

— qishni belgilar saqlanmagan, ammo ikkita saqlangan, orasida belgilar yiqolgan nuqtalar bir-birlaridan kishrinadi;

— saqlangan nuqtalar bir-biri aridan kishrinmaydi va ular orasida bir necha chegara belgilari yiqolgan.

Birinchi va ikkinchi vaziyatlarda chegara belgilarini tiklash uchun teodolit va lchash tasmasidan foydalanish mumkin, uchinchi vaziyatda qishimcha teodolit yilish tkaziladi.

Har xil geodeziya asbobiari mavjudligida chegaralarni belgilashning (tiklashning) har xil usullaridan foydalaniladi. Ammo barcha vaziyatlarda ham geodeziya lchashlari va hisoblashlarning talab etiladigan aniqligi saqlanishi kerak.

Ma'muriy-hududiy birlinmalar, maxsus huquqiy tartibga ega hududlar, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralarini belgilash (tiklash) hamma vaqt nafaqat texnik (geodezik), balki huquqiy mazmunga ham ega birladi. Bunday ishlar amaliyotda kishpchilik hollarda chegaralash deb ham ataladi. Ularning huquqiy mazmuni quyidagi sabablardan kelib chiqadi:

— chegarani belgilash hamma vaqt ham yer tuzish brqali, hokimiyat organlari qarori asosida va harakatdagi qonunlarga mos tarzda amalga oshiriladi;

— chegaralar majburiy tarzda yer tuzish qatnashchilari bilan

kelishilishi, bu kelishish bayonnoma bilais tasdiqlanishi sababli, ma'lum ishni bajarish tartibiga rioya qilinadi;

— chiziqalar uzunligi, rumblari k rsatilgan chegaralarni joy-iashtirish chizmasi va boshqa ma'lumotlar yerga b lgan mulkchilik huquqini tasdiqlovchi guvohnomani berish b yicha yer tuzish ishida b ladi, u qonunda belgilangan tartibda k rib chiqiladi, tasdiqlanadi va r yxatga olinadi;

— joylarga k chirilgan, chegara belgilari bilan mustahkamlangan chegaralar yerga b lgan mulkchilik huquqini tasdiqlaydi va qonun bilan himoyalanaadi.

2. Servitutlar va ularni x jaliklararo yer tuzishda hisobga olish

Yerga boigan mulkchilik huquqini beruvchi guvohnomani tayyorlashda, aksariyat holiarda, undan foydalanish b yicha cheklashlar va majburiyatlarini {servitutlarni) belgilash zarurati paydo b ladi. Shu maqsadda hozirgi vaqtda sifat jihatdan yangi axborotlarga ega hujjatlar ishlana boshladi. Ularning asosiy yutu i — yer resurslari t risidagi ma"lumotlarni tizimlash, tezkorlik va ilmiy izlanishlar natijasiga tayanishidir. Ular jumlasiga ma'muriy tumanning yerdan foydaianishdagi cheklashlar va majburiyatlarining navbatchi xaritasi kiradi.

Yerlardan foydalanishdagi cheklashlar hududning maxsus huquqiy tartibidan, yerlarni ekologik himoyaiash, tuproqlar unumdorligini saqlash, atrofdaagi tabiiy muhitni muhofaza qilish talablaridan kelib chiqadi.

Begona yer uchastkasidan cheklangan foydalanish huquqi (majburiyat, servitut) yer uchastkasi egasi qo"shni yer uchastkasi egasidan uning yeridan cheklangan tarzda foydalanish imkoniyatini talab etganda belgilanadi. Namunaviy misollar: q shni uchastka orqali piyoda yoki mashinada tish huquqi, elektr uzatish, aloqa, quvur tkazgichlar, suv ta'minoti va melioratsiya va sh. . tarmoqlarini qurish va ulardan foydalanish, bular servitutni belgilamasdan ta'minlanishi mumkin emas.

Yer uchastkasini servitut bilan majburiyatlash yer uchastkasi mulkdorini egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi.

Servitut uni talab qilgan shaxs va yer uchastkasi mulkdori orasidagi kelishuv b yicha beigilanadi; u ko"chmas niulk huquqi-

ni ro'yhatga olish uchun belgilangan tartib bo'yicha ro'yxatga olinishi kerak. Servitut umrbod, meros qilib qoldiriladigan egalik qilish yoki doimiy foydalanish huquqi bilan uchastka berilgan shaxsning manfaatlari uchun va ta'abi bo'yicha ham belgilanishi mumkin.

Tuman yerlaridan foydalanishdagi cheklashlar va majburiyatlarning navbatchi xaritasi uchinchi shaxs huquqlari bilan majburiyatlangan yer uchastkalarining mavjudligi va joylashgan o'rni, majburiyatlar tarkibi, tavsifi va shu asosda yer resurslarini boshqarishning yangi tizimini shakllantirish to'g'risidagi ishonchli chizma hamda analitik axborotlarni olish uchun tuziladi.

Bu xaritalarda tumanning ma'muriy chegarasi, tumandagi barcha yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning chegaralari, ularning tartib raqamlari; aholi yashash joylari va qishloq ma'muriyati ixtiyoriga berilgan boshqa yerlarning chegaralari; maxsus foydalanish tartibiga ega yerlar chegaralari ko'rsatiladi.

Maxsus tartibda foydalaniladigan yerlarga quyidagilar kiradi:

— tabiiy-qo'riqxonalar fondi hududlari — maxsus ekologiya, ilmiy, estetik, madaniy va rekreatsiya ahamiyatiga ega tabiiy majburiyatlangan yer uchastkalari (qo'riqxonalar va za'monaviy ovchilikka mo'ljallangan yerlar bundan mustasno, tabiat yodgorliklari, tabiiy (milliy) va dendrologiya parklari; botanika bog'chalari va boshqa himoya mintaqalari, tabiatni muhofaza qilishga mo'ljallangan hududlar — hududida maxsus ilmiy va madaniy qiziqchilik tabiiy obyektlari bor yer uchastkalari; tipik yoki kamyob tabiiy obyektlar, o'simlik va hayvon organizmlari hamjamiyati, kamyob geologik tuzilishlar, o'simliklar va hayvonlar turlari, taqiqlangan va urchish — muhofaza polosalari, himoya vazifasini bajaruvchi o'rmonlar, tabiat yodgorliklari, daryolar, ko'llar va suv omborlarining suv-himoya mintaqalari, eroziyaga qarshi va dala himoya o'rmon daraxtlari bilan band yerlar va himoyalangan tabiiy hududlar tarkibidagi boshqa yerlar;

— sog'lomlashtirish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar — davolash xususiyatlariga, ma'daniy manbaalarga, shifobaxsh loy-larga, kasalliklarning oldini olish va davolashni tashkil etishga qulay iqlim va boshqa sharoitlarga ega;

— rekreatsiya maqsadlarga mo'ljallangan hududlar — dam olish uylari, pansionatlar, kempinglar, sport-sog'lomlashtirish majmualari, sayyohlar bazalari, parklar, o'rmon parklari, sport lagerlari uchastkalari va boshqa sog'lomlashtirish maqsadlariga mo'ljal-

iangan yerlardan tashqarida joylashgan shunday obyektlar uchastkalari hamda shahar atrofi mintaqalaridagi himoyalash va sunitariya-gigiena vazifalarini bajaruvchi va aholining dam olish joyi hisoblangan rmonlar, rmon parklari va boshqa yashii dov-daraxtlar bilan band yerlar;

— tarixiy-madaniy maqsadlarga moijallangan hududlar — tarixiy va madaniy yodgorliklar, ziyoratgoh joylar, shu jumladan, tarixiy-madaniy q riqxonalar deb e'lon qilingan, hamda an'anaviy xalq san'ati turlari va hunarmandchiligi bilan bo liq korxonalar va boshqa obyektlar bilan band yerlar;

— davlat tabiiy q riqxonalari, milliy va dendrologiya parklari, davlat tabiiy zakazniklari, boshqa toifa yerlarida joylashgan tabiat yodgorliklari va ular muhofaza mintaqalari hududlarining bir qismi;

— sanitariya yoki to -sanitariya himoya davolash-so lomiashtirish joylari va kurortlar okruglari;

— rekreatsiya, tarixiy-madaniy maqsadlarga m ljailangan, mustaqil yerdan foydalanish b lmagan hududlar;

— himoya vazifasini bajaruvchi rmonlar egallab turgan yerlar;

— suv ta'minoti va x jalik, ichimlik maqsadlarida suv uzatish manbalarining sanitariya-himoya mintaqaiari;

— elektr uzatish va aloqa, gaz uzatish, neft uzatish, issiqlik trassalari chiziqlari va ularning muhofaza mintaqalari;

— oqova (chiqindi) suvlar biian su oriladigan dalalarning, oqova suvlari inshootlarining, qattiq maishiy chiqindilar ahlatxonalarining, qabristonlarning, zaharli sanoat chiqindilarini zararsizlantirish va k mish b yicha poligonlarning, veterinariya obyektlarining zooveterinariya oraliqlarining, go'ngni chiqarish va foydalanishga tayyorlash tizimlarining sanitariya-hirnoya mintaqalari;

— ma'danli itlar va simliklarni himoyalashning kimyoviy vositalari, neft va neft mahsulotlari va siqilgan gazlar omborlari gidrometeorologiya stansiyalarining muhandislik obyektlari atrofidagi ayrim obyektlarni joylashtirish cheklangan mintaqalar;

— chorvachilik, parrandachilik, yovvoyi hayvonlar, quyonchilik fermalari va majmualari atrofidagi sanitariya va zooveterinariya mintaqalari;

— suv-himoya mintaqalari va qir oq b yi polosalari;

— simliklarni himoyalashning kimyoviy vositalarini aviatsiya va yerdagi texnikalar yordamida qoilash cheklangan mintaqalar;

- konservatsiya bosqichidagi yer uchastkalari;
- foydali qazilma boyliklarning va torfning aniqlangau sanoatbop qatlamlari chegaralari;
- qurol-yaro arsenallari, bazalari va omborlari atrofidagi taqiqlangan mintaqalar;
- buzilish jarayonlarining oldini olish uchun maxsus foydalanish tartibi beqilangan uchastkalar;
- shaharlar, qishloqlar va muhandislik infratizimining rivojlanishi uchun zaxira hududlar;
- servitutlar bilan majburiyatlangan yerlar.

Ma'lumotlar yi ilishiga qarab cheklashlar va majburiyatlar xaritalari mazmuniga q shimchalar kiritilishi mumkin (xususan, juda qimmatbaho va eroziyaga uchragan yerlardan foydalanish tartibi b yicha).

Navbatchi xaritalarda servitullarning quyidagi turlari bilan majburiyatlangan yer uchastkalari chegaralari aks ettiriladi:

— piyodalar s qmoqlari — begonalar yer uchastkasi orqali s qmoqdan piyoda yoki velosipedda tish huquqi bilan. Ularga ishlab chiqarish (qishloqlarning chorvachilik fermalari hamda majmualari va boshqa ishlab chiqarish markazlari bilan aloqasi) va ijtimoiy soha obyektlar (temir yoii bekatlari, avtobus bekatlari, pristanlar va fuqarolar ommaviy boradigan boshqa obyektlar) bilan optimal piyoda aloqani ta'minlovchi uchastkalar kiradi;

— avtomobil y Hari — begona yer uchastkasi orqali y ldan transport vositalarida tish huquqi bilan. Ularga transport yerlari toifasiga kirmaydigan, bir necha mulkdorlar (foydalanuvchilar) yer uchastkalari orqali tadigan va tashqi dtinyo yoki yer egaligining (yerdan foydalanishning) ayrim qismlari bilan transport aloqalarini ta'minlovchi avtomobil yoilari bilan band hamda fuqarolarning ommaviy boradigan joylariga kelish uchun zarur yoilar egallagan yer uchastkalari kiradi,

— kommunikatsiya chiziqlari — uchastkadan umumiy yoki shaxsiy elektr uzatish, aloqa, gaz uzatish va boshqa kommunikatsiyalar tannoqlarini begona yer uchastkasi orqai tkazish, ta'mirlash va foydalanish, chegara va geodeziya belgilarini joylashtirish va ularga kelish uchun foydalanish huquqi bilan;

— suv tkazish — z uchastkasiga begonalar suv havzasidan yoki begona yer uchastkasi orqali suvni tkazish huquqi bilan. Ularga suv tkazish inshootlari, ularning sanitariya-himoya va texnologik polosalari egallagan uchastkalar kiradi;

— drenaj ishlari — z yer uchastkasidan suvni begona uchastkaga yoki u orqali chiqarish huquqi bilan. Ularga yer uchastkalaridan suv chiqariladigan yer egalari (yerdan foydalanuvchilar) yer uchastkalari chegaraiandan tashqaridagi yerlarda joylashgan suv chiqaruvchi kanallar, suv tashlovchi va suvni y naltiruvchi inshootlar kiradi;

— suv olish — z yer uchastkasining suvga b lgan talabini qondirish uchun begonalar suv havzasidan suv olish va suv havzasiga olib boradigan s qmoq y ldan foydalanish huquqi bilan. Ularga ayrim shaxslar foydalanishidagi, suv ta'minoti maqsadida foydalanish huquqiga boshqa shaxslar ham ega, suv obyektlari yoki ularning qismlari; suv olish inshootlari, suv olish joylari bevosita joylashtiriladigan hududlar hamda suv o'ladigan joylarga borishni ta'minlaydigan s qmoq y llar egaliagan yerlar kiradi;

— mollarni haydab tish — begona yer uchastkasi orqali mollarni haydab tish va poda y li b yicha tish huquqi bilan. Ularga mollarni doimiy boqiladigan, suv ichadigan joylarga va boshqa maqsadlarda, haydab tilayotgan molning egasini b lmagan yer uchastkalari orqali haydab tish uchun m ljalangan uchastkalar kiradi.

Su orish — begonalar suv havzasidan z molini su orish va begona suv havzasiga olib boradigan mol yuradigan y ldan foydalanish huquqi bilan. Ularga suv obyektlari yoki ularning qismlari egalari, ayrim shaxslar muikchiligidagi, mollarni su orish maqsadida foydalanishga boshqa shaxsiarning ham huquqi bor uchastkalar; su orish maydonlari bevosita joylashgan maydonchalar; su orish joylariga borishni ta'minlaydigan piyodalar s qmoqiyari va poda y llari egallagan yerlar kiradi;

— begona yaylov yer uchastkasida mahalliy sharoitlarga va odatlarga mos tarzda mol boqish huquqi bilan. Ularga z mollarini boqadigan mulkdorlarga, yer egalari (yerdan foydalanuvchilarga) tegishli b lmagan (ijaraga ham olinmagan) yer uchastkalari kiradi:

— yowoyi hayvonlarning yashash va k chib yurishi tabiiy muhitini saqlash — davlatning begona yer uchastkasida yovvoyi hayvonlarning k chib yurish va yashash rnuhitini muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlarni tkazishi huquqi bilan;

— himoya inshootlari — landshaftlarni va atrofdagi tabiiy muhitni himoyalash maqsadida eroziyaga qarshi (gidrotexnika, rmon melioratsiyasi), sellarga qarshi, suv bosishiga qarshi va boshqa obyektlarni hamda inshootlarni qurish va ulardan foy-

dalanish huquqi bilan. Ularga davlat kapitali mablag'i hisobiga kiritilgan inshootlarni yoki binolarni joylashtirish yoki qurish uchun mo'ljallangan va yerlarida ushbu obyektlar va inshootlar joylashgan mulkdorlar, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerlari hududlarining, hamda chegaradosh hududlarning himoyasini ta'minlovchi yerlar uchastkalari kiradi;

— rmondan qo'shimcha foydalanish — rmonlardan hordiq chiqarish, turizm, mevalarni, qo'ziqorinlarni, simliklarni va rmon mahsulotlarini yetishtirish uchun foydalanish huquqi bilan. Ularga barcha rmon bilan qoplangan, rmon xalqaro jaligi korxonalari, fuqarolar va boshqalar egaligidagi. foydalanishidagi, aniq rmon hududlarida kiritilgan foydalanish turlari qonunchilik va ijrochilik hokimiyatlari organlari tomonidan ta'kidlanadigan taqiqlanmagan bo'lsa, yuqorida kiritilgan maqsadlar uchun aholi tomonidan an'anaviy foydalaniladigan uchastkalar kiradi;

— qir oq polosalari — suv obyektlarining qir oq polosalari-dan hordiq chiqarish, turizm, baliq ushlab va boshqa rekreatsiya maqsadlari uchun foydalanish huquqi bilan. Ularga suv obyektlari akvatoriyaiga tutash va aholi tomonidan doimiy tarzda kiritilgan maqsadlar uchun foydalaniladigan muirkchilikda, egalikda (foydalanishda) bo'lgan uchastkalar kiradi;

— ta'mirlash-qurilish polosalari — chegaralari begona yerga tutash binolarning poydevorini, devorlarini va tomini ta'mirlash va qurilish yo'qochlarini o'zlashtirish uchun materiallarni taxlab qo'yish huquqi bilan. Bunday servitut himoya va melioratsiya obyektlarini, fermalarni ta'mirlashda ham talab etilishi mumkin.

Cheklashlar va majburiyatining navbatchi xaritalari 1:10000 masshtabda, yerlarni inventarizatsiyalash materiallaridan olingan nusxada tuziladi.

Ayrim vaziyatlarda xaritalar axborotlar bilan haddan tashqari ta'kidlanganda va uing qilishi yomon bo'lganda tumanning yoki yer egaligining (yerdan foydalanishning) ayrim qismlarida 1:5000 masshtabdagi reja-xarita asosdan foydalanishga yoki ayrim turdagi majburivatlar bo'yicha xaritalar turlarini tayyorlashga ruxsat etiladi.

Reja-xarita asosga topografik yuklama 1:10000 masshtabdagi aerofototasvirlar va fotoplaniarni deshifrovkalash bo'yicha kiritilgan talablariga mos kelishi kerak.

Xaritada yerdan foydalanishdagi cheklashlar va majburiyatlarni chizish xaritashunoslikda va yer tuzishda qabul qilingan shart

belgilarga mos qilib bajariladi. Xaritaning qabu! qilingan masshtabida aks ettirilgan axborot ekmentlari unda masshtabdan tashqari shartli belgilashlarni qo'llab k rsatiadi.

Navbatchi xarita foydalanishda cheklashlar bilan majburiyatlangan yer uchastkalari reestri bilan tashkil etiladi. Reestrda quyidagilar k rsatiladi: tartibni yaratuvchi obyektning nomi va uning Ichamlari; majburiyatlarni belgilash uchun asos bo'lgan huquqlarni belgilovchi va me'yoriy hujjatlar; tartib belgilaydigan obyekt ixtiyorida bo'lgan tashkilot; yerlarda cheklashlar va majburiyatlar belgilangan yer egaligining (yerdan foydalanishning) tartib raqami (kodi); majburiyatlangan yerlar maydoni; xalq va boshqa faoliyatlarni cheklash tartibi.

Servitutlar bilan majburiyatlangan yer uchastkalari reestri ham shunday shaklda yuritiladi, faqat cheklashlar tartibi ushuna servitutda belgilangan foydalanish tartibi k rsatiladi.

Cheklashlar va majburiyatlar xaritasiga tushuntirish xati tuziladi. Bunda ishni bajarish uchun asos, uning maqsadi va vazifalari, reja-xarita asosining sifati, yerlarni inventarizatsiyalash materiallari nusxalarida aks ettirilgan axborotlarning tarkibiga, cheklashlar va majburiyatlar bo'yicha axborotlarni olish va aks ettirish usullari, maydonlarni hisoblash usullari, cheklashlar va majburiyatlarning tarkibi va asosiy mazmuni, majburiyatlangan yerlarning maydoni, hujjatlarni kelishish tartibi va sh. k rsatiadi.

Nazorat savoliari

- ©
1. Davlat hokimiyati va mahalliy z- zini boshqarish organlarining ma'muriy-hududiy bo'linmalarining chegaralarini belgilashdagi roli.
 2. Joylarda ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegaralarini belgilashdagi yer tuzish ishlarining mazmuni.
 3. Ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegaralarini belgilashdagi yer tuzish jarayonining xususiyatlar.
 4. Maxsus huquqiy tartibga va yerlardan foydalanish sharoitlariga ega hududlar chegaralari qanday belgilanadi?
 5. Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralarini belgilash va tiklash qanday amalgir oshiriladi?
 6. Yerlardan foydalanishdagi cheklashlar va majburiyatlar turlari.
 7. Tuman yerlaridan foydalanishdagi cheklashlar va majburiyatlar navbatchi xaritasi nima uchun kerak va u qanday tuziladi?

IX bob,
X JALIKLARARO YER TUZISHNING MAXSUS
MASALALARI

1. Yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni
tashkil etish yoilari

Qishloq x jaligi maqsadlaridagi yangi yer egaliklari va undan foydalanishlar quyidagi yerlarda tashkil etilishi mumkin:

- maxsus fondlar;
- qayta taqsimlanadigan fondlar;
- k chirish fondlan;
- qishloq ma'muriyati ixtiyoriga berilgan (qishloqlar chegara chizi i ichidagi va tashqarisidagi).

Maxsus fond yerlarida yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etishdagi x jaliklararo yer tuzishning asosiy vazifasi bu fondni ajratilganidan boshqa maqsadlarda, samarasiz foydalanilayotgan, hamda foydalanishdan chiqqan yoki kamroq qimmatli yer turlariga tkazilgan yerlar evaziga shakllantirish hisoblanadi. X jaliklararo yer tuzish loyihasi ishlab chiqulgungacha tumanning barcha yerlari inventarizatsiyalanadi, maxsus fondga kiritiladigan yerlar aniqlanadi. Inventarizatsiya doimiy ravishda tkazilib boriladi va mustaqil yer tuzish ishlari shakliga ega b lishi mumkin.

Qayta taqsimlanadigan fond ma'muriy tuman yerlarini qayta taqsimlash chizmasi yordamida shakllantiriladi. Huddi shunday chizma kaita yer maydonlariga ega ayrim x jalikiar b yicha ham tuzilishi mumkin.

Chizma mahalliy (tuman) ma'muriyatini yerlarni tezkor olish va berish uchun zarur axborotlar bilan ta'minlashi kerak. Yerlarni qayta taqsimlash chizmasining mazmuni quyidagilardan iborat:

- qayta taqsimlash fondiga kiritiladigan uchastkalarining va yer turlarining lchamlarini va joylashishini aniqlash;
- shaxsiy yordamchi x jaliklarni rivojlantirish, dehqon x jaliklarini, jamoa bo dorchiligi, polizchiligini tashkil etish, shaxsiy qurilish va boshqa maqsadlar uchun yerga b lgan talabni belgilash;
- fond yeriarini yangi yer egalari va yerdan foydalanuvchilar orasida taqsimlash;
- fond yerlarini batiolash, ularning sifat va son tavsiflarini va yer soligini, yer uchun ijara haqini, har xil qoplama t lovlarni belgilash uchun me'yorlarni aniqlash;

- yerdan foydalanish tartibini va shartlarini belgilash;
- hududni muhandislik jihozlash va zarur infratizimni rivojlantirish b yicha tadbirlarni ishlash.

K chirish fondini shakllantirish qochoqlarni, majburiy k chiriluvchilarni va qurolli kuchlar safidan zaxiraga b shatilgan harbiy xizmatchilarni, hamda qishloq joylariga doimiy yashash uchun k chadigan boshqa fuqarolarni joylashtirishda, yer uchastkalari bilan ta'minlash chizmalari asosida amalga oshiriladi.

Qishloq m muriyati ixtiyoriga berilgan yerlarda x jaliklararo yer tuzish davrida qishloqlarning chegara chiziqlari belgilanadi, shaxsiy yordamchi x jaliklarni rivojlamirishning kelajagi, mollarni tlatish va pichan rish uchun m ljallanadigan yerlarning, polizchilik va bo dorchilik, shaxsiy uy-joy qurilishi va boshq. maydonlari va joylashadigan rinlari aniqlanadi. Joylarda mahalliy ma'muriyat ixtiyoriga berilgan yerlarni ehegaralash bajariladi.

Qayta tashkil etilayotgan qishloq x jalik korxonalari yerlarini ular tarkibidan chiqishni va mustaqil fermer x jaligi yuritishni istagan ishchilarga berish, qayta tashkil etilayotgan x jaliklarning mos x jaliklararo yer tuzish loyihalari va aniq mulkdorlarga yer ajratish loyihalari asosida tkaziladi.

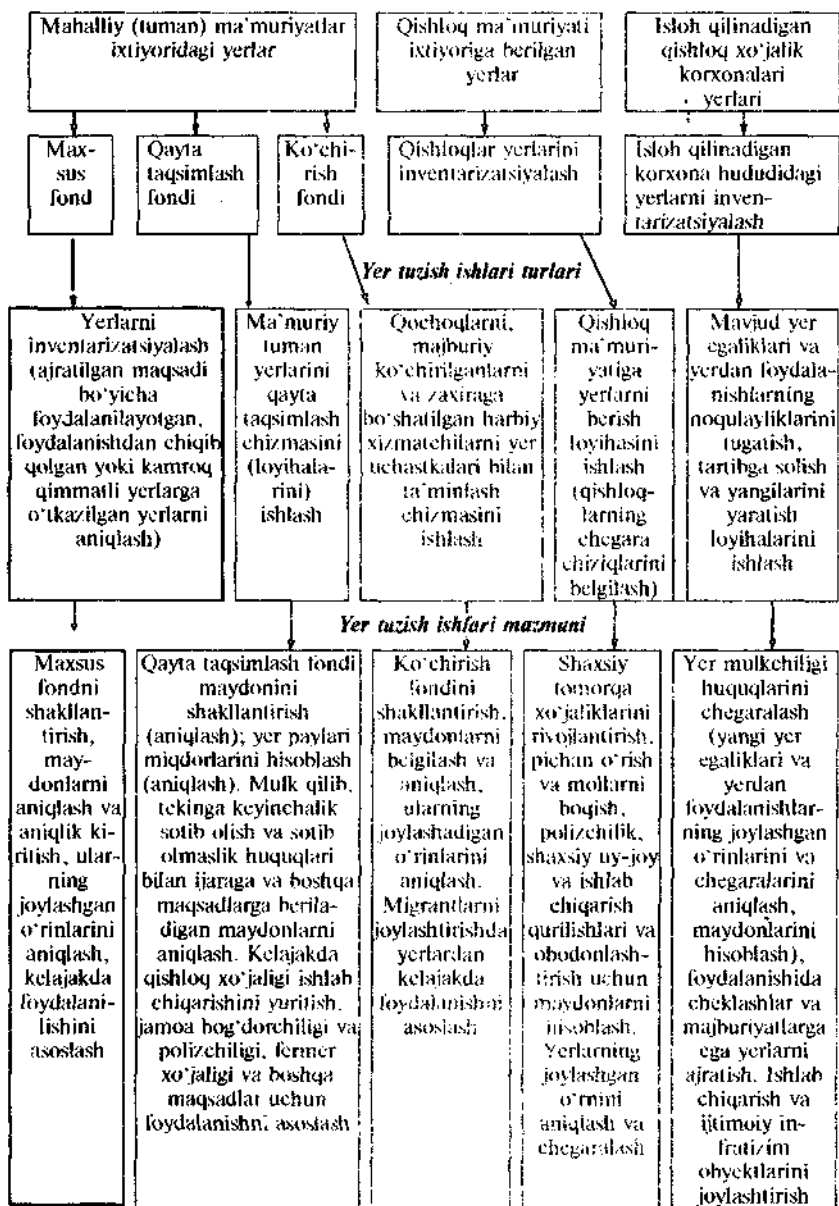
Yerlarni ajratish loyihalarida chegaralarni, yer egaliklari (yerdan foydalanishlar) maydonlarini, ajratiladigan yer uchastkasidan foydalanish tartibini va shartlarini aniqlash, yer soli ini belgilash uchun boshlan ich ma'iumotlar olish zarur.

Yangi yer egalari (yerdan foydalanuvchilarga) x jalik yuritishning teng sharoitlarini yaratish maqsadida unumdorligi va joylashgan rni b yicha baholari, yerlarning bulun x jaiik b yicha rtacha kadastr bahosidan past boimagan yer uchastkalarini ajratish kerak.

Yer munosabatlarini isloh qilish sharoitida x jaliklararo yer tuzish b yicha ishlarning asosiy turlari va mazmuni 13-rasmda keltirilgan.

, Fermer x jaliklarini va ular guruhlarini maxsus fond, qayta taqsimlash fondi va k chirish fondi yerlaridc joylashtirishda quyidagi tamoyillarga rioya qilish kerak;

1. Fermer x jaliklarining intensiv -ishlab chiqarish tiplarini (sabzavotchilik, sutchilik, bo dorchiHk va boshq.) mahsulotlarni sotish joylaridan (tuman markazlari. yirik ahoh yashash joylari) uzoq b lmagan yerlarda; tashish oiyn b lgan va tez»buziiadigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan x jaliklarni — qattiq qoplamali y llar yonida joylashtirish kerak.

13-rasm. Yer islohoti sharoitida xo'jaliklararo yer tuzish bo'yicha ishlar.

2. Ajratiladigan yerlar massivlari maydoni, yer turlari tarkibi, ularning sifati, joylashgan rni, shakli, k rinishi, chegaralari joylashishi b yicha fermer x jaliklarining ular ixtisosliklariga, texnik jihozlanishiga, lchamlariga mos tarzda, yonida joylashgan jamoa yerlaridan foydalanishda noqulayliklar, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarda kamchiliklar keltirib chiqarmasdan ishlab chiqarish faoliyatini olib borishlari uchun qulay sharuitlarni ta'minlash kerak. Yerni iloji boricha bir joyda, ixcham, x jalik markazlariga, suv manbalariga, y Uarga nisbatan qulay joylashgan qilib ajratish maqsadga muvofiq b ladi.

3. Fermer x jaliklariga ular yer massivlari ichidagi yoki ularga bo'lgan barcha yer turlari, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratizimi obyektlari (yoilar, rmon polosalari, dala shiyponlari, gidrotexnika inshootlari va boshq.) birlashtirilishi kerak, sanab tilganlarning x jaliklararo yoki umumx jalik ahamiyatiga egalari bundan mustasno. Yerlar massivlari odamlarning hordiq chiqarishi va hayot faoliyati uchun normal sharoitlar yaratuvchi, tabiatni asrovchi noqishloq x jalik yerlarini (rmonlar va butazorlar, botqoqliklar, suv havzalari va boshqa uchastkalar) ham z ichiga olishi ikerak.

4. Ixtisosligi b yicha bir xil tipdagi, hamda bir-birlari bilan texnologik jihatdan zaro bo'lgan qishloq x jalik korxonalarini kooperatsiyalashish, qishloq x jalik mahsulotlarini birlamchi qayta ishlash va saqlash b yicha q shma korxonalarini, x jaliklararo infratizimning boshqa elementlarini tashkii etish uchun sharoitlar yaratish maqsadida bir massivda yoki bir-birlaridan uzoq b Imagan masofada joylashtirish kerak.

5. Fermer x jaliklari yerlarini fermerning yashash joyiga va x jalikning normal faoliyat k rsatishini ta'minlaydigan har xil muhandislik tarmoqlariga (elektr uzatish, issiqlik, gaz va suv ta'minoti, telefon aloqasi tarmoqiari) nisbatan qulay joylashtirish maqsadga muvofiq b ladi.

Ijara asosida fermer x jaliklari yerdan foydalanishlarini tashkil etishda yerdan foydalanishdagi ortiqchaliik uni uzoq muddatga va doimiy chegaralarda berish y li bilan tugatilishi kerak. Fermerlarga foydalanish uchun yeriami qayta ijaraga olishda ustuvorlik huquqi mustahkamlanishi kctak. Ijaraning kichik muddatli yerlarni tubdan yaxshiiashni tkazislimi ra batlantirmaydi va ulardan oqilona foydalanishdan manfaardorlikni keltirib chiqarmaydi.

Ijarachi ijaraga olingan yer uchastkasida ijaraga beruvchi bilan kelishib, ishlab chiqarish va boshqa qurilishlarni amalga oshirish luiquqiga ega b ladi. Qurilish obyektlarini joylashtirish, yer tuzish, arxitektura-loyihalash, sanitariya-gigiena va boshqa' talablarni hisobga olib amalga oshirilishi kerak. Bunda yer m ljalangan maqsadga va berilgan shartlarga mos tarzda foydalanilishi kerak.

Ijarachiga biriktirilgan yerdan intensiv foydalanish, ekinlar larkibi, ekinlarni yetishtirishning q llaniladigan texnologiyasi va aimashinishi, itlash tizimi, tuproqlarga ishlov berish yerni ozdirmasligi, eroziyaning rivojlanishiga olib kelmasligi, atrof-muhitni ifloslantirmasligi kerak. Yer tuzish xizmatining va mahalliy ma'muriyatning majburiyati — doimo yerlardan foydalanishni va ularni muhofaza qilishni, x jalik yuritish tizimining yer tuzish loyihasiga mosligini nazorat qilishdir.

Yer ijarachilarga mavjud mehnatga yaroqlilar, moddiy-texnik jihozlanish va x jalikning rivojlanishi kelajagini hisobga olib ajratiladi. Ijarachilar yerdan va ijaraga olinadigan boshqa asosiy ishlab chiqarish vositalaridan (ishchi va mahsuldor hayvonlar, bino va inshootlar) foydalanish bilan bir qatorda, umumiy yoki xususiy mulk huquqi bilan qishloq x jalik mashinalarini, avtomobillarni, ishlab chiqarish va madaniy-maishiy imoratlar va jihozlarni z mablagMari, bank kreditlari yoki x jaliklarning qarz mabla lari hisobiga sotib olishlari mumkin.

Yer uchastkalarini ijaraga berishda quyidagilardan kelib chiqiladi:

— shirkatlarga, ishlab chiqarish b limlari va ayrim fuqarolarga yer ajratish jamoa yerlaridan foydalanishda noqulayliklarga olib kelmasligi kerak;

— yer uchastkalarini maydalanish va ajraib qolishlarga y l q ymaslik uchun iloji boricha butun massivlar, konturlar, almashlab ekishlar, su oriladigan va zaxi qochiriladigan yerlar maydonlari shaklida ajratish kerak;

— yerlarni ajratishda hudud tashkil etilishining tur un elementlarini (rmon polosalari, asosiy y llar, kanallar va boshq.) saqlash zarur, sababi har qanday tashkiliy qayta qurishlar x jalik iqtisodiyotiga jiddiy zarar yetkazadi;

— yer massivlari iloji boricha ixcham, t ri shakli, tish qiyin b lgan tabiiy va sun'iy t siqlar (janiklar, botqoqliklar, temir va avtomobil yo'llari va boshq.) bilan b linmagan b lishlari kerak;

— yer massivi va x jalik markazi orasida tur un y l aloqasi b lishi kerak;

— ajratiladigan yer massivlari sifati b yicha x jalikning ixti-sosligiga, qoilaniladigan dehqonchilik tizimiga, texnik jihozlanish darajasiga va boshq. mos kelishi kerak.

Fermer xo"jaliklari (yerdan foydalanishlar) chegaralarini belgi-lashga quyidagi talablar q yiladi:

1. Chegaralar tabiiy t siqlar — daiyolar, soylar, jarliklar va suniy t siqlar (kanallar, yoilar va sh. .) bilan birlashtiriladi. Bu uchastkalarining chegaralar bilan maydalanmasligini, yerlarning konturlari maydalashmasligini ta^miniaydi.

2. Chegaralar t ri chiziqli, sindirilmasdan, aylanish nuqta-laridagi burchaklari 90° yaqin qilib joylashtiriladi. Bu qishloq x jaligi texnikasidan foydalanishni qulaylashtiradi, haydalmay, ishlov berilmay qoladigan burchaklar, texnikaning aylanish polo-salari maydonlarini kamaytiradi.

3. Chegaralar reliefning suvlarni ajratuvchi, yi uvchi chiziqlari b ylab loyihalalanadi, gidrogratiya tarmo i elementi bilan bo lanadi, qiyaliklarda esa tuproqlar eroziyasining oldini olish uchun suv oqish chiziqlari b yiab loyihatenadi.

4. Chegaralar ekologik talablararo rioya qilish uchun ekologik bir xil uchastkalar chegaralari bilan boglanadi.

Su oriladigan tumaniarda chegaralarni gorizontallarga tkir burchak ostida joylashtirish ayrim vaqtlarda tuproqlarning yuvi-lishiga emas, balki botiq qiyaliklarning pastki qismlarida, ayniqsa, rmon polosalari yonida tuproqlarning mayda zanachalari yi i-lishiga olib keladi. Gonzonrailar b yicha chegaralarni loyihalash dalalarda suvlarning yi ilib qolishiga va ekish inuddatlarining kechikishiga olib kelishi mumkin. Dcmak, har bir aniq vaziyatda mos hisoblashlarni tkazish v.: chegaralarni gorizontallarga tkir burchak ostida, yoki qafiy tarzda qiyalikka k ndaiang qilib loyi-halash zarur.

Bahoiash, chegaralarining suv oqimi chiziqariga nisbatan eroziya xavfi bilan joylashish koeffusientlardan foydaianib amalga oshirilishi mumkin. Koefitsientlarni hisobiash fermer x jaliklari yerdan foydalanish-iarining toia perimetriari b yicha tkaziladi.

O ish burchaklariga mos rarzda quyidagi koefitsientlardan foydalanish mumkin: 10° gacha - 0,3; 10—20°—0,5; 20-30° — 0,7; 30—40°—0,9; 40-60°---1; 60-70°.....0,8; 70—80°—0,5; 80-90°—0,2. Agar yerdan foydaianish peri-neirining barcha tomonlari

uchun koeffitsientning ortacha qiymati 0,6—0,7 dan oshsa, chegaralar joylashishiga tuzatish kiritish yoki eroziya xavfi bor uchastkalarining butun uzunligi b yicha q shimcha eroziyaga qarshi tadbirlarni k da tutish kerak b ladi.

X jaliklar chegaralarini melioratsiyalangan yerlarda joylashtirish irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, kanallar, gidro-texnika inshootlarining joylashishiga, fermerlar almashlab ekishlari dalalariga suv o'rish uchun suvni yetkazish xususiyatlariga, suvdan foydalanish rejasini tuzishga moslashtirilishi kerak. Fermer x jaliklarining yerdan foydalanishlarini joylashtirish bitta butun dala yoki suv o'rish uchastkasi chegarasida amalga oshiriladi. Yer ustidan suv o'rishda suv bilan ta'minlash uchun har bir yerdan foydalanish, odatda, bitta ariqchaga bo'lanadi. Bunday vaziyatda fermer x jaligi uchun suv ajratiladigan joy kichik ariqchani suv oladigan joyi hisoblanadi. Shu sababli, dala ichidagi vaqtinchalik ariqchalar tarmoqini ta'la qayta tashkil etish zarur bo'ladi. X jalikka suv beradigan uchastka ariqchasi fermer x jaligining bir tomonidagi chegarasi vazifasini ham bajaradi. Boshqa qishni fermer x jaligiga suv beradigan ariqcha x jalikning boshqa tomonidagi chegarasi bilan xizmat qiladi. Chegaraning uchinchi tomoni guruh kanali bo'yicha, anga qarama-qarshi bo'lgan birinchi tomoni esa ariqchalar oxirida joylashgan yil va zovur bo'yicha bo'ladi.

Fermer x jaligi turidagi uchastkalarga ega bo'lishi zarurligi sababli, fermer x jaligiga suv beradigan ariqcha doimiy bo'lishi kerak.

Fermer x jaliklari yerdan foydalanishlarini zax qochiriladigan yoki shartlangan yerlarda tashkil etishda asosiy e'tibor zax qochirish tarmoqining ioyihaviy tartibda faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratilishi kerak. Yeriarni taqsimlashni zax qochirish tarmoqini qurish va joylashtirishni hisobga olib bajarish kerak. Zax qochirish tarmoqini ishchi holatda saqlab turish faqal ma'lum uchastka uchun bitta ega javob bergan vaziyatdagina mumkin. Bunday uchastkada zax qochirish tarmoqining boshqalariga bo'liq bo'lmagan holda faoliyat ko'rsatadigan qismi joylashtiriladi. U tala yerdan foydalanishga kirishi yoki yerdan foydalanish shunday bir necha mustaqil uchastkalarda joylashishi kerak.

Oddiy uchastka o'z ichiga oxirgi tartibdagi kollektorni va unga tutash drenajlarni oladi. Oddiy uchastkalar chegaralarini drenaj-

larning atrofdagi yerlarga ta'siri chegaralan b ylab tkazish kerak.

Drenajlarning ta'sir mintaqasi k pchilik vaziyatlarda drenajning suv yi ish maydoni bilan mos keladi. Bunda mintaqacha chegarasi bir kollektorga birlashadigan ikkita q shni drenajrtasidan tadi. Agar drenajlar bir xil tartibdagi q shni kollektorlarga quyiladigan b lsa, ta'sir mintaqasi chegarasi ularning boshlanishi orasidan tadi. Agar drenaj suv tkazuvchi tarmoq kanali yoki boshqa tartibdagi kollektor bilan q shni boisa, chegara kanal yoki kollektor b ylab tadi. Drenaj chegaralovchi tarmoq kanallarining bevosita yonida joylashganda ular mintaqacha chegaralari hisoblanadi.

Bo dorchilik jamoalari va bo dorchilik-polizchilik shirkatlari a'zolariga yer ajratishda yer ajratish ioyihasi bilan bir vaqtda jamoa bogiari va polizlari hududlarini tashkil etish loyihalari ham ishlanadi, ularda yer uchastkasi oichamlari va chegaralari, umumiy foydalanish mintaqalari, ichki y llar va yoiaklar, yerlarni zlashtirish va yaxshilash hamda tabiatni muhofaza qilish b yicha tadbirlar belgilanadi.

X jaliklararo xarakterga ega yerlarni tartibga solish loyihalari aholi yashash joylari b yicha ishlanishi mumkin. Bu loyihalarda fuqarolar tomorqa uchastkalarining va boshqa ycr egaliklari va yerdan foydalanishlar chegaralari va maydonlari, zaxira tomorqa fondi, yerlardan foydalanish tartibi va sharoitlari, yer soli ini belgilash uchun boshlan ich rnaiumotlar belgilanadi.

Qishloq x jalik ishlab chiqarishining ravonligini va tur unii-gini saqlash uchun quyidagi talablarni bajarish zarur.

Birinchi navbatda, qishloq x jaiik korxonalaridan foydalanilmayotgan va nooqilona foydalanilayotgan yerlarni, qaytarib olish kerak, ular qishloq x jaligida foydalanishga tortilmagan, undan chiqib qolgan yoki metinat resurslari bilan kam ta'minlanganligi, zarur pul-moddiy resurslar y qligi yoki x jasizlik. natijasida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzgan hoida kam samarali foydalanilayotgan yerlardir. Har yili qaytarib olinadigan nooqilona foydalanilayotgan yerlar maydoni shunday hisobiar bilan belgilanishi kerakki, bunda ular olinganidan keym qishloq x jalik korxonalari, muassasalari va tashkilotlari qolgan yerlarda asosiy mahsulotlar hajmini qisqartirmasdan ishiab chiqarishni samaraii yuritishlari mumkin b Isin. Bulardan tashqari, zaxira fondlariga yoki qayta taqsimlash fondlariga, birinchi navbatda yer egalari va yer-

dan foydalanuvchilar tomonidan z ixtiyori bilan va mustaqil beriladigan yer uchastkaiari kiritilishi mumkin.

Yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etishni yoki mavjudlarini tartibga solishni past rentabelli'.yoki zarar k rayotgan x jaliklar hududlaridan boshlash kerak, uarning hat-toki q shimcha iqtisodiy choralar (ixtisosligini zgartirish, mod-diy-texnik ta'minotini yaxshilash, kreditlash va boshq.) yordamida ham yer turlarining lchamlari, tarkibi, maydoniari va unumdor-lik xususiyatlari ishlab chiqarish talablariga mos kelmasligi, yer-larning joylashishidagi noquiyiiklar, malakali mutaxassislar y qligi va boshqa sabablar b yicha z ahvollarini tezda nglab olishlari ehtimoldan yiroq.

Faoliyat k rsatayotgan qishloq x jalik korxonalaridan yerlarni qaytarib olish jarayonida ishlab chiqarishning muvozanati va tarkibi, ozuqa bazasini tashki! etish, aimashlab ekishlar, ishlab chiqarish boiimlari yer massivlarining, dalalarning, su orish (ishchi) uchastkalarining ehgaralari va ichamlari, mavjud trans-port va ijtimoiy aloqalar buziladi, mavjud yer tuzish loyihalariga tuzatishlar kiritish, katta o*zgarishlarda esa — paydo boigan kam-chiliklarni tugatish va x jaiikni iqtisodiy samarali yuritish imkoni-ni beruvchi yangi loyihalarni ishlash zarur boiadi,

Jamoa polizlari va bogiari uchun, ayniqsa, shahar atrofidagi x jaliklarda, mollarni boqish va pichan rish, shaxsiy yordamchi x jalik va boshqa maqsadlar uchun katta yer maydonlarini ajratish ayrim chegaradosh joyiashgan qishloq x jalik korxonalari orasida yerlarni qayta taqsimlash zaruratini keltirib chiqarishi mumkin. Bunda agar yaqin joylashgan shahar atrofidagi x jalik-larda katta maydondagi yerlar qaytarib oiinsa, ularni yonma-yon joylashgan yer egaliklari chegaralarini ketma-ket surish hisobiga qisman qoplash mumkin, bunda barcha x jaliklar, shu jumladan, uzoqdagilari ham, jamoa ishlab chiqarishi zararini taqsimlashda qatnashishtari kerak boiadi. Bu ishni x jaliklararo yer tuzish loyihalarini mos texnik-iqtisodiy asoslash biian ishlash jarayonida tkazish zarur. Ycr tuzish yerlami berish va qaytarib olishda, hududni tashkil etishda, hamda yerni ajratishni texnik va huquqiy rasmiylashtirish, iqtisodiy asoslash va ulardan mavjud h jaliklar chegaralarida oqiiona va iqtiscdiy samarali foydalanishni tashkil etish bilan bogiiq masalatlarni t ri yechishda ijtimoiy haqqoniy-likni ta'minlashga qaratilgandir.

2. Maxsus maqsadlarga mo'ljallangan yer fondlarini shakllantirish

Maxsus maqsadlarga mo'ljallangan (qayta taqsimlanadigan) yer fondlari tarkibiga maxsus fond, qayta taqsimlash fondi, kichik chiqarish fondi yerlari kiradi. Bu fondlar, odatda, tuman ma'muriyatlari ixtiyorida bo'lib, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarni yer bilan ta'minlash uchun mo'ljallangan.

Yer qonunchiligiga asosan ajratilgan maqsadga zid foydalanilayotgan, samarasiz foydalanilayotgan, foydalanishdan chiqib qolgan pastroq darajadagi yer turiga taqsimlangan yerlarni inventarizatsiyalash va aniqlash domiy amalga oshiriladi.

Ajratilgan maqsadi bo'lmay foydalanilmayotgan yerlarga yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va ixtiyorlari bilan xalq xo'jaligi faoliyatini o'zgartirgan, ajratilgan maqsadlari uchun foydalanilmayotgan uchastkalar kiradi.

Samarasiz foydalanilayotgan yerlarga quyidagilar kiradi:

— oxirgi besh yilda qishloq xo'jaligi ekinlarining va tabiiy yaylovlar hamda pichanzorlar mahsuldorligining mavjud darajasi kadastr baholashi bo'yicha belgilangan me'yordan 20% past bo'lgan barcha toifalardagi qishloq xo'jaligi yerlari, hamda qiymati pastroq yer turi sifatida foydalanilayotgan yuqori mahsuldor qishloq xo'jaligi yerlari;

— noto'g'ri xo'jaligi faoliyati, yer tuzish loyihasida belgilangan tartib va foydalanish shartlariga rioya qilmaslik natijasida unumdorlikning pasayishi, boshqa xususiyatlarini yo'qotishi, ishlab chiqarish chiqindilari, kimyoviy moddalar bilan ifloslanish, ekologik vaziyatning yomonlashishi (eroziya jarayonlarining rivojlanishi, sizot suvlari sathining ko'tarilishi, botqoqlashish, ikkilamchi sharoitlarning yomonlashishi, qurib qolish, madaniy texnik xolatining yomonlashishi va boshq.) sodir bo'ladigan yerlar;

— yer tuzish chizmalari va loyihalarida, yerlarni inventarizatsiyalash materiallarida qishloq xo'jaligi uchun ajratilishga mo'ljallangan meliorativ yer fondi;

— qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqli sanoat, transport, aloqa, mudoofa va boshqa noqishloq xo'jaligi maqsadlariga mo'ljallangan yerlar;

— rmon fondi yoki rmon va butalar bilan qoplanmagan, kam qiymatli daraxtlar turlari bilan qoplangan va tuproq hamda boshqa sharoitlari bo'lmay foydalanilmayotgan qishloq xo'jaligi yerlari uchun ajratilishga yaroqli yerlar.

Foydalanishdan chiqib qolgan yoki kam qiymatli yerlarga o'tkazilgan yer turlariga quyidagilar kiradi:

— qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida, o'rmon daraxtlari va butalar bilan qoplanishi, botqoqlashishi, sizot suvlari ko'tarilishi, ikkilamchi sho'rlanishi, tuproq eroziyasi jarayonlarining rivojlanishi, sahrolanishi va boshqa sabablar natijasida foydalanilmaydigan qishloq xo'jalik yerlari, agar ularni to'la yoki qisman tiklash texnik va iqtisodiy jihatlardan mumkin bo'lmasa;

— qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uchun berilgan, lekin bir yil davomida foydalanilmagan yerlar, bundan tabiiy ofatlar (suv bosishi, sizot suvlari sathi ko'tarilishi va sh.o'.) davri mustasno.

Noqishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uchun berilgan yerlar, agar ularda ikki yil ichida maqsadli o'zlashtirish amalga oshirilmagan bo'lsa.

Yerlardan foydalanish yerlarni iqtisodiy baholash ma'lumotlari bo'yicha hisoblangan qishloq xo'jalik ekinlari va yaylov (pichanzor) yerlarining me'yoriy hosildorligini ularga mos oxirgi besh yildagi mavjud ko'rsatkichlarga, hosildorlik bo'yicha keskin anomal yillarni chiqarib tashlab, solishtirish yo'li bilan quyidagi ifoda bo'yicha taxlil etiladi:

$$K_i = \frac{U_{fi}}{U_{ni}} \quad \text{yoki} \quad K = \frac{\sum_i K_i P_i}{\sum_i P_i},$$

bunda, K — xo'jalik bo'yicha o'rtacha yerlardan foydalanishning nisbiy darajasi; K_i — asosiy qishloq xo'jalik ekinlari bo'yicha haydalma yerlardan foydalanishning nisbiy darajasi; U_{fi} , U_{ni} — ozuqa birligiga aylantirilgan qishloq xo'jalik ekinlarining mos tarzdagi mavjud va me'yoriy yig'ma hosildorligi; P_i — ushbu ekinlar maydoni, ga.

Samarasiz foydalanilayotgan yer uchastkalarini aniqlash uchastkadan foydalanishning nisbiy darajasi qiymatini quyidagi ifoda bo'yicha hisoblash yo'li bilan olib boriladi:

$$K_n = \frac{U_f}{S_n B},$$

bunda S_n — ekinlarning me'yoriy hosildorligi bo'yicha ballning o'rtacha bahosi, s; B — almashlab ekish dalasi (ishchi uchastka) yerlarini baholash balli.

Foydalanishning nisbiy darajasi 0,8 (yoki mahalliy sharoitlardan kelib chiqib belgilanadigan boshqa qiymatdan) past bo'lgan barcha yer uchastkalari samarasiz foydalanilayotgan hisoblanadi. Bunda yerlardan foydalanishning umumiy nisbiy darajasi yuqori bo'lgan viloyatlar va tumanlarda, foydalanish darajasi 0,8 yuqori bo'lgan yer uchastkalari katta maydonlarni egallaganda bu ko'rsatkich 0,85—0,95 gacha ko'tariladi, yerlardan foydalanishning umumiy darajasi past bo'lgan viloyatlar va tumanlarda esa u 0,70—0,75 gacha kamaytiriladi.

Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish uchun qayta taqsimlanadigan yerlar fondi ozgina bo'lsa ham, bor infratizim asosida kam xarajatlar bilan va qisqa muddatlarda yerlardan foydalanishni yaxshilash maqsadida, ular xutorlar, kichik qishloqchalar, fermalar, dala shiyponlari yonida tashkil etiladi.

3. Qochoqlarni, majburiy ko'chirilganlarni va zaxiraga chiqarilgan harbiy xizmatchilarni joylashtirish uchun yer uchastkalari ajratish

Qochoqlarni, majburiy ko'chirilganlarni, zaxiraga bo'shatilgan harbiy xizmatchilarni va boshqa toifadagi qishloq joylariga doimiy yashash uchun ko'chayotgan fuqarolarni ko'chirish, joylashtirish va ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatlarini tashkil qilish, ular manfaatlarini mahalliy aholi va ayrim ma'muriy-hududiy bo'linmalar manfaatlari bilan bog'lash bo'yicha tasdiqlangan Davlat dasturlarini amalga oshirish maqsadida mazkur toifalarga kiruvchi fuqarolarni yer bilan ta'minlash uchun yer tuzish ishlari o'tkaziladi.

Yer tuzish ishlari davrida qochoqlarni, majburiy ko'chirilayotganlarni va zaxiraga bo'shatilgan harbiy xizmatchilarni joylashtirishda yer uchastkalari bilan ta'minlash chizmasi ishlanadi.

Chizmaning asosiy vazifasi — zarur hududlarni aniqlash, ko'chirilganlarni joylashtirish uchun yaroqli uchastkalarni tanlash, aholi yashash joylarini yangi joylarda joylashtirish, mavjud aholi yashash joylarida maxsus uy-joy qurilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimlari obyektlarini qurish, fermer xo'jaliklarini, qishloq xo'jalik kooperativlarini va boshqa korxonalarni tashkil etish bo'yicha loyihaviy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ko'chirilganlar uchun yerlarni ajratishda ma'muriy-hududiy bo'linmalar, har xil yer egaliklari va yerdan foydalanishlar qat-

nashishlari sababli, bu masafalar ko'pchiliklararo xarakterga ega va ular yer tuzish tizimida yechiladi.

Ko'chiriladiganlarni yer uchastkalari bilan ta'minlash chizmalari Davlat Yer resurslari qo'mitasi buyurtmasi bo'yicha ishlanadi. Ular birinchi navbatda, qishloq xo'jaligida ishchi kuchi yetishmasli yaqqol namayon bo'lgan va ko'chirilganlarni joylashtirish uchun yaroqli qayta taqsimlash fondi yerlari mavjud ma'muriy tumanlar bo'yicha tuziladi.

Chizmani ishlash uchun migratsiya xizmati va yer tuzish bo'yicha pudratchi tashkilot ishtirokida buyurtmachi tomonidan tayyorlangan topshiriq asos bo'ladi.

Topshiriqda ko'chirilganlarning mumkin bo'ladigan soni, berishga mo'ljallangan yerlarning taqribiy maydoni va tarkibi, aholi tizimi shakli, chizmani tuzishda yechiladigan boshqa masalalar ro'yxati, buyurtmachi tomonidan beriladigan hujjatlarning tarkibi va mazmuni belgilanadi.

Chizmani tuzish bo'yicha ishlar tarkibiga tayyorgarlik ishlari, hududdagi dala izlanishlari va chizmani ishlash kiradi.

Tayyorgarlik ishlari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

— davlatning migratsiya, zaxiraga bo'shatilgan harbiy xizmatchilarni joylashtirish bo'yicha dasturlarini, ularni amalga oshirish bo'yicha tadbirlarini, ichki va tashqi migratsiyani joriy va uzoq muddatli bashoratlashni, ko'chiriladiganlar, ularning etnik va ijtimoiy kelib chiqishi to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini, aholi tizimi shakllari va ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini tashkil etish bo'yicha istaklarini, migratsiya muammolari bo'yicha ilmiy izlanishlar natijalarini; yerlarni qayta taqsimlash fondi harada mahalliy ma'muriyat ixtiyoridaagi harbiy obyektlarni tugatishda bo'shaydigan yerlar, yerlarni sotib olish imkoniyati, joylashgan o'рни, sifati tavsifi, sanitariya-ekologik ahvoli, bu yertardan foydalanish tartibi va shartlari, hududni muhandislik jihozlash, aholining demografik tarkibi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini birlamchi qayta ishlash va saqlash obyektlarini joylashtirish, ishlab chiqarish infratizimi mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlar va materiallarni, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ahvoli to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni; oldin ishlov beriladigan va keyinchalik foydalanishdan chiqib qoigan qishloq xo'jalik yerlari maydonlari to'g'risidagi ma'lumotlar va materiallarni; hokimiyatning mahalliy organlarining qishloqlarni rikkasi va joylashtiriladigan ko'chmanchilar uchun yer fondini shakllantirish masalalari bo'yicha qaror-

larini; yer tuzish chizmalari (yerlarni qayta taqsimlash loyihalarini), xo'jalikda ichki yer tuzish loyihalari, aholi yashash joylarini rejalash va qurish loyihalari, yerlarni melioratsiyalash, yo'l qurilishi chizmalari va loyihalarini; tuproq, geobotanika va boshqa qidiruv va izlanishlar materiallarini, yerlarni inventarizatsiyalash ma'lumotlarini yig'ish, o'rganish, tizimlashtirish va taxlil qilishni;

— zarur reja-xarita materiallarini tanlash, ko'paytirish va tayyorlashni;

— qayta taqsimlash fondining yerlari mavjud maydonning bashoratlangan migratsiyaga mosligini va ko'chiriladiganlarning ularni joylashtirish shakli va ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati bo'yicha istaklarini qondirish imkoniyatlarini aniqlashni;

— ko'chirilganlarni joylashtirishga mo'ljallangan yer uchastkalarini dalada o'rganish zaruratini aniqlashni.

Dala izlanishlari jarayonida yer turlari, mavjud foydalanilishi va madaniy-texnik ahvoli bo'yicha ma'lumotlar, uchastkalarining chegaralari va ularning maydonlari aniqlanadi, yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish, tabiatni muhofaza qilishni ta'minlash bo'yicha tadbirlarning tarkibi va hajmi aniqlanadi, mavjud aholi yashash joylarida uy-joy va ishlab chiqarish qurilishi uchun uchastkalarni oldindan tanlash, yangi qishloqlarni ishlab chiqarish markazlarini yoki obyektlarni joylashtirish amalga oshiriladi, eski qishloqlarni qayta tiklash imkoniyatlari, tanlangan uchastkalarining sanitariya-ekologik holati, ularga kelish, suv, elektr energiyasi va aloqa bilan ta'minlash sharoitlari, ko'chirilganlarni joylashtirish uchun yer uchastkalarini berish navbati belgilanadi.

Olingan uchastkalarining chizmasi tayyorlanadi, unda ularning chegaralari, tartib raqamlari va maydonlari, yangi qishloqlarning yoki mavjud qishloqlarda kvartallarning joylashishi; ishlab chiqarish markazlari, yangi qishloqlar, avtomobil yo'llari trassalari, aloqa va elektr tarmog'i chiziqlari ko'rsatiladi, yerlarning mavjud ahvoli va foydalanilishi, ularni yaxshilash bo'yicha tadbirlar va boshqa yerlarni o'rganish natijalari aks ettiriladi.

Uchastkalarni tanlash Yer resurslari Davlat qo'mitasining hududiy organlari, arxitektura va shaharsozlik, migratsiya xizmati, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati organlari va yerdan foydalanuvchilar bilan kelishiladi.

Chizmani ishlashda quyidagi asosiy masalalar yechiladi:

— aholi yashash tizimi va bor yerlarga mos tarzda ko'chiri-

ladiganlarning ishlab chiqarish-x jahk faoliyatlarini tashkil etish aniqlanadi;

— qabul qilingan chegaraviy va opiiimal lchamlami hisobga olgan holda fermcr x jaliklarining soni, ichamiari, jbylashishi va ixtisosligi belgiianadi;

— yangidan yaraiiiayotgar. qishloqiar, mavjud qishloqlardagi ayrim kvartallar yoki shaxsiy uy-joy qurilishiarining rni amqlanadi;

— yerlarni mejioratsiyaiash va keiish y llarini qurish b yicha ishlar hajmi hisoblanadi;

— atrof-muhitni muhofaza qilish bo^yicha tavsiyalar ishlanadi va yer egalari, yerdan foydaianuvchilar uchun majburiy yerdan foydalanish tartibi va shartlari beigilanadi.

Chizmani ishlashda rioya qilish kerak b ladigan asosiy ta-moyillar quyidagilar hisoblanadi:

— mahalliy aholining etnik kehb chiqishini hisobga olish;

— yangi tashkil etilayotgan qishloqlar yoki mavjud qishloqlar chegarasidagi kvartallar uchun iloji boricha ixcham uchastkalarini ajratish;

— tabiiy sharoitlar, noqulay ekologik sharoit va murakkab ijti-moiy vaziyat sababii paydo b ladigan xavfli sharoitiarda aholini joylashtirishga y l q ymasiik;

— tabiiy muhitni muhofaza qihsh valablariga rioya qilish;

— k chirilganlarning mehnati va hayoti uchun qulay sharoit-lar yaratish;

— moddiy va mehnat resurslarini tejash.

K chiriladiganlarni joyiashtirish, fermer x jaliklarini, qishloq x jalik shirkatlarini tashkil etish b yicha optimal yechimni tan-lash bir nech^ yechimlami ishlash va iexnik-iqrisodiy k rsatkich-larni taqqoslash asosida iamalga oshiriadi.

K chiriladiganlarni yer uchastkaiari bilan ta"minlash chizmasi yozma va chizma materiallardan iborat b ladi.

Yozma qismiga chizmani tuzish uehun topshiriq, zarur hisoblangan jadvallar va texnik-iqtisodiy k rsatkichlar, yerlar eksplikatsiyasi, chizmani kelishish va lasdiqlash materiallari bilan tushuntirish xati .kiradi.

Tushuntirish xatida k chir>iadiganlar uchun ajratiladigan yer uchastkalariga, iilarning aholi yashashj va ishlab chiqarish faoliyati uchun yaroqligiga, yerdan foydalanish tartibi va shartlariga mos kelishiga tavsif beriladi, k chirilganlarni joylashtirish, yangi

qishloqlarni yoki kvartallarni tashkil etish, tashkil etiladigan fermer x jaliklarining sonini, lchamlarini va ixtisosliklarini belgilash, hududni muhandislik jihozlash b yicha qabul qilingan loyihaviy yechimlar asoslanadi, zarur hisob-kitoblar va texnik-iqtisodiy k rsatkichlar keltiriladi. hududni tuzish b yicha belgilangan tadbirlarni amalga oshirishga ixtisoslashgan tashkilotlarni jalb etish va ularni moliyalash manbalari harnda k chiriladiganlarni joylashtirish uchun olingan yer uchastkalaridan ularni joylashtirish, vaqtincha foydalanish b yicha tavsiyalar oldinga suriladi.

Yerlar eksplikatsiyasi yer uchastkalarini b yicha tuziladi:

— k chiriladiganlarni joylashtirish uchun tanlab olingan, shu jumladan, birinchi navbatda joylashtirish uchun,]

— fermer x jaliklari uchun beriladigan, shu jumladan, har bir x jalik b yicha;

— yangi qishloqlarni joylashtirish, hamda mavjud aholi yashash joylari shaxsiy uy-joy quilibishi uchun m ljalangan;

— ishlab chiqarish quilibishi uchun m ljalangan;

— zlashtirish uchun m ijallangan.

Chizma materiallar 1:50000 yoki 1:100000 masshtablardagi tuman xaritasini va k chiriladiganlarni joylashtirish uchun olingan yer uchastkalari joylashgan hududlar' uchun qishloq, rmon x jaliklari va boshqa korxonalar yer egaiiklarining (yerdan foj'dalanishlari) 1:10000 yoki 1:25000 masshrablaridagi rejaları.

Reja-xarita materiallarida quyidagilar k rsatiladi:

— yerlardan foydalanishning maxsus huquqiy tartibiga ega hududlar chegaralari;

— k chiriladiganlar uchun olingan yer uchastkalari, shu jumladan, birinchi navbatda egailanadiganlari. fashkil etilayotgan fermer x jaliklari;

— k chiriladiganlar uchun yangidan barpo etila/ligan qishloqlar yoki mavjud aholi yashash joylaridagi k(vartallar, /

— fermer x jaliklarining, qishloq x jalik shirkatlarining x jalik markazlari, chegaralari va maydonlari;

— ayrim uy-joy va ishiab chiqarish quriiishi obyektlari, kelish y llari, aloqa chiziqlari, suv tamaioti raanbalari va boshqa hududni jihozlash bilan bo liq loyihaiash elemenfiari.

Loyihaviy tavsiyalar qabu! qiingan masshtabdagi tuman xaritasida aks ettirilishi mumkin b loigan hollarda, ular ma'lum shartli belgilari bilan k rsatiladi.

Ko'chiriladiganlarni yer uchastkalari bilan ta'minlash chizmasi hududida ko'chirilganlar joylashtiriladigan yer egalari va yerdan foydalanuvchilar, qishloq ma'muriyati, migratsiya, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati, arxitektura va shaharsözlük xizmatlarining hududiy organlari bilan kelishiladi va Yer resurslari Davlat qo'mitasining tuman xizmati tavsiyasi bo'yicha tuman hokimi tomonidan tasdiqlanadi.

Tasdiqlangan chizma ko'chiriladiganlarga yer berish, hamda ularni joylashtirish va ish bilan ta'minlash loyihalarini ishlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Chizmaning materiallari 3 nusxada tayyorlanadi — Yer resurslari Davlat qo'mitasining tuman va viloyat (respublika) xizmatlari organlariga va migratsiya xizmatining hududiy organiga bittadan beriladi.

Yozma va chizma hujjatlarni rasmiylashtirish yer tuzishda qabul qilingan harakatdagi qoidalar va standartlarga mos tarzda olib boriladi.

4. Qayta tashkil qilinadigan qishloq xo'jalik korxonalari hududida yer tuzish ishlari

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga binoan yeri va mulki umumiy yoki umumiy pay mulkchilik turlarida bo'lgan har qanday korxonaga qayta tashkil etilishi mumkin. Xususiylashtirish va qayta tashkil etish maxsus ruxsatnoma talab etadigan yoki bu ishlar ular uchun mumkin bo'lmagan xo'jaliklar bundan mustasno.

Qayta tashkil etilayotgan korxonalar asosida yangilarini yaratishda fermer xo'jaliklari, mazkur korxonani qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror qabul qilinganiga qadar ajralgan boshqa xo'jalik yuritish shakllaridagi qishloq xo'jalik korxonalari ishtirok etishlari mumkin.

Qishloq xo'jalik korxonalarini qayta tashkil etishda yangi yer egaliklarini (yerdan foydalanishlarni) tashkil etish va mavjudlarini tartibga solish xo'jaliklararo yer tuzish loyihalari asosida amalga oshiriladi. Bunday yer tuzishning maqsadi yer egalari va yerdan foydalanishlarning oqilona va turg'un tizimini shakllantirish; yer paylarini birlashtirish uchun sharoitlar yaratish; yerlardan foydalanishni va ularni muhofaza qilishni, ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash; mavjud ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizim-

lar obyektlaridan oqilona foydalanish, kooperatsiyani va xo'jaliklararo aloqalarni rivojlantirish hisoblanadi.

Loyihaning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

— yangi yer mulkchiligi obyektlarini shakllantirish, yerlarni va yer egaliklari, yerdan foydalanishlar huquqlarini aniqlash, ularga aniqlik kiritish, chegaralash;

— qishloq xo'jalik korxonalari hududlaridagi yerlarni har xil maqsadli toifalarga va mulkchilik subyektlariga ajratish;

— mulk payi hisobiga jismoniy va huquqiy shaxslarga beriladigan binolar, qurilishlar, inshootlar va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari ixtiyoriga (balansiga) beriladigan ijtimoiy soha, hamda muhandislik infratizimi obyektlari bilan band yer uchastkalarining chegaralarini va maydonlarini belgilash;

— yerlardan foydalanishning maxsus tartibini va shartlarini belgilash, foydalanilishi cheklangan va boshqa shaxslar huquqlari bilan majburiyatlangan yerlarning joylashgan o'rinlarini va chegaralarini aniqlash;

— xo'jaliklararo ahamiyatga ega, hamda hududni muhandislik jihozlashning ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimlari obyektlarini joylashtirish;

— yerning bahosini aniqlash, yer solig'i va yer uchun ijara haqini belgilash, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning zararlarini va qishloq (o'rmon) xo'jaligi ishlab chiqarishining yerlarini olishdan ko'radigan ziyonlarini qoplash uchun yerlarning soni, sifati va joylashgan o'rinlari to'g'risida axborot tayyorlash;

— yer munosabatlarini tartibga solishning huquqiy va iqtisodiy mexanizmlarini amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlash.

Qayta tashkil etilayotgan korxonada tuziladigan yangi yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni shakllantirish bo'yicha xo'jaliklararo yer tuzish loyihasiga qo'shimcha tarzda quyidagi yer tuzish ishlari kiritilishi mumkin:

— korxonada yer turlarining qayta tashkil etish davridagi aniqlangan eksplikatsiyasi bilan yerlarni inventarizatsiyalash, agar bu ishlar tayyorgarlik ishlarida bajarilishi mumkin bo'lsa;

— yerlarni iqtisodiy baholash va korxonaning yer kadastri xaritasini tuzish;

— qayta tashkil etilayotgan korxonaning xo'jaliklararo yer tuzish loyihasi o'z ichiga quyidagi tarkibiy qismlarni oladi:

1. Hududni xo'jaliklararo qayta tashkil etish va yerlarni qayta taqsimlash.

2. Yerdan foydalanishning huquqiy tartibi va yer munosabatlarini tartibga solish mexanizmi.

3. Yer munosabatlarini tartibga solishning iqtisodiy mexanizmi.

4. X jalikda hududni ichki tashkil etish chizmasini ishlash.

Loyihalash qishloq ma'muriyati ixtiyoriga beriladigan yoki ular ixtiyoridagi, hamda maxsus qayta taqsimlash fondlariga kiritiladigan maydonlarni aniqlashdan boshlanadi. Bunda tomorqa yerlari oichamlari belgilanadi, shaxsiy yordamchi x jaliklarni rivojlantirishning kelajagi aniqlanadi, fuqarolarga qishloq ichida poliz, pichan rish va yaylov uchun ajratiladigan maydonlar qayta hisoblanadi, yer paylari oichamlari aniqlanadi. Zarurat tu ilganda qishloqlarning yangi chegara chiziqlari belgilanadi, maxsus fondlar yerlarining maydonlari va joylashishi zgartiriladi, oldin har xil toifalarga, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga qarashli uchastkalarini almashtirish amalga oshiriadi.

Qishloq x jaligiga moijallangan yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarni tashkil etishda loyihaga quyidagi maiumotlar kiritiladi:

— qayta tashkil qilinadigan korxonalar hududidagi yangi yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning soni va joylashgan rni;

— joylashgan rni va yerlari sifati hisobga olingan yangi jamoa yer egaliklari va yerdan foydalanishlari, hamda fermer x jaliklari maydonlari;

— mulkiy paylar hisobiga binolar imoratlar, inshootlar tagidagi yer uchastkalari mulk qilib (foydalanishga) beriladigan fuqarolar va jamoalar r yxati, bu uchastkalarining joylashgan rinlarini va chegaralarini aniqlash;

— yangi yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning maydonlari va chegaralari;

— shaxsiy yordamchi x jaliklarni kengaytirish va shaxsiy uy-joy qurilishi uchun fuqarolarga berish uchun m lllallanayotgan yer uchastkalarining joylashgan rinlari, maydonlari va chegaralari;

— talab etilmagan yer paylaridan foydalanish b yicha tavsiyalar;

— maxsus foydalanish tartibiga ega va aniq cheklashlar va majburiyatlar k rsatilgan boshqa shaxslar huquqlari bilan majburiyatlangan yerlar maydonlari;

— x jalik markazlarini, yoi tarmo im va boshqa infratizimlar obyektlarini joylashtirish, kichik qishloqlarni joylashtirish b yicha tavsiyalar.

Yangi x jalik tashkilotlarining yer egaiiklari va yerdan foydalanishlari ular egalarning yoki foydalarmvchilarning k pchilik qismi yashaydigan joyning, mahsulotlarni qayta ishlovchi joylarning, asosiy y llarning yoki tashlandiq qishloqlarning yonida ularni qaytadan joylashtiriladi.

Yer egaliklari va yerdan foydalanishlar ixcham, hududni oqilona tashkil etish talablariga rioya qilgan holda, iloji boricha mavjud almashlab ekishlar, dalalar, ishchi uchastkalar, tabiiy va sun'iy t siqlar (daryolar, daryochalar, soylar, kanallar, yoilar, rmon polosalari va boshq.) bilan bo langan holda rejalashtiriladi.

Su oriladigan yerlar butur. almashlab ekish massivlari yoki su orish mashinalari va qurilmalarining mavsumiy unumdorligiga karrali maydonlar tarzida ajratiladi. Zaxi qochiriladigan yerlarni ajratish kollektor-drenaj tarmo ining normal ishchi holati faoliyat k rsatishini ta'minlovchi sharoitlarda amalga oshiriladi.

Yangi yer egaliklari va yerdan foydaianishlarga qishloq x jalik yerlari ichiga kirib qolgan yoki ularga lutash noqishloq x jalik yerlari (daraxtzorlar, butazorlar, y llar, botqoqliklar, suv havzalari) bilan band yerlar ham kiradi.

Fermer x jaliklarini tashkil etish uchun fuqarolarga va boshqa yer egalariga mulk qilib tekinga, ularga tegishii yer paylari hisobiga beriladigan aniq yer uchastkalari maydonlari jamoa a'zolari sonini yer paylari maydoniga k paytirish y li bilan aniqlanadi, keyin yerlarni iqtisodiy baholash ma'lumotiarini hisobga olib, qishloq x jalik yerlarining ayrim konturlaridan yi ib amalga oshiriladi.

Talab etilmagan yer paylari, uiarni qabul qilish istagini bildirgan yer egalarning yer massivlari tarkibiga kiritiladi, bunda ularni talab etish imkoniyati saqlab qolinadi. Keyinchalik yer paylarini talab qilishda hududning tashkii etilishi buzilishiga yoi q ymaslik uchun bu uchastkalar yer egaligining chekka qismlarida ajratib joylashtiriladi.

Noqishloq x jalik yerlarini hamda ijaradagi yerlarni yangi tashkilotlar orasida taqsimlash ularning istaklari, ixtisosliklariga mos tarzda, ularga biriktirilgan yer turlari maydonlariga proporsional qilib, yerlarning sifatini va joylashgan rinlarini hisobga olib bajariladi.

Maxsus foydalanish tartibiga ega va boshqa shaxslar huquqlari bilan majburiyatlangan yerlarnlmg maydonlarmi belgilash, uchastkalarini va chegaralarini joylashtirish tuman navbatchi xari-

dan, su oriladigan yerlarning joylashishidan, sobiq x jalikning ishlab chiqarish b limlarining mavjud ixtisosliklaridan, har biri yangi korxonada z hisob raqamiga, yer payiga ega ishchilarning istaklaridan kelib chiqildi. Korxonada ishlaydigan ishchilarning yer paylari, asosan, qishloq x jalik korxonasiga ijaraga berilgan, bu shartnomada mustahkamlangan.

Nazorat savofSari

1. Hozirgi vaqtda qishloq x jaiik korxonalari va fuqarolarning yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlarini tashkil etishning qanday usuilari mavjud?
2. Maxsus maqsadlarga m ljaNangan fondlar qanday yerlardan va qanday qilib tashkil etiladi?
3. Maxsus maqsadlarga m ljallangan fondlar yerlarining rni qanday belgilanadi?
4. Qanday yerlar ajratilgan maqsadda foydalanilmayotgan, samarasiz foydalanilayotgan, foydalanishdan chiqib qolgan yoki pastroq qimmatdagi yer turlariga tkazilgan yerlarga kiritiladi?
5. Qayta tashkil qilinadigan qishioq x jalik korxonasi yerlarida qanday yer tuzish ishlari tkaziladi?
6. Qishloq x jalik korxonalarini qayta tashkil etishdagi x jaliklararo yer tuzishning mazmuni qanday?

Uchinchib o'lj m.
QISHLOQ X JALIK KORXONALARIDA
ICHKI YER TUZISH

X bob.
X JALIKDA ICHKI YER TUZISHNING
VAZIFALARI VA MAZMUNI

1. X jalikda ichki yer tuzishning mohiyati

Qishloq x jaligi amaliyotida ishlab chiqarishni va hududni tashkil etish masalalarini zaro bo'liq holda yechish x jalikda ichki yer tuzish davomida amalg oshiriladi.

Yer mulkchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan birga oldiniga yerlarni ajratishga, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarni shakllantirishga va b'ishga. ularning chegaralarini mustahkamlashga qaratilgan x jaliklararo yer tuzish rivojlana boshladi. Keyinroq, yirik korxonalar paydo bo'lishi bilan x jalikda ichki yer tuzish zarurati tug'ildi. Yirik yer egaliklari ayrim hududiy ishlab chiqarish, x jalik b'liklariga b'linar edi. Ularni Rossiyada XIX asrda va XX asrning boshida ekonomiyalar, fermalar, folvarklar deb atashdi. Yer fuzish jarayonida hududni qishloq x jaligini yuritish zaruratlariga moslash: qishloqlarni joylashtirish; y'li tarmoqlarini rejiashtirish; maydonlarni yer turlariga (haydalma yerlar, bo'liqlar, pichanzorlar va yaylovlar), yer turlarini — almashlab ekishlar va dalalarga, dalalarni — foydalaniladigan uchastkalarga b'lish; joylarning suv rejimini tartibga solish, suv bilan ta'minlash va melioratsiya masalalari yechilar edi.

X jalikda ichki yer tuzish b'yicha ishlarning keyingi rivojlanishi yirik qishloq x jalik korxonalari — kolxozlar va sovxozlarni tashkil etish bilan bog'liq bo'ldi. O'tgan asrning 20-yillari oxirida qishloq x jaligidagi yoppasiga kollektivlashtirish va yangi tashkil etilgan qishloq x jalik korxonalarida yer tuzish zamnati sababli "x jalikda ichki yer tuzish" atamasi yer tuzishning maxsus va quv adabiyotlariga mustahkam kira boshladi. Birinchi bosqich-

larda x jalikda ichki yer tuzish, asosari.. haydalma yerlar mas-sivlarini ajratish va ularni aimashlab ekish daiaiariga, brigada uchastkalariga b lishdan iborai b idi. KeyinchaJik uning asosida aholi yashash joylarini, ishlab chiqarish rmarkazlarini, fermalarni, y llarni, suv inshootlarini, daraxtzoriarni. pichanzorlar va yaylovlarni joylashtirish boshlandi.

X jalikda ichki yer tuzishda ilniiy asosiangan, usiz ishlab chiqarishni va iududni oqilona tashkil etib b lmaydigan loyiha yotadi. U yer egalari va yerdan iby dalanuvchilaming iqtisodiy manfaatlarini maksima! qondirishga y naitirilgan va yerlardan yuqori samarali foydalanish va uni oqilona tashkii etishga qaratilgan.

X jalikda icliki yer tuzish ishiab ebiqarishni, mehnatni va qishioq x jalik korxonalarini noshqarishni oqilona tashkil etish, x jalik yuritish, dehqonchilik, qishloq x jaiik ekinlarini yetishtirish texnologiyaian. inashinalarning il or tizimlarini q llash uchun hududiy asos b lib xi/mat qiladi, bu esa ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradoriigini oshirish sharti sifatida xizmat qiladi. Bunda yerlardan foydaianish fartibi va sharoitlariga ri- oya qilinadi, tuproqlar unumctorligining qayta tiklanishi, saqla- nishi va tabiiy landshaftlarning yaxshilanishi ta'minlanadi.

X jaiikda ichki yer tuzishning asosiy maqsadi yerlardan va u bilan bo liq boshqa ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foy- daianishni, ularnr niuhoiaza qiiishni va yaxshilashni tashkil etish, uning tabiatni muhofaza qilishga qaratilganligini va qishloq x jaligi ishiab chiqarishining maksimai iqtisodiy samaradorligini ta'minlash hisoblanadi

Shu sababli, qishloq x jaiik korxonaiarida ichki yer tuzishda, bir tomondan, qishloq x jalik ishlab chiqarishini, uning yer uchastkalari sifatmi va joylashgan riniarini hisobga olgan holda hududiy tashkil etish va joylashfirish aniaiga oshiriladi, ikkinchi tomondan esa x jalik yeriaridan rbvdalanish, uiarni muhofaza qilish va samaraclorligmi oshirish. har *bk* ver b lagi hududini tuzish b yicha tadbirlar tizimi beigilan^di.

Shunday qiiib, x jaiikda ichki yer tuzish — bu aniq qishloq x jalik korxonalarida yerlardan va ular bilan bo liq ishlab chiqarish vositaiaridan oqiiona foydaianishii? va ularni muh faza qilishni tashkil etishning ijriinoiy-iqtisodiy jarayoni b iib, z ichiga ishlab chiqarishni v< hududm tashk.il etish b yicha ioyiha asosida amalga oshiriSadigan tadbirlar *iminim* oiadi.

X jalikda ichki yer tuzishning asosiy va ifalari quyidagilar hisoblanadi:

— x jaiik yerining har bir b iagi vazifasini uning agroekologik xususiyatlari va joylashgan miga, ishlab chiqarish kuchlarining zafnonaviy rivojlanish darajasiga, ilmiy-texnik jarayon yutuqlariga, qishioq x jaiik ekinlarining yuqori hosildorligini va yer turlarining yuqori mahsuldorligini, tuproqlar unumdorligining oshishini va ularning buziHsh jarayonlari t htatishini ta'minlovchi yer munosabatlariga mos tarzda foydalanishni oqilona tashkil etish va uni muhotaza qilishni aniqlash;

— x jalikda ishlab chiqarishning asosiy elementlari va sharoitlari: yer, ishcin kuchi, ishUtb chiqarish vositalari, ularning zaro bo lanishi orasidagi son va sifat iihatdan mutanosiblikni, balanslanganlikni ta'minlash;

— belgilangan ishlab chiqansh dasturinj maksimal samaradorlik bilan bajarish, mustahkam ozuqa b:r/.asini yaratish, kapital yuklamalar, mehnat resursiari, pui-nioddiy vositalar samaradorligini oshirish, umuman korxonona qishioq x jalik ishlab chiqarishining raqobatbardoshligi va reniabeililigini yaxshilash imkonini beradigan yerning unumdorlik va huduciy xususiyatlarini, x jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlarini, yer egalikiari va yerdan foydalanishlarning ayrim qisrUarining tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda, qishloq x jaitgi ishiab chiqarishining tarmoqlari tarkibini, lchamlari va joylashishini belgilash;

— dehqonchilik madaniyatini k tarishga, qishloq x jalik texnikasidan yuqori unumh foydalanishga, x jalik yuritishning il or tizimlarini, ekinlarni yetishtiiish texnoologiyatarini, mehnatni ilmiy tashkil etish va qishloq x jalik ishiab chiqarishini boshqarishni joriy etishga, dehqonchilikda ishchi iarayonlarni t ri amalga oshirishga yordam beruvciiii tashkiii-y-hududiy sharoitlar yaratish;

— yerlarni melioratsiyaiash, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatda ekologik muvozanatni saqlash, madaniy landshaftlar yaratish b yicha tadbirlar majmuini ishiab chiqish va joriy etish;

— har bir yer b lagirting maydonim, sifatini va joylashgan rnini hisobga olib, x jaiikda ichki yev munosabatlarini, ichki rejalash va boshqarishni, boshqa niasaialaini yechishni taitibga solish uchun zarur yer baholash me•"yorlari tlzimini ishlab chiqish.

X jaUkda ichki yer tuzishning maqsadi va vazifalari uning mazmunini va loyihani ishlash tartibiai aniqlaydi.

2. Loyihaning mazmuni

X jalikda ichki yer tuzish loyihasi aniq qishloq x jalik korxonasida yerlardan va ular bilan bogliq ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalanishni va ularni muhofaza qilishni tashkil etish b yicha hujjatlar (hisob-kitoblar, chizmalar) t plamidani iborat b ladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasining tarkibi va mazmuni tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, yer egaSiklari va yerdan foydalanishlar shakllari, hududning tashkil etilish va oldin ishlangan loyiha yechimlarining zlashtirilish darajasidan kelib chiqib aniqlanadi. Biroq barcha vaziyatlarda ham x jalikda ichki yer tuzishda loyihaning tarkibiy qismiari va elementlaridan kelib chiqib aniqlanadigan loyihaviy masa!a!arning t la r yxati k rib chiqilishi kerak. Loyihaning tarkibiy qismlari va elementlari r yxati qishloq x jalik korxonasi ishlab chiqarishi va hududining hamda x jalikning ayrim darajalari va tarkibihing zaro aloqalarini hisobga olishi kerak.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasining tarkibiy qismlarini belgilashda quyidagi qoidalardan kelib chiqish kerak.

Agar har bir qishloq x jalik korxonasida ishlab chiqarish jarayonini (tizimini) bosqichlarga (tarkibiy tashkil etuvchilar, darajalar, ichki tizimlar) b isak., u ishlab chiqarish tarmoqlari va ayrim ishlab chiqarish jarayonlaridan iborat b ladi.

Ijtimoiy zarur mahsulotni ishlab chiqarish vaqti qishloq x jalik korxonasida takror ishlab chiqarish vaqti (davri) bilan mos tushadi va z ichiga uning barcha bosqich'arin; (ishlab chiqarishning zi, taqsimot, ayirboshlash, iste'mol) oladi. ishiab chiqarish tarmoqlari faoliyati natijasida mahsulot yaratiladi, uni ishlab chiqarish vaqti tayyor mahsulot olish uchun zarurtarmoqlarning ish davri bilan mos keladi. Ayrim ishlab chiqarish jarayonlarini bajarish aniq mahsulot ishlab chiqarish bilan bo langan va qishloq x jaligining xususiyatlaridan kelib chiqadi. unda ishiab chiqarish jarayonlari va bevosita mehnat bir-biriga t ri kelmaydi.

Ishlab chiqarishning har bir bosqichiga zining yer — x jalik tuzilish shakli mos keladi: umuman ishlab chiqarishga — x jalik yer egaligi; tarmoqlar yoki uiar yi mdisiga '— ishlab chiqarish boiimining yer massivi yoki aimashlab ekish massivi; ayrim ishlab chiqarish jarayoniga yoki ular garuhiga —• dala, ishchi (su orish) uchastkasi va sh. . (5-jadval).

5-jadval

Ishlab chiqarish bosqichlari	Ishlab chiqarishning maqsadi	Ishlab chiqarish vaqti	Hududni tashkil etish shakli	Yerning asosiy vazifasi	Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasining qismi
To'la (umuman) ishlab chiqarish	Ijtimoiy zarur mahsulotni ishlab chiqarish	Takror ishlab chiqarish davri (ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste'moi)	Yer egaligi, yerdan foydalanish, ishlab chiqarish bo'limi yer massivi	Poydevor, operatsion-kenglik, asos	Ishlab chiqarish bo'limlarini va xo'jalik markazlarini joylashtirish. Xo'jalikda ichki magistratral yo'llarni, suv xo'jaligi va boshqa umumxo'jalik ahamiyatiga ega muhandislik inshootlarini va obyektlarini joylashtirish
Xo'jalik tarmoqlari	Xo'jalik tarmoqlarida (dehqonchilik, bog'dorchilik va boshq.) tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish	Tarmoqning ishchi davri (ishlab chiqarishning o'z davri)	Almashlab ekish, yaylov almashish, pichanzoralmashish, bog', brigada uchastkasi	Asosiy ishlab chiqarish vositasi (bir vaqtning o'zida mehnat quroli va predmeti)	Yer turlarini va almashlab ekishni tashkil etish
Ayrim ishlab chiqarish operatsiyasi	Ishlab chiqarish operatsiyasini bajarish	Operatsiya uchun ishchi vaqt (mehnat jamiyoni)	Dala, ishchi uchastkasi, pichanzoralmashish, mollarni navbat bilan boqish uchastkalari	Mehnat predmeti	Almashlab ekish hududini tuzish. Bog'-uzumzorlar hududini tuzish. Yaylovlar hududini tuzish. Pichanzorlar hududini tuzish

**Qishloq xo'jalik korxonasida xo'jalikda ichki yer tuzish
loyihasining tarkibiy qismlari va elementlari**

Tarkibiy qismlar	Elementlar
1	2
1. Ishlab chiqarish bo'limlari va xo'jalik markazlarini joylashtirish	1.1. Xo'jalikning tashkiliy ishlab chiqarish tuzilishini, ishlab chiqarish bo'limlari tarkibini, sonini va o'lchamlarini belgilash 1.2. Xo'jalik markazlarini joylashtirish 1.3. Ishlab chiqarish bo'limlari yer massivlarini joylashtirish
2. Xo'jalikda ichki magistral yo'llarni, suv xo'jaligi va boshqa umumxo'jalik ahamiyatiga ega muhandislik inshootlari va obyektlarini joylashtirish	2.1. Xo'jalikda ichki magistral yo'llarni joylashtirish 2.2. Suv xo'jaligi va boshqa umumxo'jalik ahamiyatiga ega muhandislik inshootlari va obyektlarini joylashtirish

1	2
3. Yer turlarini va almashlab ekishlarni tashkil etish	<p>3.1. Yer turlarining tarkibini va nisbatini (tuzilishini), ulardan foydalanish tartibi va sharoitlarini belgilash</p> <p>3.2. Yer turlarini transformatsiyalash, yaxshilash va joylashtirish</p> <p>3.3. Almashlab ekish tizimini tashkil etish (almashlab ekishlarning tiplari, turlari, soni, o'lchamlarini belgilash va ularni joylashtirish)</p>
4. Almashlab ekishlar hududlarini tashkil etish	<p>4.1. Almashlab ekish dalalarini va ishchi (sug'orish) uchastkalarini joylashtirish</p> <p>4.2. Iyota daraxtlarini joylashtirish</p> <p>4.3. Dala yo'llarini joylashtirish</p> <p>4.4. Dala shiyponlarini va dala suv ta'minoti manbalarini joylashtirish</p> <p>4.5. Brigada uchastkalarini joylashtirish</p>
5. Meva-rezavor daraxtzorlari hududlarini tashkil etish	<p>5.1. Mevali daraxtzorlar turlari va navlarini joylashtirish</p> <p>5.2. Kvartallar va brigada uchastkalarini (uzumzorlarda — kataklarni) joylashtirish</p> <p>5.3. Yordamchi xo'jalik markazlarini joylashtirish</p> <p>5.4. Yo'l tarmog'ini joylashtirish</p> <p>5.5. Iyota daraxtlari polosalarini joylashtirish</p> <p>5.6. Suv inshootlarini va sug'orish tarmog'ini joylashtirish</p> <p>5.7. Rezavorzorlar hududini tashkil etish</p> <p>5.8. Meva va uzum ko'chatxonalarini joylashtirish va ularning hududini tashkil etish</p>
6. Yaylovlar hududini tashkil etish	<p>6.1. Yaylovlarni chorvachilik fermalariga birlashtirish</p> <p>6.2. Yaylov almashishlarini tashkil etish</p> <p>6.3. Poda va otarlar uchastkalarini joylashtirish</p> <p>6.4. Navbat bilan mol boqiladigan uchastkalarini joylashtirish</p> <p>6.5. Yozgi lagerlarni joylashtirish</p> <p>6.6. Suv manbafari va mollarni sug'orish joylarini joylashtirish</p> <p>6.7. Mollar haydaladigan yo'llarni joylashtirish</p>
7. Pichanzorlar hududini tashkil etish	<p>7.1. Pichanzor almashishni tashkil etish, pichanzor almashish va brigada uchastkalarini joylashtirish</p> <p>7.2. Dala shiyponlarini joylashtirish</p> <p>7.3. Yo'l tarmog'ini joylashtirish</p> <p>7.4. Suv manbalarini joylashtirish</p>

5-jadvaldan k rinib turibdiki, yer t la (umuman) ishlab chiqarish uchun kenglik, operatsion ba/is sifatida, x jaiik tarmoqlari uchun asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida, ayrim ishlab chiqarish operatsiyalari uchun esa mehnat predmeti sifatida xizmat qiladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasi yettita tarkibiy qism va 32 elementdan iborat (6-jadvalga qaraisin).

I. Ishlab chiqarish b limlarini va x jalik markazlarini joylashtirish. Loyihaning bu qismida x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi, ishlab chiqarish b limlarining tarkibi, soni va lchamlari belgilanadi, x jalik markazlarining vazifalari aniqlanadi, chorvachilik fermalari joylashtiriladi. x jalikning ichki hududiy ishlab chiqarish b limlarining (b limlar, ishlab chiqarish uchastkalari, sexlar, kompleks brigadalar) maydonlari, chegaralari va joylashishi aniqlanadi. Bu masahflarning t g'ri yechiishi ishlab chiqarish qurilishiga, hududni muhandislik jihczlashga sarflanadigan kapital xarajatlarning kamayishiga, hamda ma'muriy-boshqaruv hodimlarining ish haqi, amortizatsiya va ekspluatatsiya sarflari, transport xarajatlari bilan bo liq ishlab chiqarishning yillik xarajatlarining kamayishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

II. X jalikda ichki magistral y llaml, suv x jaligi va boshqa umumx jalik ahamiyatiga ega muhandislik inshootlarini va obyektlarini joylashtirish. Nazariy jihatdan bu qism — loyihaning birinchi qismi elementidir, sababi, butun x jalik infratizimi masalalarini yechadi, ammo yechiladigan masalalarning ahamiyatini va ularning yer turlarini va almashlab ekishlami tashkil etish bilan zaro bo liqligini hisobga oigan holda, ular mustaqil tarkibiy qism qilib b linadi.

X jalikning y l tarmo i — ishlab chiqarishni va hududni oqilona tashkil etishning asosiy shartidir. sababi, u aholi yashash joylari, ishlab chiqarish markazlari va x jalik yer turlari orasidagi transport aloqalarini yaxshilashga, odamlarni va yuklarni tashish xarajatlarini kamaytirishga, mahsulot tannarxini pasaytirishga yordam beradi. Bu boshqa, ularsiz ishlab chiqarishni amalga oshirish mumkin b lmagan ishlab chiqarish infratizimi obyektlariga (suv bilan ta'minlash tizimi, elektr ta'minoti, aloqa) ham taalluqlidir.

III. Yer turlarini va alinashlab ektsh^arni tashkil etish. Loyihaning bu qismi yerning ishlab chiqarish Junumdorlik, namlanish, eroziyaga uchrash, madaniylashish daraja ,i) va hududiy (joylashgan rni, shakli, x jaiik markazlaridan uzoqligi) xusus-

yatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Yer turlarining iqtisodiy va ekologik balanslangan tarkibi belgilanadi, chegaralar aniqlanadi va maxsus tabiatni muhofaza qiiish, rekreatsion va q riqxona rejimidagi hududlardan foydalanish tizimi • loyihalana- di, yer turlarini transformatsiyalash masalalari yechiladi; meliorat- siya va tabiatni muhofaza qiiish tadbiriari ishlanadi, tadbirlarni amalga oshirishning ustuvor y nalishlari, hajmlari, qiymati, samaradorligi va navbatlari aniqlanadi.

Almashlab ekishlar tizimini tashkil etish hamma vaqt ham x jalikda ichki yer tuzishning asosi hisoblangan, sababi, haydal- ma yerlar eng qimmatbaho qish).oq x jalik yerlari hisoblanadi va k plab turdagi oziq-ovqat, iexnika va yem-xashak ekinlarini stirish uchun m ljallanadi. Loyihani tuzishda almashlab ekish- larning tiplari, turlari, soni, khamlari va joylashishi belgilanadi.

IV. Almashlab ekishlar hududiui tashkil etish. X jalikda ichki yer tuzishda nafaqat x jalikda yer turlarining eng yaxshi tarkibini va maydonini aniqliash, ularni yanada yaxshilash b yicha tadbir- larni ishlash, balki har bir almashlab ekisb, qishloq x jalik yeri, ulardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish maqsadida yer uchastkasining hududini ichki tuzish aharniyatga ega. Loyihaning bu tarkibiy qismida almashiab ekish dalalari va su orish (ishchi) uchastkalarini, ihota daraxtlari poiosalarini, y llarni, dala shiy- ponlarini, brigada uchastkalarini va dala suv ta'minoti manbalarini joylashtirish belgilanadt

V. Meva-rezavor daraxtlari hududlarird tashkil etish Bunda meva-rezavor daraxtlarining turlari va navlarini, kvartallarni, briga- da uchastkalarini, kataklarni, yordamcbi h jalik markazlarini, hi- moya rmon polosalarini, suv inshootlarini va su orish tarmo ini joylashtirish, hamda rezavorlar, meva va rezavor k chatxonalarini joylashtirish va hududlanni tuzish masalalari k riladi. Bo lar, uzumzorlar, rezavorzorlar va meva k chatxonalarini hududlarini tashkil etish mahsuloi ishiab chiqarishoing k payishiga yor- damlashadi, daraxtzorlarni yaratish uchun qilinadigan kapital xara- jatlar samaradorligini oshiradi, ularga qarash va ishlov berish, hosil- ni yi ib olish uchun qilinadigan xarajadarni kamaytiradi.

VI. Yaylovlar hududini tashkil etish. Yaylovlar hududini tash- kil etishda ularni chorvachiik majmualariga, fermaiariga, mollar podalariga birliktirish araalga oshiriladi, yaylov almashishlar tashkil etiladi, poda va suruv uchaskaiar?., navbat blian tlatiladigan

uchastkalar, yozgi lagerlar, suv manbalari va suv orish joylari, polda yillari joylashtiriladi. Tabiiy yaylovlar hududlarini tashkil etish, ulardan foydalanishni yaxshilash, yaylov almashishlarni joriy etish, navbat bilan tashkil etiladigan maydonlarda mollarni oqilona boqish, hayvonlarni yaylovga fermaga haydash masofasini va vaqtini qisqartirish hisobiga samaradorligini oshirishga yordam qiladi. Suv oriladigan madaniy yaylovlar hududini tashkil etishda suv manbasi, suv orish usullari va sh. k. tashkil etishdagi masalalar yechiladi.

VII. Pichanzorlar hududini tashkil etish. Pichanzorlar ma'lum mehnat jamoalariga (brigadalarga) birlashtiriladi, pichanzor almashishlar belgilanadi, pichanzor va brigada uchastkalarini, dala shiypolarini, yillik tarmoqlarini, suv manbalarini joylashtiriladi. Pichanzorlar maydonlarini oqilona tashkil etish ularning mahsuldorligini oshirishga, tarmoqlarning yaxshilanishiga, texnikadan yuqori unum bilan foydalanishga, mehnatni tashkil etishga yordam beradi.

Loyihaning har bir tarkibiy qismiga zamonaviy aniq qilingan maqsadiga va zarur bo'lgan masalalariga ega loyihaviy vazifalar xosdir; uning har bir elementini loyihaga rejalarda grafik tarzda kiritish yoki joyda mahkamlash mumkin. Loyihaning tarkibiy qismlari mazmuni ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning ma'lum bosqichiga (darajasiga) mos tushadi.

Butun xalqda ichki yer tuzish loyahasini ishlab chiqarish kompleks vazifa bo'lib, umumiylikdan xususiylikka asta-sekin o'tish va keyinchalik oldingi loyihaviy yechimlarga aniqlik kiritish yillari bilan amalga oshiriladi.

Shuni esdan chiqarish kerakki, xalqda ichki yer tuzish loyahasining qismlari mas'uliyati va iqtisodiy ahamiyati bo'yicha bir xil emas. Yana shuni hisobga olish kerakki, loyihaviy vazifalar va loyihaning tarkibiy qismlari har xil tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda bir-birlaridan farq qiladi.

Loyihaning katta xalqlar uchun eng ahamiyatli qismi ishlab chiqarish bo'limlarini va xalq markazlarini joylashtirish hisoblanadi. U xalqning ichki ixtisoslashishini, tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini, xalqda ichki yer munosabatlarini aniqlaydi, yer tuzilayotgan xalqning barcha tarmoqlari rivojlanishiga va samarali faoliyat kiritishiga, yerlardan foydalanishga, ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqarishni tashkil etishga katta ta'sir kiritadi.

Loyihaning juda ahamiyatli qismi yer turlarini va almashlab ekishni tashkil etish hisoblanadi, sababi, qishloq x jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi sishini ta'minlovchi yerdan oqilona foydalanisii va uni muhofaza qilish, tuproqlar unumdorligini kengaytirilgan qayta isklash tizimi — har qanday korxonaning raqobatbardoshligi garovidir.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasining tarkibi va mazmuni quyidagi omillarga bo'liq:

- x jalikning turi va lchamlari;
- ixtisosiik va boshqa iqtisodiy sharoitlar;
- hududning tabiiy xususiyatlari.

Yirik qishloq x jalik korxonaiari (davlat x jaliklari, hissadorlik jamiyatlari, jamoa x jaliklari, qishloq x jalik shirkatlari va boshq.), asosan, k p tarmoqli hisoblanadi, yer surlarining katta maydonlariga va har xii tarkibiga ega boladi va x jalikda ichki yer tuzish loyihasini t la dasturda ishlashni taiab etadi.

Fermer (dehqon) x jaiikrida, kichik korxonaiarda x jalikda ichki yer tuzish loyihasi soddarok b lishi va asosan yer turlarini, almashlab ekishni tashkii etish va ular hududlarini tuzish masalalarini yechishi mumkin.

Agrosanoat majmualari yoki sanoat ishlab chiqarishining (qand, vino, spirt, kraxmal va boshq.) xomashyo mintaqasi tarkibiga kiruvchi x jaiiklar, asosan, yuqori ixtisoslashgan b ladi, shu sababli bunday korxonalarda x ialikda ichki yer tuzishda, ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, yer turlarini i ri tashkil etish, daraxtlarni ekish, maxsus ahnashlab ekishlarni joriy etish va zlashtirish, dehqonchiik madaniyatini oshirish y li bilan yetakli tarmoqiarni rivq!antirish uchun eng yaxshi tashkiliy-hududiy sharoit yaraliladi.

Chorvachilik mahsulotlari i yetishtirishga ixtisoslashgan qishloq x jalik korxonalarida x jalikda ichki yer tuzishda mustahkam ozuqa bazasini yaratishga, yuqori untirli mashinalarni, ishlab chiqarishda ozuqalarni tayyorlash va saqlashning ii or texnologiyalarini q llashga. qayta ishlovchi sanoat chiqindilaridan oqilona foydalanishga sharoitlar yaratishga alohida e'tibor beriladi.

Yirik chorvachilik majmuaiari bor x jaliklarda loyihaning asosiy mazmuni yer turlari va almashlab ekishlarni oqilona tashkil etish va ular hududlarini tuzishdan, dehqonchilik su orish dalalarini (oqava suviari bilan su oriladigan) joylashtirishdan, ozuqa olinadigan yer turlarini yaxshilashdan iborat boladi.

Tuproqlarning suv eroziyasi va shasnol defiyatsiyasi kuzatiladigan mintaqalarda x jalikda ichki yer tuzish loyihasi eroziyaga qarshi xarakterga ega boiadi; katta meliorativ resurslarga ega mintaqalarda atrof-muhitda salbiy ekologik zgarishlar keltirib chiqarmaydigan yer tuzish, meioratsiya va madaniy-texnik tadbirlarni bo lash k zda tutiladi; yer turlari tarkib topgan mintaqalarda ulardan foydalanish haydaima yerlaroling, samaradorligini oshirishga yordam qiladi.

3. Loyihani ishtesh tartibi va sisullari

X jalikda ichki yer tuzishni qishloq x jalik korxonalariga birliktirilgan, jamoa, dehqon x jaliklari, birlashmalar yerlarida va yerga va boshqa ishlab chiqansh vositalariga boigan mulkchilik turlaridan qafiy nazar boshqa qishloq x jaligi bilan shu ullanuvchi korxonalar mulkchiligida, uzoq muddatii foydaianishda boigan yerlarni ham q shib tkaziladi.

Qishloq x jalik korxonalarida x jalikda iehki yer tuzish tuman yer tuzish chizmalari biian yagona texnologik bo iqlikda tkaziladi. Zarur hollarda undan oldin yangi yer egaliklarini va yerdan foydalanishlami tashkil etish va mavjudlarini tartibga solish bilan bogiiq x jaliklararo yer tuzish tkaziladi. X jaliklararo aloqalarni, kooperatsiyam, agrosanoat integratsiyasini rivojlantirish uchun x jaliklarda ichki yer tuzish zaro yagona ishlab chiqarish vazifalari yoki sikllari bilan bogiangan barcha qishloq x jalik korxonalarida bir vaqtda tkazilishi mumkin.

X jalikda ichki yer tuzish ioyihasi sifatli, yerning relefi tushirilgan reja-xarita materialids, oldingi yer tuzish, yerlnrni x jalikda ichki baholash, tuproq, geobotanika, agrokimyo va boshqa turdagi izlanishlar va qidiruvlar materialilandan fbydalanib tuziladi. Bunday materiallar y q b lsa, loyihani tuzishgacha zarur izlanish va qidiruviar tkaziladi yoki bor maiumotlar tuzatiladi.

Loyiha oldi ishlari (tuman yer tuzish, yerlarni qayta taqsimlash, yoi tarmo ini joylashtirish chizmaiari, texnik-iqtisodiy asosla,h va hisob-kitoblar va boshq.) x jaliklararo yer tuzish, melic asiya, agro rmon melioratsiyasi, qishioq aholi yashash joylarini rejalash va qurish maiumotlaridan, yerlarni qishloq mainuriyati ixtiyoriga berish va boshq. materiallaridan ham tbydahniladi

X jalikda ichki yer tuzish loyihagini ishlay uchun plan-xarita materiallarining masshtabi yer egaliklari va yerdan foydalanishlar

oichamlariga, shakliga, yer turlarining boiaklarga boiinishiga va bir-birlaridan ajralishiga, konturliligiga, relefnig murakkabligiga, yerlarning meliorativ ahvoliga va ulardan foydalanishning intensivligiga bogiiq boiadi. Mamlakat mintaqalari b yichaf har xil masshtabdagi — 1:10000 dan 1:50000 gacha, rejalaridan foydalaniladi.

Su orma dehqonchilik, intensiv bo dorchilik va uzumchilik hududlarida yirik 1:5000 va 1:10000 masshtablardagi rejalaridan foydalaniladi; yer turlarining mayda konturliligi sharoitida — asosan, 1:10000; katta haydalma yer massivlariga ega choi mintaqalarida va jamoa x jaliklarida — 1:25000; sahro va yarim sahro mintaqalaridagi chorvachilik x jaliklarida — 1:50000 masshtabli rejalaridan foydalaniladi.

Loyihalashning boshida yechish zarur boigan ahamiyatli masala hisoblangan (loyihaviy m ijallangan) davrni aniqlash hisoblanadi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihalari ikki muddatga ishlanadi: hisoblangan, x jalikning loyihada k zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish b yicha real imkoniyatlardan kelib chiqadigan va bashoratlangan (istiqboldagi), bu davrda x jalik yerlarining potensial mahsuldorligidan iloji boricha maksimal foydalanish, qishloq x jaiik foydalanishiga yerlarni tortish b yicha choralar nazarda tutiladi.

Hisoblangan (loyihada m ljallangan) davr — unda x jalikda ichki yer tuzish loyihasida k zlangan barcha yechimlar amalga oshirilgan boiishi kerak va uning oxirida qishloq x jalik korxonasi loyihada belgilangan rivojlanishning va yerdan foydalanishning texnik-iqtisodiy k rsatkichlariga chiqishi zarur.

Chegaralarga ega loyiha elementlari (almashlab ekish dalalari, ishchi uchastkalar, brigadalar yer massivlari, dala y llari va boshq.) loyihani amalga oshirishning birinchi yilidayoq zlashtirishini hisobga olib, almashlab ekishlar — ularning rotatsiyasi davrida, yaylov va pichanzorlar — toiaqonli sun'iy tlar qatiamining yaratilishi davrida, daraxtzorlar — mevalash davrining boshlanishigacha boigan davrda zlashtiriladi, loyihada bu davr rtacha besh yilga teng deb qabul qilinadi.

Bashoratlash (istiqbol) davri, asosan, 15 yilga teng.

Loyihaning asosiy k rsatkichlari zlashtirishning birinchi yiliga, hisoblangan (loyihaviy) va istiqboldagi davrlarga keltiriladi.

X jalikda ichk< yer tuzish loyihagini ishlashning ikkita asosiy yoi mavjud:

— an'anaviy, berilgan nazorat sonlaridan kelib chiqib, hududiy tashkil etishni texnik-iqtisodiy asoslash tamoyili b yicha amalga oshiriladigan;

— resursli, x jalik yerlarining potensial mahsuldorligini, uning mehnat va pul-moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini hisobga oluvchi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida k p foydalaniladigan an'anaviy usulda, x jalikka qishloq x jaiik mahsulotlarini ishlab chiqarish rejasi (davlat buyurtmasi, nazorat sonlari) tushiriladi. Bunda x jalikda ichki yer tuzish loyihasiga rejani yerga "bogiash" imkonini beradigan asbob sifatida qaraladi.

Bunday vaziyatda loyihalash usuli agroiqtisodiy hisob-kitoblarni zaro kelishtirilgan holda tkazishdan va loyihaviy yer tuzish masalalarini loyihaning tarkibiy qismlari va elementlari b yicha yechishdan iborat b ladi (15-rasm).

Loyihaviy masalalarni yechishning taxminiy tartibi quyidagidek:

1. Ishlab chiqarish boiimlari va markazlarining, ozuqa olinadigan yerlarning k zlanayotgan soni, lchamlari va joylashishi, xodimlarning rejalashtirilgan yashash joylari asosida berilgan mollarning bosh sonini ishlab chiqarish b limlari va fermalar b yicha, ularning optimal lchamlariga yaqin qilib taqsimlash amalga oshiriladi.

2. X jalikning ishlab chiqarish b limlari (b limlar, ishlab chiqarish uchastkalari, brigadalar) va fermalari b yicha chorva mollarining ozuqaga boigan talabi, yashil konveyer, haydalma yerlarda ekiladigan ozuqa ekinlari maydoni hivoblanadi. Bunda yashil konveyer chizmasini tuzishda yerlarning imnsformatsiyalanishini, aniqlangan ozuqa olinadigan yerlarning ioyihaviy maydoni hisobga olinadi.

3. Loyihada aniqlangan yerlarning iarkibi va maydonlari, ularni transformatsiyalash va yaxshilash asosida haydalma yerlarining barcha uchastkaiari maydon- va joylashishi belgilanadi. Ozuqa ekinlarining oldin hisoblangan maydonlarini, donli, boshqa oziq-ovqat va texnika ekiniari maydonlarining rejalashtirilgan tarkibini, ularning almashish tartibini, hududnmg labiuy xususiyatlarini va aholi tizirini hisobga olib, x jalikda almashlab ekish tizimi loyihalanadi.

4. Almashlab ekishlar, meva-rezavor daraxtzorlari va ozuqa olinadigan yerlar hududlarida ichki yer tuzish amalga oshiriladi.

5. X jalikning barcha maydonlarini, dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni va taqsimlashni, ozuqa balansini hisoblash uchun asos b lib xizmat qiladigan yer turlarining loyihaviy eksplikatsiyasi tuziladi.

6. Loyihaning samaradorligini, asosiy va aylanma fondlarga, mehnat resurslariga. kapital yuklamalarga b lgan talabni hisoblash amalga oshiriladi, loyihani amalga oshirish rejasi tuziladi.

An'anaviy usulda tuzilgan x jalikda ichki yer tuzish loyihasi x jalikning ishlab chiqarish dasturini texnik-iqtisodiy asoslashdan iborat b ladi. Bu dastur faqat kerakli resurslar (kapital yuklamalar, mehnat resurslari, texnika, ma'danli itlar va boshq.) jalb qilingandan keyin bajarilishi mumkin. Aynan shu bilan bunday loyihadagi k plab tadbirlaming (yerlarni transformatsiyalash, ishlab chiqarish, suv x jaligi, y l qurilishlari, tuproqlarni melioratsiyalash, daraxtzorlarni barpo etish va boshq.) chizma darajasida ishlanishini tushuntirish mumkin. Bunday loyiha faqat u zarur resurslar bilan ta'minlangandagina amalga oshirilishi mumkin.

Loyihalashning an'anaviy usuli davlat qishloq x jalik korxonalarida, uru chilik, elita, naslchilik, quv-tajriba x jaliklarida, sanoat korxonalarining yordamchi x jaliklarida, ya'ni ishlab chiqarishning nazorat sonlarini davlatdan oladigan va bu sonlardan kelib chiqadigan pul-moddiy, mehnat va boshqa resurslarni ham davlat yoki boshqa buyurtmachi tomonidan oladigan x jaliklarda ichki yer tuzish loyihasini ishlashda foydalanilishi mumkin. Mazkur usul yerlar zlashtirilayotgan, aholi k chirilayotgan tumanlarda ham keng q llanilishi mumkin.

Toia mustaqillikda, z- zini mabla bilan ta'minlash va z xarajatlarini zi qoplashda korxonalarda, bir tomondan, yerdan maksima! intensiv foydalanish, ikkinchi tomondan esa yer resurslarini kuchsizlanishdan, buzilishdan, eroziyadan saqlash iqtisodiy manfaati paydo b ladi. Bunday vaziyatda loyihalashning resurs usulidan foydalaniladi.

Resurs usulida loyihaviy masalalarni yechish tartibi.

1. X jalik yer turlarining tabiiy salohiyati bioiqlimiy, agroekologik baholanadi, bozor kon'yunkturasi iganiladi va shu asosda mazkur qishloq x jalik korxonasida qanday mahsulotni va qanday hajmda ishlab chiqarish maqsadga muvofiqligi aniqlanadi.

2. Korxonaning real ishlab chiqarish dasturi tuziiadi, u mavjud resurslar bilan tasdiqlanishi va x jaiikda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni, maksimal foyda olishni va tuproqlar unumdorligining t xtovsiz oshib borishini ta'mmlashi kerak.

3. O'zlashtirish, transformatsiyalash va yaxshilash uchun, faqat korxonaning o'zini va jalb etilgan pul-moddiy va mehnat resurslari bilan ta'minlanadigan yer uchastkalari belgilanadi. Shuni hisobga olgan holda qishloq xo'jalik korxonasi hududi tashkil etiladi.

4. Loyiha bo'yicha yerlarning buzilishi, hududning ekologik turg'unligi buzilishi xavfi tug'ilgan uchastkalardan foydalanish intensivligini pasaytirish nazarda tutiladi.

15-rasm. Loyihalashning an'anaviy usulida xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasini ishlash.

7-jadval

Loyihalashning resursli usuli

Loyihani ishlash bosqichlari	Loyihalashning mazmuni
1	2
Xo'jalik hududini tashkil etishning istiqboldagi chizmasi (bashorattash davri)	<p>Yerlarning bioqlimiy salohiyatini aniqlash.</p> <p>Yer turlari tarkibini va maydonlarini belgilash.</p> <p>Meliorativ fondni baholash.</p> <p>Yerlarni yaxshilash, transformatsiyalash, qishloq xo'jaligi uchun o'zlashtirish obyektlarini aniqlash.</p> <p>Yerlarni o'zlashtirish navbatini va me'yorlarini belgilash.</p> <p>Yerlarni agrotseologik klassifikatsiyalash va ularni foydalanish intensivligi darajasi, qishloq xo'jalik ekinlari turlari va yetishtirish texnologiyalari bo'yicha baholash.</p>

7-jadvalning davomi

1	2
	<p>Qishloq xo'jalik ekinlarining potensial hosildorligini va yer turlari mahsuldorligini belgilash.</p> <p>Ekinlarni yetishtirish samaradorligi bo'yicha me'yorlarni ishlash.</p> <p>Chorva mollari zichligini, mollarni saqlash usullarini va ozuqlantirish tiplarini asoslash.</p> <p>Xo'jalikda hududni va ishlab chiqarishni tashkil etishning turg'un elementlarini (magistral yo'llar, qurilish uchun yer uchastkalari, kanallar va boshqalar) joylashtirish.</p> <p>Aholi yashash joylari, daryolar, ishlab chiqarish markazlari va boshq. atrofida sanitariya-himoya va tabiatni muhofaza qilish mintaqalarini belgilash.</p>
<p>Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasi (chizmaning birinchi navbati hisoblangan davr)</p>	<p>Xo'jalikning resurs salohiyatini baholash (mehnat resurslari, asosiy va aylantirish fondlarining mavjudligi va ularni ko'paytirish, kapital yuklamalarni jalb etish imkoniyati).</p> <p>Resurslardan foydalanish yo'nalishlarini asoslash, ekinlar hosildorligini dasturlash, oziqlantirish ratsionlarini optimallashtirish, chorva mollari-ning rejalashtirilayotgan bosh sonini va mahsuldorligini asoslash.</p> <p>Xo'jalik xususligini, uning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini va bo'limlarini, xo'jalik markazlari joylashishini asoslash.</p> <p>Pul-moddiy resurslar bilan ta'minlangan magistral yo'llarini va boshqa umumxo'jalik ahamiyatiga ega muhandislik obyektlarini joylashtirish.</p> <p>Yer turlarini tashkil etish (birinchi navbatda o'zlashtiriladigan, transformatsiyalanadigan va yerlari yaxshilanadigan obyektlarni tanlash).</p> <p>Ekin maydonlari tarkibini optimallashtirish va almashlab ekishlarni tashkil etish.</p> <p>Almashlab ekishlar hududini tashkil etish (dalalarni, ishchi (sug'orish) uchastkalarini, dala yo'llarini, ihotalash polosalarini va boshq. joylashtirish).</p> <p>Daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlar hududlarini tashkil etish.</p> <p>Loyihaviy eksplikatsiyani tuzish.</p> <p>Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmlarini belgilash.</p>
<p>Loyihaning ishchi hujjatlari</p>	<p>Loyihani naturaga (joylarga) ko'chirishning ishchi chizmasi, loyihalangan almashlab ekishlarga o'tish rejasi, ayrim yer tuzish tadbirlari uchun smeta-moliya hisob-kitoblari.</p>

X jalikda ichki yer tuzish loyihasi an'anaviy usul b yicha bashorat k rinishiga ega va uni zlashtirish resursiarni jalb etishga bo liq boiadi, resurs usulida loyiha real b ladi, sababi, u mavjud resurslar asosida tuziladi. Masalan, an'anaviy loyihalashda ekinlar hosildorligi loyihalash uchun topshiriqqa kiritiladi, u bashorat xarakteriga ega boiadi, loyihachining vazifasi unga erishishga yordamlashadigan resurslar lchamlarini hisoblashdan iborat boiadi.

Dastur-maqсадli yondoshuvda esa ekinlar hosildorligi — bu aniq k rsatkich. U mavjud moltarning bosh sonidan va bor ma'danli itlardan tayyorlangan ekish materiallari sifatidan kelib chiqib, mavjud chiqarish omillarining: yerlar sifati, solinadigan organik va ma'danli itlar hajmining yi ma ta'siriga bogiiq boiadi. z navbatida mollar bosh soni va mahsuldorligi ozuqa ishlab chiqarish hajmidan kelib chiqib aniqlanadi, u ekinlar hosildorligi va yerlar mahsuldorligiga, yashil konveyer tartibiga, ozuqa olinadigan yerlar tarkibiga, ishlab chiqarish qurilishi hajmiga bogiiq b ladi.

Resurs usuli b yicha loyihalashda ishlab chiqarish omillari va sharoitlari orasidagi zaro aloqa, ilmiy asoslangan me'yoriy-maiumot axborotining katta hajmi hisobga olinadi, bu masalani formallashtirishni, maiumotlar bankini yaratishni va kompyuterdan foydalanishni talab etadi.

X jalikda ichki yer tuzish b yicha ishlar bir necha bosqichda bajariladi:

- tayyorgarlik ishlari va yer tuzish izlanishlari;
- loyihalashga topshiriq ishlash va tasdiqlash;
- loyihani tuzish, k rib chiqish va tasdiqlash;
- loyihani joylarga k chirish;
- yer tuzish hujjatlarini tayyorlash va berish;
- loyihaviy tadbirlarni amaiga oshirish va x jaliklarga mualiflik nazorati tartibida yordam k rsatish (qishloq x jalik korxonalariga yer tuzish xizmatini k rsatish).

X jalikda ichki yer tuzish loyihasida belgilangan hududni tashkil etish qishloq x jalik korxonalari uchun majburiy boiishi kerak.

Nazorat savollari

1. X jalikda ichki yer tuzish nima, u nimasi bilan x jaliklararo yer tuzishdan farq qiladi?
2. X jalikda ichki yer tuzishning maqsadi va vazifalari qanday?

3. X jalikda ichki yer tijizish loyahasining mazmuni nimalarga bog'liq?
4. X jaiikda ichki yer tuzisn ioyihagini tarkibiy qismlar va elementlarga b lish asosida qanday nazariy qoidalar yotadi?
5. X jalikda ichki yer tuzish loyahasining asosiy qismlari va elementlarini sanab bering.
6. X jalikda ichki yer tuzish loyihagini ishlash o'z ichiga nimalarni oladi?
7. X jalikda ichki yer tuzish loyihagini ishlash uchun reja-xarita materiallari masshtabi qanday b lishi kerak?
8. Hisoblangan (loyihaviy) davr nima va u qanday belgilanadi?
9. X jalikda ichki yer tuzish loyihagini ishlashning qanday asosiy usullari mavjud va qanday hoilarda ular q llaniladi?

XI bob.

TAYYORGARLIK VA IZLANISH ISHLARI

1. Kameral yer tuzish tayyorgarligi

X jalikda ichki yer tuzish loyihagini tuzish uchun x jalik yer egaligini (yerdan foydalanishini), uning yer!ari sifatini, hududning va ishlab chiqarishning mavjuQ tashkii etilishini, uning samaradorligini, rivojlanishi istiqbolini tavsifiovchi maMumotlarga ega b lish kerak. Bu malurnotlar tayyorgarlik ishlarini tkazish natijasida olinadi, tayyorgariik ishlari *kameral va dala* tayyorgarliklariga b linadi.

Tayyorgarlik ishlarining maqsadi x ialikning tabiiy va iqtisodiy sharoitlarini, uning rivojlanishini, yerlardan foydalanishni tavsiflovchi materiallar va hujjatlarni yi ish, umumlashtirish va tahlil qilish hamda x jalikda ichki yer tuzish loyahasining tarkibi, mazmuni va asosiy vazifalari b yicha oidindan mulohazalar va tavsiyalar ishlash hisoblanadi.

Kameral tayyorgarlik ishlari quyidagilardan iborat b ladi:

- plan-xarita materiallarini tay>'or!ash, loyihani tuzish davriga x jalik yer turlarining maydonlarini va ekspikatsiyasini aniqlash;
- x jalikda yerlardan foydalanish sharoitini va uarning sifatini tavsiflovchi materialiami yi ish va tahlil qilish;
- x jalikning hozirgi ah^olini, kelajakdagi rivojlanishini va yerlardan foydalanishini tavsiflovchi rejalasli, bashoratlash, das-

turlash, hisobot hamda loyiha materiallarini tayyorlash, o'rganish va tizimlashtirish;

— hududda dala yer tuzish izlanishi dasturini (rejasini) tayyorlash.

Plan-xarita materialini tayyorlash. X valikda ichki yer tuzish loyihasini ishlash uchun xaritaviy asos bo'lib, asosan, aerofototasvir natijasida olingan x valikning reja materiallarining kichirilgan nusxasi xizmat qiliadi. Ular y q b lsa, yerlarni grafik hisobga olish rejaining asosiyidan (originaldan) nusxa kichirib olinadi va undan foydalaniladi.

Xo'jalikning plan-xarita asosiga (yer egaligi, yerdan foydalanish rejai) hududda yer tuzish vaqtida aniqlangan yerlar turlari konturlari joylashishidagi va maydonlaridagi barcha o'zgarishlar hamda yer reliefi (gorizontallar) tushiriladi.

zbekistonning jamoa qishloq xo'jalik korxonalarida loyiha-lashda asosan 1:10000 — 1:25000, fermer va dehqon x valiklarida esa 1:5000 — 1:10000 masshtabidagi reja asoslaridan foydalaniladi.

Reliefning balandlik qirqimi uning murakkabligidan, x valik lchamlaridan, uning chegarasidagi balandliklar farqidan kelib chiqib tanlanadi. Eroziyaga qarshi tadbirlarni loyihalash zarurati tutilsa, qiyaliklar tikligi (yerlar nishabligi) xaritasi tuziladi.

Loyihalashda reliefn hisobga olmasdan turib, x valik markazlarini, chorvachilik fermalarini, har qanday chegaralarni, yoilarni, ihota daraxtlari polosalarini tuzilish joylashtirish, almashlab ekishlar, bog'lar, uzumzorlar, yayioviar va pichanzorlar hududlarini tuzish mumkin emas.

X valik maydonini aniqlashda uning umumiy va yer turlari maydonlari va ular sifatini tavsiflovchi yer hisobi ma'umotlari tayyor qiliadi. Bunda yerga boigan mulkchilik huquqini tasdiqlovchi guvohnoma, yerlar hisobi va yer egaliklarini (yerdan foydalanishlarni) Yer resurslari Davlat qo'mitasining tuman xizmatidagi ruyxatga olish, "Zemeldoverloyiha" instituti va uning viloyat bo'limlarida mavjud hamda "Zemeldastrtasvir" shirkati ba korxonasi tomonidan yerlarni inventarizatsiyalash va yer monitoringi, dala izlanishlari davrida olingan yer turlari konturlari maydonlarini hisoblash, grafik hisob materiallari ma'umotlaridan foydalaniladi.

X valik maydonlarini aniqlashda x valik hududida joylashgan boshqa yer egaliklari va yerdan foydalanishlar, qo'shimchalar tuzilishi-

da ma'lumotlar, noqishloq x jalik zarurlari va x jalikdagi ichki qurilishlar uchun yer ajratish materiallari ham yi iladi.

Yer turlari sifatining ahvoli va ulardan foydalanish sharoitlarini baholash uchun yerlarni x jalikda ichki baholash, hududni agroekologik rayonlashtirish, kadastr va mavzuli xaritalar va atlaslar, yerlardan foydalanish va ularning ahvoli t risida malumotlar; tuproq, tuproq-eroziya, agrokimyoviy, geobotanika izlanishlari materiallari hamda yerlarning o ir metallar, radio-nuklidlar, pestitsidlar va boshqalar bilan ifloslangan va zararlanganligini tavsiflovchi ma'lumotlar ham yi iladi va rganiladi.

Tuproq, tuproq-eroziya va agrokimyoviy izlanishlar materiallari tuproq qatlamiga, uning kimyoviy va mexanik tarkibiga, shudgor qatlamining qalinligiga, tuproqdagi gumus miqdoriga. hududning eroziyaga uchrash darajasiga tavsif beradi.

Hududdagi dala izlanishlarida tuproq konturlari va yuvilgan yerlar joylashishiga aniqlik kiritish talab etiladigan uchastkalar belgilanadi.

Geobotanik izlanishlar materiallari b yicha ozuqa olinadigan yer turlari, ayrim uchastkalarining ozuqa berish imkoniyati va simliklari tiplari baholanadi, geobotanik konturlarning t ri k rsatilganligi, simiiklarni almashtirish. pichanzorlar va yaylovlarni yaxshilash zarurati aniqlanadi.

Hududning ifloslanganligi va zararlanganligini baholash b yicha ma'lumotlardan konservatsiyalanadigan yer uchastkalarini belgilash, ularni qishloq x jaligida foydalanishdan chiqarish va ifloslanishning qishloq x jaligiga va atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish b yicha tadbirlar tizimini tabaqalashtirish uchun foydalaniladi.

Kameral yer tuzish tayyorgarligida melioratsiya va suv x jaligi qurilishlari uchun ma'lumotlar: gidrografiya tarmo i (daryolar, soylar, buloqlar va boshqa suv manbaalari), ko'llar, yer osti artesian suvlarining chuqurligi va olinadigan suv miqdori, suvlar zaxirasi, ularning sifati harn rganiladi. Mavjud su orish va zax qochirish tarmoqlari, su oriladigan va zax qochiriladigan yerlarni inventarizatsiyalash materiallari, su orish, suv bilan ta'minlash, madaniy texnik tadbirlar, suv x jaligi qurilishim amalga oshirish, su oriladigan madaniy yaylovlar yaratish loyihalari rganiladi. Mahalliy foydali qazilma boyliklari (sha al, qum, loy, torf) mavjudligi va zaxiralari t risidagi ma'lumotlar yi iladi.

Agro rmon melioratsiyasi izlanishlari materiallarini tahlil qi-

lishda mavjud himoya rmon polosalarini inventarizatsiyalash ularning konstruksiyalari, rmon stirish sharoitlari va rmon daraxtlarini x jalik joylashgan hududda stirishning xususiyatlari, mavjud rmon va mevali daraxtlar k chatlari, rmon x jaliklarining mavjudligi va ular imkoniyatlari t6'g'risidagi maiumotlar rganiladi.

Tayyorgarlik ishlari mavjud y llarni va y l inshootlarini rganishni ham z ichiga oladi. Yoilarning klasslari, ajratilgan yer polosalari kengligi, y l inshootlari, qoplamalari tiplari belgilanadi.

X jalik yerlaridan tbydalanish sharoiti va tartibini rganish uchun mahalliy me'yoriy qonunchilik aktlari va hujjatlari yi iladi, tumanda yer uchaskalaridan foydalanishdagi cheklashlar va majburiyatlar navbatchi xaritasi tahlil qilinadi, servitutlar belgilanadi.

X jalikning va yerlardan foydalanishning hozirgi holatini va kelajakdagi rivojlanishini tavsiflovchi rejalash, bashoratlash, dasturlash, loyihalash, hisobot materiallarini yi ish, rganish va tizimlashtirish o 'z ichiga quyidagilarni oladi:

— tuman yer tuzish chizmalarini, yerlarni qayta taqsimlash chizmalari va loyihalarini, x jaliklararo yer tuzish loyihalarini, qishloq x jalik korxonalarini isloh qilishni, yerlarni mahalliy ma'muriyat ixtiyoriga berish materiallarini, bashoratlar, mintaqaviy dasturlar, yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish, eroziyaga qarshi tadbirlar chizmalarini, chegaralarni belgilash hujjatlari va x jalik hududiga aloqador yoki unga ta'sir etadigan boshqa yer tuzish ma'lumotlarini rganish;

— zax qochirish, su orish, sh r yuvish va tuproqlarni gipslash, dalalarni kompleks agrokimyoviy madaniylashtirish, bogiarni, rezavorzorlarni, uzumzorlarni, meva k chatxonalarini yaratish, madaniy-texnik, tabiatni muhofaza qilish va boshqa meliorativ tadbirlar b yicha mavjud loyihaviy hujjatlarni yi ish va tahlil qilish;

— mavjud aholi tizimining, aholi yashash joylarining, uy-joy, ishlab chiqarish va yoi qurilishining kelajakdagi rivojlanishini hamda hududlar rivojlanishining bosh rejasi, qishloq aholi yashash joylarini rejalashtirish va qurish loyihalari maiumotlarini, qishloq aholi yashash joylari yerlarini inventarizatsiyalash, shaxsiy tomorqa x jaligini, jamoa bo dorchiligi va polizchiligini, shaxsiy uy-joy va dala-hovli qurilishlari materiallarini rganish;

— maxsus yer fondi, qayta taqsimlash fondining mavjudligi va ulardan foydalanish b yicha materiallarni hamda tkazilgan yer-

larni qayta taqsimlash, yer turlarini paylarga b lish, fuqarolarga yer berish, yerlar ijarasi, uzoq va qisqa muddatli yerlardan foydalanish, yer soli i, yer uchun ijara haqi miqdorlari, yerning bahosi b yicha ma'lumotlarni tizimlashtirish;

— x jalikda qishloq x jalik ishlab chiqarishining hozirgi holati va kelajakdagi rivojlanishini tavsiflovchi ma'lumotlarni (ixtisoslik, tarmoqlar tarkibi, ekin maydonlari tarkibi, qishloq x jalik ekinlari hosildorligi, chorva mollari bosh soni lchamlari va joylashishi, ularning mahsuldorligi, ozuqa bazasi, oziqiantirish tiplari va ratsionlari, mollarni saqlash usullari, asosiy va aylanma fondlar, mehnat resurslarining mavjudligi, ahvoli va foydalanilishi, ishlab chiqarishning oxirgi 3—5 yildagi iqtisodiy samaradorligi k rsat-kichlari) rganish va tahlil qilish.

Kameral y l bilan olingan barcha ma'lumotlar x jalikda ichki yer tuzish loyahasiga yer tuzish tayyorgarligi materiallarida umumlashtiriladi.

Hududdagi dala yer tuzish izlanishi dasturini (rejasini) tayyorlash jarayonida quyidagilarni tavsiflovchi maMumotlar yi iladi:

— x jalik joylashgan mintaqaning agroiklimiy sharoitlari — fizik-ju rofiy omillarni (relief, tuproqlar, simlik qatlami, yil fasllarining uzunligi, issiqlik va shamol rejimi, yo ingarchilik, qor qoplami, insolyatsiya va boshq.), shamot va suv eroziyasi jarayonlarini, namlanish sharoiti va hududning madaniy-texnik ahvolini;

— x jalikning yer egaligi (yerdan foydalanishi) — uning tuman markaziga, qishloq x jalik mahsulotlarini sotish joylariga nisbatan joylashgan rnini, aholi yashash joylarining, mehnatga qobiliyatli aholining, shu jumladan qishloq x jalik korxonasida ishlaydigan, mavjudligini (soni), boshqa foydalanuvchilar uchastkalarining maydoni, soni, lchamlari va joylashishi, yer turlari tarkibi va tuzilishi, yerlardan foydalanish tartibi va sharoitlarini, yerlarning ahvolini, aholi yashash joylari chegaralari ichida va ulardan tashqarida joylashgan, qishloqlar ma'muriyati tasarrufidagi yerlardan foydalanishni;

— x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tarkibini, ishlab chiqarish b limlarining lchamlari va joylashishini, x jalikdagi ichki ixtisoslashish, ishlab chiqarish markazlarining, shu jumlada,* chorvachilik fermalarining joylashishini, ishlab chiqarish binolarining ahvoli va si imini, ularning hududda joylashishini, mexanizatsiyalashtirish darajasini, organik itlardan foydalanish sharoitini va atrof-muhitni muhofaza qilishni;

— yoilar va y l inshootlarining, tabiiy va sun'iy suv obyektlari va boshqa umumx jalik ahamiyatiga ega muhandislik inshootlarining ahvolini va joylashishini, x jalik chegarasida magistral quvurlar, elektr uzatish, aloqa tarmoqlari va bosKq;

— ishlab chiqarish b limlari b yicha qishloq x jalik yeriari tarkibi va tuzulishini, melioratsiyalangan va yaxshilangan yerlarning mavjudligini, tabiatni muhofaza qilish, yerlarni eroziyadan himoyalash b yicha x jalik tomonidan tkaziladigan tadbirlarni, mahsus huquqiy tartibga va foydalanish sharoitlariga ega yerlar maydonlarini;

— x jaiikda zlashtirilgan almashlab ekishlar tiplari, turlari, soni lcharnlari va joylashishini, dalalar va ishchi uchastkalarining, dala y llarining joylashishini, ihota rmon daraxtlarining, dala shiyponlarining, dala suv ta'minoti manbalarining maydonlari va ahvolini, almashlab ekishlar hududini tuzishning kamchiliklarini;

— meva-rezavor daraxtlari hududlarini tashkil etish (turlar va navlarning, brigada uchastkalarining, kvartallar, katakchalar, yordamchi ishlab chiqarish markazlari, rmon polosalari, y l tarmo ining mavjudligi va joylashishi).

^BuIardan tashqari, yer tuzish tayyorgarligi jarayonida oldin tkazilgan yer tuzish loyihasi, uning tarkibiy qismlari va elementlari b yicha zlashtirilish darajasi rganiladi, mavjud ishlab chiqarishni va hududni tashkii etishning kamchiliklari va ayrim loyihaviy yechimlarning zlashtirilmaganligining sabablari aniqlanadi.

Kameral tayyorgarlik jarayonida, materiallarni aniqlash, rganish va umumlashtirish asosida ularning t laligi va ishonchlilik aniqlanadi, hududdagi yer tuzish izlanishlarini z ichiga oladigan, dala tayyorgariik ishiarining mazmuni va hajmi belgilanadi.

2. Dala yer tuzish izlanishlari

Qishloq x jalik korxonalari hududlaridagi yer tuzish izlanishlarining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

— loyihani tuzishda qatnashuvchi loyihachilar va mutaxassislarni x jalik yer egaiigi (yerdan foydalanishi) ishlab chiqarishini rivojlantirishning, yerlardan foydalanish hamda uni muhofaza qilishning ahvoli va asosiy y nalishlari bilan joyida tanishtirish;

— x jalik yer fondi, hududning tuzilishi va muhandislik jihozlanishi, yangi yerlarni zilashtirish, yer turlarini meliorativ va tabiatni muhofaza qilish b yicha yaxshilash, ishlarning yanalishlari, yerga salbiy ta'sir manbalari, yerlardan foydalanish, ularni yaxshilash va muhofaza qilish b yicha oldin tkazilgan yer tuzish tadbirlarining samaradorligi t rida q shimcha axborotlar olish va ma'lumotlarga aniqliklar kiritish;

— qishloq x jalik korxonalari, fermer x jaliklari rahbarlari (boshliqlari) va mutaxassislari bilan uchrashish, ularning tuziladigan loyiha b yicha istaklarini, iqtisodiy manfaatlarini aniqlash.

— hududda yer tuzish dala izlanishlari paytida:

— har bir yer konturning maydoni va ehegaralari, yer turlari tarkibi, ularning sifati va madaniy-texnik ahvoli, haqiqatda foydalanilishi, su oriladigan va zaxi qochiriladigan yerlar chegaralari, hamda maxsus tabiatni muhofaza qilish, q riqxona va rekreatsion maqomga ega yerlar aniqlanadi;

— qishloq x jaligi ishlab chiqarishida foydalanilmaydigan, lekin zining tabiiy xususiyatlari b yicha shudgorlash, daraxtzorlarga, pichanzorlarga va yaylovlarga zilashtirish uchun yaroqli yerlar aniqlanadi;

— tubdan va yuzaki yaxshilash b yicha ishlarni tkazish zarurati bor, su orish uchur. yaroqli va zax qochirishi talab etadigan qishloq x jalik yerlari uchastkalari tanlanadi, daryolar, k llar va suv havzalaridan su orish uchun foydalanish imkoniyati rganiladi;

— botqoqliklar, botqoqlashgan va ortiqcha namlangan qishloq x jalik yerlari rganiladi, uarning tabiiy atrof-muhitning ekologik ahvolidagi roli, zax qochirishning maqsadga muvofiqligi va texnik imkoniyatlari aniqlanadi;

— melioratsiya b yicha ishlarni tkazish uchun yaroqli sh r va sh rlangan yerlar aniqlanadi;

— qumlar, jarliklar, qiyaliklar rganiladi va ularni unumdor yerlarga aylantirish b yicha tadbirlar belgilanadi;

— bo lar, uzumzorlar va rezavorzorlarning ahvoli baholanadi, har bir kontur b yicha daraxtlarning turlari, navlari, yoshi, siyraklashishi, zararlanish, zararkunandalar va kasalliklar mavjudligi k rsatilib, sifat baholashi tkaziladi, daraxtlar ekish uchun yaroqli yerlar massivlari tanlanadi, konturli ekish, qiyaliklarni terrasalash, madaniy-texnik va boshqa tadbirlarni tkazish uchun uchastkalar ajratiladi;

— eroziyaga uchragan yerlarrganiladi, ularning eroziyalanish darajasi aniqlanadi, mavjud eroziyaga qarshi gidrotexnik inshootlar, ihota rmon daraxtlari, eroziyaga qarshi texnikaning mavjudligirganiladi, agrotexnik, rmon meliorativ va gidrotexnik tadbirlarning eroziyaga qarshi samaradorligi, yangi ihota polosalarini va gidrotexnik inshootlarni qurish, mavjudlarini ta'mirlash yoki takomillashtirish zarurati belgilanadi;

— to -kon tshlari, qurilish va boshqa ishlarda buzilgan uchastkalar aniqlanadi, buzilgan yerlarning ahvoli, ularning tabiiy atrof-muhitga ta'siri belgilanadi, kam unumdorli yerlarni tuproq bilan qoplash va rekultivatsiyalash uchun moijallangan tuproqlarning unumdor qatlamini saqlaydigan joy aniqlanadi;

— hududni kimyoviy va radioaktiv illoslantiruvchi, yerlarni zaharlovchi, axlatlar va boshqalar bilan qoplovchi manbalar belgilanadi, har xii obyektning (sanoat, transport, qishloq x jaligi) atrof-muhitga ta'siri aniqlanadi, ma'danli va organik itlar, zaharli kimyoviy moddalar omborxonalarining joylashgan rinlarirganiladi, konservatsiyalash va qishloq x jaligi foydalanishidan chiqarilishi kerak boigan uchastkalar aniqlanadi;

— maishiy, ishlab chiqarish, dala va yaylov suv ta'minoti uchun foydalaniladigan suv manbalarirganiladi, ularni ta'mirlash, qayta jihozlash yoki yangi suv manbalarini qurish zarurati aniqlanadi;

— x jalikning aholi yashash joylari va ishlab chiqarish markazlari, dala shiyonlari va yozgi lagerlarirganiladi, eski qishloqlarni tiklashning, yangi uy-joy va ishlab chiqarish qurilishlarining maqsadga muvofiqligi aniqlanadi, ishlab chiqarish markazlari chegarasidagi foydalanilmaydigan ortiqcha yerlar, ishlab chiqarish binolarining ahvoli, si imi va ulardan kelajakda foydalanish belgilanadi;

— x jalikdagi yoi tarmo i va yoi inshootlarirganiladi va tekshiriladi, har bir y lning zarurligi va yuk tkazish qobiliyati, y Uarni qurish va ta'mirlashga, keraksiz dala yoilarini zlashtirishga b lgan talab belgilanadi;

— x jalikda almashlab ekishlar jnavjudligi belgilanadi, qishloq x jalik ekinlari maydonlarining haydalma yerlarning har xil uchastkalari b yicha oxirgi 2 yilda joylashtirilishi, tuproqlarga ishlov berishning, ekishning asosiy y naiishi, yerlarning begonalar bilan ifloslanishi chizmada aks ettirilib, aniqlanadi.

Fermer x jaliklari hududidagi yer tuzish izlanishlarida x jalik

markazi hududini zonalarga (yashash va ishlab chiqarish) h lish, ishlab chiqarish va ijtimoiy inlYatizim obyektlarini qurilish-loyihalah, sanitariya-gigiena, zooveterinariya va boshqa talabiarni hisobga olib, joylashtirish masalalarini asosli yechish uchun axborot olinishi kerak.

Rahbarlar va mutaxassislar istaklarini rganish ixtisoslashish, ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqarishni keiajakda tashkil etish, ekin maydonlari tarkibi, almashlab ekishlarni saqlab qolish yoki yangilarini joriy etish, ozuqa bazasini tashki! etish, qurilish va obodonlashtirish, aniq yer uehastkalarining hududlarini tuzish b yicha ularning fikrlarini tahlil etish va hisobga olishni z ichiga oladi.

Zarur hollarda maxsus tuproq-eroziya, rmon-meliorativ, gidrotexnik, meliorativ, madaniy-texnik, suv x jaligi, y l yoki boshqa turlardagi dala izlanishlari tkaziladi, mavjud k rsatmalar va y riqnomalarga mos tarzda hisoblash maydonchalari, chuqurchalar, qazish ishlari bajariladi, analitik izlanishlar uchun tuproqlardan, suvlardan namunalar anaiitik lekshirishlar uchun olinadi.

Yer tuzish izlanishlarini, asosan, tarkibida yer tuzish b yicha loyiha instituti mutaxassislaridan iborat guruh b lgan hay'at x jalik mutaxassislari ishtirokida tkazadi.

Chorvachilik fernialarini va boshqa ishlab chiqarish markazlarini joylashtirish uchun yangi joy tanlashda kcmissiya tarkibiga Yer resurslari q mitasining tuman xizmati boshli i, tuman arxitektori, sanitariya va yon in nazoratlari. tabiatni muhofaza qilish q mitasi vakillari kiriiiladi.

Tayyorgarlik ishlari va hududda yer tuzish izlanishlan natijalari b yicha yerlardan. keyinchalik foydalanish. ularni mimofaza qilish va yaxshilash, x jaiikda ichki yer tuzishning asosiy masalalarini yechish b yicha oldindan xulosalar chiqariladi.

Hududdagi yer tuzish izlanishlarining natijaiari dala jurnalida k rsatiladi, dalolatnomada umumlashtiriladi va chizmada aks etiriladi.

Dala jurnalida aynm transtbnnaisiyalash va yaxshiiash uchun moijailangan yoki z shaklini, chegarasini va maydonini zgartiradigan yer turlari konturlari va ular guruhia ining tanib raqamlari va maydonlari k rsatiladi, ularga sitati> ravsi; (relef?, tuproqlari, simliklari, mahsuldoiligiga. yeriarn» icKisodiy bah : -h ballari b yicha) beriladi; keyinchalik u voki bi. « turi sif?HRb,

almashlab ekishlarda foydalanish b yicha tavsiyalar keltiriladi. Har xil turdagi yaxshilashlar nazarda tutiladi.

Jurnalda ishiab chiqarish markazlarini kengaytirish yoki ortiqcha maydonlarini olish uchun mo'ljallangan ishla chiqarish markazlarining. ulardagi bmo va inshootlar joylashishining abrisi (chizmasi) chiziladi.

Yana aholi yashash joylaridagi aholi sonlari, bino va inshootlarning mavjudligi, ularning qiymatlari, mollar bosh soni, hududning muhandislik jihozlanishi va boshq. b yicha yozuvlar bajariladi.

Dala jurnalini t'ldiruvchi. ayrim hollarda esa uning r'niga t'uvchi yer tuzish izlanishlari dalolatnomasida yerlardan oqilona foydalanishru tashkii etish uchun zarur quyidagi masalalar z aksini topadi va t'nsiflanadi: x jalikning tashkiliy ishlab chiqarish tuzulishi, x jalik markazlarining ahvoli va kelajakdagi rivojlanishi, yer payiaridan foydaianish tartibi, ular asosida ishlab chiqarish b limlarini shakllantirish; yangi y ilarni, suv manbalarini va boshqa hududni jiho/lashning muhandislik obyektlarini qurish va mavjudlarini ta'mirlash zarurati; haydalma yerlarga, transformatsiyalanadigan daraxtzorlar, pichanzorlar, yaylovlar yer massivlari va uchastkalari; ularni zlashtirish va yaxshilash b yicha zarur tadbirlar: foydaianishda maxsus tartib va sharoitlarga ega yer massivlari va uchastkalari; yaxshiiash va muhofaza qilish b yicha gidrotexnik tadbirlar k zda tutilgan yer massivlari va uchastkalari; madaniy, su oriladigan pichan/orlar va yaylovlarga ajratiladigan massivlarning maydonlari, joylashishi va ahvoli hamda ularni zlashtirish va yaxshilash b yicha zarur tadbirlar; eroziyaga uchragan yerlar, zarur eroziyaga qarshi tadbirlar; buzilgan, ifloslangan va zararlangan yerlar, uiairni konservatsiyalash, tuproq bilan qoplash va rekultivatsiyalashning maqsadga muvofiqiligi; yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning ishlab chiqarish b limlarini va x jaiik markaziarini, ishlab chiqarish va infratizim obyektlarini joylashtirish, yer turiari va aimashiab ekishlarni tashkil etish, uiairning hududlarini tuzish b yicha tilak-istakiari.

Yer tuzish izlanishiari chizmasida k rsatiiadi: yer turlarining barcha konturlarining mavjud joylashishi va ularning aniq chegaralari; qishloq x jaligi uchun zlashtirilishi, transformatsiyalanishi, yaxshilanishi, konservatsiyalanishi, rekultivatsiyalanishi (jurnal va izlanishlar dalolatnomasidan) kerak b lgan massivlar yoki yer turlari konturlari; ishlab chiqarish b limlarining mavjud va

taxminiy yangi chegaralari; boshqa yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerlarining, qishloq ma'muriyati tasarmfidagi yerlarning chegaralari; foydalanishda maxsus tartibga va sharoitlarga ega yerlar massivlari va chegaralari; melioratsiyalangan va su orishga, zaxini qochirishga, madaniy texnik ishlarni tkazishga m Ijallangan yerlar uchastkalari va chegaralari; zlashtirilgan almashlab ekishlar, dalalar va ishchi (su orish) uchastkalarining, ularning maydonlari va chegaralari hamda qishloq x jalik ekinlarining oxirigi 2 yildagi maydonlari k rsatilgan joylashishi; tuproqqa ishlov berishning asosiy y nalishi, daraxtzorlar, y llar, har xil muhandislik inshootlarining mavjud va k zlanayotgan joylashishi.

Kameral tayyorgarlik va hududdagi yer tuzish izlanisiilari natijasida olingan ma'lumotlar asosida, tayyorgarlik ishlari davomida yeri tuzilayotgan qishloq x jalik korxonasi yerlarini agroekologik baholash tkazilishi va yeriarnlmg qisli loq x jaligiga y::roqliligi chizmasi tuzilishi mumkin.

Umiy-tekshirish va loyihaiash institutlari tavsiyalariga muvofiq yerlarning qishloq x jaligi uchun yaroqliligining asosiy mezonlari sifatida tuproqlarning yerlardan ekoioigik xavfsiz va iqtisodiy samarali foydalanish, ularning melioratsiyalash va rnuholaza qilish tizimlarini tanlashga sezilarli ta's;r k rsatuvchi, turg il\y, tabiiy xususiyatlari t plamidani (relef, rnexanik tarkibi, namlanish xarakteri va darajasi, eroziya jarayoniari, sh vlanish xarakteri va darajasi, va boshq.) foydalaniladi.

Qishloq x jaligi uchun yaroqliligini belgilashda yana maxsus tabiatni muhofaza qilish, q riqxona, so Iomlashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy maqomga va foydaianish sharoitlariga ega yerlar ham hisobga olinadi. Yerlarning qishloq x jaligi uchun yaroqliligini belgilashdagi iqusodiy talablar bu bosqichda hisobga olinmaydi, ular, keyinchalik loyihani ishlashda e'tiborga olinadi.

Yerlarni qishloq x jaligi uchun yaroqliligi b yicha baholash jarayonida har xil qishloq x jalik yerlari (haydalma yerlar, pichanzorlar, yaylovlar) uchun k proq yaroqli uchastkalar guruhlari ajratiladi. Bu guruhlarning har biri ichida yerlar sinflarga b linadi, ularning barcha maydonlarida yuqori iqtisodiy va ckologik samaradorlik bilan bir xil dehqonchilik (mintaqaviy intensiv cheklashlarsiz, eioziyaga qarshi, sh rlangan, sh rhak, ortiqcha namlangan, qumlik va boshqa foydalanishda maxsus yon-

doshuv talab etadigan yerlardagi dehqonchilik tizimlari, tloqchilik tizimi), hamda yerlarni melioratsiyalash tizimlari q Uaniishi nvumkin.

Yerlarning ajratilgan guruhlari va sinflari x jalikning rejashtirilayotgan ixtisosligi, ekin maydonlari tarkibi, yer turlari va maydonlari, qishloq x jalik ekinlarining hosildorliklari b yicha loyihalashga topshiriq ishlash uchun ma'lumotlar tayyorlashda, hamda h jalikda ichki yer tuzish loyahasini ishlash jarayonida foydaianiladi.

Hozirgi vaqtda yer tuzish b yicha loyiha va ilmiy-tekshirish institutlari hamda ularning korxonalari yer tuzish ishlarini kompyuterlardan foydalanib bajarishning yangi texnologiyalariga tishmoqda. Maxsus texnologiya b yicha ishlov berilgan va deshifrovkalangan aerofototasvirlar dala yer tuzish va izlanish ishari hajmini minimumgacha qisqartirish imkonini beradi.

Yer tuzish izlanishlari va reja-xarita materiallariga aniqlik kiii-tsh natijalari b yicha yer tuzish davrklagi x jalik yer turlan maydonlariga aniqlik kiritiladi, ular yer kadastri maMumotlari bilan soUshtiriladi, farqlar kelib chiqishi sabablari aniqlanadi va solishtirish natijaiari dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi. Keyingi loyihalash uchun asos b lib xizmat qiladigan yerlarning eksplikatsiyasi tuziladi.

3. Loyihalash uchun topshiriq ishlash

Har xil bashoratlash, reja oldi va loyiha oldi ishlari, tayyorgarlik ishlari materiallari asosida loyihalash uchun topshiriq tuziladi. Loyihalash uchun topshiriqni ishlash yer tuzish b yicha loyihalash va ilmiy-tekshirish instituti (« zdaverloyiha») yoki uning b limlari mutaxassislari tomonidan, x jalik rahbarlari va mutaxassislari ishtirokida bajariladi. Topshiriq loyiha institutida, qishloq x jalik korxonasida k rib chiqiladi va loyiha buyurtmachisi tomonidan tasdiqlanadi. U loyihalash uchun asos qilib qabul qilinadi.

Loyihalash uchun topshiriqni ishlashda ma'muriy tuman yer tuzish chizmalari, x jaiiklararo yer tuzish loyihalari, har xil texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar va asoslashlar (agar ular texnologik jihatdan x jalikda ichki yer tuzish loyhasidan oldin bajaniadigan b lsa va ayniqsa, agar loyihani ishlash bir-birlari bilan zaro bo liq qishloq x jalik korxonalari guruhlari b yicha bir vaqtda tkazilayotgan

b) Isa) materiallaridan foydalaniladi. Loyihalash uchun topshiriqda yana yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning mintaqaviy (mahalliy) dasturlari k) rsatkichlari z) aksini topadi, ular x) jalik ishlab chiqarishi va hududiga tegishli b) lib, resurslar bilan ta'minlanadi va moliyalashtiriladi.

Yer tuzuvchi — loyihachilar uchun loyihalashga topshiriqni ishlash — x) jalikda ichki yer tuzish loyihagini tuzishdan oldingi eng ahamiyatli bosqichdir. Loyihalash uchun topshiriq ishlashning asosi b) lib, tayyorgarlik ishlari davomida olingan materiallar va ma'lumotlar xizmat qiladi.

Barcha vaziyatlarda loyihalash uchun topshiriq quyidagi ma'lumotlarni zida mujassamlashtirishi kerak:

— loyihalash uchun asos;

— loyihaning hisoblangan (m) l)jallangan) vaqti;

— hisoblangan muddatga x) jalikning ixtisosligi va x) jaliklararo aloqalari (zarur hollarda);

— dehqonchilik va chorvashilik yalpi mahsulotlarini ishlab chiqarishning, ularning turlari b) yicha natural k) rinisdagi ha-jmlarining pastki chegarasi;

— yerlardan foydalanish tartibi;

— x) jalikning kelajakdagi tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi, x) jalikdagi ishlab chiqarish b) l)mlarining turlari, soni va ixtisosliklari;

— qishloq x) jalik ekinlari maydonlari tarkibi, hosildorligi, daraxtzorlar va yem-xashak olinadigan yerlar mahsuldorligi;

— mollar bosh soni va mahsuldorligi, tavsiya etilgan oziqlantirish ratsionlari;

— y) l) va suv x) jaligi qurilishlari b) yicha tadbirlar;

— haydalma yerlarga va boshqa qishloq h) jalik yerlariga zlashtiriladigan, su) orishga, zaxini qochirishga, rekultivatsiyalashga m) l)jallanayotgan yerlarning taxminiy maydonlari;

— tubdan va yuzaki yaxshilash uchun m) l)jallangan qishloq x) jalik yerlarining taxfhiniy maydonlari;

— yerlarni muhofaza qilish b) yicha rejalashtirilayotgan tadbirlar;

— loyihaga boshqa takliflar va tilak-istaklar.

Bu ma'lumotlarni tayyorlashda yerlarni iqtisodiy baholash materiallaridan, tayyorgarlik ishlari davomida tkazilgan ularning ahvolini va foydalanilishini tahlil qilish natijalaridan foydalaniladi.

Shuni hisobga olish kerakki, topshiriqning k) pchilik k) rsat-

! iciiari k p yechimlilik, optimallashtirish: xaraktexiga ega, va, i-o pkib omillarga bo liq b ladi. K rsatkjihlarni, aniqlash; jara- avda iqtisodiy-matematik, iqtisodiy-^statisjik usullar. m• •. tom- • yierlardan fbydalaniladi. ;, • ;V v-

Nazorat savollari

- *1 1. X jalikda ichki yer tuzishda tayyrgarlik isf>lari; qanday,ele- mentlardan tashkil topadi? i ,tr. '• t >;-: <:, <
- y 2. Kameral yer tuzish tayyorgarligi z ichiga nirn^llarvi pfad,i?
3. Kameral yer tuzish tayyorgarligi davrida qanday maiumptiar yig'iladi va rganiladi? • ;.
4. Nima uchun hududda dala yer tuzish izlanishlarl tkaziladi va uning mazmuni qanday? ;:, •,; - . -, ;•.
5. Dala yer tuzish izlanishlari davrida qanday hujjatlar , toidiriladi?
6. Loyihalash uchun topshiriq nimaga kerak?
7. Loyihalash uchun topshiriqqa qanday kp'rsatkichlar va nima uchun kiritiladi?

XIII bob ' . ih .,):. : . , ' , ISHLAB CHIQRISH B LIMLARIM VAX JAHK MARKAZLARINI JOYLASHHIRISHF

1. Loyihalashning mazmuni va vazifalari

Qishloq x jaligining ziga xos xususyatJari ;(urving k p tar- moqli xarakteri, mavsumiyligi, yerningj !maxsu\$, :Fqii.ya.; sh.p'.) sababh qishloq x jalik korxonasida ishlab phiqarishna tashkil eiish hududni tashkil etish bilan chambarchas bog'hq,yaryejfning ishlab chiqarish va hududiy xususiyatlarini (tuprqqlan unum^prligi,, nari)- lanish sharoiti, eroziyaga uchrashi va rflajaniy^exn^kyaiivoli^jyer uchastkalarining lchamlari va jpyiashgan,. o? mfc ihisQbga olmas^ dan mumkin emas. Bulardan tashqariVjiUv/k prifjhi^ljdan aholi yashash tizimiga, aholi yashash joylarjspni/ p^|3haj\$lar|,ya, jpy- lashishiga, mavjud ijtimoiy aloqalarga ham bo liq. ^huning uchun loyihaning bu qismining aspsiy ma^sa^i-hudu^i^i^jishlab chiqarishni va aholi tizimini tashkil etish; ;i^^t^f^rinL; bpgJfesh, ularda x jalikning barcha resurslaridan;,(ye,%(^PWt^rnpddiy,

mehnat) eng samarali foydalaniladigan x jalikda ichki b limlarni yaratish va joylashtirishdan iborat.

Qishloq x jalik korxonalari, asosan, yirik lchamlarga va murakkab ichki tuzulishga ega, k p sonli har xil faoliyatlar turlariga ixtisoslashgan x jalikning ichki b limlarini z ichiga oladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish b yicha tadbirlar birinchi navbatda b limlar ichida amalga oshiriladi; nios ravishda ularning yer maydonlari, ish bilan bandlar soni b yicha lchamlari, fondlar bilan ta'minlanishi hamda iqtisodiy va yer b yicha zaro munosabatlari zgaradi, bu yer tuzish tkazishni talab etadi.

X jaliklarning ishlab chiqarish b limlarini tashkil etishda oxirgi yillarda sezilarli zgarishlar yuz berdi. Noishlab chiqarish b limlarini va kompleks b limlarning noishlab chiqarish vazifalarini (madaniy-maishiy xizmat k rsatish, ijtimoiy soha va boshq.) mahalliy ma'muriyatga berish amalga oshirilmogda, eskilari tugatilib, hozirgi iqtisodiy sharoitlarga moslashtirilgan yangilari tuzilmogda. Masalan, Davlat statistika q mitasi maMumotlari b yicha hissadorlik jamiyatlarida 1992—1993-yillarda z- zini mabla bilan ta'minlovchi b limlar (74%) k p b lgan, k plab qishloq x jalik shirkatlarida va uyushmalarida ijara jamoalari (25%) va ichki shirkatlar (37%) faoliyat k rsatishgan.

Loyihada ishlab chiqarish b limlarining x jalikdagi ichki ixtisosligi ularga birlashtirilgan yerlarning sifatini va joylashgan rnini hamda x jalik va uning b limlari markazlarining (umumx jalik va brigada hovlilari), chorvachilik fermalari va komplekklarining, qishloq x jalik mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash joylarining joylashishini hisobga olgan holda asoslangan b lishi kerak. Ishlab chiqarish b limlariga yerlarni ajratishda mehnat jamoalarining istaklari, ularning soni; jamoa-pay mulkchiligidagi va ijaradagi yer paylari lchamlari; ixtisosliklari, mulkiy paylar hisobiga ajratilgan asosiy va aylanma fondlarning mavjudligi; yerlar sifati, x jalik hududi b ylab aholi yashash joylarining joylashishi va ularning rivojlanishi xarakteri hisobga olinadi. Bunda quyidagilar zarur:

— yerlardan foydalanishdagi ortiqchalikning ularni aniq b limlarga birlashtirib va ulardan t la foydalanishni ta'minlab, oldini olish;

— doimiy ajratilgan yer massivlarida uzoq vaqt faoliyat k rsatish qobiliyatiga ega b limlarni yaratish;

— b limlarning optimal lchamlariga erishish.

Shunday qilib, loyihaning mazkur tarkibiy qismida quyidagi masalalar yechiladi:

— x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishi aniqlanadi;

— ishlab chiqarish b limlarining soni va lchamlari belgilanadi;

— b limlarda x jalikdagi ichki ixtisoslik, tarmoqlar tarkibi, luzulishi va lchamlari asoslanadi;

— har bir x jalik markazining x jalikdagi vazifasi aniqlanadi, ishlab chiqarish markazlari, chorvachilik fermalari joylashtiriladi va ularning maydonlariga aniqlik kiritiladi;

— zarurat tu ilganda qurilish uchun maydonchalar (uchastkalar) tanlanadi;

— yer turlari tarkibi belgilanadi;

— ishlab chiqarish b limlarining yer massivlari joylashtiriladi va ularning chegaralari belgilanadi.

Loyihaning k rilayotgan tarkibiy qismi quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi:

1. X jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini, ishlab chiqarish b limlari tarkibi, soni va lchamlarini belgilash.

2. X jalik markazlarini joylashtirish.

3. Ishlab chiqarish b limlarining yer massivlarini joylashtirish.

Ishlab chiqarish b limlarini joylashtirishga ma'lum talablar q yiladi, ularni t rttta guruhga b lish mumkin:

— ishlab chiqarish-iqtisodiy;

— qurilish-loyihalash;

— ijtimoiy;

— ekologik.

Ishlab chiqarish-iqtisodiy talablariga quyidagilar kiradi:

— ishlab chiqarishni oqilona yuritish va uni boshqarish uchun eng qulay tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratish;

— ishlab chiqarishni butun x jalikning, ayrim mehnat jamoalari va xodimlarning iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda, ilmiy asoslangan tarzda ixtisoslash va yiriklashtirish, x jalikda ichki mehnat taqsimotini, kooperatsiyani va integratsiyani rivojlantirish;

— b limlar, chorvachilik majmualari va fermalar yer massivlari lchamlari tarkibini va joylashishini optimallashtirish;

— resurslardan yuqori samarali foydalanish;

— yangi uy-joy, madaniy-maishiy va ishlab chiqarish qurilishiga, qayta qurishga, qayta jihozlashga va hududni muhandislik jihozlashga sarflanadigan kapital xarajatlarni kamaytirish;

— mavjud bino va inshootlardan to'la foydalanish;

— umumishlab chiqarish va umumxo'jalik sarflarini, ma'muriy-boshqaruv xodimlarini ta'minlash, odamlarni va yuklarni tashish, chorva mollarini haydab o'tish, texnikadan foydalanish harajatlarini, amortizatsiya ajratmasi va ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytirish;

— magistral yo'l tarmog'ini, hayotni ta'minlash tizimlarini (suv ta'minoti, elektr ta'minoti, aloqa va boshq.), yer turlari va almashlab ekishlarni oqilona tashkil etish va ularning hududlarini tuzish uchun tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratish.

Qurilish-loyihalash talablari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

— yangi obyektlarni qurish va mavjudlarini kengaytirish uchun uchastkalar tanlashda relefi, tuproq qatlamlari, sizot suvlarining chuqurligi bo'yicha qurilish me'yorlari va qoidalariga javob beradigan sharoitlarni ta'minlashni;

— sanitariya-himoya, zootexnika, veterinariya, yong'inga qarshi va boshqa talablarga rioya qilishni;

— xo'jalik va ishlab chiqarish markazlari hududlarini tuzishda arxitektura-qurilish, loyihalash-joylashtirish va landshaftli loyihalash uchun tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratishni.

Ijtimoiy talablarga quyidagilar kiradi:

— qishloq aholisining o'z ishlab chiqarish bo'limlarida bandlik darajasini oshirish;

— ish o'rinlarini yashash joylariga yaqinlatish;

— aholiga madaniy-maishiy va boshqa xizmatlar darajasini oshirish;

— qishloq aholi yashash joylarining ishlab chiqarish markazlari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish, madaniy-maishiy va meditsina xizmatlari joylari, tumanlar markazlari, temir yo'l bekatlari orasidagi o'zaro qulay aloqalarini tashkil etish;

— rekreatsion va sog'lomlashtirish faoliyatlari uchun sharoit yaratish.

Ekologik talablar quyidagilarni nazarda tutadi:

— tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini bajarishni;

— qishloqlarning yashash va ishlab chiqarish zonalarini, chorvachilik majmualari va fermalarini, ayrim joylashgan ishlab chiqarish markazlarini suv manbalariga, joylarning relefiga, kuchli shamollar yo'nalishiga to'g'ri joylashtirish, tuproqning, suv va havoning ifloslanish imkoniyatlarini tugatish;

— mahsulotlarni qayta ishlovchi va saqlovchi joylar, ma'danli

o'g'itlar va pestitsidlar omborxonalari, choryachilik fermalari va majmualari, garajlar, transport ta'mirlash ustaxonalari kabi obyektlarning tabiiy muhitga ta'sirini minimumga tushirish;

— chiqitsiz texnologiyalarni, chiqindilarni to'g'ri yo'qotishni va sh.o'. joriy etish.

Ishlab chiqarish bo'limlarini va xo'jalik markazlarini joylashtirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. Ishlab chiqarish bo'limlari va xo'jalik markazlarining hozirgi holatini va joylashishini tavsiflovchi (aholi yashash joylari, ishlab chiqarish markazlari, choryachilik fermalari, binolar va inshootlarning soni, o'lchamlari va joylashishi, xo'jalikning tashkiliy ishlab chiqarish tizimi; ishlab chiqarish bo'limlarining turlari, o'lchamlari, ixtisosliklari va joylashishi) tayyorgarlik ishlari materiallari tizimlashtiriladi.

2. Loyihalash uchun topshiriq materiallari ko'rib chiqiladi, xo'jalikning rejalashtirilayotgan ixtisosligi, uning tuzilishi, mehnat jamoalari va ayrim xodimlarning yer va mulkiy paylarni birlashtirish bo'yicha tilak-istaklari tahlil etiladi, aholi tizimining, xo'jalik yer egaligining kenglik xususiyatlari aniqlanadi, yer baholash ma'lumotlari o'rganiladi.

3. Mazkur ishlab chiqarish tipiga mansub xo'jaliklar uchun ishlab chiqarish bo'limlari optimal o'lchamlari bo'yicha ilmiy muassasalar tavsiyalari, hamda ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqarishni tashkil qilish bo'yicha ilg'or tajribalar materiallari ko'rib chiqiladi.

4. Ma'muriy tuman yer tuzish chizmalaridan aholi yashash joylarining kelajakdagi rivojlanishlari, yangi qishloqlarni qurish va mavjudlarini qayta qurish, qishloq aholi yashash joylari yerlarining chegaralarini belgilash va ularni inventarizatsiyalash yerlarni qishloq ma'muriyati tasarrufiga berish va ulardan foydalanish to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi.

5. Xo'jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi, ishlab chiqarish bo'limlarining soni va o'lchamlari, ularning ixtisosliklariga aniqlik kiritiladi.

6. Aholi yashash joylarining mo'ljallangan vazifalariga aniqlik kiritiladi, shaxsiy tomorqa xo'jaligini rivojlantirish va uy-joy qurilishi uchun zaxira yerlari ajratiladi, ishlab chiqarish markazlarining o'lchamlari va joylashgan o'rnini ularni kengaytirish uchun yer maydonlari, ishlab chiqarish bo'limlarining turlari va soni, ularning joylashishi va chegaralari aniqlanadi, choryachilik fermalari, mahsulotlarni qayta ishlash va saqlash bo'yicha korxonalar

joylashtiriladi, iqtisodiy asoslash beriladi (zarur hollarda — echimlar bo'yicha).

7. Iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi bo'yicha ishlangan yechimlar solishtiriladi va eng yaxshi yechim tanlanadi, undan loyihaning keyingi masalalarini ishlashda foydalaniladi.

Shunday qilib, xo'jalikda ichki yer tuzishning mazkur bosqichida xo'jalikning kelajakdagi tashkiliy ishlab chiqarish tuzulishi oldindan aniqlanadi.

2. Xo'jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishini, ishlab chiqarish bo'limlarining tarkibini, sonini va o'lchamlarini aniqlash

Bo'limlar va xo'jalik markazlarini joylashtirishda loyihalash xo'jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishini asoslashdan, uni yer egaligi va yerdan foydalanishning, aholi tizimi, ishlab chiqarishni va hududni tashkil etishning xususiyatlari bilan bog'lashdan boshlanadi. Xo'jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishi — bu xo'jalikdagi ichki ishlab chiqarish bo'limlari va boshqarish apparatining shunday uyg'unlashuvini bildiradiki, unda ishlab chiqarishni ma'lum darajada tashkil etish va boshqarish, yerni, boshqa ishlab chiqarish vositalarini va mehnat resurslarini birlashtirish va ulardan foydalanish ta'minlanadi. Bu tuzulish qanchalik oddiy bo'lsa, ishlab chiqarishni boshqarish shunchalik yengil bo'ladi, ma'muriy boshqaruv apparatini saqlash uchun xarajatlar kam bo'ladi. Hozirgi vaqtda ko'proq tarmoqli, hududiy va aralash tuzulishlar uchraydi.

Tarmoqli tuzulish korxonani markazlashgan boshqarishni ixtisoslashgan bo'limlar (tarmoqlar — dalachilik, ozuqa ishlab chiqarish, sabzavotchilik, bog'dorchilik bo'yicha tashkil etiladigan sexlar, brigadalar, zvenolar, fermalar) faoliyat ko'rsatishi bilan uyg'unlashtiriladi. Uni maydoni katta bo'lmagan, ixcham yer maydoniga, bitta asosiy aholi yashash joyiga, barcha yer massivlari bilan yaxshi yo'l aloqasiga, ishlab chiqarishning yuqori darajada ixtisoslashishiga va konsentratsiyalashishiga ega xo'jaliklarda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bunday tuzulish ma'muriy va texnologik boshqarishning uzviy bog'lanishiga asoslangan va malakali kadrlar bilan ta'minlangan, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilish darajasi yuqori bo'lgan korxonalarda eng yuqori samara beradi. U ko'plab sabzavot-sutchilik, meva-uzumchilik, sutchilik xo'jaliklari uchun xarakterlidir.

Hududiy tuzilish markaziy apparat va kompleks ishlab chiqarish boiimlarini (b limlar, ishlab chiqarish uchastkalari, kompleks brigadalar) nazarda tutadi. U asosan, ikki yoki uch bosqichli (masalan, korxonona — kompleks boiim — ixtisoslashgan brigada) boiadi. Korxonani boshqarish apparati markaziy qishloqda, kompleks boiimlarniki ishlab chiqarish uchastkalari qishloqlarida, ixtisoslashgan brigadalarniki esa fermalarda, dala shiyponlarida yoki boshqa ishlab chiqarish markazlarida joylashadi.

Bunday tipdagi tuzilish keng hududni egallagan, bir necha aholi yashash joylariga, ch zilgan yer egaligiga (yerdan foydalanishga) yoki ishlanadigan yerlarning katta ajralgan massivlariga ega x jaliklarda foydalaniladi. Ularda, asosan, yer tuzilishning boshlanishigacha mavjud hududning tashkil etilishi bor; bu vaziyatda tarmoqlar b yicha boshqarish tamoyili ularning k p xilligi va tarqoqligi sababli yaroqsiz boiadi.

Hududiy tuzilish uzoq sinovdan tdi va mamlakatning har xil mintaqalarida, har xil ishlab chiqarish tiplaridagi qishloq x jalik, ayniqsa, pahtachilik, allachilik va alla-chorvachilik korxonalarida keng tarqalgan.

Aralash tuzilish yuqorida k rib chiqilgan hududiy va tarmoqli tamoyillarni zida rnujassamlashtiradi. U markaziy boshqaruv apparatiga kompleks ishlab chiqarish boiimlarining va ixtisoslashgan brigadalarning (sexlarning) t ridan-t ri b ysunishini nazarda tutadi. Uni konsentratsiyalash va texnologiyalarni yaxshilash maqsadida mustaqil b hmlarga ajratiladigan, asosiy tarmoqlarni jadallik bilan rivojlantirayotgan, bir necha yirik qishloqlarni qamrab oladigan yoki bir necha tarqoq massivlarda ishlab chiqarishni amalga oshiridigan korxonalarda joriy etish tavsiya etiladi. Bunda ixtisoslashgan tarmoqlar markaziy apparatning bevosita nazorati ostida qoladi.

Har xil tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishlarini q llash misollari (uch.x jalikda) 16-rasmda k rsatilgan. Birinchisida ishlab chiqarish, boshqarishning tarmoqli (sexli) tuzilishi qabul qilingan; dehqonchilik sexi, unga almashlab ekish birlashtirilgan va sut fermasiga, jpSfn-xashak yetishtirish brigadasiga ega chorvachilik sexi (unga olzuqa almashlab ekishi, su oriladigan madaniy yaylov, tabiiy -* yaylovlari va pichanzorlar birlashtirilgan) mavjud. Bulardan tashqari, x jalikda yordamchi sexlar (qurilish, transport xizmatini k rsatish va boshq.) mavjud. Sexli tuzilishni joriy etishga yer egaligining kichik maydoni, uning ixchamligi, qishloqning mafkazda joylashishi, yaxshi rivojlangan yoi tarmo i imkoniyat yaratadi.

joylashtiriladi, iqtisodiy asoslash beriladi (zarur hollarda — echimlar b yicha).

7. Iqtisodiy k rsatkichlar tizimi b yicha ishlangan yechimlar solishtiriladi va eng yaxshi yechim tanlanadi, undan loyihaning keyingi masalalarini ishlashda fbydalaniladi.

Shunday qilib, x jalikda ichki yer tuzishning mazkur bosqichida x jalikning kelajakdagi tashkiliy ishlab chiqarish tuzulishi oldindan aniqlanadi.

2. X jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishini, ishlab chiqarish boiiimlarining tarkibini, sonini va oichamlarini aniqlash

B limlar va x jalik markazlarini joylashtirishda loyihalash x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini asoslashdan, uni yer egaligi va yerdan foydalanishning, aholi tizimi, ishlab chiqarishni va hududni tashkil etishning xususiyatlari bilan bo lashdan boshlanadi. X jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishi — bu x jalikdagi ichki ishlab chiqarish b limlari va boshqarish apparatining shunday uy unlashuvini bildiradiki, unda ishlab chiqarishni ma'lum darajada tashkil etish va boshqarish, yerni, boshqa ishlab chiqarish vositalarini va mehnat resurslarini birlashtirish va ulardan foydalanish ta'minlanadi. Bu tuzulish qanchalik oddiy b lsa, ishlab chiqarishni boshqarish shunchalik yengil b ladi, ma'muriy boshqaruv apparatini saqlash uchun xarajatlar kam b ladi. Hozirgi vaqtda k proq tarmoqli, hududiy va aralash tuzilishlar uchraydi.

Tarmoqli tuzilish korxonani markazlashgan boshqarishni ixtisoslashgan b limlar (tarmoqlar — dalachilik, ozuqa ishlab chiqarish, sabzavotchilik, bo dorchilik b yicha tashkil etiladigan sexlar, brigadalar, zvenolar, fermalar) faoliyat k rsatishi bilan uy unlashtiriladi. Uni maydoni katta b lmagani, ixcham yer maydoniga, bitta asosiy aholi yashash joyiga, barcha yer massivlari bilan yaxshi y l aloqasiga, ishlab chiqarishning yuqori darajada ixtisoslashishiga va konsentratsiyalashishiga ega x jaliklarda q llash maqsadga muvofiqdir. Bunday tuzilish ma'muriy va texnologik boshqarishning uzviy bo lanishiga asoslangan va malakali kadrlar bilan ta'minlangan, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilish darajasi yuqori b lgan korxonalarda eng yuqori samara beradi. U k plab sabzavot-sutchilik, meva-uzumchilik, sutchilik x jaliklari uchun xarakterlidir.

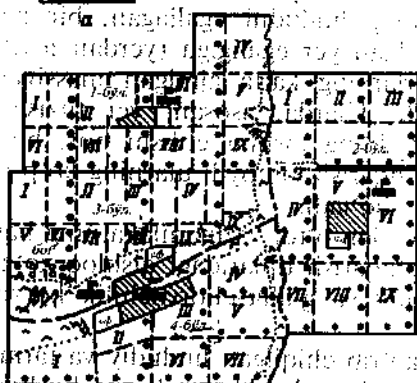
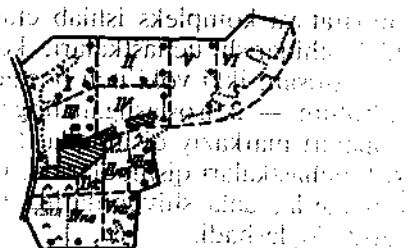
Hududiy tuzilish markaziy apparat va kompleks ishlab chiqarish b limlarini (b limlar, ishlab chiqarish uchastkalari, kompleks brigadalar) nazarda tutadi. U asosan, ikki yoki uch bosqichli (masalan, korxonalar — kompleks b lim — ixtisoslashgan brigada) b ladi. Korxonani boshqarish apparati markaziy qishloqda, kompleks b limlarniki ishlab chiqarish uchastkalari qishloqlarida, ixtisoslashgan brigadalarniki esa fermalarda, dala shiypolarida yoki boshqa ishlab chiqarish markazlarida joylashadi.

Bunday tipdagi tuzilish keng hududni egallagan, bir necha aholi yashash joylariga, ch zilgan yer egaligiga (yerdan foydalanishga) yoki ishlanadigan yerlarning katta ajralgan massivlariga ega x jaliklarda foydalaniladi. Ularda, asosan, yer tuzilishning boshlanishigacha mavjud hududning tashkil etilishi bor; bu vaziyatda tarmoqlar b yicha boshqarish tamoyili ularning k p xilligi va tarqoqligi sababli yaroqsiz b ladi.

Hududly tuzilish uzoq sinovdan tdi va mamlakatning har xil mintaqalarida, har xil ishlab chiqarish tiplaridagi qishloq x jalik, ayniqsa, pahtachilik, allachilik va alla-chorvachilik korxonalarida keng tarqalgan. -^

Aralash tuzilish yuqorida k rib chiqilgan hududiy va tarmoqli tamoyillarni zida mujassamlashtiradi. U markaziy boshqaruv apparatiga kompleks ishlab chiqarish b limlarining va ixtisoslashgan brigadalarning (sexlarning) t ridan-t ri b ysunishini nazarda tutadi. Uni konsentratsiyalash va texnologiyalarni yaxshilash maqsadida mustaqil b limlarga ajratiladigan, asosiy tarmoqlarni jadallik bilan rivojlantirayotgan, bir necha tarqoq massivlarda ishlab chiqarishni amalga oshiradigan korxonalarda joriy etish tavsiya etiladi. Bunda ixtisoslashgan tarmoqlar markaziy apparatning bevosita nazorati ostida qoladi.

Har xil tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishlarini q llash misollari (uch,x jalikda) 16-rasmda k rsatilgan. Birinchisida ishlab chiqarishril,boshqarishning tarmoqli (sexli) tuzilishi qabul qilingan; dehqonchilik sexi, unga almashlab ekish birlashtirilgan va sut fermasiga, .;^ni-xashak yetishtirish brigadasiga ega chorvachilik sexi (unga -Muqa almashlab ekishi, su oriladigan madaniy yaylov, tabiiy "> yaylovlar va pichanzorlar birlashtirilgan) mavjud. Bulardan tashqari, x jalikda yordamehi sexlar (qurilish, transport xizmatini k rsatish va boshq.) mavjud. Sexli tuzilishni joriy etishga yer egaligining kichik maydoni, uning ixchamligi, qishloqning mafkazda joylashishi, yaxshi rivojlangan y l tarmo i imkoniyat yaratadi.

- markaziy qishloq
- bo'lim qishlog'i
- uzumzor
- ihotla polosalari
- bog'lar
- yaylovlar
- syt fermasi
- cho'chqa fermasi
- ishlab chiqarish uchastkasi
- 1- bo'lim
- ishlab chiqarish bo'limining chegarasi

hog'dorchilik brigadasi

16-rasm. Xo'jalikning tashkiliy-hududiy tuzilishi: 1 — uzumzor; 2 — ihotla polosalari; 3 — bog'lar; 4 — yaylovlar; 5 — syt fermasi; 6 — cho'chqa fermasi; 7 — ishlab chiqarish uchastkasi; 8 — 1- bo'lim; 9 — ishlab chiqarish bo'limining chegarasi.

Ikkinchi xo'jalik taxminan maydoni bo'yicha uch baravar katta, jardiklari bilan bo'lingan yer massivlari bo'laklariga va bir necha aholi yashash joylariga ega. Shuning uchun bu yerda ishlab chiqarishni boshqarishning hududiy tuzilishi tanlangan. To'rtta

b lim tashkil etilgan. ularning har birida birlashtirilgan almashib ekishlari birlashtirilgan dalachilik brigadalari va ozuqa olinadigan yerlariga ega fermalari bor; uchinchi b limda bulairdan tashqari bo dorchilik brigadasi ham faoliyat k rsatadi. Har bir b limning z idorasi, buxgalteriyasi, garaji, qishloq x jalik texnikalarim saqlash, ta'mirlash va ularga xizmat k rsatish, don va sh. . saqlash joylari bor.

Uchinchi x jalikda aralash tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishidan foydalanilgan. Bu yerda ikkinchi x jalikdagi b limlarga xshash qurilgan ikki ishlab chiqarish uchastkasi barpo etilgan. Shu bilan bir qatorda, markaziy apparatga t ridan-t ri bo dorchilik brigadasi, uzumchilik sexi va sabzavotchilik sexi b ysundirilgan.

Hozirgi vaqtda yerlarni qayta"taqsimlash, yer paylarini ajratish, x jalikda ichki b limlarni qayta rasmiylashtirish, ijtimoiy infratizim obyektlarini mahalliy ma'muriyatlarga berish sababli, qishloq ^ jalik korxonalarida aralash tuzilish k paya boshladi.

X jalikning tashkiliy ishlab chiqarish tuzilishi asoslangandan keyin ishlab chiqarish b limlarining shakllari, soni va lchamlari t risidagi masala yechiladi. Hozir agrar zgarishlar natijasida korxonalarda k plab fermer x jaliklari va tijorat hisobida, ijara-da, pudratda, hamda shirkatlar va boshqalar sifatida ishlovchi b limlar paydo b ldi. X jalikda ichki yer tuzishni tkazishda qanday ishlab chiqarish b limlari va qanday tamoyillar asosida yer olishi kerakligini, yer qanday muddatga ularga birlashtirilishini belgilash, bu yerlarning joylashgan rnini, maydonlari va chegaralarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Hududiy umumiylikka, yerni birlashtirish usuliga va ierarxialik darajasiga bo liq holda, odatda, b limlarni (ishlab chiqarish uchastkalari, sexlar), brigadalarni, pudratchilarni va sh. . bir-birlaridan ajratishadi.

B lim (ishlab chiqarish uchastkasi) — bu dehqonchilikda va chorvachilikda har xil ixtisoslashgan bir necha brigadalardan tarkib topgan, yagona hududga birlashtirilgan, brigadalar uchun umumiy asosiy ishlab chiqarishga xizmat k rsatish va uni boshqarish b yicha b lim va q shimcha xizmatlarga hamda umumiy ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimga (ishlab chiqarish markazi, elektr, gaz, issiqlik va suv ta'minoti, dala shiyponlari, oshxonalar va sh. .) ega yirik k p tarmoqli b linmadir.

Mazkur shaklga kompleks yoki dalachilik brigadalari deb ataladigan, murakkab ishlab chiqarish tuzilishiga ega k p tarmoqli va tarmoq b linmalari ham kiradi.

B limlar hozir yer maydonlari lchamlari b yicha yirik qishloq x jalik korxonalarida uchraydi.

Sex — bu ishlab chiqarish uchastkasiga xshash, x jalikdagi ichki b linma. Biroq sexlar, asosan, kompleks emas, balki tar- moq xarakteriga (masalan, dehqonchilik va yem-xashak yetishtirish sexi) ega va bir necha brigadadan tarkib topadi.

Ishlab chiqarish brigadasi deb yer va boshqa ishlab chiqarish vositalari uzoq muddatga biriktirilgan, asosan, z kuchi bilan yagona boshqaruv ostida mehnatni kooperatsiyalash va b lish asosida bir yoki bir necha mahsulot ishlab chiqarish b yicha bar- cha ishlar siklini bajaradigan ishchilarning doimiy jamoasiga ayti- ladi. Dalachilik, sabzavotchilik, bo dorchilik, yem-xashak yetishtirish va chorvachilik brigadalari (fermalari) deb ular bir-bir- lardan ajratiladi.

Ishlab chiqarish uchastkalaridan farqli laroq brigadalar ishchilari soni va yer maydonlari b yicha kichik, uncha mu- rakkab b lmagani tuzilishga (asosan, zvenolar va pudratchilardan tashkil topgan) va tor ixtisoslikka ega b ladi.

Zveno — bir yoki bir necha texnologik jihatdan zaro bo langan operatsiyalarni birgalikda bajaruvchi ishchilarning bir- lamchi birlashmasidir. U, asosan, brigadalar tarkibida nia'lum ish davriga tuziladi va odatda, vaqtinchalik xarakterga ega.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasida b limlar, ishlab chiqa- rish uchastkalari, brigadalar, sexlar soni, lchamlari va joy- lashadigan rni belgilanadi, ularga yerlar biriktiriladi.

X jalikda ichki b linmalarga nafaqat dchqonchilik va chor- vachilik, balki qishloq x jaligiga xizmat k rsatuvchi (ta'mirlash, transport), qishloq x jalik mahsulotlarini tayyorlash va qayta ish- lash b yicha, hamda savdo, qurilish, har xil kasblar va boshqalar bilan shu ullanuvchi b linmalar ham kiradi.

Yer tuzish loyihasining k rilayotgan qismida jismoniy va yuridik shaxslarga mulkiy pay hisobiga beriladigan binolar, imoratlar va inshootlar, mahalliy z- zini boshqarish organlari balansiga beriladigan ijtimoiy soha va muhandislik infratizim obyektlari egallagan yer uchastkalari chegaralari va maydonlari ham belgilanadi.

Har xil mehnat jamoalariga biriktiriladigan yer massivlarini shakllantirish va maydonlarini aniqlashda quyidagi tamoyilarga amal qilish kerak:

— x jalikda yerlarni taqsimlash, ularni aniq b limlar va

mehnat jamoalariga birlashtirish yerlardan foydalanishda isrofgarchilikni tugatishga yordam qilishi kerak;

— yerlardan foydalanish intensivligi darajasi tuproqlar unumdorligini taʼxovsiz qayta tiklashni, ilmiy asosiyan dehqonchilik tizimlarini, ekinlarni yetishtirishning oqilona texnologiyalarini qoʻllashni, yerlarni eroziyadan muhofaza qilishni, boshqa eroziyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirishni taʼminlashi kerak;

-- yer, yer munosabatlarining moddiy asosi sifatida mehnat jamoalariga doimiy (mulk qoʻlga olinib, egalik qilishga yoki uzoq muddatga foydalanishga) birlashtirilishi, mehnat va pul moddiy resurslar bilan maʼlum proporsiyalarda birlashtirilishi kerak;

— yerlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy haqqoniylikni, mehnat jamoalarining va ayrim xodimlarning ishlab chiqarishning yakuniy natijalaridan moddiy manfaatdorliklarini taʼminlash, xalq yuritishning iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish uchun yerlarning unumdorligini va joylashgan joylarini qattiq hisobga olish kerak. Bu ishlab chiqarish birlashtirilishi yer massivlarini optimal shakllantirish, yer soliqlari va yer uchun ijara haqi miqdorlarini belgilash, ularning xalq yuritish faoliyatlari natijalarini rejalashtirish uchun ham zarur.

Yer islohoti boshlanguncha (1990-y.) kishilar qishloq xalq yuritish korxonalarida tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi mavjud edi. Sovхозlar asosan. hududiy tuzilishga ega birlashtirilgan, ularning birlashtirilishi soni 3 tadan 6 gacha edi. Ularning birlashtirilishi ichamlari orasidagi farq esa juda katta edi. Masalan, sabzavot-sutchilik sovxozlarining haydalma yerlari birlashtirilgan yecha maydonlari 1200—1500 ga, paxtachilik sovxozlari 6000—8000 ga tashkil etilgan birlashtirilgan, Qizilqumdagi kishilar paxtachilik sovxozlarning umumiy maydonlari 25—35 ming gektarni tashkil etar edi. Kolxozlarning birlashtirilishi ichamlari ham ixtisosliklariga qarab har xil birlashtirilgan ham, ularning maydonlari sovxozlarnikiga nisbatan ancha kichik edi. Masalan, paxtachilik kolxozlarining birlashtirilgan yecha foydalaniladigan yerlari maydoni 1500—2000 gektarni tashkil etar va ularda, asosan, ishlab chiqarish brigadalari tashkil etilar edi.

Ishlab chiqarish birlashtirilgan yer maydonlari birlashtirilgan yecha birlashtirilgan ichamlarini aniqlashda quyidagilar hisobga olinadi:

— birlashtirilgan yecha birlashtirilgan yerga birlashtirilgan mulkchilik, yer egaligi va yerdan foydalanish shakllari;

— ishlab chiqarish birlashtirilgan yer maydonlari ixtisosliklari;

— birlashtirilgan yerlarning unumdorligi, ularning joylashgan joylari, shakllari va boshqa xususiyatlari;

$$P = P_1 N + P_2 + P_3 + P_4$$

kerak. Dehqonchilikda bu sharoit bilan dala ishlari muddatlarini mos tushmaydigan bir necha ekinlarni birlashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunda, bulardan tashqari qishloq xo'jalik texnikasidan to'liqroq foydalaniladi, ayrim ekinlar hosildorligining iqlim sharoitlariga va ekinlarning unumdorlik bilan yil har xil yerlarda joylashishiga bog'liqligi natijasida zgarib turishi mehnat haqiga kamroq ta'sir etadi. Dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlariga ega kompleks bilan dalalar unumdorligini oshirish uchun g'ngdan va yem-xashak uchun dehqonchilik chiqindilaridan yaxshiroq foydalanishlari mumkin.

Ixtisoslashgan brigadalar kompleks brigadalarda yetakchi ekinlarni samarali yetishtirish, ularga birlashtirilgan ekin maydonlari o'ichamlari bilan ta'minlanmaydigan vaziyatlarda tashkil etiladi. Masalan, kartoshkani intensiv texnologiya bilan yil yetishtirish uchun yuqori ish unumdorligi 100—200 ga maydonda ta'minlanadigan 23 mashinadan iborat majmua talab etiladi. Shuning uchun kartoshkaning ekin maydonlarini mayda ishlab chiqarish bilan limlariga tarqatish k'p hollarda maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Ixtisoslashgan bo'limlarni tashkil etish k'p qoi mehnati talab etadigan qishloq xo'jalik ekinlarini, (tamaki, sabzavot, qand lavlagisi va sh. .), hamda ozuqa ekinlarini yetishtirishda ham (em-xashak ishlab chiqarish va chorvachilikning samaradorligini oshirish maqsadida) zini oqlaydi.

Tabiiy, yaxshilangan va suv oriladigan madaniy yaylovlar va pichanzorlarning katta maydonlari birlashtirilgan bilan limlar k'p miqdordagi yashil va dalal ozuqalarni iste'mol qiladigan va haydab boqishni talab qiladigan chorva mollari (q'ylar, sigirlar, otlar) turlarini parvarishlashga ixtisoslashtiriladi. Ch'chqalar oziqlanish ratsionlarida konsentratlar (omuxta yem) k'p bo'nganligi uchun, ch'chqa fermalari, odatda, qishloq xo'jalik yerlari tarkibida haydalma yerlar nisbati k'p bo'ngan bo'limlar tarkibiga kiritiladi.

Ixtisoslashgan dalachilik brigadasining taxminiy o'ichami mehnat jamoasining iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, yerlarning qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish uchun yaroqliligini va ularning almashlab ekishlarda t'ri aylanishi imkoniyatini hisobga olgan holda aniqlanadi. Ekinlar tarkibi tanlanib bo'linganidan keyin, mintaqaviy texnologik kartalarga mos tarzda dala ishlari davridagi mehnat sarflari hisoblanadi (8-jadval).

1 ga haydalma yerga ishlov berish uchun zarur mehnat sarflarini hisoblash

Ekinlar	Almashlab ekishdagi nisbiy vazni	Mehnat sarflari me'yori 1 ga odam-soat	Mehnat sarflari, odam-soat
1	2	3	4.
1. Ko'p yillik o'tlar	0,4	18	7,2
2. Don uchun kuzgi g'alla	0,1	19	1,9
3. Ozuqa uchun kuzgi g'alla	0,1	15	1,5
4. Kartoshka, ildiz mevalar	0,1	232	23,2
5. Sitos uchun makkajo'xori	0,1	60	6,0
6. Bahorgi donlilar	0,2	19	3,8
Jami:	1,0	—	43,6

Ishlovchilarning o'rtacha bandligi (dala ishlari davridagi ish kunlari sonining ish kuni uzunligiga ko'paytmasi), ularning soni va butun dala ishlari davridagi mehnatning umumiy sarfi asosida brigadaga birlashtiriladigan maydon hisoblanadi (9-jadval).

Brigadaga birlashtiriladigan haydalma yerlar maydonini taxminiy hisoblash

Ko'rsatkichlar	Son qiymati
1. Barcha ishlarni o'z kuchi bilan bajarishda 1 ga haydalma yerga mehnat sarflari, odam-soat	43,6
2. Ishchilarning dala ishlari davridagi o'rtacha bandligi, odam-soat	1281
3. Haydalma yerlarning 1 mexanizatorga to'g'ri keladigan maydoni, ga (1281:43,6)	29,4
4. Brigadaga birlashtiriladigan haydalma yerlar maydoni (8 odam), ga	235,2

Ilmiy tekshirish muassasalari materiallari ko'rsatishicha, dalachilikda mehnat jamoasining optimal o'lchami mexanizatorlar soni bo'yicha ishlab chiqarishni har qanday tashkil etishda 8—15

$$P_{xx} = \frac{M}{\sum L_i Y_i}$$

10-jadval

**Ozuqa ekinlari maydonlarining sut fermalari
o'lchamlariga bog'liqligi**

Bo'limdagi sigirlar bosh soni	Qishloq xo'jalik yerlari maydonida haydalma yerlarning nisbiy salmog'i, %			
	30	50	70	90
50	65	60	56	53
100	130	121	113	106
200	259	242	226	212
400	518	483	452	425
800	1036	966	904	850
1200	1554	1449	1356	1275

Ishlab chiqarish bilimlari soni va joylashishi albatta xalqning hududidagi aholi yashash joylarining xalqda mavjud bo'lgan maqsadi va joylashishi bilan bog'lanadi.

3. Qishloq aholi tizimi va xalqning markazlarini joylashtirish

Aholi tizimi — bu ma'lum hududda joylashgan, boshqarishni, xizmat ko'rsatishni, transport va sh. k. umumiy tashkil etish bilan bog'liq aholi yashash joylari yig'indisidir.

Qishloq aholi tizimi shahar va aralash tizimdan mehnatga yaroqli aholining asosiy qismi qishloq xalqning ishlab chiqarishida bandligi va aholi yashash joylarining korxonalar hududlarida joylashganligi bilan farq qiladi. Shuning uchun aholi yashash joylarining kelajakdagi rivojlanishini, ularning chegaralari va ichki tuzilishini hisobga olmasdan almashlab ekishlarni va yer turlarini taqsim qilishni, yerga taqsim qilish, meliorativ va tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish, ishlab chiqarishni, mehnatni va ularni boshqarishni taqsim etish uchun sharoit yaratish mumkin emas.

Qishloq aholi tizimiga tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar ta'sir etadi, shuning uchun ham ularga aks ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy omillar jumlasiga, eng avvalo, iqlim, yerlarning unumdorligi, joylarning reliefi, gidrografiyasi, shimlik dunyosi kiradi.

Qadimdan yirik aholi yashash joylarini unumdor "odiy"larda, daryolar va ko'p qir oqlari bo'ylab, baland joylardan joylashgan. Aksincha, ko'p bo'lgan, murakkab reliefli va zamon bilan qoplangan hududlarda, unumdorligi past yerlarda, botqoqliklarda va ko'p orasida, odatda, butun hudud bo'ylab tarqalgan mayda qishloqlar joylashgan. Hozirgacha suvsiz tumanlar, o'zgarib qolgan iqlim sharoitlarida qishloq aholi tizimi juda sekin rivojlanmoqda.

Iqtisodiy omillar orasidan, eng avvalo, qishloq xalqning ishlab chiqarishining intensivlik darajasini, uning sanoat bilan integratsiyalanishini (asosan, xomashyoni qayta ishlash bo'yicha — konserva zavodlari, g'isht kombinatlari, qand, spirt va sh. k. ishlab chiqarishlari bilan), qishloq xalqning mahsulotlarini sotish bozorining (shaharlar, kurortlar, ishlab chiqarish va transport bo'linlari) yaqinligini, xalqlararo va xalqda ichki yer va boshqa infratizim obyektlari tarmoqning rivojlanishini ko'rsatish kerak.

Ijtimoiy omillar yer munosabatlari tiplarini, yerga va boshqa ishlab chiqarish vositalariga b lgan mulkchilik turlarini, aholini ijtimoiy ta'minlash va unga madaniy-maishiy xizmat k rsatish darajasini z ichiga oladi. Masalan, Rossiyaning qator rayonlarida, Boltiq b yida va Belorussiyada XX asrning boshida yerga xususiy mulkchilikning, xususiy dehqon x jaliklarining rivojlanishi minglab mayda qishloqlar va xutorlar paydo b lishiga olib keldi. Aksincha, kollektivlashtirish vaqtida yirik qishloqlar rivojlana boshladi.

1960-y. rtacha 1 x jalikda 13,5 qishloq, ularning har biriga 154 yashovchi odam t ri kelgan b lsa, 1970-yil — mos tarzda 9,8 va 225, 1980-yil - 8 va 260, 1990-yil - 8,5 va 242 odam t ri keldi. 1994-yil Rossiyada umumiy maydoni 31 mln. ga b lgan 148869 qishloq aholi yashash joylari bor edi.

Qishloq aholi yashash tizimini takomillashtirish vazifalari qadimdan yer tuzish loyihalarida yechiladi. 1960 yildan boshlab aholi tizimi masalalari tuman rejalash tizimlarida ham, 1970-yillardan esa, bulardan tashqari, tuman yer tuzish chizmalarida ham k rila boshladi. Hozirgi vaqtda qishloq aholi yashash joylari yerlarining qishloq (posyolka) ma'muriyati tasarrufiga berilishi sababli yer tuzish loyihasinining bu qismi vazifalari sezilarli zgardi. Ular k proq x jaliklararo xarakterga ega b la boshladi, sababi, qishloq x jalik korxonasi hududida fermer, dehqon x jaliklari z x jalik markazlari bilan, bo dorchilik rtoqliklari zlarining maxsus tipdagi aholi yashash joylari bilan, har xil tijorat qishloq x jalik korxonalari zlarining markazlari bilan paydo b la boshladi, shaxsiy uy-joy qurilishlari sezilarli kengaydi (kottejlar va sh. .)

Shu sababli x jalikda ichki yer tuzish loyihalarida quyidagi masalalar yechiladi:

— aholi yashash joylarining x jalikda m ljallangan maqsadiga aniqlik kiritiladi;

— qishloq (poselka) ma'muriyati tasarrufidagi yerlarning maydonlari va joylashgan rinlariga aniqlik kiritiladi;

— x jalik markazlarini, shaxsiy uy-joy, ishlab chiqarish qurilishlarini kengaytirish uchun zarur uchastkalar (maydonchalar) tanlanadi va ularning maydonlari, joylashgan mi aniqlanadi.

Qishloq x jaligiga m ljallangan aholi yashash joylariga shahar atrofidagi, kasbchilik, aralash va qishloq x jalik tipdagi aholi yashash joylari kiradi.

Eng k p sonli aholi yashash joylari qishloq x jalik aholi vashash joylariga t ri keladi. Ular qishloq x jaligi ishlab chiqarishi markazlari hisoblanadi, sababi, ularda qishloq ; x jaligi-da bandlarning asosiy qismi yashaydi, x jalik hovlilari, ustaxonalari, omborxonalari, fermalari bilan ishlab chiqarish zonalari mavjud, shu yerning zida aholining shaxsiy tomorqa x jaliklari joylashgan. Shuning uchun adabiyotda, amaliyotdagi singari, k p vazifalarni bajarishga m ljallangan qishloq aholi yashash joylarini k proq x jalik markazlari yoki korxonaning qishloqlari deb atashadi.

Aholi yashash joylarining yerlari qishloq (posyolka) ma'muriyati tasarrufiga berilgan b lishiga qaramasdan, ular qishloq x jalik korxonalari faoliyatlari bilan qattiq bo lanishgan. X jalikdagi z rollari b yicha ular asosiy va q shimcha (yordamchi) qishloqlarga b linadi. Asosiylarga x jalikning markazi (yoki x jalikning markaziy qishlo i) va ishlab chiqarish b limlari markazlari (qishloqlari) kiradi.

Markaziy qishloqda, odatda, x jalikning ma'muriy — boshqaruv apparati, aholining asosiy qismi va umumx jaiik ahamiyatiga ega madaniy-maishiy muassasalar (maktab, kasalxona, mehmonxona, d kon, kiub va sh. .) joylashadi.

Har bir ishlab chiqarish b limi z qishlo iga ega b lib, ularda uning rahbar xodimlari, uy-joy, xizmat va ishlab chiqarish imoratlari, madaniy-maishiy maqsadlarga m ljallangan binolar jamlanadi.

X jalikning q shimcha aholi yashash joylari, asosan, ishchilarning yashash joylari hisoblanadi; ulardan ayrimlarida ishlab chiqarish binolari, boshqa imoratlar va inshootlar joylashishi ham mumkin. Yashovchilar soni, ayniqsa mehnatga yaroqlilari, asosiy ishlab chiqarish fondlarining mavjudligi b yicha ular, odatda, katta errias.

Oxirgi vaqtlarda x jalik markazlari k p vazifalikka m ljallana boshladi, sababi, ular bir vaqtning zida korxonaning bir necha ishlab chiqarish b limlarini boshqarish markazi, fermer (dehqon) x jaliklari egalarining yashash joylari b lishlari mumkin.

Yer ttizish loyhasini ishlashda har bir qishloqning x jalikdagi vazifasiga (markaziy qishloq, b lim qishlo i, ishlab chiqarish markazi, yashash joyi) aniqlik kiritiladi. Bu aholi tizimini x jalikning tlashkiliy — ishlab chiqarish tuzilishi, ishlab chiqarish

b limlari va markazlarining soni, joylashishlari bilan bo'lish uchun zarur. Bunday aniqlik kiritish aholi yashash joyining kelajakdagi rivojlanishi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatga ega, sababi, u nafaqat ichki imkoniyatlar, balki x jalikning boshqa yerlari hisobiga ham sodir bo'lishi mumkin. Uy-joy va madaniy-maishiy qurilishlarni moliyalash nafaqat mahalliy byudjet va qurilish qilayotganlarning shaxsiy mablag'larini hisobiga, balki korxonalar hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin, ularning ishchilarining turmush sharoitlarini yaxshilashdan, qurilish bahosini pasaytirish va uni asosiy aholi yashash joylarida jamlashdan manfaatdordirlar.

Loyihalashda aholi yashash joylarining mavjud ahvoli va x jalikning mavjud holatini baholanadi, ma'muriy tuman yoki shahar tuzish chizmalaridan loyiha oldi materiallari, x jaliklararo yer tuzish loyihalari, qishloq aholi yashash joylarini rejalash va qurilish loyihalari jalb etiladi. Yer uchastkalari mulkdorlari, egalari va foydalanuvchilari istaklari ham hisobga olinadi.

Markaziy qishloq hududi boricha x jalik hududi markazida joylashgan, tuman markazi, qishloq x jalik mahsulotlarini sotish joylari bilan yaxshi yillik aloqasiga, hamda kapital uy-joy, ishlab chiqarish va madaniy-maishiy binolarga ega, eng katta aholi yashash joyida joylashtiriladi. Odatda, uning joylashgan joylari bilan bog'lanishsiz qoladi. Ishlab chiqarish, madaniy-maishiy qurilishlar kapital xarajatlarini tejash uchun u kichik hollarda bitta yoki (sexli tuzilishda) bir necha b limlarning x jalik markazlari bilan birlashtiriladi.

Ishlab chiqarish b limlari qishloqlari ham x jalik yerlarining asosiy massivlariga nisbatan qulay joylashgan, b limlarga birlashtirilgan, hamda ishlab chiqarish, uy-joy va madaniy-maishiy binoinshooatlarga, markaziy qishloq va boshqa aholi yashash joylari bilan yaxshi yillik aloqasiga ega bo'lgan yirik aholi yashash joylarida joylashtiriladi. Loyihani ishlashda boshqa aholi yashash joylarining x jalikdagi vazifasi va kelajakdagi rivojlanishi belgilanadi. Ularning qaysi birida ishlab chiqarish binolari va obodonlashtirilgan uy-joy fondi mavjud bo'lsa, shaharida x jalikning ichki b limlariga yoki ayrim mehnat jamoalariga birlashtirilgan chorvachilik fermalari joylashtirilishi mumkin.

^ Agar x jalikda ta'mirlashga yaramaydigan eski uy-joy fondiga ega kichik aholi yashash joylari yoki xutorlar mavjud bo'lsa, ularning aholisi istaklari bo'yicha yirik qishloqlarga ko'chirilishi mumkin. Boshqarilgan hudud zarur ishlar otkazilganidan keyin (eski

imoratlarni buzish, yer uchastkalarini tekislash, tloqlashtirish va sh. .) yonida joylashgan qishloq x jalik yerlari tarkibiga q shiladi. Bunday qurilishlar, ular atrofidagi yerlar fermer, dehqon x jaliklari va ijarachilar yerdan foydalanishlarini tashkil etish uchun ham kerak.

Ayrim vaziyatlarda kichik tashlandiq qishloqchalarni tiklash masalasi ham paydo b ladi. Ularnihg rmda fermerlar hovlilari, brigadalar, yoki zlarining yer paylari bilan ajralib chiqadigan va mustaqil b iimlar tashki) qiladigan, hamda qochoqlardan, majburiy k chirilganlardan va ularning oilalaridan tuzilgan boshqa jamoalarning x jalik markazlari yaratilishi mumkin. X jalik markazini tashkil etishning eng asosiy sharti b limlarga birlashtiriladigan qishloq x jalik yerlarining yaqinligi hisoblanadi. U iloji boricha xizmat k rsatadiga,n hududining markaziga yaqin joylashtiriladi.

X jaHkning aholi tizimini yanada rivojlantirish zarurati tu ilgan hollarda, loyihada yangi aholi yashash joylarini qurish, mavjudlarini qayta qurish yoki kengaytirish k zda tutiladi. Loyiha rejaida mos yer uchastkasi ajratiladi; u qurilish-loyihalash, sanitariya-gigiena va iqtisodiy talablarga javob berishi kerak. Odatda, rel'efi tekis, yer qatlamlari jipslashgan, y llarga va suv ta'minoti manbalariga nisbatan qulay joylashgan, quruq yer uchastkasi tanlanadi. Bunda mavjud qishloqlarning qishloq x jalik yerlariga va ishlab chiqarish markazlariga nisbatan joylashishi aholining ish, yashash va hordiq chiqarish joylarini oqilona tashkil etish maqsadida hisobga olinadi.

Yangi aholi yashash joylarini qurish, mavjudlarini qayta qurish va kengaytirish uchun uchastkalar qishloq x jaligi uchun yaroqsiz yerlardan yoki alohida zarurat tu ilgan hollarda sifati past qishloq x jalik yerlaridan ajratiladi. Birinchi navbatda, mavjud qishloqlarning aholi yashaydigan qismi chegaralaridagi qurilishdan b sh yerlar egallanadi.

Uehas;tkalarni tanlashda tabiatni muhofaza qilish b yicha choralar k zda tutilishi, aholi yashash joyini obodonlashtirish va uning eng yaxshi arxitekturasi yaratish maqsadida, hududning tabiiy xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Qurilish maydonchasi t risidagi ma'lumotlar maxsus texnik izlanishlar: topografik-geodezik, geologik-muhandislik, gidrogeologiya hamda sanitariya-gigiena izlanishlarini tkazish y li bilan olinadi. Uchastkani tuman ma'muriyati (hokim, hokim

muovinlari), qishloq (poselka) ma'muriyati vakillari, tuman arxitektori va yer tuzuvchisi, yon inga qarshi inspeksiya, sanitariya-epidemiologiya stansiyasi, qishloq x jalik korxonasi, kommunal x jalik va loyiha tashkiloti vakillaridan iborat hay'at tanlaydi. Hay'at tanlangan uchastka chizmasi bilan hududni tanlash t risidagi akti imzolaydi. U suv oladigan, oqova suvlarni yi adigan, elektr manbalariga, gaz ta'minoti tizimiga va sh. . ulanadigan joylarni ham aniqlaydi.

4. Ishlab chiqarish markazlarini joylashtirish

X jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishiga asoslanadigan, ishlab chiqarish b limlarining soni va lchamlari aniqlanganidan, x jalik markazlari joylashtirilganidan keyin ishlab chiqarish b limlarining x jaiik ichidagi ixtisosligi aniqlanadi va ishlab chiqarish markazlari joylashtiriladi.

Ishlab chiqarish markazi — bu umumiy ixchain hudud, yagona texnologik jarayon, umumiy transport va energetika qurilmalari va hayotni ta'minlash tizimlari (suv, elektr, issiqlik ta'minotlari va sh. .) bilan birlashgan ishlab chiqarish binolari va inshootlari majmuasidir.

Ishlab chiqarish markazlari ahkli yashash joylari chegaralari ichida, yashash zonasiga yaqin joylashishi mumkin. Ayrim hollarda sanitariya-gigiena va zoovetefinariya cheklashlari natijasida bunday markazlardan aholi yashash joylarining yashash zonalari va boshqa ishlab chiqarish majmualarigacha b lgan masofa katta b lishi kerak b lsa, u aholi yashash joylaridan tashqarida joylashtiriladi.

Ishlab chiqarish markazlarining quyidagi tiplari mavjud:

— umumx jalik ahamiyatiga ega majmualar (umumx jalik hovlilari), ular z ichiga ishlab chiqarish binolari va inshootlari— qishloq x jalik mashinalari va qurollarini ta'mirlash va saqlash b yicha (ta'mirlash-mexanika hovlilari), yo och materiallariga ishlov berish, qurilish detallari va konstruksiyalarini ishlab chiqarish (qurilish hovlilari) b yicha, qishloq x jalik mahsulotlarini va materiallarini taxlash va saqlash (omborxonalar majmuasi) b yicha, garajlar va brigadalarning ishchi hovlilari (ular umumx jalik hovlilari bilan q shilgan vaziyatlarda) guruhini oladi;

— brigadalar ishchi hovlilari;

— chorvachilik, parrandachilik va boshqa hayvoniy fermalari va majmualari;

— issiqxona-pannik majmualari, omuxta yem tayyorlash b yicha ishlab chiqarishlar va sh. .;

— qishloq x jalik mahsulotlarini birlamchi qayta ishlash b yicha ishlab chiqarishlar.

X jalikning ishlab chiqarish obyektlari tarkibiga qishloq x jalik aviatsiyasi uchun uchish-q nish va vertolyotlar maydonchilari, veterinariya, veterinariya-sanitariya obyektlari, umumx jalik ahamiyatiga ega don qabul qilish va tozalash maydonchalari, mini-elevatorlar, paxtaxirmonlari, idishlar maydonchalari, idishlargajoylash va saralash joylari, ma'danli itlarni va pestitsidlarni saqlash uchun omborxonalar va sh. . ham kiradi.

X jalikda ichki yer tuzishda zarur:

— ishlab chiqarish markazlari turlari, soni va lchamlarini belgilash hamda ularni maqsadga muvofiq joylashtirishni rejalashtirish;

— yangi ishlab chiqarish markazlarini qurish, mavjudlarini kengaytirish va qayta qurish uchun zarur yer maydonlarini aniqlash, reja uchastkalarini belgilash va ularni joylarda ajratish;

— ishlab chiqarish markazlarini mintaqalarga b lish chizmasini tuzish.

Umumx jalik hovlisi qishloq x jalik korxonasi asosiy ishlab chiqarish markazi hisoblanadi. U x jalikning asosiy aholi yashash joyida (markaziy qishloqda) joylashadi. Korxonalarni qayta tashkil etishda, ularni maydalashtirishda yangi x jalikning hovlisi, asosan, zining oldingi vazifalari b yicha foydalanilishi mumkin b lgan bir guruh ishlab chiqarish obyektlariga ega (idoralar, garajlar, ta'mirlash ustaxonalari, omborxonalar va sh. .) mavjud ishlab chiqarish markazi asosida joylashtiriladi. Umumx jalik hovlisi iloji boricha brigadalarning ishchi xovlilari bilan birlashtiriladi, xizmat k rsatiladigan hududning markazida joylashgan, yaxshi transport aloqalariga ega asosiy aholi yashash joyida joylashtiriladi.

Umumx jalik hovlisining yonida yoki uning hududida korxonaning ma'muriy binosi joylashtiriladi; unda x jalik rahbariyati va bosh mutaxassislar, yordamchi xizmatchilar (buxgalteriya, rejalash b limi, dispetcherlik xizmati va boshq.) joylashadi.

Brigadalar ishchi hovlilari x jalikning ishlab chiqarish b limlari markazlari hisoblanadi. Ular tarkibiga garajlar, ishchi otlar

uchun otxonalar, boshqa binolar, qishloq x jalik texnikasi va avtomobillarni q yish va ta'mirlash uchun ochiq maydonchalar, oshxonalar, mexanizatorlarning dam olish joylari kiradi. Ularni b lim ishchilarining asosiy qismi yashaydigan ahoyi yashasli joylarida, odatda, mavjud ishlab chiqarish markazlari hududida joylashtirishadi.

Chorvachilik majmualari va fermalarini joylashtirishda ihsniy tekshirish muassasalarining, ularning ixtisosliklarini va mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda, oqilona (optimal) lchamlari b yicha tavsiyalari rganiladi. Yirik x jaliklarning chorvachilik b limlarida odatda ishlab chiqarish jarayonlari kompleks mexanizatsiyalashtirilgan katta fermalar quriladi, Bunday tavsiyalarda zbekistonda paxtachilik x jaliklaridagi sut-tovar fermalarining optimal lchamlari 400—800 sigir, maxsus qoramollarni stirish va b rdoqiga boqishga ixtisoslashgan fermalarniki — 1000—2000 bosh, qorak I q ylari fermalariniki esa — 16—20 ming bosh ekanligi k rsatilgan.

Bunday fermalarning samarali faoliyat k rsatish shartlaridan biri ularni, asosan, zida ishlab chiqarilgan ozuqa bilan ta'minlash hisoblanadi.

Fermer x jaliklarida chorvachilik fermalarini joylashtirishda ularni qurishda namunaviy loyihalardan, sanoat konstruksiyalaridan va mahalliy qurilish materiallaridan foydalanish imkoniyati hisobiga olinadi (11-jadval).

Chorvachilik fermalarining turlarini, sonini, lchamlarini va joylashishini belgilashda quyidagi omillar hisobga olinadi:

— fermalarning tavsiya etilgan lchamlari;

mavjud chorvachilik imoratlari va inshootlarining borligi, ularning si imi, ahvoli va qayta qurish imkoniyati;

— yer turlari tarkibi, mustahkam ozuqa bazasini yaratish imkoniyati, birinchi navbatda, tabiiy va yaxshilangan ozuqa olinadigan yer turlaridan foydalanish hisobiga;

— malakali ishchi kuchining mavjudligi;

— suv, elektr energiyasi, issiqlik va sh. . bilan ta'minlanishi.

K chmas mulk obyektlari bilan ajralmas bo'lgan yer uchastkalarini, harnda chorvachilik binolari, inshootlar va mol-larni mulkiy paylar hisobiga mulk qilib berishda, albatta, ishlab chiqarish markazlarini rivojlantirish yoki qayta qurish b yicha mulkdorlar istaklarini hisobga olinadi.

Fermer xo'jaliklarida chorvachilik fermalarining texnik-iqtisodiy tavsiflari (sanoat konstruksiyalaridan foydalanib qurish)

Fermalar nomlari	Tayyor mahsulotning chiqishi, s		Fermaning qurilish bahosi, ming so'm	1 mol o'rning bahosi, ming so'm	Fermaning maydoni, ga	
	sut, jun	go'sht			hammasi	1 bosh asosiy molga
I	2	3	4	5	6	7
Bog'lab boqiladigan sigirlar uchun, poda qayta tiklanadigan va buzoqlar boqiladigan sut fermasi:						
12 sigir (32 bosh mol-o'rin)	660	48	65,0	2,03	0,12	0,010
18 sigir (46 bosh mol-o'rin)	990	72	130,3	2,80	0,18	0,010
24 sigir (50 bosh mol-o'rin) ozuqa ishlab chiqarish bilan	1320	20	220,0	4,40	0,82	0,034
Bog'lab boqiladigan 50 sigirga mo'ljallangan, poda qayta tiklanmaydigan sut fermasi	3000	50	225,0	4,50	1,00	0,020
Bog'lanmay boqiladigan, poda qayta tiklanmaydigan sut fermasi:						
50 sigirga	3000	50	275,0	5,50	0,7	0,014
100 sigirga	6000	100	5300	5,30	1,9	—
150 sigirga	9000	150	680,0	4,50	1,9	0,013
Yil davomida 130 bosh qoramolni bo'rdoqiga boqishga mo'ljallangan bino	—	284,5	136,0	1,1	1,2	0,009
Qoramol buzoqlarini boqish bo'yicha ferma (2 sigir, 46 buzoq)	110	100,7	36,0	0,75	0,12	0,0025
Yil davomida 500 bosh cho'chqani bo'rdoqiga boqish bo'yicha ferma (210 mol o'rni)	—	574	95,4	0,45	0,90	0,0018
100 bosh sovliqqa mo'ljallangan ferma (175 molo'rni)	2,21	86	125,4	0,72	0,63	0,0063

Ozuqa olinadigan yer turlari tarkibi, maydoni va joylashishidan kelib chiqib, yashil konveyerning tarkibi, ozuqa ishlab chiqarish tipi va mollarni saqlash tizimi aniqlanadi. Katta tabiiy yaylovlar maydoniga ega b linmalarda birinchi navbatda q ylarni, qoramollarning yaylovda boqiladigan b rdoqichilik va sutchilik fermalarini joylashtirish rejalashtiriladi. Haydalma yerlarning katta maydonlariga ega b linmalarda parrandachilik fermalari, doimiy-yaylov usulida saqlanadigan so iladigan mollar joylashtiriladi. Shuni esdan chiqarish kerakki, aholining k nikmalarini, zootexnika, veterinariya, sanitariya-gigiena, qurishsh-loyihalash, iqtisodiy va tashkiliy-x jalik sharoitlarini ham hisobga olish kerak.

Loyihada chorvachilik fermalarining soni ularning mavjudligi va ishlab chiqarishni k zlangandek tashkil etishdan kelib chiqib, aniqlanadi. Awalo, x jalikning yoki ishlab chiqarish b limining ixtisosligini aniqlovchi yirik fermalar joylashtiriladi. Keyin fermalar va ozuqa ishlab chiqarishni tashkil etishning zaro texnologik aloqalarini hisobga olgan holda, bu b Inmalarda har xil turdagi mollarni jamlashning maqsadga nuivofiqiligi t risidagi masala yechiladi. Masalan, sut fermalarini joylashtirish, chorva buzoqlariga ichirish uchun sutni olib keiishda qiyinchilik tu ilmasligi uchun, b rdoqichilik fermalari joylashishi bilan kelishtirilgan b lishi kerak.

Yirik fermalarda mollarni yi ishda ular, asosan, zida yetishtiriladigan ozuqa bilan ta'minlangan b lishi kerak; aks holda ozuqani, g ngni va g shtni tashish uchun transport xarajatlarning keskin oshishi fermalarga ozuqa yetkazib berishdagi uzilishlar, mollarni yaylovga haydashning k payishi tabiiydir.

Markaziy qishloqdan uzoqdagi kichik aholi yashash joylaridagi chorvachilik imoratlarini iloji boricha saqlab qolish kerak. Eng yaxshisi ularni ozuqa olinadigan yerlar bilan birga ijaraga berish va ta'mirlashdan yoki eng kam mehnat talab etadigan texnologiyali (qoramollar buzoqlarini boqish, q yiarni saqlash, parrandalarni boqish) fermalar uchun qayta jihozlashdan keyin foydalanish kerak. Masalan, qoramol buzoqlarni joylashtirish uchun har xil ishlab chiqarish imoratlaridan (sigirxonalar, mol hovlilari) foydalanish mumkin. Bunday imoratlarini qayta jihoziashda hamda q yxonalar va q tonlarda q y va echkilarni saqlash mumkin.

Shu bilan bir qatorda, yirik fermalar va chorvachilik majmualari, odatda, ishlab chiqarish jarayonlarining yuqori mexa-

nizatsiyalanish darajasiga (g ngni chiqarish, sigirlarni so ish, ozuqalarni tayyorlash va tarqatish va boshq.) hamda ishlab chiqarishni va qayta ishlashni ta'minlovchi yordamchi bino va inshootlarga ega b iadi. Ularga ozuqa ishlab chiqaruvchi sexlar, g ng saqlanadigan joylar, siiosxonalar, qozonxonalar, sut bloklari va sh. . kiradi. Shuning uchun bunday obyektlarni loyihalashda barcha zarur imoratJarning mavjudligi aniqlanadi, yangilarini qurish m ljallanadi, yangi qurilish yoki fermalarni kengaytirish uchun uchastkalar tanlanadi.

Issiqxona-parnik x jaligini asosiy qurilish — loyihalash talblariga (tuproq qatlanilari, qiyalik tomonlari sh. .) rioya qilgan holda, chorvachilik fermalari (bioyonil i sifatida ishlatiladigan g ngni tashish xarajatlarini qisqartirish uchun) va su orish manbalarining yonida joylashtirish maqsadga muvotlq b ladi.

Qishloq x jalik mahsulotlarini qayta ishlash b yicha korxonalar hamda yordamchi korxonalar ularning x jalikdagi vazifalarini va xomashyo manbalarini hisobga olib joylashtiriadi. Masalan, mahsulotlarni konservalash joylari ular yetishtiriladigan joylar (bo iar, sabzavot almashlab ekishlar va boshq.) yoniga yoki y llar joylashishini hisobga olgan holda transportda olib kelish mumkin b lgan masofada joylashtiriladi. Chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash b yicha x jalikdagi ichki nuqtalar (pishloq qaynatish, yo chiqarish, koibasa sexlari, sutni sterilizatsiyalash va idishiarga quyish b yicha sexlar) chorvachilik fermalarining yonida quriladi.

Har xil turdagi ishlab chiqarish markazlari y llar uzunliklarini qisqartirish, birgalikda foydalanish uchun qulay inshootlar va kommunikatsiyalarning yagona tarmo ini yaratish imkonini beradigan qilib joylashtiriladi.

Tshlab chiqarish markazining maydoni quyidagidek aniqlanadi:

Yangi quriladigan obyektlar uchun — tasdiqlangan aholi yashash joylarini (ishlab chiqarish markazlarini) rejalash va qurish loyihalari ma'lumotlari b yicha, ular b lmaganda esa namunaviy loyihalar va xshashlar (analoglar) ma'lumotlari b yicha:

— qayta qurilayotgan obyektlar hamda mavjud ishlab chiqarish markazlari uchun, ularning yer bilan ta'minlanishini tahlil qilishda (q shimcha maydonlarni q shib olish yoki foydalanilmayotgan yerlarni olish imkoniyati bilan) — hisob-kitoblar asosida.

Har bir ishlab chiqarish markazlari uchun yer uchastkasi maydoni P_u quyidagi ifoda yordamida hisoblanadi:

$$P_u = \frac{P_{kur} \cdot 100}{N_n}$$

bu yerda P_{kur} — ishlab chiqarish markazi qurilish maydoni, loyihalananayotgan bino va inshootlar ro'yxati bo'yicha aniqlanadi; N_n — mazkur ishlab chiqarish markazi uchun qurilishning me'yoriy zichligi.

Qoramol fermalari hamda mashina ta'mirlash va omborxona majmualari uchun qurilishning me'yoriy zichligi 25%, qurilish hovlilari uchun — 20%, otxonalar — 15%, issiqxona-parnik majmualari — 35%ni tashkil etadi.*

Ishlab chiqarish markazlari yer maydonlarining taxminiy maydoni quyidagi me'yorlardan kelib chiqib aniqlanadi: 200 sigirga, buzoqlari bilan, mo'ljallangan sut fermalari uchun — 1 sigirga — 100—110 m²; 400 sigirga, buzoqlari bilan 90—100 m²; 600 va undan ko'p sigirlarga 80—90 m²; qoramollar buzoqlarini boqish fermalari uchun — 1 boshga 30—40 m²; ona cho'chqalar fermalari uchun — 1 asosiy ona cho'chqaga 150—180m²; cho'chqachilik bo'rdoqichilik fermalari uchun — 1 boshga 5—10 m²; qo'ychilik fermalari uchun — 1 qo'yga 12—15 m²; parrandachilik fermalari uchun — 1 boshga 3,5—7 m²; omborxona guruhi binolari uchun — bo'linmaga birlashtirilgan haydalma yerlarning 1 ga 5m² hisobidan.**

Fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish markazlari maydonlarini aniqlashda ham hisoblangan birlikka mos tushadigan qurilish maydonlari me'yorlaridan foydalaniladi.***

Ishlab chiqarish markazlari uchun ajratiladigan yerlar, yoqimsiz hidlar va oqova suvlarining oldini olish va antisaniitariya holatiga yo'l qo'ymaslik uchun, aholi yashash joylarining yashash zonasiga nisbatan relefi past va shamolga teskari tomonidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun yaroqsiz yoki kam yaroqli, sifati past yerlarda joylashtiriladi. Ishlab chiqarish markazi

* Планировка сельских населенных мест. Bosqich loyihasi bajarish uchun uslubiy ko'rsatmalar. — M.: MIIZ, 1989. 21-bet).

** Землеустроительное проектирование. Laboratoriya ishlarini bajarish va bosqich loyihasi ishlash uchun uslubiy ko'rsatmalar va topshiriqlar. — M.: MIIZ, 1991. 118—119 b.).

*** Землеустройство крестьянских хозяйств /V.N.Xlistun, S.N.Volkovlar tahriri ostida — M.: Kolos, 1995. 194—205).

12-jadval

**Qishloq xo'jalik korxonalari va obyektlarining
sanitariya-himoya mintaqalari***

Qishloq xo'jalik korxonalari va obyektlari	Zonaning o'lchami, m
1	2
Termalar: otchilik va qiyonchilik	100
qoramolchilik, qo'ychilik va boshqa hayvonlar	300
parrandachilik	300
cho'chqachilik	500

* Теоретическая и методическая положения установления обременений земельных участков: o'quv qo'llanmasi /A.A.Varlamov tahriri ostida. — M.: GUZ, 1995, 29-b.

12-jadvalning davomi

1	2
Parranda fabrikalari	1000
Veterinariya shifoxonalari	200
Issiqxonalar va parniklar	100
biologik qizitiladigan (go'ng)	300
biologik qizitiladigan (ahilat)	me'yoranmaydi
elektr, bug' yoki suv bilan qizitiladigan	me'yoranmaydi
Ozuqa tayyorlash bo'yicha sexlar:	
ovqat qoldiqlaridan foydalanmasdan	100
ovqat qoldiqlaridan foydalanib	
Sutni, mevalarni, sabzavotlarni birlamchi qayta ishlash bo'yicha korxonalar	me'yoranmaydi
Avtomobillar va qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlash, ularga texnik xizmat ko'rsatish va saqlash uchun garajlar va saroylar, dvigatellar soni 200 birlikdan ko'p bo'lganda	100
Meva, sabzavot, kartoshka, don, boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash xonalari	50
Shaxsiy fodalanihdagi hayvonlar va parrandalarni saqlash uchun binolar, kvartalni qurilishda	50
Omborxonalar:	
ma'danli o'g'itlarni saqlash uchun	200
20 tonnagacha ma'danli o'g'itlarni va pestitsidlarni saqlash uchun	200
20 tonnagacha pestitsidlarni saqlash uchun	200

keitiriladi. Shu sababli ba obyektarning yonma-yon joylashishlari maqsadga muvofiq b ladi.

Ishlab chiqarish markazlarini mintaqalash chizmaiarida asosiy ishlab chiqarish majmualari, eng ahamiyatli imoratlar va inshootlar guruhlarining chegaralari, asosiy k chalar va himoya daraxtlarning joylashishi koTsatiladi. Bunda albatta qurilish-loyihalash va boshqa sharoitlar hisobga olinadi.*

5. Ishlab chiqarish b limlari yer maydonlarini joylashtirish

Ishlab chiqarish b limlari yer maydonlarini joylashtirishga va ularning chegaralarini belgilashga x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi asostanganidan, har xil mehnat jamoalarining soni, o"lchamlari va ixtisosliklari belgilanganidan keyin kirishiladi. Bunda x jalik markazlari, hamda yer luzish yilida mavjud chorvachilik majmualari va fermalarining nazarda tutilgan joylashishi, ishlab chiqarish b limlarining chegaralari va joylashishi hisobga olinadi.

B limiarning yer massivlari maydonlari, yer turlari tarkiblari va sifati b yicha eng yaxshi tarzda x jalikning ichki ixtisoslashishiga mos kelishi, mehnatga yaroqli aholining bandligini, tekis yerdan va ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanishni ta'minlashi kerak.

B limlar yer maydonlari shakli va joylashishi b yicha ixcham, iloji boricha t ri chiziqli chegaralarga ega, t ri shaklda, x jalik markaziga eng yaqin b lgan bitta massivda joylashishi kerak. Bu transport xarajatlarini va qishloq x jalik texnikasining befoyda yurishlarini sezilarli qisqartirish imkonini beradi. Ular ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligini ta'minlovchi oqilona lchamlarga ega b lishlari kerak.

X jalikning ichki ixtisoslashishini, b limlarga biriktirilgan yer turlari tarkibini va chegaralarini belgilashda ularning keyinchalik transformatsiyalanish imkoniyatlari va x jalikda hududni ichki tashkil etish (y llarni, almashlab ekishlarni, magistral kanallarni va sh. . joylashtirish) hisobga olinadi.

Ishlab chiqarish b limlarining yer massivlarini shunday shakllantirish kerakki, bunda x jalik markazi iloji boricha yerdan foy-

* [IjjaHi-ipoBKa ce]CKMX naccjiennbix Mecr. V.M.Bogdanov taxriri ostida. - M.: Kolos. 1980 272-b.).

dalanishning markaziy qismida joylashsin. Bu asosiy yer turlarini aholi yashash joylariga yaqinlatish, yuklarni tashish va qatnashlarning o'rtacha masofasini ancha qisqartirish va shuning hisobiga ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.

Xo'jalik markazi joylashishining yerlar uzoqlashishiga ta'siri to'g'risida 13-jadval ma'lumotlari bo'yicha xulosa qilish mumkin. Masalan, qishloqdan dalalargacha bo'lgan o'rtacha masofa yaxshi yechimda 3 km (yerdan foydalanish tomonlari nisbati 1:1, qishloq uning markazida joylashadi), yomon yechimda 7,5 km o'zgaradi. Ishlab chiqarish bo'limlari yer massivlarini joylashtirishda quyidagi talablarga rioya qilinadi:

— har bir ishlab chiqarish bo'limiga uning xo'jalik markazlariga eng yaqin joylashgan yerlar birlashtiriladi. Bo'lim hududida bir necha qishloq va ishlab chiqarish markazlari mavjud bo'lsa, yerlarni shunday birlashtirishga harakat qilinishi kerakki, bunda odamlarning qarama-qarshi yurib o'tishlarini va texnikalarning yurishlarini tugatish kerak;

— bo'limlar yer massivlari chegaralari imkoni boricha yerda mavjud tabiiy elementlar (daryolar, jarliklar, boshqa turlari), magistral yo'llar, kanallar, o'rmon polosalari va boshqa sun'iy inshootlar bilan birlashtiriladi;

— yer massivlari ixcham, to'g'ri shaklga ega bo'lishi va o'tish qiyin bo'lgan tabiiy va sun'iy to'siqlar (jarliklar, botqoqliklar, temir yo'llari, katta kanallar va sh.o'.) bilan bo'linmasligi kerak.

13-jadval

Xo'jalik markazi joylashtirilishining har xil yechimlarida yerlarning uzoqligi, km*

Yer uchastkasi tomonlari nisbati	Massivning uzunligi	Xo'jalik markazining joylashishi		
		yer egaligi markazida	Yarim o'qining o'rtasida	Katta tomoni o'rtasida
1:1	12,1	3,0	3,0	4,6
2:1	13,1	3,3	3,3	5,7
3:1	14,6	14,6	3,7	6,7
4:1	16,1	16,1	4,0	7,5

* Yerdan foydalanishning maydoni 5000 ga, haydalma yerlar maydoni 4000 ga.

Bunday loyihalash yerlarning maydalanishi va ajralib ketishlariga, mayda va ishlov berishga qulaysiz uchastkalarining paydo boiishiga yoi q ymaslik imkonini beradi. B limlar chegaralan ochiq joylarda t ri chiziqli, ortiqcha burilishlarsiz, bir-biriga parallel, t ri burchakli kesishishlar bilan loyihalanadi. Bu keyinchalik dalalarni va ishchi (su orish) uchastkalarini t ri shaklda, mexanizmlar bilan ishlov berishga qulay qilib shakllantirish uchun zarur.

Tekis joylarda chegaralarni shunday joylashtirish kerakki, bunda ularga parallel loyihalanadigan asosiy ihota daraxtlari polosalari, ekinlarning polosali joylashishi va bo"sh shudgor bilan almashishida ekin maydonlari, kulislar zararli shamollar y nalishlariga k ndalang (perpendikulyar) boiishi kerak. Bu shamol eroziyasi ta'sirini sezilarli pasaytirish imkonini beradi.

Suv eroziyasining oldini olish uchun chegaralarni shunday joylashtirish kerakki, bunda tuproqlarga ishlov berishning asosiy y nalishi va suvni tartibga soluvchi rmon polosalari joylashishining qiyalikka k ndalang b lishi ta'minlansin.

Loyihalashda yer egaliklari va yerdan foydalanishlar kamchiliklariga (polosalar orqasida joylashish, chegaralarning pona shaklida boiishi, zgalar yeri ichida joylashish) y l q ymaslik kerak. B lim yerlari tarkibiga butun almashlab ekishlar, su oriladigan va xaxi qochiriladigan yerlar massivlari t la, boiinmasdan kiritiladi. Hududni tashkil etishning tur un elementlari (ihota daraxtlari polosalari, yoilar) ham saqlab qolinadi, yer massivining x jalik markazi bilan tur un y l aloqasi ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish b limlari yer massivlarini joylashtirish taxminiy eksplikatsiyani tuzish bilan yakunlanadi, unda yerlarning b limlar orasida yer turlari b yicha taqsimlanishi aks ettiriladi.

6. Loyihaviy yechimlarni iqtisodiy asoslash

Ishlab chiqarish boiimlari va x jalik markazlarini joylashtirish hududni, ishlab chiqarishni va aholi tizimini tashkil etishga ta'sir etadi, shuning uchun x jalikda ichki yer tuzish loyihasing mazkur qismida barcha masalalar majmuiga asoslash beriladi.

Loyihaning mazkur qismi b yicha hududning tashkil etilishini takomillashtirish kapital xarajatlar bilan bogiiqligini hisobga olib, loyihaviy yechimlarni iqtisodiy asoslash uchun kapital xarajatlar samaradorligi xizmat qiladi.

Loyihaviy yechimlarning yaxshisini tanlashda nisbiy samaradorlikning ikki mezonidan foydalaniladi:

Keltirilgan xarajatlar minimumi

$$KE_N + C \rightarrow \min$$

bu yerda K — kapital xarajatlari; C — yillik xarajatlari; E_N — kapital xarajatlari samaradorligining me'yoriy koeffitsienti, 0,7 teng;

keltirilgan xarajatlarning 1 so'miga sof daromadning maksimum o'sishi

$$\frac{\Delta CD}{KE_N + C} \rightarrow \max$$

Birinchi mezon loyiha yechimlarida rejalashtirilayotgan mahsulotning soni, hajmi va qiymati o'zgarishini nazarda tutmagan hollarda qo'llaniladi; ikkinchisi xarajatlar ishlab chiqarishning yangi sharoitini yaratib, xo'jalikning kelajakdagi iqtisodiy faoliyati ko'rsatkichlarini son jihatdan o'zgartiradigan vaziyatlarda qo'llaniladi. Masalan, loyihaning boshqa yechimlari bilan solishtirganda mollarning bosh soni, yetishtiriladigan mahsulotlar hajmi ko'payadi, yangi ferma quriladi.

Kapital xarajatlari samaradorligining me'yoriy koeffitsienti qiymatini asoslash qiyin bo'lgan vaziyatlarda loyihaning yaxshi yechimini tanlashda mezon sifatida kapital xarajatlarning absolyut (mutloq) samaradorligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

$$E = \frac{\Delta CD}{K} \rightarrow \max, \quad \text{yoki} \quad T = \frac{1}{E} = \frac{K}{\Delta CD} \rightarrow \min$$

bunda E — kapital xarajatlari samaradorligi koeffitsienti; T — kapital xarajatlarning qoplanish muddati, yil.

Kapital xarajatlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

— yangi ishlab chiqarish qurilishlari (chorvachilik imoratlari, omborxonalar, saqlagichlar, ustaxonalar, garajlar, infratizim obyektlari va boshq.) xarajatlari;

— ishlab chiqarish binolarining mehnat sharoitini, ishlab chiqarish jarayonlarini mehanizatsiyalashni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlari kamaytirish maqsadida qayta jihozlash yoki qayta qurish xarajatlari.

Qishloq x jalik korxonasi mabla lan hisobiga uy-joy qurilishi amalga oshiriladigan, uning yerlarida yangi x jalik markazlari tashkil etiladigan vaziyatlarda kapital xarajatlarni hisoblashda yangi uy-joy, madaniy-maishiy qurilishlar va hududni muhandislik jihoziash, (suv tkazish tarmo ini qurish, oqova suvi 'qLtvurlarini yotqizish, elektr tarmoqlari va boshq.) uchun xarajatlar hisobga olinadi*.

Ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlarini har xil joylashtirish bilan bo liq yillik xarajatlar va sarflarni aniqlashda qLiyidagilar hisoblanadi:

— binolar, inshootlar, jihozlar va boshqa asosiy fondlar bilan bo liq amorlizatsiya ajratmalari va ekspluatatsiya xarajatlari;

— yuklarni va ishchilarni tashish uchun transport xarajatlari;

— loyihalashda zgaradigan ma'muriy-boshqaruv xodimlarini saqlash va umum Ishlab chiqarish va umum x jalik xarajatlarning boshqa tarkibiy qismlari;

— x jalikda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va yiriklashtirishning har xil darajasi bilan bo liq q shimcha ishlab chiqarish xarajatlari;

— yangi ishlab chiqarish markazlarini qurish va mavjudlarini kengaytirish uchun ajratiladigan unumdor maydonlardan olinmay qoladigan sof daromad (sof daromadning y qotilishi).

Ishlab chiqarish markazlarini qurish qiymatini baholashda va ularning maydonlarini hisoblashda 14-jadval ma'lumotlaridan foydalanish mumkin.

Ishlab chiqarish binolari va inshootlarini qayta qurish yoki qayta jihozlash uchun bir martalik (kapital) xarajatlar maxsus tkaziladigan smeta-moliya hisob-kitoblari asosida belgilanadi. Taxminiy hisob-kitoblar uchun bu qiymat obyekt balans qiymatining 30% gacha, inshootni t la almashtirishda esa 40% gacha qilib belgilanishi mumkin.

Ishlab chiqarish markazlarini kengaytirish, qayta qurish yoki qayta jihozlash b yicha ishlar mavjud fondlarni tugatish bilan bo liq b lgan vaziyatlarda, bu fondlarning sotish qiymati mos kapital xarajatlarga q shiladi. Bu qoldiq qiymat balans qiymati va ajratilgan amortizatsiya qiymati orasidagi farq sifatida aniqlanishi ham mumkin.

* БОЛКОБ С.Н. ЗКОНОМН'ieCKaa ЗC()leKTHBHOCTb BHVTpHX03HHCTBeH-noro ЗeMJIeяCTpofICTBa: quv q Uanmasi. — M.: MIIZ, 1990. 32—49-b).

Amortizatsiya ajratmasi imoratlar turlari va materiallariga inshootlarning xizmat muddatlariga va tiplariga bog'liq holda belgilanadi. Ular foizlarda hisoblanadi: yangi obyektlar bo'yicha — smeta qiymatidan, mavjud binolar va inshootlar bo'yicha, shu jumladan, foydalanilmaydigan — balans qiymatidan. Masalan, g'ishtdan terilgan, temir-beton va boshqalar bilan yopilgan binolar uchun amortizatsiya ajratmalarining umumiy me'yori 4,7%, yog'och, yog'och sinchli va taxtadan qurilgan binolar uchun esa 7,1% teng bo'ladi.

Ekspluatatsiya xarajatlari tarkibiga obyektlarni joriy ta'mirlash, elektr energiyasi, isitish, himoya qilish, jihozlarga xizmat ko'rsatish (texnik xodimlarga haq to'lash) va boshq. uchun xarajatlar kiradi. Ular ham yangi qurilayotgan va mavjud imoratlar va inshootlarning umumiy kapital qiymatidan foiz hisobida aniqlanadi.

Ekspluatatsiya xarajatlari foizini taxminiy hisob-kitoblar uchun 5% teng qilib qabul qilinishi mumkin.

14-judvat

Ishlab chiqarish markazlarini qurish xarajatlari va ularning maydonlarini aniqlash uchun me'yorlar (N.A.Kuznetsov ma'lumotlari bo'yicha)

Korxonaning turi	Sig'imi, P	Qurilish qiymatini hisoblash, A, ming so'm	Ishlab chiqarish markazining maydonini aniqlash, S, ga
1	2	3	4
Qoramol sut fermasi	200—1600 bosh	372,+2,66 P	0,38+0,008
Qoramol buzoqlarini o'stirish va bo'rdoqiga boqish bo'yicha ferma	1000—10000 bosh	255,6+0,45 P	1,60+0,0088
G'unajinlar va birinchi tug'ayotgan sigirlarni o'stirish bo'yicha ferma	3000-6000 bosh	8,62 +0,97 P	0,76 + 0,0021 P
Naslchilik cho'chqa fermasi	400-2400 bosh	395,3+4,14 P	0,60 + 0,126 P
Bo'rdoqichilik cho'chqa fermasi	2000—20000 bosh	324,+0,25 P	5,25 + 0,00015 P

14-jadvalning davomi

1	2	3	4
Jon-g'o'sht yo'nalishidagi qo'ychilik fermasi	3000–5000 bosh	851,6+0,018 P	0,32 + 0,00098 P
G'o'sht yo'nalishidagi parranda fermasi	125–1000 ming bosh	511,6 + 0,00468 P	4,2+0,000019 PX
qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish bo'yicha ustaxona	25--200 traktor	457 + 1,39 P	6,9 + 0,001 P
Avtogaraj	5–25 avtomobil	90,2 + 1,12 P	0,08 P

Xo'jalik hududidagi aholi yashash joylari va ishlab chiqarish markazlarining soni va joylashishi har xil bo'lganligi sababli, yer tuzish loyihasi yechimlari bo'yicha transport xarajatlari ham o'zgaradi. Ular o'z ichiga hosilni va yem-xashaklarni dalalardan qishloqlarga, har xil yuklarni qishloqlardan dalalarga (urug'lik va ko'chat materiallari, organik va mineral o'g'itlar, ohak), tovar mahsulotlarini uni sotish joylariga tashish xarajatlarini, hamda aholi yashash joylari orasida yuklarni va ishchilarni ish o'rinlariga va orqaga tashish xarajatlarini oladi.

Yuklarni tashish xarajatlari masofaga va tashiladigan yuklar hajmiga, yuklar sinfiga, transport vositalari turlariga bog'liq.

Yuklarni tashish qiymatini aniqlash uchun yagona tariflar ma'lumotlarini ishlash natijasida quyidagi bog'liqliklar olinadi (15-jadval).

Bog'liqliklar (ifodalar) 1990-y. baholarida aniqlangan, shuning uchun ulardan amaliy foydalanishda hisoblashni o'tkazish davridagi ta'riflar o'zgarishini hisobga oluvchi koeffitsientni kiritish talab etiladi:

$$C_{yu} = (a_1 + a_2 R) \cdot K_i$$

bunda C_{yu} — yuk birligini tashish bahosi, t/so'm; a_1, a_2 — aniqlangan bog'liqlikning son qiymatlari (24-jadval ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi); R — yuklarni tashishning o'rtacha masofasi, km; K_i — hisoblashni bajarish davrida ta'riflar o'zgarishini hisobga oluvchi koeffitsient.

**Yuklarni tashish qiymatini hisoblash, t/so'm
(tashish masofasi 20 km gacha bo'lganda)**

Transport turi	Yuklarning asosiy sinflari			
	I. Don, go'ng, ildiz mevalar	II. Poliz, paxta sabzavot, yashil ko'katlar	III. Silos, tamak, sut avtomobillarida	IV. Prehan, somon, yashil o'tlar
I	2	3	4	5
Avtomobil, aralash qurilish yuklanadiganlardan tashqari, yuk ko'tarishi 5 t ortiq, 70% yuklar	0,22+0,07 R	0,25+0,09 R	0,36+0,12 R	0,44+0,14R
Traktor, 30% yuklar o'zi ag'daradigan avtomobil, aralash bosilgan yuklarni tashishga mo'ljallangan, yuk ko'tarishi:	0,25+0,14 R	0,31+0,17 R	0,41+0,24 R	0,50+0,28R
7 t gacha 7 t ortiq		0,07+0,08 R R0,05+0,08 R		

Ishchilarni ish o'rinlariga olib borish va orqaga olib qaytish xarajatlari (Z_R) quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$Z_R = D \cdot n \cdot R \cdot \frac{2}{N} S_i$$

bunda D — ishchi davrdagi barcha ishlar uchun mehnat sarfi, odam-kun; n — bir kunda bir ishchining o'rtacha qatnovlari soni; R — qatnovlarning o'rtacha masofasi, km; N — bir mashinada olib boriladigan odamlar soni, odam; S_i — avtomashinaning 1 km yurishining bahosi, so'm.

Aytaylik, xo'jalikdagi haydalma yerlar maydoni 2000 ga, 1 ga haydalma yerga o'rtacha mehnat sarfi esa 9 odam-kunga teng bo'lsa, $D=18000$ odam kun (2000.9) bo'ladi. $R=4,5$ km, $n=2$, $N=20$ odam, $S_i = 1,5$ ming so'm bo'lganda, ishchi kuchini

tashish uchun xarajatlar $Z_k = 18000 \cdot 2 \cdot 4,5 \frac{2}{20} 1,5 = 24,3$ mln so'mga teng bo'ladi.

Ma'muriy-boshqaruv xodimlarini saqlash uchun xarajatlar ularning sonidan va yillik ish haqi fondi miqdoridan kelib chiqib hisoblanadi.

Xo'jalikning tashkiliy ishlab chiqarish tuzilishi ishlab chiqarishning ixtisoslashish va yiriklashish darajasini aniqlaydi, mahsulot tannarxiga va mehnat sarfiga sezilarli ta'sir etadi.

Ixtisoslashgan yirik bo'limlarda ishlab chiqarishni to'la mexanizatsiyalash, mehnatni ilmiy asosda tashkil etish, mashinalar va mexanizmlar majmuasini qo'llash, malakali kadrlarni tayyorlash va shular hisobiga mehnat unumdorligini oshirish imkoniyati bor. Mahsulot turlari bo'yicha (ularni ishlab chiqarish hajmini hisobga olgan holda) tannarxlar farqi, yaxshi yechim bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarning tejalishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarni sutchilik va cho'chqachilik fermalarida qiymat ko'rinishida, ishlab chiqarishning yiriklashtirishiga bog'liq holda, taxminan, V.Y.Zapletin ma'lumotlari bo'yicha aniqlash mumkin:

— sut fermalari uchun, 1 boshga so'm

$$a_q = 77 + \frac{2210}{P_c}$$

bunda P_c — sigirtar bosh soni;

— cho'chqachilik fermalari uchun, 1 s. so'm

$$a_c = 6,44 + \frac{20}{P_c}$$

bunda a_c — cho'chqa go'shti ishlab chiqarish hajmi, yiliga ming s.

Masalan, 100 boshga mo'ljallangan sut fermasida jami xarajatlar $\left(77 + \frac{2210}{100}\right) 100 = 9910$ so'm, 100 boshdan ikki ferma uchun — 19820 so'm. 200 boshga mo'ljallangan fermada esa xarajatlar $\left(77 + \frac{2210}{200}\right) 2000 = 17610$ so'm bo'ladi, bu birinchi yechimdagidan 2210 so'mga kam.

Keltirilgan ishlab chiqarish xarajatlari qiymati o'zgarishining ishlab chiqarishning yiriklashish darajasiga bog'liqligi 1990-y. ishlab chiqarish xarajatlari darajasi bo'yicha aniqlangan. Bu bog'liqlikdan har xil davrlarda amaliy foydalanish uchun inflyatsiya miqdorini, ishlab chiqarishning mahalliy sharoitini va bozor konyunkturasini hisobga oluvchi koeffitsient kiritilishi kerak.

Dalachilik tarmoqlarida yiriklashtirish samarasi mahsulot tannarxini tabaqalash va unga ekinlarning jamlanish darajasi uchun tuzatish kiritish yo'li bilan topilishi mumkin. 1 ga so'm:

$$S_n = S_n K_n,$$

bunda S_n — bo'limdagi tannarx (ishlab chiqarish xujjatlari); S_n — shuning o'zi xo'jalik bo'yicha; K_n — ishlab chiqarish bo'limida ekinlar maydonlari o'lcamlariga bog'liq holda tannarx o'zgarishini tavsiflovchi koeffitsient.

Har xil ekinlar uchun K_n koeffitsienti qiymatini quyidagi ifodalar bo'yicha hisoblash mumkin: kuzgi g'alla uchun

$$0,93 + \frac{19,12}{P_p}, \text{ bahorgi g'alla va donli-dukkaklilar} — 0,86 + \frac{38,25}{P_p},$$

$$\text{kartoshka va sabzavotlar} — 0,80 + \frac{42,23}{P_p}, \text{ qand lavlagisi va ildiz-}$$

$$\text{mevalar} — 0,91 + \frac{23,11}{P_p}, \text{ makkajo'xori} — 0,86 + \frac{33,47}{P_p}, \text{ kungabo-}$$

$$\text{qar} — 0,96 + \frac{11,16}{P_p}, \text{ bir yillik o'tlar} — 0,90 + \frac{17,53}{P_p}, \text{ ko'p yillik}$$

$$\text{o'tlar} — 0,90 + \frac{20,72}{P_p}, \text{ bunda } P_p — \text{ekin egallagan maydon.}$$

Dehqonchilik tarmoqlarida yiriklashtirish samaradorligini hisoblash misoli 18-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2-echim bo'yicha qishloq xo'jalik ekinlari maydonlarini yiriklashtirish hisobiga dehqonchilikda ishlab chiqarish harajatlari 30945 so'mga kamayadi, bu 1995-y. baholarida 145,44 mln. so'mni tashkil etadi va qo'shimcha 3684 s. donishlab chiqarishga tengdir.

Dehqonchilik tarmoqlarini yiriklashtirishning samaradorligini hisoblash (1990-y xarajatlari bo'yicha)

Ekinlar	Ekinlarni parvarishlashning me'yoriy xarajatlari 1 ga so'm	I yechim				II yechim				
		1 ishlab chiqarish uchastkasi		2 ishlab chiqarish uchastkasi		Maydoni, ga		Dehqonchilik sexi		
		Maydoni, ga	Tannarx o'zgarishi koeffitsienti	Umum ishlab chiqarish xarajatlari, so'm	Maydoni, ga	Tannarx o'zgarishi koeffitsienti	Umum ishlab chiqarish xarajatlari, so'm	Maydoni, ga	Tannarx o'zgarishi koeffitsienti	Umum ishlab chiqarish xarajatlari, so'm
Kuzgi g'alla	140	300	0.99	41580	200	1.03	28840	500	0.97	67900
Bahorgi g'alla va donli dukkaklilar	125	300	0.99	37125	200	1.05	26250	500	0.94	58750
qand lavlagisi	600	100	1.14	68400	100	1.14	68400	200	1.03	123600
Makkajo'xori	300	100	1.19	35700	100	1.19	35700	200	1.03	41800
Ko'p yillik o'tlar	50	200	1.00	10000	200	1.0	10000	400	0.95	19000
Bir yillik o'tlar	90	100	1.08	9720	—	—	—	100	1.08	9720
Kungaboqar	250	100	1.07	26750	—	—	—	100	1.07	26750
Kartoshka	800	100	1.22	97600	—	—	—	100	1.22	97600
Jami	—	1300	—	326875	800	—	169190	2100	—	465120
I yechim bo'yicha hammasi							496065			30945
II yechim bo'yicha xarajatlarning kamayishi										

Yangi ishlab chiqarish markazlarini qurish yoki mavjudlarini kengaytirish uchun ajratiladigan unumdor maydoniardan olinmaydigan sof daromad P_{MI} quyidagi itbda b yicha aniqlanadi:

$$P_{MI} = CDS$$

bunda — CD — 1 ga maydondan olinadigan sof daromad, s m; S — ishlab chiqarish markazlarini qurish uchun olinadigan maydon, ga.

Misollar keltiramiz.

1-misol. *Chorvachilik fennutarining yangi qurilishlarini, ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazfanni joylashtirishni (loyiha yechimlari b yicha mollar bosh soni bir xil b lganda) iqtisodiy asoslash.*

X jalikda yertuzish loyihasi b yicha sigirlar sonini 600-yetkazish, 2100 ga haydalma yerga, 300 ga yem-xashak olinadigan yerlarga ega b lish k zda tutilga;. X jaiikda ikkita aholi yashash joyi bor: Shodlik va Navr z qishloqlari, markaziy qishloq Shodlikda 400 bosh sigirga m ljallangan sut fermasi joylashgan.

Yer tuzish loyihasi b yicha 2 yechim k rib chiqiladi.

1-yechim b yicha 1300 va 800 ga haydalma yerlarga ega ikkita hududiy ishlab chiqarish uchastkalarini tashkil etish, markaziy qishloq yonidagi sut fermasi sigirlari sonini 500 sigirgacha ko^bpaytirish va Navr z qishlo i yonida 100 boshga m ljallangan yangi sut fermasini qurish k zda tutiladi.

2-yechim b yicha markaziy qishloqdagi sut fermasidagi sigiir sonini 600 boshgacha k paytirish k zda tutiladi.

X jalikda ishlab chiqarishni tashkil etish shakli — hududiy.

Loyiha yechimlari b yicha mollar bosh sonlari va chorvachilik mahsulotlari qiymati bir hil b iganligi sababli, tahlilda faqat kapital xarajatlar va ishlab chiqarishning yillik xarajatlari zgara-di, shuning uchun loyihaning optimal yechimini lanlashda mezon sifatida keltirilgan xarajatlar minimumidan foydalanish kerak. Asosiy iqtisodiy k rsatkichlarni hisoblash 17-jadvalda keltirilgan.

2-misol. *Mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va texnik qayta qurollantirish kapital xarajatiari samaradoiigini iqtisodiy asoslash.*

X jalikda kapital yuklamalardan foydalanishning uch y li bor.

**Ishlab chiqarish bo'limlari va xo'jalik markazlarini
joylashtirishni iqtisodiy asoslash, ming so'm
(1996-y. baholarida)**

Ko'rsatkichlar	I yechim		II yechim	
	1 ishlab chiqarish uchastkasi	2 ishlab chiqarish uchastkasi	Hammasi	Dehqonchilik sexi
1	2	3	4	5
Kapital xarajatlari				
500,100 va 600 boshga mo'ljallangan chorvachilik fermalarini qurish qiymati (A=372,6+2,66P)	1702,6	638,6	2341,2	1968,6
Ishlab chiqarish imoratlarining saqlab qolinadigan qiymati	434,2	—	—	434,2
Ishlab chiqarish qurilishiga ratab qilinadigan qo'shimcha kapital xarajatlari	1268,4	638,6	1907,0	1534,4
Ishlab chiqarishning yillik xarajatlari va zararlari				
Ishlab chiqarish markazlarining hisoblangan maydoni, ga (S=0,38+0,008P)	4,38	1,18	5,56	5,18
Ishlab chiqarish markazlari egallab turgan maydon, ga qo'shimcha qurilish uchun maydon, ga (DS)	3,00	—	3,00	3,00
qo'shimcha qurilish egallaydigan maydondan olinadigan sof daromadning yo'qorilishi (0,35DS)	1,38	1,18	2,56	2,18
Amortizatsiya ajratmasi (3%)	0,48	0,42	0,90	0,76
Ekspluatatsiya xarajatlari (5%)	51,04	19,16	70,20	59,06
Tashish uchun transport xarajatlari, hammasi shu jumladan:	85,06	31,93	116,99	98,43
yuklarni	10,8	7,56	17,64	19,68
ishchilarni	8,28	6,24	4,52	6,24
ishchilarni	1,80	1,32	3,12	3,60
Ma'muriy-boshqaruv xodimlarining yillik ish haqi fondi	21,60	19,2	40,8	24,00

17-jadvalning davomi

1	2	3	4	5
Ishtab chiqarishni yiriklashtirish darajasini hisobga olgan holdagi yillik ishlab chiqarish xarajatlari, hammasi				
Shu jumladan:	61,10	20,46	81,56	48,41
fermalarda mollarni jamlash hisobiga (2210+77P)	40,71	9,91	50,62	48,41
ekinlar maydonlarini yiriklashtirish hisobiga (nisbiy) (25-jadvalga qaralsin)	20,39	10,55	30,94	---
Jami yillik xarajatlar	229,36	98,73	328,09	250,34
Keltirilgan xarajatlar	318,15	143,43	461,58	357,75

**Kapital xarajatlarning mutlaq (absolyut)
samaradorligini hisoblash (1990-y. baholarida)**

Ko'rsatkichlar	Yer tuzish yiliga	Loyiha bo'yicha				
		400 boshga mo'ljal- langan fermada ishlab chiqar- ishni takomil- lashtirish	Fernani 500 bosh- gacha ken- gaytirish va qayta qurish	Mavjud 400 bosh- ga mo'lj- jallangan fermani saqlab qolib, 200 boshga yangi fer- ma qurish	Fernani 500 bosh- gacha ken- gaytirish va qayta qur- ish, 100 boshga mo'ljallan- gan yangi ferma qurish	Mavjud- fermani 600 bosh- gacha ken- gaytirish va qayta qurish
1	2	3	4	5	6	7

Kapital xarajatlari

Mollarni fermalarda joylashtirish, bosh	400	400	500	200+400	500+100	600
Fermalarni qurishga nisbiy kapital xarajatlari, ming so'm	—	3,592	3,405	4,523	3,405+6,386	3,281
$AU=2,66+\frac{372,6}{P}$	—	—	—	—	—	—
Xarajatlari, ming so'm:						
fermalarni takomil- lashtirishga ($A_m=A_nR \cdot 0,3$)	—	431,0	—	—	—	—
fermalarni ken- gaytirish va qayta qurishga ($A_m=A_nR \cdot 0,4$)	—	—	681,0	—	681,0	787,4
fermalarni yangidan qurishga ($A_m=A_nR \cdot 1,0$)	—	—	—	904,6	638,6	—

18-jadvalning davomi

1	2	3	4	5	6	7
qo'shimcha podani shakllantirish (1 boshga 840 so'm hisobida)	—	—	84,0	168,0	84,0+84,0	168,0
Jami bir martalik xarajatlar K, ming so'm	—	431,0	765,0	1072,6	1487,6	955,4
Ma'muriy boshqaruv xodimlarini saqlash xarajatlari, ming so'm	24,0	24,0	24,0	40,8	40,8	24,0
Barcha kapital xarajatlar K, ming so'm	467,2	419,4	521,4	683,5	652,7	607,4
<i>Yillik xarajatlar</i>						
Fermalardagi mexanizatsiyalash darajasini hisobga olib, ishlab chiqarish xarajatlari:						
1 boshga, so'm	972	778	778	693 na 972	778 na 693	778
hammasi, ming so'm	338,8	306,4	389,0	516,6	452,9	466,8
Fermalarda mollarning jamlanish darajasini hisobga olib, ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishi, ming so'm	—	—	+1,1 -0,6	-1,1	-1,1	
Amortizatsiya ajratmasi, ming so'm	13,0	26,0	33,5	40,2	52,6	36,6
Eksploatatsiya xarajatlari, ming so'm	21,7	43,3	55,8	67,2	87,7	61,1

18-jadvahning davomi

1	2	3	4	5	6	7
Transport xarajatlari, ming so'm	19,7	19,7	19,7	17,6	17,6	19,7
Ma'muriy-boshqaruv xodimlari saqlash xarajatlari, ming so'm	24,0	24,0	24,0	40,8	40,8	24,0
Barcha yillik xarajatlar S, ming so'm	467,2	419,4	521,4	683,5	652,7	607,1
<i>Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish</i>						
Mollar bosh sori, bosh	400	400	500	200+400	500+100	600
1 sigirdan sog'ib olinadigan sut, yiliga, s	40	40	40	40	40	40
1 sigir hisobiga olinadigan go'sht, yilga kg	120	120	120	120	120	120
Sut sotish, hammasi, ming so'm, (1 kg 30 so'm hisobiga)	480,0	480,0	600,0	720,0	720,0	720,0
Go'sht sotish, hammasi, ming so'm (1kg 3 so'm hisobida)	144,0	144,0	180,0	216,0	216,0	216,0
Chorvachilik mahsulotlarining hammasi, ming so'm	624,0	624,0	780,0	936,0	936,0	936,0
<i>Sof daromad</i>						
Chorvachilik mahsulotlarini sotishdan olinadigan sof daromad, ming so'm	156,8	204,6	258,6	25,25	283,3	328,9

18-jadvalning davomi

1	2	3	4	5	6	7
Yangi ishlab chiqarish qurilishi uchun ajratilgan yerlardan olinmaydigan soʻl daromad, ming soʻm	--	--	0,3	0,7	0,7	0,6
Cof daromadning hammasi SD, ming soʻm	156,8	204,6	258,3	251,8	282,6	328,3
Loyihaviy tadbirlar hisobiga soʻl daromadning oʻsishi, SD, ming soʻm	--	47,8	101,5	105,0	125,8	171,5
<i>Kapital xarajatlarning mutloq (absolyut) samaradorligi</i>						
Kapital xarajatlar samaradorligi koeffitsienti $E = \frac{\Delta C/I}{K}$	--	0,11	0,13	0,09	0,08	0,18

Kapital xarajatlarning nisbiy samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblash, ming so'm (1990-y. baholarida)

Ko'rsatkichlar	Yer tuzish yiliga	Loyiha bo'yicha				
		400 boshga mo'ljallangan fermada ishlab chiqarishni takomillashtirish	Fermani 500 boshgacha kengaytirish va qayta qurish	Mavjud 400 boshga mo'ljallangan fermani saqlab qolib, 200 boshga yangi ferma qurish	Fermani 500 boshgacha kengaytirish va qayta qurish va 100 boshga mo'ljallangan yangi ferma qurish	Mavjud fermani 600 boshgacha kengaytirish va qayta qurish
Bir martalik xarajatlar K	—	431	765,0	1072,6	1487,6	955,4
Yillik xarajatlardan S	467,2	419,4	521,4	683,5	652,7	607,1
Chorvachilik mahsulotlari qiymati	624,0	624,0	780,0	936,0	936,0	936,0
Sof daromad SD	156,8	204,6	258,3	251,8	282,6	328,3
Loyihaviy tabirlar hisobiga sof daromadning o'sishi SD	—	47,8	101,5	95,0	125,8	171,5
Keltirilgan xarajatlardan	—	449,6	575,0	756,8	756,8	674,0
Keltirilgan xarajatlarning 1 so'miga sof daromadning o'sishi	—	0,11	0,18	0,12	0,17	0,25

20-jadval

O'zbekistonning har xil xo'jalik yuritish shaklidagi qishloq xo'jalik korxonalari (1998-yil 1-yanvar holatiga)

Korxonalarning xo'jalik yuritish shakllari	Soni	%
Jamoa xo'jaliklari	1374	5,90
Ijara xo'jaliklari	99	0,43
Qishloq xo'jalik shirkatlari	382	1,64
Fermer xo'jalik uyushmalari	62	0,27
Xo'jaliklararo korxonalar	72	0,31
Agrofirmalar	3	0,01
Fermer xo'jaliklari	19800	85,01
Xususiy chorvachilik fermalari	1300	6,44
Jami:	23292	100

x jalik mustaqilhgini bennaydigan, .v jaiikda ichkr hisob-khob 'isosida laoliyat k rsaishim nazaraa lutacl;. X jalikning ichki b limlariga yundik sbaxs huquqi bcriiniaydi va ular boshqa korxonalar va lashkdollar bilan x jaiik aloqakuiga kirislush, z baiansi va hisob varaqasiga (schyotiga) ega cmasiar. Uiar faqat joriy harajatiarning qoplanisliiga juvob berishadi, rnehnat haqi fondini shakiliantirishda qoidiq tamoyihn; q llashadi. Bu vaziyatda mulkchilik munosahatlari b liniigarga bclgilangan. mehnat shartnoniis; *; laiilanga yuki luzdgan i la moddty javobgariik shartnomusiga n;os keladuuin isilab nqaiish lujlm.la.iini taniinlaydigan iciaair,i.irdagi ishiab cmqunsh vositaiunni biriktirish asosida amaig;! oshiriadi. shiming uchun ishiab chicjarish b limlarining ycr maydonliin b yicha itiuunlari ishlab chiqaiisnning rcjalashUrilayotgan va b limlarga biriktirilgan ishiab chiqarish vositalaridan kelib chiqib beigilanadi.

ikkmchi lipdagi x jalikning ichki iqtisodiy munosabatlari kor-\onaning urnumiy x jaiik rncxanizmida ishlbn chikjarish b limlarining qisman misUiqililimii nazarda iuiadi. U ishlab chiqarish b limlariga ayrim bakmsda aks ettiilgan, biroq buUin korxonaning baiansiga kinnaydigan, ishlab chiqaiiigan mahsulotning barchasiga yoki bir qisrniga. toydaga, niulkka egaiik qilish, bahoiarni mustaqil belgilash, z foydasi hisobiga keitgaytirilgan qayta ishlab chiqarishni olib borish, uchinchi shaxsiar hilan shartnomalar tuzish iuquqida aks etadi. Bunday iqtisodiy muuosaballar natijasida isilab chiqarish b limi z liisob varaqasiga ega b lacli, ammo, yuridik shaxs hisoblanmuydi, bu butun korxonaning markazlashgan tuzilishini va isilab chiqarisiiiiug jainoa xarakterini saqlash imkoniyatini bcradi. Bunday sharoitlarda ham ishlab chiqarish b limining lchann ishSab chiqarish hajmiga va b lim ixtiyorida mavjud ishlab chiqarish vositalanga bo liq holda bclgianadi.

Xo iahkdagi ichki iqtisodiy mimo-subMtlarning uehinchi tipi ishlab chiqarish b limlanning t ia iqtisodiy mustaqilligi bilan tavsiiilanadi. Ularga yuridik shaxs maqomi berilishi. hisob vara iga, mustaqil baiansga va ajratilgan muikka ega b lishi mumkin, uiarning yetakchi qismi mazknr x jalik subyckting boshqa jismoniy va yuridik shaxslar bilan bir qatorda Ufsischisi hisoblangan bosh korxonaga tcgishli b ladi, ularning bir-birlari orasidagi zaro munosabatlar faqat shartnomalar asosida y iga q yiiadi.

Amaliyot k rsatishicha birinchi tipdagi x jalikning ichki munosabatlari kolxozlar va sovxozlar uchun xarakterlidir. Ikkinchisi qishloq x jalik shirkatlarida k proq uchraydi. Bu x jaliklar tomonidan yuqorida keltirilgan ikki tipdagi x jalikning ichki munosabatlaridan foydalanish mulkchilikka b lgan munosabatlarining jamoa xarakterini, korxonani boshqarishning markazlashgan ttizilishini va ishlab chiqarishning q shma shakhni saqlab qolishni nazarda tutadi. Bunday sharoitlarda tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini har qanday takomillashtirish, yirik qishloq x jalik korxonalari afzalliklaridan maksimal foydalanishga qaratilgan b lishi kerak.

X jalikda ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlarining yer massivlarini joylashtirishda yerlarning bir qismini oiish, ularni qayta taqsimlash fondiga, qishloq ma'muriyati ixtiyoriga, fermer x jaliklariga berish natijasida paydo b ladigan kamchiliklarni oqilona lchamlardagi x jalikning ichki b lim'arini tLizish, ularning chegaralarini, yangi x jalikning ichki ishlab chiqarish munosabatlarini t ri belgilash y li bilan tugatish zarur.

Ishlab chiqarishning yuqori darajada ixtisoslashishi va yiriklashishiga, yaxshi y lga q yilgan x jalik ichidagi aloqalarga, kuchli x jalik infratizimiga ega yirik qishloq x jalik korxonalarida loyihalashning ziga xos xususiyatlari mavjud ishlab chiqarish markazlarini maksimal saqlab qolishi kerak.

Tur un tashkiliy-x jalik tuzilishiga misol b lib "Kurashchi" jamoa x jaligi xizmat qilishi mumkin.

Bu yirik SLit-sabzavotchilik x jaligi b Iib, nasldor qoramollarni stirish va alla hamda kartoshkaning elita uru larini yetishtirish bilan ham shu ullanadi. X jalikning umumiy maydoni 5126 ga, shu jumladan, 4668 ga qishloq x jalik yerlari, bulardan haydalma yerlar — 3590, yaylovlar — 666, pichanzorlar— 379, daraxtzorlar — 33 ga.

X jalikda 3768 bosh qoramol b lib, ulardan 1930 sigirlar, mollar t rta fermada joylashgan.

Yer tuzish loyihasi b yicha jamoa x jaligida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning aralash tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishini saqlab qolish k zda tutiladi. X jalikda 5 hududiy ishlab chiqarish b limlari (ishlab chiqarish uchastkalari) va 3 tarmoq sexi (mexanizatsiya, qurilish va yordamchi) faoliyat k rsatmoqda. Hamma chorvachilik turlari chorvachilik sexiga birlashtirilgan.

Se\ tarkibiga barcha fermalar va chorvachilik majmuaiari kuitilgan.

Ishlab chiqarish uchastkaiari mehnatni tashkil etishning brigada shakliga ega. Hammasi b lib 6 brigada bor, ulardan 3 traktor-dalachilik, I ochiq yerdagi sabzavotchilik.; i yopiq yerdagi (issiqxona kombinati) sabzavotchilik va 1 bo dorchilik brigadalaridir. Almashlab ekish massivlari aniq mehnat jamoalariga biritirilgan.

Ishlab chiqarishni bunday joylashtirish va tashkil etish k p aholi yashash joylari, shu jumladan, yetarlik darajada katta qishloqlar mavjudligini, yer massivlarining katta lchamini, x jalik markazlaridan uzoqligini, yo"l tarmo ining uzunligini k rsatadi.

K p yillik faoliyati davrida x jalikda ishlab chiqarish b iimlari va x jalik markazlarini joylashtirishning oqilona tizimi tashkil topdi. Ilgari tuzilgan x jalikda yer tuzish loyihalarini joriy etish doimiy brigadalar, ishlab chiqarish uchastkalari (b limlari), almashlab ekish massivlari, almashlab ekish dalalarining shakllanishiga, chorvachilik fermalarining va boshqa ishlab chiqarish markazlarining ma'lum joylashishiga olib keldi. Ularning joylashgan rni va lchamlari ishlab chiqarish zarurati va mavjud infratizim bilan asoslanadi, shuning uchun tizimning butunligi har qanday buzish katta moliyaviy zararlar, yangi kapital harajatlar, hududning mavjud tashkil etilishini y qotish bilan bo liq b ladi.

X jalikdagi ichki iqtisodiy munosabatlarning uchinchi tipi qishloq x jaiik uyushmalari va hissadorlik jamiyatlari uchun xarakterlidir. Ularda iqtisodiy va huquqiy mustaqil ishlab chiqarish b limlari sifatida fermer x jaliklari, ulaming birlashmalari, kichik qishloq x jalik korxonalari, shirkatlar va boshq. faoliyat k rsatishadi. Bu ishlab chiqarish b limlari bir-birlaridan yer maydoniari, mehnat va ishlab chiqarish resurslari, mexanizatsiya vositalari, ishlab chiqarishning ixtisoslashish va yiriklashish darajasi va boshqa ishlab chiqarish tavsiflari bilan sezilarli farq qiladi. Shuning uchun loyihalashda quyidagi asosiy talablarga rioya qilish kerak:

— mavjud x jalik infratizimini maksimal saqlab qolish (foydalanish);

— x jalik hududini ichki tashkil etishning mavjud elementlarini, hududni tashkil etishning tabiatni muhofaza qilish va eroziyaga qarshi elementlarini, su orish va zax qochirish tarmoqlarini saqlab qolish va hisobga olish;

21-jadval.

Jamoa xo'jaligida yerdan foydalanishni qayta tashkil etish

Yangi tuzilgan qishloq xo'jalik korxonakari	O'z pay-larini bir-lashtirgan sobiq jamoa xo'jaligi a'zolari, odam	Ishlov-chilar soni odam	Qishloq xo'jalik korxonasi maydoni, ga			Qoramollar bosti soni, bosti	
			Hamma-si	Shu jumladan		Ham-nasi	Shu jumla-dan, sigirlar
				qishloq xo'jalik yerlari	haydalma yerlar		
1	2	3	4	5	6	7	8
Fermer xo'jaliklari:							
«Baloq»	42	16	358,0	291,0	276,0	171	90
«Marhabo»	77	17	451,0	408,2	393,7	128	64
«Oq saroy»	156	48	1096,4	902,4	863,4	523	245
«Kengash»	55	19	388,2	340,2	289,2	161	79
«Do'stlik»	123	53	984,0	806,0	736,0	552	212
«Ekinzor»	278	99	2009,0	1595,0	1528,0	892	485
Jami	731	252	5286,6	4342,8	4086,3	2427	1175

otishlar natijasida unmg hududida 5 fermer x jaligi va i qishloq x jaiigi shirkati tu/jlgan. (21-jadval).

Keyinchalik fermalararo zaro munosabatlarni jajnoa b iib tartibga solish, kooperatsiyaning samarali shakllarini joriy etish, balanslangan moddiy-texnika bazasini va jamoa foydalanadigan ijtimoiy infratizimni shakllantirish hamda boshqa iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni yechish maqsadida ular uyushmaga birlashdiar. bunda ular iqtisodiy va huquqiy mustaqilliklarini t la saqlab qoldilar.

Nazorat savotlari

(r
m i

1. Ishlab chiqarish b limlari va x jalik rmarkazlarini joylashtirish b yicha ishlarning ma'nosi nima?
2. Qishloq x jalik korxonasining tashkiliy ishlab chiqarish tuzilishini tanlashda qanday hududiy sharoitlar hisobga olinadi?
3. Qishloq x jalik markazlarining qanday turlari mavjud va ularni joylashtinshga qanday talablar q yiladi?
4. X jalikning ichki b limlari Ichamlariga qanday omillar tasir etadi?
5. Chorvachilik fermalarini hududda joylashtinsh nimalarga bogliq?
6. Ishlab chiqarish b limlari chegaralari qanday loyihalanadi?
7. Ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlarining soni, Ichamlari va joylashishi ishlab chiqarishning yillik harajatlari-ga qanday ta'sir etadi?
8. Loyihaning mazkur qismini iqtisodiy asoslash uchun qanday k rsatkichlardan foydalaniladi?
9. Ishlab chiqarish vositalariga b lgan mulkchilikning har xil shakllaridagi qishloq x jalik korxonalarida ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlarini joylashtirishning xususiyatlari qanday?

XIII bob.

X JALIKDA ICHKI ASOSIY (MAGISTRAL) Y LLARNI, MUHANDISLIK INSHOOTLARINI VA OBYEKTLARINI JOYLASHITRISH

1. Loyihalashning vazifalari va mazmuni

Qishloq x jaligi ishlab chiqarishining samaradorligiga transport tarmo i. suv ta'minoti, elektr energiyasi. gazlashtirish, aloqa, ichimlik suvi ta'minoti sezilarli ta'sir k rsatadi. Yer tuzish loyihasi mazkur qismining asosiy maqsadi ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarini, mahsulotni tashish va qayta ishlashni ta'minlash uchun ishlab chiqarish va ijtimoiy tarkibning muhandislik obyektlari va inshootlarini joyiashtirish hisoblanadi. Hududni muhandislik jihozlash qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun yillik xarajatlarning kamayishini ta'minlashga qaratilgan.

Loyihalashda quyidagilar joylashtiriladi:

- x jalikdagi ichki magistral y llar va y l inshootlari;
- meliorativ qurilish obyektlari (su orish va zax qochirish), magistral kanallar trassalari, suv olinadigan inshootlar, kollektorlar;
- suv ta'minoti va suv chiqarish obyektlari, elektr uzatish, aloqa tizimlari, gaz va mahsulot tkazuvchi quvurlar va boshqa chiziqli muhandislik inshootlari;
- rmon meliorativ va gidrotexnik umumx jalik ahamiyatiga ega eroziyaga qarshi obyektlar.

Hududni muhandislik jihozlash loyihasi x jalikning asosiy ichki obyektlari joylashishini hisobga olishi kerak, ular hududni tashkil etish va tuzishga bevosita ta'sir k rsatadi, tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga yordamlashadi, chorva mollarini boqish, qishloq x jalik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va qayta ishlash texnologiyalarini takomillashtirish, muhandislik inshootlarini qurish va ulardan foydalanish xarajatlarini kamaytirish va landshaftlarni muhofaza qilish uchun sharoit yaratadi.

Muhandislik inshootlari va obyektlarini joylashtirishda quyidagi talablar hisobga olinishi kerak.

1. Yerlardan t la, oqilona va samarali foydalanish, ularni muhofazalash, hududni t ri tashkil etish uchun sharoit yaratish. Bu talabni bajarish uchun umumiy foydalanishdagi y lga ajratiladigan yer polosasida chiziqli muhandislik inshoot'arini joylashtirish,

bu maqsadlar uchun qirnatbaho yerlarni ajratishni mimrnumga iLisnirish kerak. Su orish va zax qochirish uchun uchastkalarini tanlashda hududning tabiiy xususiyatlarini va melioratsiyalangan yeriardan iby dalanish oqibatlarini hisobga olish kerak. '•

2. Qurilishning rexnik talablariga qat'iy rioya qiigan holda, muhandisltk jihoziash obyektlarini qurishga minima! kapital harajatlar sarflash.

3. Muhandislik inshootlaridan foydalanish achun qilinadigan yilhk xarajatlarni minimumga tushirish.

4, Qishloq x jalik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va qayla ishlash, chorva mollarini boqishning mavjud texnoigiyaaiarini. takomillashtirish va yangilarini joriy etish uchun sharoitlar yaratish.

5. Mahsulotlarni ishiab chiqarish uchun mchnat va moddiy-pul vositalari sarflarini kamaytirish.

Muhandishk obyektlari va inshootlarini joylashiirish loyiiiasini tazishdan oldin melioratsiya, SLV x jaligi va y l qurilishi, clcktr taYninoti va aloqa tarmoqlarini joylashtirish b yicha ehizmalar va ioyihaiar chuqur rganiladi. Aytish kerakki, hozirgi sharoitda qishloq x jaiik ishlab chiqarishini muhandislik ta'minlash tarmo i tarkib topgan, shuning uchun asosiy e'tiborni mavjud obycktlarning ishiash samaradorligini rganish va tahlil qilishga, kamchiiiklarni tuzatish va foydalanishdagi halokatlarni tugatishga. foydalanishni yaxshilash b yicha tavsiyalar ishlab chiqishga qaratish kerak.

Qishloq x jalik korxonalari hLidudlarida muhandislik jixozlash obyektlarini loyihalash, odatda, mavJLid muhandislik tarmoqlarini va kommunikatsiyalarni qayta qurish, joylashtirish, doimiy faoliyat k rsalayotganlari, jumladan qayta qurilganlari bilan bo lanishi kerak b lgan sifat jihatdan yangilarini loyihalashni nazarda tutadi. X jalikda ichki yer tuzishda asosiy e'tibor x jalikdagi ichki y ! tarmo ini joylashtirish masalalariga qaratilishi kerak, ;,aba,u, boshqa muhandislik inshootlari ularga ajratiladigan yer polosalarida yoki umumiy foydalanishdagi y llar yonida joylashtiriladi.

2. X jalikdagi ichki magistrall y Harni joylashtirish

Magistral y llarni joylashtirishning mazmuni va ahamlyati. Qishloq x jalik korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlari ziga dalalarni, ishchi (su ortsh) uchastkalarini, bo larni, uzumzor-

larni, pichanzorlarni. yaylovlarui, ishlab chiqarish markazlanni, fermalar va chorvachilik majmualarini qamrab oladigan ma'lum hududlarda amalga oshiriladi. Ular x jalik markazlaridan dalalarga texnika, uru lik, it, yonil i, simliklarni himoyalash va parvarishlash vositalarini. dalalardan va boshqa yer turlardan esa dehoiichilik mahsulotlari, yem-xashaklar, sabzavotlar, mevaiaar va boshqa yuklarni tashish va k chirishni talab etadi.

Bundan tashqari, aniq korxonalarda qishloq x jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish yuklar va y lovchilar haiakatini z ichiga oladigan tashqi transport aloqalarisiz mumkin emas. X jalikka texnika va mashinalar, yonil i, ehtiyot qismlari, Mtdar va qurilish materiailari, oziq-ovqat va shaxsiy iste'mol mahsulotlari olib kelinadi. z navbatida, x jalikdan dehqonchilik va chorvachilik tovar mahsulotlarini elevatorlarga, bekatlarga, qayta ishlovchi korxonalariga oib boriladi. Y lovchilar qatnashlarining maqsadi aholining ijtimoiy va madaniy-maishiy zaruratlarini qondirish hisoblanadi.

Qalnashlar intensivligi va ahamivatiga bo liq holda, avtomobil y llari qurilish me'yorlari va qoidalariga asosan 5 toifaga b lingan. I —III toifadagi y llar davlat ahamiyatiga molik yuqori toifadagi y llarga, IV—V toifalar esa mahalliy ahamiyatga ega past toifalarga kiritilgan.

Me'yorlarga k ra. asosan, qishloq x jalik yuk-lari tashiladigan mahalliy y llar bir kecha-kimduzdagi harakat intensivligi 200 avtomashinadan kam b lsa, vazilalariga bo liq holda ikki guruhga b linadi. Birinehi guruhga x jalikdan tashqaridagi umumiy foydalanishdagi y llar kiradi, ular qishloq x jaligi korxonasining x jalik markazlarini ma'muriy markazlar, davlat ahamiyatiga molik avtomobil y llari, temir y li bekatlari va suv transporti bekatlari bilan bo laydi. Shu guruhga qishloq kengashian ma'muriy markazlarini qishloq x jalik korxonasining markaziy q r oni bilan zaro. hamda markaziy q r onni qishloq x jalik mahsulotlarining kam-k stini t rilash va qayta ishlash b yicha korxonalar bilan bo lovchi y llar ham kiradi. Bu y llar mahalliy ahamiyatga ega y llar hisoblanadi.

Ikkinchi guruhga ayrim qishloq x jalik korxonasi ichida transport aloqalarini ta'minlash uchun xizmat qiladigan x jalikdagi ichki y llar kiradi. Ular qaysi x jalik hududida joylashgan b lsa. sha x jalik tasarrufida b iishadi.

X jaliqdagi ichki y llar asosiy (magistral) va dala y llan tarmo iga b linadi. Ular x jalikda hududni ichki lashki! ctish elc-mentlaridan biri hisoblanadi.

X jaiikda ichki y llar ishlab chiqansb b liiniarining x jalik marka/lan, aholi yashash joyiari, cnorvachilik fermalan va kompiekslari, aimashlab ekish massivlan, boshqa ishlab chiqarish obycktlari, umumiy i ydalanishda avtomobil y llari orasidagi qulay transport aloqasini ta*minlashi va yuklarni tashish, texnika qatnovlari, y lovchilar kelib ketishlari uchun qulay sharoitlar yaratishi kerak.

Dala y ilari almashlab ckish massivlari, daialar, daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlar ichidagi ishlab chiqarish jarayonlariga xizmat k rsatish uchun /arur. Daia y liari tarmo i asosiy y llarning tabiiy davoini va tarmoqlari hisoblanadi.

X jalikda ichki magistral y llarni joyiashtirishda quyidagi masalalar ycchiladi: y llar y nalishlari aniqlanadi; ularning toifalari va guruhleri beigilanadi; magistrai y lbr trassalari (rni) va ular ichamlari, qoplamalariniug turlarini belgilash bilan y l inshootlari quriladigan joylar joylashtuifadi; y llarni joylashtirishning iqtisodiy samaradoiligi va qurilish navbatlan asoslanadi.

Magistral y llarni joylashtirishga q yiladigan asosiy talablar. X jalikda ichki magisirai y ilar larmog^Lini joylashtirishda quyidagi taiablar hisobga olinishi kerak.

1. Qi^hloq x jalik korxonalarida q shni x jaliklar, ma'-muriy va iqtisotliy marka/lar bilan yi! davomida transport aloqalarini ta"miniash.

2. Loyihalanayotgan x ialikdagi ichki y llar tarmo ini umurniy foydalanishdagi (ciavl.it, mahalliy) yoMlar, yangidan loyihalanayotgan muhandislik infrati/imi eiementlari (elektr uzatish, radio va telefon tarmoqlari, gaz va neft quvurlari, magistral kanallar va suv quvurlari va boshq.) bilan bo'lash.

3. Y l va y l inshootlarini qurishga kapital xarajatlarni minimailash, foydalanish xarajatlarini kamaytirish.

4. Minimal transport xarajatlari, iransport vositalaridan foydalanish samaradorligini oshirishi, transport isrlarini z vaqtda bajarish.

5. Hududni t g^Lri tashkil ctish, qisliloq x jalik yerlaridan oqilona va t la foydalanish uchun eng yaxshi sharoit yaratish.

6. Zarur toifa va guruhlardagi asosiy y llarni loyihalash va qurishda me'yorlari va qoidaiarining bajarilishini ta"min!ash.

Magistral yollar tarmoqi joylashtirish loyihasini tuzish tartibi. Magistral yo'llarni loyihalash asosiy yuk aylanadigan joylar aniqlangandan keyin bajariladi, ular sifatida xalq va ishlab chiqarish markazlari, almashlab ekish massivlari, daraxtzorlar, yem-xashak olinadigan yer turlari, tashqi yuklash — yuk tushirish joylari, ma'muriy markazlar xizmat qiladi

Loyihani tuzish quyidagi tartibda bajariladi:

- mavjud yo'llar tarmoqlarini tekshirish materiallari ranganadi;
- transport aloqalari, yo'llar yo'nalishlari va joylashishi chizmalari tuziladi;
- yo'llarning kelajakdagi yuk tashilish izligi aniqlanadi, yo'llar toifalari va guruhlari belgilanadi;
- yo'llar liniyalarini (trassalari), yo'llar inshootlari quriladigan joylar, loyihaviy yechimlarni ishlash bilan joylashtiriladi;
- magistral yo'llar tarmoqi joylashtirish asoslanadi va tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi.

Mavjud yo'llar tarmoqi inshootlanishi. eski yo'llar qayta qurish hisobiga yangi qurilish uchun xarajatlarni qisqartirish maqsadida tashkilatiladi. Yo'llar izlanishlari yoki hududda tashkilatiladigan yer tuzish izlanishlari materiallaridan foydalaniladi. Bunda yo'llar va yo'llar inshootlarining texnik tavsiflari (yo'llar toifalari va guruhlari, ajratiladigan yer polosasi, yo'llar tarmasi va yo'llar qismi kengligi, uzunligi, yo'llar inshootlarning mavjudligi va turlari). ularning sifati ahamiyati, qayta qurish imkoniyati, zarur tadbirlar ranganligi, mahalliy qurilish materiallarining mavjudligi aniqlanadi.

Magistral yo'llar tarmoqi inshootlanishi yo'llar yo'nalishini yuk aylanadigan joylarning joylashishi belgilaydi, ular orasida yuk va yo'llarlovchilarni tashish amalga oshiriladi. Yuk paydo bo'ladigan (ulardan yuklar olib ketiladi) va yuk talab etiladigan (ularga yuklar olib kelinadi) yuk aylanish joylari ajratiladi. Kenglik hollarda bir joyning sifati, ularning ikkitasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Kelajakda yuk aylanish joylarining sifati aniqlash uchun boshlanilgan ma'muriyot sifatida tuman yer tuzish chizmalaridan, qishloq xalq korxonasi va yuklarni tashishning kelajakdagi rivojlanish rejalari-dan foydalaniladi.

Yuk aylanadigan joylar ahamiyatiga qarab uch guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga — ma'muriy va ijtimoiy-madaniy markazlar, temir yo'llar bekatlari, aeroportlar va pristanlar, xalq korxonalararo korxonalar, majmualar va bazalar kiradi; ikkinchiga — birinchi guruhga kiruvchi joylar bilan transport aloqalarini amalga

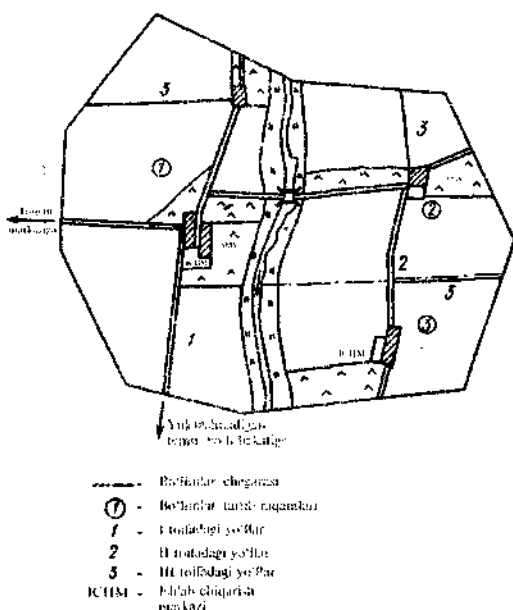
$$M_i = \frac{\sum_{j=1}^n W_j P_j}{100}$$

Yo'llar bo'yicha yuklarni tashish yo'nalishlari va hajmlar to'g'risidagi ko'rgazmali tasavvurni transport aloqalari chizmalari o'rtacha yillik yuk tig'izligi epyuralari yoki magistral yo'l tarmog'ini joylashtirish chizmasi (16 b-rasm) beradi.

Asosiy yo'llarning toifalarini va guruhlarini belgilash. Xo'jalikdagi ichki asosiy yo'llar kiritilgan V toifadagi yo'llar, hisoblangan yuk tashish hajmlariga qarab uch toifaga bo'linadi: I—Q, II—Q, III—Q.

I—Q toifadagi yo'llar qishloq xo'jalik korxonalari va tashkilotlarining markaziy qishloqlarini ishlab chiqarish bo'limlari qishloqlari, chorvachilik majmualari, fermalari, umumiy foydalanishdagi yo'llar, mahsulotlarni tayyorlash, saqlash va qayta ishlash va boshqa qishloq xo'jalik obyektlari bilan bog'laydi va eng yuk ko'p tashiladigan oyda hisoblangan yuk tashish hajmiga ega bo'ladi.

II—Q toifadagi yo'llar qishloq xo'jalik korxonalari ishlab chiqarish bo'limlari qishloqlarini va boshqa qishloq xo'jalik obyektlarini umumiy foydalanishdagi yo'llar, o'zaro va boshqa xo'jalikning ichki obyektlari (dala va yordamchi yo'llardan

16 b-rasm. Qishloq xo'jalik korxonasida magistral (asosiy) yo'l tarmog'ini joylashtirish chizmasi.

tashqari) bilan bog'laydi va 10 ming tonnagacha hisoblangan yuk tashish hajmiga ega bo'ladi.

III—Q toifadagi yo'llarga ayrim qishloq xo'jalik yerlariga, almashlab ekish massivlariga transport xizmatini ko'rsatish uchun mo'ljallangan dala, yordamchi yo'llar kiradi. Transport-ekspluatatsiya talablariga, loyihalananayotgan yo'llar toifalariga, iqlimiy sharoitlarga, mahalliy qurilish materiallari bilan ta'minlanishga bog'liq holda ho'jalikdagi ichki yo'llarning texnik ko'rsatkichlari belgilanadi (22-jadval).

Yurish qismi qoplamasining tiplari yer ko'tarmasining belgilangan ko'ndalang kesimiga, yo'llardan foydalanish sharoitlariga, mahalliy qurilish materiallarining mavjudligi va boshqa sharoitlarga mos tarzda qabul qilinadi.

22-jadval

Xo'jalikda ichki yo'llarni loyihalashning asosiy texnik me'yorlari

Me'yor	Yo'llar toifalari		
	I—Q	II—Q	III—Q
1	2	3	4
Eng ko'p tashiladigan yuklarning hisoblangan hajmi, ming, t	10 dan ko'p	10 gacha	10 gacha
hisoblangan tezlik, 1 s km	70 (60, 40)*	60 (40,30)	40 (30,20)
harakat qatorlari soni	2	1	1
harakat polosasi kengligi, m	3	—	—
Yurish qismi kengligi, m	6	4,5	3,5
Yo'lning chekka qismi kengligi, m	2	1,75	1,5
Yo'lning chekka qismini mustahkamlash kengligi, m	0,5	0,75	0,5
Yer ko'tarmasi kengligi, m	10	8	6,5
Yo'nalish bo'yicha eng katta nisbatliklar, %	60 (70, 80)	70 (80,90)	80 (90,90)
Burilishlarning rejadagi eng kichik radiuslari, m	200 (150, 80)	150 (80,80)	100 (80—50)

* qavs ichida og'ir (baland-pastlik joylar) va juda og'ir (tog'lik) uchastkalar uchun ko'rsatkichlar keltirilgan.

$$N = \frac{Q \cdot c \cdot \alpha}{T \cdot \gamma \cdot \beta \cdot R}$$

ladigan va zaxi qochirilgan yerlar, daraxtzorlar, yuqori unumdor luproqlarga ega yerlar) loyihalalanayotgan y llarning tuproq k tarinasi kengligini I—Q toifadagi y llar uchun 8 metrgacha, II— 0 loiladagi y Har uchun 7 metrgacha va III—Q toifadagi y llar uchun esa 5,5 metrgacha qisqartirish tavsiya etiladi.

Magistral y llardan k proq darajada boshqa qishloq x jalik korxonalarining tranzit yukiarini tashish uchun foydalanilganda, ular yuqoriroq toifadagi yoilar qatoriga tkazilishi mumkin.

Asosiy y llar rnini (trassasini) va y l inshootlarini joylashtirish. Loyihalashda mavjud y ilarning joylashishi, yerning reliefi, gidrografiyasi, tuproq qatlamlari va boshqa hududning tabiiy xususiyatlari hisobga olinadi.

Y lning mini (trassasini) eng qisqa y nalist, ya'ni t ri chiziq b ylab belgilash kerak. Balandlik va konturlik t siqlar y llarning t ri y nalistlariga salbiy ta'sir etadi. Y lning joylashishini hamma vaqt ham tabiiy t siqlarni hisobga olishga bo lash mumkin emas. sababi, bu uning egri-bugri b lib, uzayib ketishiga olib keladi. Y llar, soylar va chuqurliklarni eng tor joylardan kesib tishi kerak. Y lning nishabligi 9%, tirkamali avtomashinalar uchun esa.7% dan oshmasligi kerak. Optimal nishablik 4% gacha.

Y lning rnini iloji boricha yom ir suvlari oqishini ajratib turuvchi balandliklar, ishlab chiqarish boiimlari, dalalar va x jalik uchastkalari chegaralari, ihota daraxtlari polosalari bilan bo lash kerak. Mavjud y llar bilan ular t ri yoki shunga yaqin burchakli kesishishi kerak.

Y llarning rnini loyihalashda qirqib olingan unumdor haydalma qatlamni qishloq x jaligida foydalanishga qaytarish y li bilan y lning yonidagi uchastkalarni rekultivatsiyalash nazarda tutiladi.

Yoi inshootlari — k priklar, quvurlar, kechib tiladigan joylar, lotoklar, yoi yoqasidagi k Uar — yoining rnini belgilash bilan bir vaqtda loyihalalanadi. Kapitai tipdagi k priklar va quvurlar (temir-belon, tosb, beton) avtomobil, traktor va qishloq x jalik mashinalarining tishini ishonchli ta'minlashi kerak.

Quvurlar kichikroq suv sarfini tkazish uchun (Is 6—10m' gacha), asosan, mavsumiy haiakatdagi soylar va jarliklarda, standart diametrlarda (0,5; 0,75; 1,0; 1,25; 1,5 va 2 m), tkaziladigan suvning hajmiga bo liq hoida rnatiladi. Quvurlar kichik k priklarga nisbatan arzon va foydalanishga quiy.

(v priklar har xil lchamlarda loyihalanaadi: kichik — u/unligi .5 metr gacha, rta — 25—100 va katta — 100 m uzun. Ustunlar orasi 2—3 m b lgan kichik k priklar hisob-kitoblarsiz loyihalanihi \; \ qurilishi mumkin. Magistral y llar uchun k priklar eni (tish qismi kengligi) 6—7 m b lishi, kichik k priklar uchun esa, ulardan ke-ng qishloq x jalik mashinalarining tishi nazarda tutilmasa — 4,5 m b lishi kerak. Magistral y llar uchun k priklarning hisoblangan o irlik k tarishi quyidagidek: avtomobillar uchun 8— !0 1, zanjirli texnika uchun 30—60 t.

Y llaming rmini va y ! inshootlarini joylashtirishda ularning joylashadigan rni t risidagi rmasala yecliladi, aniq hisob-kitoblar esa y lni qurishning ishchi loyihagini ishlash jarayonida i"ajariladi.

Magistral y llarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash. Magistral y llarni loyihalashni hisob-konstruktiv usul asosida, bir necha veehimlarni tuzish va ulardan eng yaxshisini tanlash uchun uiqqoslash y li bilan tkazish maqsadga muvofiqdir. Har bir nvihaviy yechim k rsatkichlar tizimi: ekspluatatsion-texnik va sqtisodiy asoslanishi kerak.

Ekspluatatsion-texnik k rsatkichlar b yicha loyihaviy veehimning qurilish me'yorlari va qoidalarga mosligi aniqlanadi, uia iyo iyaning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun asos b Nb ham xizmat qiladi.

Fikspluatatsion-texnik k rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi: y lning uzunligi, burilish burchaklari soni va ularning qiy-mati, y lning nishabligi, gidrografik tarmoq, soylar va jarliklar bi-ian kesishishlari soni, y l inshootlari soni va lchamlari, yurish qismi qoplama si tipi va oichamlari, tuproq qatlamlarining tiplari va mexanik tarkibi, transport uchun noqulay uchastkalar uzunligi (qor bosadigan, sizot suvlari yaqin, piri lishlar va boshq.), y llar egallaydigan qimmatbaho yerlar maydoni, atrofdagi hududlardan va ayniqsa, haydalma yerlardan foydalanish sharoitlari, yuklar ay-lanadigan uchastkalar orasidagi aloqa sharoiti.

Iqtisodiy k rsatkichlar y llarni qurish va qayta qurish ba-hosini (kapital xarajatlar), yillik ekspluatatsiya va amortizatsiya harajatlarini, y lsizlikdan k riladigan yillik zararlarni, y l tarmoq ining yaxshilanishidan tejaladigan mabla larni, kapital harajatlarning qoplanish muddatini, keltirilgan xarajatlarni z ichiga oladi.

Loyihaviy yechimlar saqlab qolinadigan qimmatbaho qishkx,

$$E = \frac{PC}{100}$$

$$T = \frac{K}{\Delta E}$$

bunda K — kapital xarajatlar miqdori, so'm; E — yiliga asosiy yo'llar tarmog'i yaxshilanishidan tejaladigan mablag'lar, so'm.

Yo'llar tarmog'i yaxshilanishidan yillik tejamlar loyihaning ikki yechimidagi ushbu qiymatlar orasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Minimal keltirilgan xarajatlarni ta'minlovchi yechim loyihaviy yechim sifatida qabul qilinadi.

2. Yerdan, qishloq x jalik mashinalari va agregatlaridan. ishchi kuchidan samarali tbydalanish talablariga mos kelishi kerak.

3. Su oriladigan massiv hududlaridan oqilona foydalanisrmi ta'minlash.

4. Tabiiy muhitni yaxshilash, irrigatsiya eroziyasining, tuproq lar sh rlanishining oldini olish uchun sharoit yarrtish.

5. Tizimlarni qurish, ulardan foydalanish harajatlarining minimal b lishini ta'minlash, su orishda suvning foydasiz sartlarini kamaytirish.

Su orish massivini joylashtirish, uning shakli, chegaraiari va lchamlari, atrofdagi yeriarining xususiyatiari va ularning muhandislik jixozlanishi bilan bo iangan b lishi kerak Magistra! su orish tarmo ini (kanallar, lotoklar, suv tkazgich quvuria) loyihalash texnik me'yorlar va qoidalarga mos kelishi kerak. Ularni joylashtirish almashlab ekishlar, dalalar, bo lar, madaniy yaylovlar chegaralari, y Har, asosiy ihota daraxtlari polosalari bi !an bo Umishi, ularning maydoni esa minimal zarur me'yorlarga mos kelishi kerak. Su orish, chor\`achilikni va aholini suv bilan ta'minlasih manbaaiari sifatida yer osti suvlaridan (quvurli va qazilgan quduqiar), tabiiy gidrografik tarmoqlardan (daryolar, soylar, k llar), suniy inshootlardan (suv ombori, k llar, kanallar) foydjalaniyadi. Su orish uchun x jalikdagi ichki asosiy suv manbaalijiri sifatida mahalliy yer usti suv havzalari xizmat qiladi Bahorgi ^yom ir, sel suvlaridan liman usulida su orish, ularni k llar va suv omborlarida tartibga solish yoi bilan foydaianiyadi. Liman deb tabiiy t siqiar yoki sun'iy quriladigan suvni t xtatu-vchi danibalar yordamida katta rmaydondagi sayoz suv bostirilgan yerlarga laytiladi. Liman usulida su orish doimiy su orishga kir-maydi -i- bu, asosan bir martalik, bahorgi sci oqimlarini t htatish y li bilan su orish va tuproqlami katta chuqurlikda (2 metrgachja va undan ham k proq) namlashdir. Liman ichidagi yuza tekislanmaydi. Liman usulida su orish aholisi kam tuman-larda chioi uchastkalaridan, daryolar vodiylari va kir oqlari atrofidagi yerlardan, yopiq chuqurliklar va qiyaliklartian iabiiy pichanzorlar va yaylovlar, yem-xashak, alla va donli-dukkakii ekinlarni ekish uchun foydalanishda q Haniladi. Liman ichida joylarning nishabligi 0,005 dan oshmasligi, tuproqlar sh rlanma-gan b lishi kerak.

Limanlar chegaralari tuproq k tarmalari va dambalar joy-lashishi bilan moslashtiriladi. Limanlarning tashqi chegaralari

b ylab suvlarni muhofazalovchi rmon polasaiari va y llar joylashtiriladi. Umanlar kengiyi tuproq k tarmalari orasidagi optimal niasofa b yieha (100—700 m) aniqianadi. Sizot suviarining k tarilishi va botqoqlashishga y l q ymasiik uchun si/ot suvlari sathi yer yuzasidan 3—4 m past b lishi kerak,

Palalarda. yayloviar va pichanzorlarda agrotexnik va gidrolexnik iisullardan fbvdaianih, limanlar va terrasalar qurib, i xtalilmagan scl suvlari k llar va suv omboiiarida t planadi. K liarzax qochirish fi/imidan suvhrni qalw! qi!;b olib, suv qabul qilgich, kcyinchalik uiardan sugorish, chorvachilikni va aholini suv bilan ta'minlash, baliq sfirish, dam ohsh mintaqalarini (ashkil etish va boshqa rnaqsadlarda fovdalanish uchun xizinat qi-ladi.

K llar va suv omborlarini joylashtinshdagi loyihalash ishlari jarayonida b lajak ko'1 maydonida suv >i iladigan va su oriladigan uchastkalarda topografik — gcodezik ishlarni, q shimcha gidrologik va gidrogeolik izlanishlarni, seilarning kelishi va x jalikda har xil maqsadlar uchun suvga talab b yicha hisoblashlarni tkazish ham kcrak b ladi.

Quyidagilar suv x jaligi ta'minot.i obycktlari hisoblanadi: yer osti suvlarini oiish uchun inshoofiar (arte/ian quduqlajri, qazilgan va quvurli quduqlar, suv yi iladigan inshootlar); suv kj tarish inshootlari (nasos stansiyalari va suv k tarish qurilinalari); suv yi uvchi va suv tarqatuvchi inshcofhr (bosimli suv minoralari, tartibga soluvchi suv saqlagichliiii', suv tkazgich va suv uzatuvchi quvuriar, su orish maydonchaian); suv silatini yaxshniash va nazorat qilish uchun qurilmalar (tozalash inshootlari, suvni chuchiikiashiirish stansiyalari, suvni yumshatish qurilmalari).

Suv x jaligi obyektlarini loyihalash ishlab chiqarish obyektlarini va hududni tashkil etish va tuzish elementlarini joylashtirish bilan zaro bo liq hoida fkaziladi. Loyihada ochiq va yopiq suv ma:ibalaridan ichimlik suvi inaqsadlari, dala va yaylov suv taJriinoti, ishlab chiqarish markazlarini, dala shiyponlarini, yozgi iageriarni suv bilan taJninlash hamda yerlarni su orish uchun komplcks foydaianish nazarda tutiladi.

Suv manbasining m ljallangan maqsadini aniqlashda suv-laiiing chiqishi va sarfini, uuga b lgan talabrv belgilash b yicha hisob kitoblar bajariladi, suvlarning sifati, belgili maqsadlar uchun foydalanishga qulayligi hisobga olinadi. Qurilish bahnsipi VH hanjailarning qoph?nish muddatlarini aniqlash

bo'yicha hisob-kitoblar umumlashtirilgan me'yorlar bo'yicha o'tkaziladi.

Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasida ko'pincha mo'ljallangan muhandislik infratizimning boshqa elementlarini: nasos stansiyalariga, dala shiyponlariga, yozgi lagerlarga, mahsulotlarga ishlov berish joylariga (quritish, saralash joylari, mexanizatsiyalashtirilgan g'alla tozalash joylari) va boshqalarga elektr uzatish tarmoqlari; asosiy suv o'tkazgich quvurlar; o'rmon daraxtlari; eroziyaga qarshi gidrotexnik inshootlar va boshqalarga joylashtirish amalga oshiriladi. Ufarning hududni tashkil etish va tuzishga ta'siri belgilanadi, muhandislik obyektlar va tarmoqlar joylashgan mintaqada yerlardan oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlar ishlanadi.

Hududni muhandislik jihozlash obyektlarini joylashtirish loyihasining mazkur tarkibiy qismida chizimlar darajasida, biroq texnik me'yorlar va qoidalarini hisobga olgan holda o'tkaziladi. Ularni aniq joylashtirish zarurligi katta smeta-moliya hisob-kitoblar bajariladigan va maxsus qidiruv va izlanishlar o'tkaziladigan ishchi loyihalarni tashkil jarayonida amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Chiziqli muhandislik inshootlarini va obyektlarini joylashtirishga qo'yiladigan talablarni asoslang.
2. Asosiy yo'l tarmog'ini joylashtirish loyihasini tuzish qanday ketma-ketlikda bajariladi?
3. Ko'llar va suv omborlarini joylashtirishga qanday talablar qo'yiladi?
4. Muhandislik jihozlash obyektlarini joylashtirish bo'yicha hududning loyihalaviy yechimlarini asostash usuli qanday?

XIV bob.

YER TURLARINI VA ALMASHLAB EKISHNI TASHKIL ETISH

1. Loyihalashning mazmuni va vazifalari

Qishloq xo'jalik korxonasida xo'jalikda ichki yer tuzishning asosiy vazifalaridan biri yer turlari va almashlab ekishni tashkil etish hisoblanadi. Uni yechish jarayonida quyidagilar aniqlanadi:

— har bir yer uchastkasining x jaiikdagi vazifasi va foydalanish tartibi;

— ayrim yer turlaridan va yer uchastkalaridan foydalanishning intensivlik darajasi;

— almashlab ekishlar tizimi, yerlarni yaxshilash va konservalashtirish, tuproqlar unumdorligini saqlash va qayta tiklash, hududni meliorativ, tabiatni muhofaza qilish uchun va eroziyaga qarshi tuzish;

— yer uchastkalaridan foydalanish me'yorlari, tartibi va sharoitlari.

Yer turlarini va almashlab ekishni tashkil etish deganda ularning asoslangan tarkibini, nisbatini, hududda x jalik maqsadiga muvofiq joylashtirilishi va tabaqalashtirib foydalanilishi tushuniladi. Bu bir necha ajralmas bo'liq masalalarini yechishni taqozo etadi.

1. Yer turlari tarkibini (tuzilishini) va nisbatini, ulardan foydalanish tartibi va sharoitlarini belgilash.

2. Yer turlarini transformatsiyalash, yaxshilash va joylashtirish.

3. Almashlab ekish tizimini tashkil etish.

Yer turlari va almashlab ekishni tashkil etishning asosiy maqsadi — yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning iqtisodiy manfaatlarini hisobga olish asosida yerdan foydalanish intensivligini oshirish va samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash. Bunda ekologik talablarga qattiq rioya qilish kerak, sababi, aks holda tuproqlar unumdorligi pasayadi, ularda eroziya va buzilish jarayonlari rivojlanadi.

Loyihaning mazkur tarkibiv qismida quyidagi vazifalar vechladi:

i. X jalikning barcha yerlaridan ularning tabiiy xususiyatlariga, yer turlari va ekin maydonlarining optima! tarkibini tanlash, yer turlarini yaxshilash b yicha tadbirlar majmuasini ishlash y ii bilan yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning iqtisodiy manfaatlariga mos tarzda oqilona foydalanishni tashkii etish.

2. Yerlarni unumsizlanish va buziiishdan himoya qilish, tuproqlarning y qotilgan unumdorligini tiklash, hududning ekologik tur unligini ta'minlash maqsadida melioratsiya, eroziyaga qarshi va tabiatni muhofazalash tadbirlari tizimini ta'minlash.

3. Yer turlarining mayda konturliligini va parchalanishini tugatish, tuproq unumdorligidagi farqlarni kamaytirish, melioratsiya va madaniv-texnik tadbirlarini asosli tkazish, yer turlarini t ri

transformatsiyalash va almashlab ekishlarni joylashtirish, yerlarni kompleks tarzda madaniylashtirish hisobiga ekologik va agrotexnik jihatdan bir xil yer massivlarini yaratish.

4. Dehqonchilikning, x jalik yuritishning ilg"or tizimlarini joriy etish, ozuqa bazasini tashkil etish, tuproqlar unumdorligini oshirish uchun qulay tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratish.

5. Sharoitlar yaratish:

— x jalikni va uning ishlab chiqarish b limlarini optimal ixtisoslashtirish, mehnatni samarali tashkil etish, qishloq x jalik texnikalari unumdorligini oshirish uchun;

— yer turlarini transformatsiyalash, yaxshilash va joylashtirish bilan bo liq kapital xarajatlar samaradorligini oshirish uchun;

— ishlab chiqarishning transport va boshqa xarajatlarini maksima! qisqartirish uchun.

Yuqorida sanab tilgan masalalarni yechish ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning mavjud tizimlarini, ularning x jalikdagi yangi iqtisodiy vazifalarni yechish uchun yaroqliligini baholashga, yerlarni har xil turdagi qishloq x jalik yerlari (haydalma yerlar, daraxtzorlar, pichanzorlar, yaylovlar) va ekinlari uchun yaroqliligi b yicha baholashga taalluqli tayyorgarlik ishlari materiallarini tahlil qilish va ularga aniqlik kiritishdan boshlanadi.

Keyin maxsus tartibda va sharoitlarda foydalaniladigan yerlar (suv muhofazasi mintaqalari, qir oq b yi polosalari, sanitariya-muhofaza mintaqalari, himoyalangan hududlar va boshq.) aniqlanadi va uyar reja asoslarga tushiriladi.

Keyinchalik x jalik yerlari ularni melioratsiyalash, madaniy — texnik tadbirlarni tkazish, qishloq x jalik yerlari maydonlarini kengaytirish, ularning tarkibini va joylashishini yaxshilash imkoniyatlari nuqtaiy nazaridan rganiladi. Bunday ishlarning obyektlari — botqoqliklar, chakalakzorlar, jarliklar, sh rhaklar, ortiqcha namlangan va yovvoyi simliklar qoplagan qishloq x jalik yerlari b lishi mumkin.

Undan keyin k llar, hovuzlar, har xil melioratsiya va suv x jaligi inshootlari, kichik Si orish Lichastkalari hamda x jalikdagi ichki qurilish va asosiy y llar uchun zarur yerlarning maydoni aniqlanadi va ular ajratiladi. Haydalmaydigan yerlarda (aholi yashash joylari, ishlab chiqarish markazlari, k llar va hovuzlar atrofida) ihota daraxtlari tizimi loyihalanadi, jarliklar va chuqurliklar yonida rmon polosalari, t la daraxtlar bilan qoplanadigan uchastkalar joylashtiriladi, haydalma yerlardagi ihota

daraxtlari polosalarning taxminiy maydoni aniqlanadi. Va nihoyat, konservatsiyalanishi, qishloq x jaligida foydalanishdan chiqarishi, k p yillik tlar bilan qoplanib tloqlashtirilishi kerak b lgan uchastkalar belgilanadi.

Loyihalashning keyingi tartibi quyidagidek davom etadi:

1. Yerlarni ular qishloq x jaligi uchun yaroqliligi (har xil ckinlar va yer turlari uchun) b yicha baholash, izlanishlar va qidiruvlar materiallarini, uchastkalarni joylarda chuqur rganish natijasida yerdan foydalanishni intensivlash imkoniyati izlanadi:

— qishloq x jalik va noqishloq x jalik yerlarini haydalma yerlarga zlashtirish, meioratsiyaning har xii turlarini q llash hisobiga;

— haydalma yerlar unumdorhgini tnaqsadli oshirish va ular rnassivlarini sh r do larini, ostiqcha namlangan joylarini, kirib qolgan chakalakzorlar, inayda rmonlar, botqoqliklarni tugatish y li bilan yiriklashtirish, sanatsiyalash yoki iilarning oshinlgan me'yorlarini q llashni taiab etadigan uchastkalarni ajratish hisobiga;

— pichanzorlar va yayiovlar maydonlarini noqishloq x jalik yerlari (chakalakzorlar, mayda rmonlar, botqoqliklar, qurnliklar va boshq.) hisobiga kengaytirish bilan;

— yem-xashak olinadigan yerlarni tubdan va yuzaki yaxshilash. su orish, quritish, madaniy-texnik tadbirlarni tkazish hisobiga;

— daraxtzorlarni (bo lar, uzumzorlar, rezavorzorlar) qayta riklash hisobiga.

2. Bo lar, uzumzorlar, boshqa meva-rezavor daraxtlari joylashtiriladi.

3. Loyiha rejaida boshqa yer turlariga transformatsiyalanadigan uclastkalar belgilanadi; tubdan va yuzaki yaxshilasli uchun m ljallangan va tabiiy hoiatda qoiayotgan yem-xashak olinadigan yer turlari chegaralanadi; su orishva zaxini qochirishga m ljailangan yer massivlari ajratiladi.

4. Yerlarni transformatsiyalash va yaxshilashning xomaki rejai va yerlarning taxminiy (xomaki) eksplikatsiyasi tuziladi.

5. Almashlab ekishlar tizimi tashkil etiladi va almashlab ekishdan tashqari uchastkalar joylashtiriladi.

Transformatsiyalash rejai va yerlarning taxminiy eksplikatsiyasi 2 nuiddatga tuziladi: hisoblangan (x jalikda bor resurslardan kelib chiqqan hoida, faqat haqiqatda foydalanishga kiritish mumkin bolgan yer turlari zlashtirish transformatsiyaiash va yaxshilaa

uchun tanlanadi) va bashoratlangan (barcha kuzlangan tadbirlarni amalga oshirish).

Tavsiya etilayotgan yechimlar kuzatkichlar tizimi yordamida asoslanishi kerak.

2. Yer turlari tarkibini va tuzilishini, ulardan foydalanish tartibi va sharoitlarini aniqlash

Xalqlarda yerdan foydalanish har xil, yer turlariga bog'liq holda amalga oshiriladi. Har xil yer turlarini tavsiflovchi asosiy belgilar — ularning muayyan maqsadlari (haydalma yerlar, pichanzorlar, yaylovlar), tabiiy va yaratilgan xususiyatlari (masalan, suv bosadigan va quruq pichanzorlar, tabiiy va madaniy yaylovlar, suv oriladigan va zaxi qochirilgan haydalma yerlar).

Yer turlarini klassifikatsiyalash ularning muayyan maqsadlari va doimiy foydalanishini hisobga olib tuziladi. Masalan, vaqtincha mollarni boqish uchun foydalanilayotgan pichanzor mollarni boqish uchun foydalaniladigan rmon singari yaylov deb hisoblanmaydi.

Shunday qilib, *yer turlari dehqonlarga xos tabiiy yoki yangidan yaratilgan xususiyatlarga ega, ma'lum ishlab chiqarish va boshqa maqsadlar uchun rejali va doimiy foydalaniladigan yer uchastkalari*ga aytiladi.

Yer turlari ikki asosiy guruhga — qishloq xojaligi va noqishloq xojaligi, bo'linadi. Birinchisiga qishloq xojaligi mahsulotlarini (6z-7 oy davri mahsulotlari, xomashyo, ozuqalar) olish uchun doimiy foydalaniladigan yerlar kiradi. Ular haydalma yerlar, daraxtzorlar, partov, bo'z yerlar, pichanzorlar va yaylovlarni o'z ichiga oladi.

Haydalma yerlar deb yuqori unumdor tuproqli, doimiy ishlanadigan va qishloq xojaligi ekini uchun foydalaniladigan (kuz yillik ekinlarni va toza shudgorlarni ham qishloq) yerlarga aytiladi. Haydalma yerlarga yerlarni yashil o't sifatida ekilgan va tubdan yaxshilash uchun haydaladigan ekini egallagan yerlar (2 yilgacha) hamda ekin ekish uchun foydalaniladigan bo'z daraxtlari orasidagi yerlar kiritilmaydi.

Daraxtzorlar -- sun'iy yaratilgan daraxtlar, chakalaklar (rmon maydonlarisiz) yoki kuz yillik ekinlarni olish uchun foydalaniladigan, meva-rezavor, texnika, yoki shifobahsh mahsulotlari hosilini olish uchun muayyan qishloq xojaligi yer turlaridir. Daraxtzorlar tarkibida bog'lar, uzumzorlar, rezavorzor-

lar, meva k chatxonalari, plantatsiyalar (tut, choy, efir yo li, gulli va boshq.) ajratiladi.

Partov (b z) yerlar — bu oldin haydalma yer b lib, keyin kuzdan boshlab bir yildan k p qishloq x jalik ekinlarini ekish uchun foydalanilmagan va toza shudgor (par) uchun qoldirilmagan yer uchastkaiaridir.

Pichanzorlar — doimiy pichan rish uchun foydalaniladigan yer turlaridir. Pichanzorlar davlat standartlariga asosan suv bila l qoplanadigan, quruq, zaxlashgan, tubdan yaxshilangan, toza, har xil darajada chakalaklar, rmon daraxtlari va d ngliklar bilan qoplangan b lishi mumkin.

Yaylovlar — doimiy chorva mollarini boqish uchun (bunday foydalanish asosiy hisoblanadi) toydalaniladigan hamda mollarni boqish uchun yaroqli, pichan rish uchun foydalanilmaydigan va partov (b z) yerlar hisoblanmagan yer turlaridir.

Yaylovlar quruq, botqoqlashgan, tubdan yaxshilangan, madaniy, haydab boqiladigan chorvachilik uchun, suv chiqarilgan. har xil darajada d ngliklar, chakalakzor va rmon daraxtlari bilan qoplangan. ezilgan turlarga ajratiladi.

Tubdan yaxshilangan pichanzorlar va yaylovlar ustki chim qatlamini y qotish va keyingi tloqlashtirish y li bilan yangi o*simliklar qatlami yaratilgan uchastkalar hisoblanadi. Daryolar havzalarida va eroziya xavfi yuqori qiyaliklarda tloqlashtirish chim qatlamini buzmasdan ham bajarilishi mumkin.

Madaniy yaylovlarga zarur tadbirlar majmuasi tkazilgan (tubdan yoki yuzaki yaxshilash), yaxshi tlar qatlami yaratilgan, doimiy parvarishlanadigan, itlanadigan, mollarni qamab (me'yoili) boqish amalga oshiriladigan yaylovlar kiradi. Madaniy yaylovlar k pchilik hollarda su oriladi.

Qishloq x jalik yerlari zining tiplari va tuproqlar mexanik tarkibi, eroziyaga uchrash darajasi, sh rlanishi, madaniylashishi, toshloqligi bilan aniqlanadigan sifati ahvoli b yicha bir-birlaridan keskin farq qilishi mumkin.

Noqishloq x jalik yerlariga rmonlar, chakalakzorlar, botqoqliklar, quriiishlar, inshootlar, y llar, mollar haydaiadigan yo llar, suv va boshqa yer turlari bilan band yerlar kiradi,

Noqishloq x jalik yerlarining bir qismi ularni meioratsiyalash (su orish, zax qochirish, sh rini yuvish). madaniy-tcxnik ishlar (chakalaklar va rmon daraxtlarini olib tashlash), madaniylashtirish b yicha tadbirlarni tkazgandan keyin qishloq

x jaligida foydalanishga q shilishi mumkin. Avvalo, bu suv muhafa:alash ahamiyatiga ega b lmagan chakalakzorlar va may-Ja rmonlar, botqoqliklar, jarliklar majmuasi, sh rlangan ycr-lardir. 2004-yil 1-yanvar holatiga zbekiston qishloq;x jalik yeriatining umumiy maydoni 25681,3 ming ga (umumiy maydonning 57,8) e.şallaydi; haydalma yerlar — 4042,7 ming ga (9,1%); rmon va chakalakzorlar — 1511,9 ming ga (6,4%); meliorativ qurilish tayyorgarligi holatidagi yerlar — 79,5 ming ga (0,2%); to-morqa yerlari va fuqarolarga jamoa bo dorchiligi va uzumchiligi uchun berilgan yerlar — 682,1 ming ga (1.5%); boshqa verlar — 151497 rningga(34,1%).

Qishloq x jalik yerlarining respublikamiz umumiy yer maydonidagi salmo i nisbatan katta, shu sababli, ulardan samarali lbydalanishga erishish katta ahamiyatga ega.

Ycr turlarining son va sifat tarkibi, foydalanilmayotgan yerlarni qishloq x jaligida foydalanishga jaib etish har qanday x jalikning va uning ishlab chiqarish b limining ixtisosiigiga katta ta'sir k rsatadi. Boshqa tomondan, ixtisoslik, birinchi navbatda korxonaning iqtisodiy manfaatlarni aks ettirib, yer turjarining tarkibi va maydoniga aks ta"sir k rsatadi. Masalan, sut-g sht yoki q ychilik y naiishidagi x jaliklar yer turlari tarkibida k proq yaylov va pichan/orlar, su oriladigan madaniy ozuqa ollinadigan yerlar, intensiv ozuqa almashlab ekishlari b ladi. Dehqonchilik rnahsulotlariga ixtisoslashgan korxonalarda%datda, haydalniia yerlar, bo dorchilik va uzumchilik x jaiiklarida esa daraxtzorlar Hp'p b ladi.

Yer turlarining tarkibi va nisbati chon'l'a mollarini saqlash tizimiga ham bo liq b ladi. Masalan, agar yozda mollar yaylovlarda saqlansa, yerlarni itransfonnatsiyalash janayonida ularning maydonlarini k paytirish kerak. Yil davomida bo lab boqiladigan b lsa. /arur hajmdagi yashil ozuqalar hayilalma yerlardan olinishi kerak b ladi.

Ycr turlarining tarkibi va nisbati korxor\aning tashkiliy-x jalik tuzilishini, uning moliyaviy-iqtisodiy imko\niyatlarini, mehnat va moddiy resurslarning mavjudligini hisobga ollib belgilanadi.

Yer turlari tarkibi va maycloniga asosiy taisirni hududning tabiiy xususiyatlari, yerlarning aynm massivlari mchastkalarining farqi k rsatadi, bu yer turlari tarkibini belgilashga, ularni transformatsiyalash va yaxshilashga tabaqalashgan yondos\huvni talab etadi.

To va to oldi mintaqalarida haydalma yerlar jarliklar va chuqurliktar bilan b lingan b ladi; hudud qiyaliklarining har xilli-

gi va hishabligi&ilan^murakkab relefga ega, bu suv eroziyasi xavfni kuchaytiradi. Bunday sharoitlarda quyidagilar nazarda tutiladi:

— kuchli eroziyaga uchragan haydalmii yerlarni tloqlashtirish;
— himoya rnon polosalarining mavjudlarini ta'mirlash va yangilarini ekish (buzilgan yer uchastkalarini yoppasiga imon daraxtlari bilan qoplash, ihota, suvni tartibga soluvchi, jarliklar va chuqurliklar yoqasidagi rnon polosalarini loyihalash);

— kichik su orish tizimlarini qurish, asosan, mahalliy suv man-balarida (sel suvlari saqlanadigan k llar vusuv omborlaridan);

— qiyaliklarni terraslash,, keng asosli tuproq k tarmaiarini (dambalarni), suvni ushlab turuvchi dambalarni va boshqa gidro- texnik inshootlarni qurish;

— tashkiliy<x jalik, agrotexnik va boshqa eroziyaga qarxhi tadbirlar tizimi, mollarni me/yorli boqish.

Bunday Sharoitlarda yer turlarini tashkil etishning asosiy vazifasi — haydalma yeriar maydonining kamayishiga y l q ymaslik. Shu maqsadda, dehqoWiihilik va yem-xashak ekinlari uchun yaroqli maydonlar -bayd?ilma'yerlarga zlashitiriladi, ozuqa olinadigan yer turlari mini/rriumga tushiriladi, ular haydashga yaroqsiz uchastkalar va chuqurliklarga joylashtiriladi.

Su ornta dehqonchilik mintaqalarida haydalma yerlarga zlashtirish'uchun.yer zjaxiralari kam qolgan (haydalma yerlar bu yerda x- jaliklar' hududlining katta qismini egallaydi). Shuning uchun yer turlari ta**kitiini:va maydonlarini belgilashda, birinchi navbatda e'tib r, asos^n, sh rlangan yerlarni melioratsiyalash hisobiga tuprOqlar> unurjndorligini oshirishga va shamol croziyasi- ning oldini oJishga qarajtiladi.

Mazkur rtintaqadaj odatda, quyidagi tadbirlar k zda tutiladi:

— ihota •daraxtiari p.»olosalari tizimini yaratish;

— sh rlangan yertarni melioratsiyalash;

— dalalar sathini tf-kislash;

— dala y llajiniya hududni jihoziashning boshqa muhandis-lik obyektlarini qUrish.< •

Quruq <ho'J ham^a ya'rim sahrc< mintaqalarida qishloq x jalik yerlari maydom' y&rdjimi su orish; imkoniyatlaridan va ularning qishloq xo'jalik ekinlarirti ekish, daraxtzorlar va yaylovlar uchun yaroqliligidamkelib itbiqib aniqlanads.

Barcha vaziyatlarda yer turlari tarkibi va maydonlarini aniqlashda tayyorga/rtik ishlari va hududni rganishi jarayonlerida olingan yertarning /agr&ekologik guruhlar va yer sinflariga b lin-

gan har xil yer turlari (naydalma yerlar, daraxtzorlar, pichanzorlar, yaylovlar) uchun qishloq x jaligida yaroqliligini baholash ma'lumotlaridan foydalaniladi. Bu, yer tuzishda adaptiv yondoshuvni amalga oshirish uchun zarur. Bunday yoniashuvda har bir ajratilgan yer uchastkasi zining tabiiy xususiyatlari (tuproqi turi va mexanik tarkibi, namlanish sharoiti, yoru lik olishi va boshq.) b yicha ularda joylashtiriladigan yer turlariga, qishloq x jalik ekinlariga, q ilaniladigan dehqonchilik tizimlariga mos b lishi kerak. •»

Yer turlarining tarkibini va maydonlarini belgilash x jalikning iqtisodiy manfaatlarini aks ettiradigan maxsus tabiiy sharoitlarni talab etuvclii (bo lar, uzumzorlar, rezavorzorlar) yoki: tabiatni muhofaza qilish talablarini bajarish bilan bogiiq:(tloqlash-tirish, yoppasiga daraxtlar bilan qoplash, ihota daraxtlari polosalari) yer turlaridan boshlanadi.

Daraxtzorlar maydonlari yer egaliklari va, yerdan foydalanuvchilarning bo dorchilikni, uzumchilikni va boshqa tarmoqlarni rivjplantirish b yicha istaklarini hisobga olib, yaroqli yerlar mavjudligidan kelib chiqib belgilanadi. •

Yaylovlar maydoni ularning mavjudligi, yashil, ozuqalarga b lgan talab, ularni haydalma va boshqa yeriarga transformatsiyalash imkoniyatlarini hisobga olib aniqlanadi. Yaylov maydonlari kichik va ularni kengaytirish imkoniyatlari eheklangan x jaliklarda quyidagi ifodadan foydalanib aniqlash murnkin:

$$u = aK.$$

bunda P , — yaylovlar maydoni, ga; V , — mollarni yashil q'tlarga b lgan oy-iik talabi, s; «, — moilar boqiiadigan davrdagi yaylqlarning yalpi hosildorligi, 1 ga s; a — mollarni boqish davrining maMum oyida yaylovlardan yashil niassa chiqishining tnaksimal foizi, %; K — yayjov almashishning umumiy tarkibidagi mollar boqiladigan yiliar sonining nisbatini hisobga oluvchi koefitsient (masaian, 9-yillik yaylov almashishda riollar har yili 6 navbat bilan boqiladigan maydonlarda tiatilsa $K=6:9=(,67)$).

Masalan, agar $V_v=20000$ s, $u_v=1$ ga 200 s, $a=30\%$ b lsa,

$$P'_y = \frac{20000}{200} \frac{100}{30 \cdot 0,67} = 497,5$$

Yaylovlar maydonini aniqlashda, mollarni[^]boqish usullari hisobga olinadi. Masalan, unajinlarni va yosh sigirlarni stirish.

sigirlarga qarash texnologiyasi bo'lab boqishni kuzda tuisa, yer tuzilarini tashkil etishda kuz p yillik madaniy va suv oriladigan yaylovlar loyihalanaadi.

Ularning maydonlari quyiciagi I shartli boshga hisoblangan me'yorlarga asosan belgilanaadi*:

— donli-dukakli yaylovlar bilan qoplangan, fosforli-kaliyli yaylovlar bilan intensiv qatlanadigan yaylovlar uchun rmon-tloq mintaqasida 0,4 ga, rmon-chil mintaqasida 0,35;

— donli yaylovlar bilan qoplangan, azotli yaylovlar bilan intensiv qatlanadigan yaylovlar uchun 0,25—0,3 ga;

— yaxshilangan suv oriladigan yaylovlar uchun 0,15—0,2 ga.

Pichanzorlar maydoni pichanzor rishga yaroqli yerlar mavjudligi va pichanzor bilan talabdan keib chiqib loyihalanaadi (bunda kuz p yillik va bir yillik yaylovlarni almashlab ekishlarga kiritish zarurati ham hisobga olinadi). Shu bilan bir qatorda yaylov almashishlarda mol boqishdan bosh qoldiriladigan (15—25 %) yaylovlardan pichanzor olish imkoniyati ham hisobga olinadi.

Ishlab chiqarish markazlari, ihota rmon polosalari, yaylovlar, poda yaylovlari tagidagi maydonlas umumlashtirigan me'yorlar bilan yicha taxminan aniqlanaadi va kcyinchalik yer turlari va almashlab ekishlarni ichki tuzish jarayonida ularga aniqlik kiritiladi.

Yer turlari tarkibini va maydonlarim aniqiashda yer egalari va yerdan foydalanuvchilar uchun majburiy, yer tuzilarini transformatsiyalash va joylashtirishga ta'sir eladigan me'yorlar, yerdan foydalanish tartibi va shartlari hisobga olinadi.

Xalajkada foydalanishi cheklangan yer uchastknlari /larining bajaradigan vazifalari bilan yicha uch guruhga bolinadi*':

— harakatdagi yer qonunchiligi bilan yicha tabiatni muhofaza qilish, tabiiy qurilish, soz iomlashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy maqsadarga mullangan, lekin boshqa yer toifalari tarkibidagi yerlarga kiritilgan (ya'ni yer rnukdorlari, egalari va foydalanuvchilardan olinmasdan tashkil etilgan) yerlar;

— muhandislik, transport va boshqa inshootlar va obyektlarning himoya va sanilariya-himoya polosalari (mintaqalari) egallab lurgan yerlar;

* Mop joB '(, < >, Honon A.A. Mo, lo'itib[e KOMruieKcw He'iepm.3eMba. — M.: Poccejibxo:in:ijjar, 1976. 45, 139—140-b.

** I eopenMecKiie n MCTo:ui'ecKne UOJIOKCHHM ycTaiionjieiiMH t)6peMenennH -jeMejibHwx yiacTKOB: YMeoH. noco6n / A.A..Varlamov tahriri oslida. — M.: PocynMGepcHreT no 3eMjiejcTpoHCTBy, 1995. 11-b.

— zaharli sanoat chiqindilari va radioaktiv moddalar bilan ifloslangan yerlar va buzilgan, qishloq xalq yerlarini konservatsiyalash tashkilotidagi qoidalarga asosan foydalanishi cheklangan yerlar.

Birinchi guruhga quyidagilar kiradi:

— daryolar, kanyonlar va suv omborlarining suv muhofazasi mintaqalari va qir oq bo'yli polosalari;

— muhofaza vazifasini bajarayotgan rmonlar;

— shaharlar va sanoat markazlarining shahar atrofidagi hududlari va yashil mintaqalar;

— baliqchilik xalqjaligining taqiqlangan va baliqlar urchishi himoya qilinadigan suv havzalarining sanitariya mintaqalari;

— tabiat yodgorliklari va uiaming muhofaza mintaqalari;

— qurilish rixxonalar va ularning muhofaza mintaqalari;

— rekreatsiya, tarixiy-madaniy, tabiatni muhofaza qilish, qurilish rixxona ahamiyatiga ega, mustaqil yerdan foydalanish birlashtirilgan obyektlar va uchastkalar.

Quyidagilar ikkinchi guruhning asosiy mintaqalari hisoblanadi:

-- elektr uzatish, aloqa tarmoqlarining, gidrometeorologiya stansiyalarining, magistral quvutlarning, temir va avtomobil yo'llarining, suv ta'minoti manbalarining, havo transporti obyektlarining himoya mintaqalari;

Mudofaa vazirligi va Ichki ishlar vazirligi arsenallari, bazalari va omborxonalari yonidagi taqiqlangan mintaqalar va rayonlar;

— oqova suvlar bilan suv oriladigan dalalar, zaharli sanoat chiqindilarini kuzatish va zararsizlantirish birlashtirilgan poligonlar, ma'danli suvlar inshootlari, veterinariya obyektlari, quruq mineral itlar va simliklarni muhofaza qilishning kimyoviy vositalari omborxonalari, neft, neft mahsulotlari va suyultirilgan gazlar saqlagichlar va omborxonalarning sanitariya-himoya mintaqalari;

— chorvachilik fermalari va komplekslari, yovvoyi hayvonlar va quyonchilik fermalari, g'azni chiqarish va foydalanishga tayyorlash tizimiga ega obyektlar atrofidagi sanitariya va veterinariya ajratish masofasidagi mintaqalar.

Uchinchi guruh tarkibiga quyidagi yer uchastkalari kiradi:

— konservatsiya bosqichidagi;

— mamlajallangan maqsadi zargarlar;

— buzilish (degradatsiya) jarayonlarining oldini olish maqsadida maxsus foydalanish tartibi belgilangan.

Yerlardan foydalanishning majburiy me'yorlari, tartibi va shartlari harakatdagi yer qonunchiligiga va boshqa me'yoriy akt-

larga mos tarzda ishlab chiqiladi. Yer turlari tarkibini va nisbatini belgilashda quyidagi qoidalarga rioya qilinadi.

1. Suv-muhofaza mintaqalarini (100 metrdan 300 metrgacha kenglikda) va qir oq b yi polosalarini (100 metrgacha) tloqlashtirish k zda tutiladi (pichanzorlarga aylantiriladi). Bu hududlarda ishlab chiqarish markazlarini (fermalar, mineral

itlar va zaharli kimyoviy moddalar omborxonalari, yozgi lagerlar), su orish tarmoqlarini joylashtirish taqiqlanadi va x jalik faoliyati cheklanadi. Buloqlar atrofida ham diametri qir oq b yi polosalari kengligiga teng himoya mintaqasi yaratiladi.

2. Himoya vazifasini bajaruvchi rmonlar, hamda suv-muhofaza, iqlimni tartibga solish, tuproqni himoyalash yoki yodgorlik ahamiyatiga ega rmon daraxtlari va chakalakzorlar boshqa yer turlariga tkazilmaydi.

3. Tabiiy q riqxonalarining himoya mintaqalari chegaralarida q riqxonada tartibiga salbiy ta'sir k rsatadigan har qanday x jalik faoliyati taqiqlanadi. Zakazniklar (ovchilikka m ljallangan yerlar) himoya mintaqalarida ham x jalik faoliyatiga keskin cheklashlar belgilanadi. Bu hududlarda yer turlari tarkibi zgarishsiz qoldiriladi.

4. Yuqori kuchlanishli havoda elektr uzatish tarmoqlari b ylab hinioya mintaqalari kengligi kuchlanishga bo liq b ladi va chekka simlardan ikki tomonga qarab 10—30 m atrofida zgarib turadi. Elektr tarmoqlari rmon bilan qoplangan maydonlardan tganda bu kenglik chekka simlardan ikki tomonga qarab rmon balandligiga teng masofaga kengaytiriladi. Mintaqa ichida qishloq x jalik ishlab chiqarishi olib borilishi mumkin, lekin baland qurilish, mashinalar va mexanizmJar uchun tish y Ilarini qurish taqiqlanadi. rmondan tadigan himoya mintaqasi, asosan, tabiiy pichanzor sifatida, ayrim hollarda esa mavjud yer turlari tarkibida foydalaniladi.

Aloqa tarmoqlarining himoya mintaqalari kengligi chekka simlar orasidagi masofaning har ikki tomonga 2 m kengaytirilganiga teng qilib aniqlanadi va elektr uzatish tarmoqlariga xshash foydalanish tartibiga ega b ladi.

5. Qishloq x jaligiga m ljallangan yerlardan magistral quvurlarni tkazishda vaqtincha ajratilgan yer polosasi kengligi 32 m dan oshmasligi kerak. Yerning tagidan tkaziladigan quvurlar ustidagi yerlar yer egalari xohishi b yicha, quvur transporti ornganlari bilan kelishilgan holda, foydalaniladi. Yer tuzish loyihasida

mazkur hududni, asosan, tloqlashtirish nazarda tutiladi va undan piehanzor sifatida ibydalaniladi.

6. Avtomobii y llari yonidagi himoya mintaqalari kengligi maxsus hisob-kitoblarga yoki loyihaviy hujjatlarga mos tarzda aniqlanadi.

Agar avtomobil y llari uchun ajratiladigan yer polosasi ularning toifasiga bo liq holda belgilansa va x jalik yerlari tarkibiga kirmasa ham muhofaza mintaqasi qishloq x jalik korxonasi yerlari tarkibida b lishi mumkin.

Avtomobil y llariga ajratilgan yer polosasida va himoya mintaqasida joyiashgan qishloq x jalik yerlari z maqsadlari b yicha foydalaniadi. Bjjnday mintaqa kengligi 250 m va undan ham kattaroq b lishi mumkin (y lning ikki tomonidan ajratilgan yer polosasidan tashqarida).

Temir y llari himoya mintaqalari ichida temir yoi boshqarmasi bilan kelishilmasdan kapital bino va inshootlarni qurishga, daraxtlarni ekishga hamda ekspluatatsiya qoidalarini buzadigan va y l inshootlariga zarar keltiradigan boshqa faoliyatlarga y l q yilmaydi.

Sanitariya — muhofaza mintaqalari, sanitariya, zooveterinariya, yon inga qarshi oraliqlar maxsus me'yorlarga mos tarzda belgilanadi.

Yerlardan foydalanishni rejalashda quyidagi cheklashlar ham hisobga olinadi:

— yumshatib ishlov beriladigan va boshqa qishloq x jalik ekinlarini eroziyaga uchragan, botqoqlashgan va boshqa zgaruvchan agroekotizimlarga ega yerlarda joyiashtirish b yicha;

— ayrim simlik turlarini izolyatsiyalash (ajratish) b yicha;

— mollarni qumloq, eroziyaga uchragan, botqoqlashgan, daryo b ylaridagi va boshqa yerlarda boqish b yicha;

Yeroziyaga qarshi va boshqa tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish b yicha talablar va me'yorlar:

— yerlar ifloslanishining oldini olish b yicha;

— dalalarga yer ustida va aviakimyoviy ishlov berish b yicha.

3. Yer turlarini transfonnatssyalash, yaxshilash va joylashtirish

Yer turlarining mavjud tarkibidan loyihaviy tarkibiga tish yerlarni transformatsiyalash — yerlarni bir turdan ikkinchisiga tkazish y li bilan amalga oshiriladi.

Transformatsiya bir martalik akt b lmasdan, balki k p qirrali va uzoq jarayondir; tashkiliy-x jalik, texnik va huquqiy jihatlar-dan bu yer tuzishning eng ahamiyatli masalalaridan biridir.

. Tashkiliy — x jalik jihatdan transformatsiya quyidagi guruh-larga b linishi mumkin:

Yerlarni foydalanish intensivligi kam turlaridan intensivligi k proq turlariga qishloq x jalik yerlarining, uning ayrim turla-rining umumiy maydonlarini k paytirish maqsadida tkazish;

— yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning kenglik sharoit-larini yaxshilash maqsadida yerlarni bir.turdan ikkinchisiga tkazish;

— tuproqni himoyalash va tabiatni muhofazalash vazifalarini bajaruvchi obyektlar va inshootlarni joylashtirish bilan bo liq yer-lami transformatsiyalash;

— uy-joy, ishlab chiqarish, y l melioratsiyasi xarakteridagi va sh. . obyektlarni joylashtirish bilan bo liq yerlami transformatsiyalash.

Transformatsiyalashning maqsadiga bo liq holda uning xarak-teri va baholash mezonini har xil b ladi. Yerlarni intensivligi yuqori turlariga tkazishda, oldiniga qishloq x jaligiga zlashtirish va tubdan yaxshilash uchun uchastkalar tanlanadi. Bundan maqsad mahsulot chiqishini k paytirish b lgani uchun — asosiy mezon b lib kapital xarajatlarning qoplanishi xizmat qiladi.

Ayniqsa, eng qimmatli yer turi, haydalma yerlardan maksimal foydalanish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun nafaqat rmonlashgan, chakalakzor, botqoqlashgan qishloq x jalik va noqishloq x jalik yerlari uchastkalarini haydash uchun zaxiralar izlash, balki ularni noqishloq x jalik maqsadiari uchun iloji boricha kamroq sarflash kerak.

Mamlakatning har xil mintaqalarida yerlar maydonini ken-gaytirish uchun zaxira b lib quyidagilar xizmat qiladi:

— ch l va b z yerlar uchastkalari;

— nisbatan mayda, lekin unumdor, joylashgan rni, reliefi va madaniy-texnik ahvoli b yicha almashlab ekishga kiritishga yaroqli yaylov va pichanzorlar uchastkalari;

— botqoqlashgan va ortiqcha namlangan, melioratsiyalash bi-lan quritilishi mumkin b lgan uchastkalar;

— rmon daraxtlari va butalar bilan qoplangan sobiq qishloq x jalik yerlari massivlari, hamda melioratsiya va madaniy-texnik ishlar tkazilgandan keyingi ikkilamchi rmonlar;

— melioratsiyadan keyingi kuchli va rta sh rlangan yerlarda joylashgan uchastkalar.

Sutchilik-qoramolchilik va boshqa chorvachilik x jaliklarida ozuqa olinadigan yerlar — yaylovlar va pichanzorlar rhaydonlarini kengaytirish uchun zaxiralarni izlashning ahamiyati ham kam emas, sababi, ular x jalikka sifati b yicha zarur va eng arzon yem-xashakni berishadi.

Pichanzorlarga, odatda, ortiqcha namlangan, botqoqlashgan ochiq kanallar tarmo i bilan quritish talab etiladigan uchastkalar, hamda mayda konturli tarqoq va uzoqda joylashgan uchastkalar tkaziladi, ulardan hududiy sharoitlari yoki relefi b yicha haydalma yerlar yoki mollarni boqish uchun foydalanish maqsadga muvofiq emas.

Yaylovlardan foydalanishda eng asosiy masala — mollarni fermalarga yaqin joylarda boqishni tashkil etishdir. Shuning uchun yaylovlarga normal namlangan rta mexanik tarkibli unumdor iuproqli yerlar tkaziladi, ularni zlashtirish ixcham massivlar yaratish imkonini beradi.

Kapital xarajatlarning qopianishi nafaqat mahsulot xajmi sishi hisobiga, balki nisbiy ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish y li bilan ham oshadi. Shuning uchun zlashtirish va tubdan yaxshilash kamdan-kam hollarda tarkibi b yicha bir xil yerlarda tkaziladi. K pchilik hollarda bu operatsiya chegaralarni va boshqa hududiy kamchiliklarni tugatish bilan bo liq boiadi. Bunday vaziyatlarda yengil zlashtiriladigan uchastkalarni tanlash qiyin, sababi, ularni tanlash qanchalik qishloq x jalik yerlarining meliorativ ahvoli bilan aniqlansa, shunchalik konlurlarning massiv rtasidagi joylashishi bilan ham aniqlanadi.

Yerlarning mayda konturligini tugatish maqsadida haydalma va yem-xashak olinadigan yerlarga zlashtirish uchun birinchi navbatda, massivlar ichiga tushib qolgan va suqilib kirgan uchastkalar hamda z ahamiyatini y qotgan markazlar, y Har va ariqchalar tanlanadi, not ri ekilgan ihota daraxtlari polosalari olib tashlanadi. Shu bilan transformatsiyalashning m ljallangan maqsadi va mazmuni zgaradi. Mayda konturlilikni va boshqa hududiy kamchiliklarni tugatish, yuqori intinsiv foydalaniladigan yer turlarini qisrnan kam intensiv yer turlariga tkazmasdan mumkin emas (masalan, haydalma yerlami madaniy su oriladigan yaylovlarga va pichanzorlarga); bundan tashqari, ayrim uchastkalarni melioratsiyalash uchun kapital xarajatlar bevosita

mazkur yer uchastkasidan kutilayotgan samara bilan solishtirilganda juda katta b iishi mumkin.

Yer massivlarini yiriklashtirish va ularning shakllarini yaxshilash ishchi masofalarning uzayishiga, natijada ishchi vaqtining sarfl, dala ishlarini tkazish muddatlarining kamayishiga va mehnat unumdorligining oshishiga oiib keiadi. Eskidan mavjud x jaliklarda yer turlarini transformatsiyalash aynan shu masalalarni yechishga qaratilgandir.

Yerlarni transformatsiyalashning iqtisodiy samaradorligi atrof-muhitni muhofaza qilishning barcha obyektlarini hamda yer, suv va boshqa tabiiy resurslarni joylashtirish bilan ham bo liq. K rsatilgan obyektlar guruhiga quyidagilar kiradi:

— sanitariya, rekreatsiya, suv muhofazasi va boshqa tabiatni muhofaza qilish va yashil himoya mintaqalari, ularda intensivlik darajasi past qishloq x jalik yerlaridan foydalanishning maxsus tartibi belgilanadi;

— hududni eroziyaga qarshi tashkil etish elementlari — ihota rmon daraxtlari, gidrotexnik va boshqa inshootlar;

— tabiatni muhofaza qilish vazifasini bajaruvchi hududni suv x jaligi uchun tuzish elementlari — k llar, suv havzalari, su o-rish tizimlari va sh. .;

— yerlarni salbiy tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan himoyalash b yicha hududni tashkil etishning boshqa obyektlari va elementlari.

Hududni tashkil etishning tabiatni muhofaza qilish va himoyalash elementlarini joylashtirish ayrim hollarda yerlarni konservatsiyalashga, unumdor yerlarning ancha qismini noqishloq x jalik yoki intensivligi kam yerlarga tkazishga olib keladi. Masalan, ihota rmon polosalari, odatda, haydalma yerlarda joylashtiriladi, ular shamol va suv eroziyalari rivojangan mintaqalarda haydaladigan yerlarning 5—7% egallaydi. Daryolar va koilar b ylab suvni muhofazalash mintaqalarini va qir oq b yi polosalarini ajratish haydalma yerlar uchastkalarining tloqlashishiga, ishlov berishning maxsus tartibini joriy etishga, solinadigan ma'danli itlar miqdorini cheklashga olib keladi. Qator hollarda, noqulay ekologik vaziyat loyihachilarni haydalma yerlarning, pichanzor va yaylovlarning ancha katta uchastkalarini qishloq x jaligida intensiv foydalanishdan chiqarishga majbur qiladi.

Yerlarni transformatsiyalash samaradorligi bunday vaziyatlarda hosildorlik oshishi yoki ishlab chiqarish harajatlarining kamayishi

bilan aniqlanishi mumkin emas. Bu yerda, birinchi qatorga tabiatdan foydalanishning lokal emas, balki xalq x jaligidagi samaradorligi chiqadi, loyihalananayotgan tadbirlar natijalari esa ularning t ridan-t ri (tabiatni muhofaza qilish) vazifalari; b yicha baholanadi.

X jalikdagi ichki qurilish obyektlarini va yer bilan ajralmas bo langan ishlab chiqarish vositalarini joylashtirish bilan bo liq yerlarni transformatsiyalash, qishloq x jalik ishlab chiqarishiga har xil ta'sir k rsatishi mumkin. Bunday obyektlarga-quyidagilar kiradi:

- umumiy foydalanishdagi avtomobil y llari;
- su orish va zax qochirish meioratsiya tizimlari;
- chorvachilik va boshqa ishlab chiqarish binolan;
- suv x jaligi qurilishi obyektlari va hududni muhandislik ji-hozlashning boshqa elementlari.

Umumiy foydalanishdagi avtomobil y Harini joylashtirish yer massivlariga ishlov berishning kenglik sharoitlarini yomonlashtirishi (u yer turlarining bir qismini olish va mavjud uchastkalar shakllarining yomonlashishi bilan bo liq b lganligi sababli) va shu bilan bir vaqtda butun yerdan foydalanishning intensivlashishiga yordam berishi mumkin. Su orish va zax qochirish melioratsiya kanallari tuproqlaming suv-havo rejimini yaxshilaydi va unumdorligini oshiradi, ammo shu bilan bir qator-da, dalalarning maydalanishini kichraytirib, ularga ishlov berishni va yuklarni tashishni qiyinlashtiradi. Shuning uchun bunday vaziyatda, yerlarni transformatsiyalash samaradorligi qishloq x jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishga qulaylik yaratadigan omillarni ham, sarflarni ham hisobga olib, k rsatkichlar yi indisi bilan aniqlanadi.

Shu tarzda, yerlarni transformatsiyalash tashkiii-x jalik jihatdan murakkab, aksariyat hoilarda kelishilgan asosda amalga oshiriladigan boiib, nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlar bilan ham bo langan. Uning murakkabligi muhandislik-texnik jihatdan ham kam emas. sababi, u kompleks melioratsiya, madaniy-texnik, tashkiliy-x jalik, agro rmon meioratsiyasi, gidrotexnik va boshqa tadbirlar asosida amalga oshiriladi.

Qishloq x jalik ishlab chiqarishi amaliyotida yerlarni bir turdan ikkinchisiga tkazish, odatda, yer turlarini tubdan va yuzaki yaxshilash, madaniylashtirish va tuproqlarni madaniylashtirish tushunchalari bilan bo lanadi.

Qishloq x jalik yerlarini tubdan yaxshilash yer uchaskalarining unumdorlik xususiyatlariga, melioratsiya (su orish, zagochirish), madaniy-texnik (butalarni va mayda daraxtlarni qirqish, toshlarni terish, d ngliklarni qirqish va boshq.) va agrotexnik (shudgorlash, tloqlashtirish, ma'danli va organik it;larni berish va sh. .) tadbirlar yordamida kompleks ta'sirni bildiradi (kenglik, tuproq, geobotanik va boshq.). Oxir oqibatda bu kam mahsuldor tabiiy tlar qoplamasini madaniy tlariga almashtirishdir. Tubdan yaxshilash natijasida madaniy yer turlari: haydalma yerlar, madaniy yaylovlar, madaniy pichanzorlar yaratiladi.

Yuzaki yaxshilash pichanzor va yaylovlar massivlarida mavjud qimmatbaho tlarini saqlab qolish maqsadga muvofiq bo'lganda, shudgorlash, tirmalash va diskalash (kesish) mumkin bo'lganda (masalan, daryolar bo'ylarida, eroziya xavfi borqiyaliklarda va sh. .) tkaziladi. Bunda ochiq kanallar tarmoqini qurish bilan zax qochirish bo'yicha ishlarni hamda butazorlarni kessh, loshlarni terish, d ngliklarni qirqish, tlarini ekish, tirlashtirish va boshqa ishlarni ham, agar ular tabiiy tlar qatlamini yoqotmasa, tkazish mumkin.

Yerlarni transformatsiyalashni muhandislik-texnik ta'minlash tizimi, melioratsiya va madaniy-texnik ishlar bilan cheklanish mumkin emas. Xususan, yer turlarini madaniylashtirish va tuproqlarni madaniylashtirish tushunchalarini bir-birlaridan ajratish kerak, bu tushunchalarning mazmuni bir xil emas.

Yer turlarini madaniylashtirish yer uchastkalarini tabiiy holatdan madaniy holatga tkazishni bildiradi, ya'ni tabiiy yaylovlar, pichanzorlarni yoki noqishloq x jalik yerlarini haydalma yerlarga, madaniy yaylovlar va pichanzorlarga kompleks melioratsiyalash va agrotexnik tadbirlar yordamida transformatsiyalashdir.

Tuproqlarni madaniylashtirish — bu hududiy tuproq unumdorligini tashlab yozishning uzoq jarayoni bo'lib, u yerlarni transformatsiyalash bilan bog'liq bo'lganligi ham mumkin.

Shunday qilib, yerlarni transformatsiyalashning muhandislik-texnik mazmuni yer turlarini tubdan va yuzaki yaxshilash asosida, bir turdan ikkinchisiga tkazishni ta'minlovchi kompleks meliorativ, madaniy-texnik va agrotexnik tadbirlarini ishlab chiqishdan iborat bo'ladi.

Hozirgi sharoitlarda transformatsiyalashni loyihalashda yer, turlarining tabiiy va madaniy majmualarini aniq ajratish kerak,

sababi, bir turdagi tabiiy va madaniy yerlar orasidagi iqtisodiy jihatdan farq kompickts ichidagi ver uirlari orasidagi farqdan ahamiyati b yieha kam emas. Masalan, yaylov tlari simliklarining bir tipdagi forn;ats,iya!andan yaraiilgan pichanzor va yaylov uehastkaiari aralash tbydakmilishi mumkin, ya'ni ham pichan o"rish, ham moilarni boqish uchun. Bu yer turlarini bir turdan ikkinchisiga tkazish muhandislik-texnik asoslashni talab qilmaydigan, toza x jalik akti hisoblanads.

Madaniy yaylovlar va haydaima yerlar orasidagi, dehqonchilikung t-dalali lizimi sharoitida esa yem-xashak almashlab ekingidagi haydalma yer "a madanly pichanzor orasidagi tabiiy va iqtisodiy farq ancha tenglashtiriigan.

Sut-chorvachiik korxonasi anmliiyotida tez-tez yer turlarining bir-birlariga ishlatilishi uchrab turadi: haydalma yer pichan yetishtirish va mo! hoqish uchim foydalanilsa, madaniy yaylov, pichanzorlar haydalma yerlarga transformatsiyalanadi va sh. . Runday rin almashishlar tuproqlar madaniylashganligi bilan aniqlanadigan ozuqa chiqisbi /garishsiz qolsa va yer uchastkasi-dan foydalanish xarakteriga bo liq b lmasa asoslanishi mumkin.

Yer turlarini, hattoki uning turini zgartirmasdan bir majmuadan boshqasiga tkazish, undan foydalanishning intensivlik darajasi va xarakterining prinsipial zgarishini bildiradi. Masalan, madaniy yaylovlar faqat, agar not ri foydalanish va parvarishlash b yicha choralar y qligi natijasida uning yangidan paydo qilingan xususiyatlari y qolgan, suniy yaratilgan simliklar qatlami tabiiy yaylov ;iari bilan almashgan, melioratsiya tizimi yaroqsiz hoiga tushg: ;.. tuproqiarning madaniy-texnik ahvoli keskin yomonlashgan VJ unumdorligi pasaygan vaziyatlardagina tabiiy yaylovlar qato.iga ikazilishi mumkin. Tabiiy yaylov va pichanzorlarni madaniylarga tkazish uchun, aksincha, katta xarajatlar va muhandislik-iexnik tadbirlar majmuasi zarur b ladi.

Tashkiliy-x jalik va muhandislik-texnik asoslashdan tashqari yer turlarini bir turdan ikkinchisiga tkazish huquqiy masalalarni yechish bilan ham bo liq. Mamlakatimiz yer resurslariga ayrim korxonalarga tegishli dcb qarash va ular tomonidan shaxsiy maqsadlarda nazoratsiz foydalanilishi mumkin emas. Shuning uchun yerlarni transformatsiyalash davlat organlari tomonidan ulardan oqilona \& samarali foydaianishni tashkil etish maqsadida tartibga solinib turiladi. Xususan, quyidagi talablarga rioya qilinishi kerak:

— qishloq x jaiik yerlarining umumiy maydoni uuirrii transformatsiyalash natijasida qisqarishi mu>.nkin eruas;

— loyiha b yicha madmiiv ya turiarining unuimiy maydoni yer tuzish yilidagi uiarlng maydonidan kasn b lmasiigi kerak;

— haydaima yerlarning har bir uchastkasini intensiviigi kam yer turiga tkazishriing maqsadga inuvolujhgini ishkib chiqarishning aniq sharoitlaridan kelib chiqib asoslash kerak;

— yeriarni iransormatsiyalash xarahniari heigiiarigan me"yoriy • nuddatlarda qoplanishi kerak;

-- yerlarni trausOanaatsiyalash yer s ivyiga tortiladigan qishloq x jalik yeriari maydonini hamda x jaii*' b yicha umumiy yer solig/i miqdorini kamaytirmysligi kerak.

Yer turlarini transformatsiyaiashni huquqiy asociash /arurali yer qonunchiigiiga mos iarzda, yeriari ekspliicaiisias; yer tu/ish narijasida belgilanishiduU ham keiib ekqau. Buuda davl;HtiJng mamiakatimi/ yer resursiarkb,; OIII. >;a ioydalanish sohasidagi mantaatlari buzihnariigi kerak.

Transformatsiyaiusliga m ljailanga! uchastkalarini airatisi; yeri tuziadigan x jalik hududidagi yer '-i,'h,h, tuproq, geobotanika, ruelioratsiya, suv x jaiigi va boshna tunardagi j/ianishiar asosida bajariladi. Ishchi hujiaUar sifatida yerlarr' anxormalsiyaiash jadvallari va transiomiatsiyalanadigan yerkdagi meioratsiya va madaniy-texnik ishlari hajmi qaydnnon;-i i i a/iladi. Bu jadvalaniing jamlangan matumotlari yer Leriariini lashkii ctishning kapitai xarajatiari samaradorligini anio.;;!'; iichim boshlaug/ich asos¹ n> »/ina' ui i h

^ iqonu,. Ko i ii ' '; tiiganiciek, yer turUuirsi transibrmat-
i'ish uiuiu ' htiish, mayck;;,*ari va tarkiblarini aniqlash-
•n luaiii". in f> oshialishi mutnkin emas. Ayrim yer 'iiriariini
i'iii !-,!(.1 > .> iui ehuqurroq M ••';(< > 'liqam¹/

" > h> 'i " * v a w p . i i, i i ' 'i' y>.ii'ri >tkal iim> "m-
' .>• ' ' ij, M . . riil.' a u|.,, " iitl nisi' sh nofiga
>v1 SUvIJIi LuL s !! Mgrt bo i,,
.. u! > i Ju olrung

'ii iih taNindaii bitnovtla h /> >, i
UOL ianu ki ' !cl. iitij \ i. > ii tc kah > \V
> iiiiim o iia .n^ h><)b ticV i <• >uq h \v* oqimi
. shiaub MOU i * < i, iit > u <^>!' .> i, i , CK • ' Je',img
¹ c JIT' '{IHL' <I I SUUK SaicUili. ' < "I • I >,AI H . I *c'v'» -
U (ii i i i ' u q i Ik ' a bo !^ i is.
I' > ' ! • t ' .,!) ' < " ' Si v 1 , ' V 1 il

Suv oqmaydigan pasfnklai, cuuqurliklar va yiqiar suvlar t planih qolishbiri fu yi: < va sovuq urisHar sababli, umuman bo uehun yarcqsiz b laei.

Kaita suv kcng klari harorauting smkalik zgarishianni pasaytiish, iqlimni yam uuish. havoning sbiy riamligini oshirish, bo larni sovuq umhidau saqlashi sababli, ularni joylashtirish uchun yaxshi joy lundagi sovuq haroratlar va sovuq urishlai minlaqasiJan yuqoridagi, daryolar vodiylarining kcng issiq terasaiari hisoblanadi.

Qiyaiik tomoni;;s juda katta ahamiyatga ega. Quyoshli kunlar soisi kam va ncniiik miqdori k p, issiqiik yetishrnaydigan miiuaqalarda jauu y va janubiy- arbiy, yoru iik va issiqlik k proq y nalishluriciagi qiyaiiklar yaxshi hisoblanadi.

Janbiy va keskin kontinental iqlimli mintaqalarda shimoliy va shimoiyy- arbiy qividiklar k proq yaroqli hisoblanadi. Daraxtlar uiarda quyosh kuydirishidan qiynahshmaydi, tuproqda- nainlik yuxshi saqianadi, ash dnvri kechroq keladi, bu b l usi hosiini muinkin b lga sovuq urushlaridan saqlayoi.

Sharqiy qiyahk r vhiqayotgan quyosn nurlaririi tunda sovigan tupro iga birinohi h lih qabu! qiladi, hu havoiatning keskin zgarishiga sabab b hci Shu sababh, hamda quruq va sovuq shamollar ta'siriga kcTproq uchrashi natijasida sharqiy qiyaliklar bo va uzumzonar uclmn yaroqsiz b ladi.

Uzumzorlar uchnn janubiy va janubiy- arbiy y nalishdagi qiyaliklar eng yaxsbi his oianadi. Mavjud tavsiyalar b yicha bo lami joylashtirkh uehun k proq yaroqli nishabligi 3—6°. u/urn/or!ui uciun !T' gaeha b igan qiyaiikiar htsohianadi. Nishabligi 8—10" ka.ua qiyaliklar uzumzorlas uchun va iO—12° qiyalikkr bo lar uchun eroziyaga qarshi tadbirlarni'q llab terasaiianadi.

Tuproqiar qatlamlan unumdortikka va simlikiar ildiz tizinvarining asosiy massrsi iarqaigan chuqurligida yaxshi hav.» tkazisb qobiliyritiga rga b lishi kerak: olma, nok, u/um uchun — 3 m va undan chuqurroq; olx ri va olcha uchuri 2 sn; rezavor butalari (krijovriik, qora siriorodina) uchun —• 1,5 m gacha; malina, qidupnay uchun —• 1 m gacha. Shii sabab b yicha daraxtlar uchun sizot s».'vlari ycr yuzasu.i yaqm. botqoqlashgan va tloqli botqoq mproqku yaroqsiz hkobkmacli.

Mexanik larkihi ham. uiproqSarning havo, suv va issiqlik ro- jimiga ta'sir etadi. Shimoiyy, nisbatan sovuq va k proq nam-

lanadigan iqlimli mintaqalarda bo'larni joyiashtirish uchun yengil mexanik tarkibdagi (engil qumloqli, qumloqli) tuproqlar ko'proq tashkil etiladi; issiqroq markaziy polosalarda qumloqli va o'rmon qumloqli tuproqlar yaxshi hisoblanadi; juda issiq janubiy mintaqalarda o'rmon qumloqli va loyli tuproqlar yaxshi hisoblanadi.

Uzumzorlar uchun shag'ird va qumli tuproq qatlamlari qulay. Meva, rezavor ekinlari va uzumzorlar uchun tez eriydigan tuzlar bilan (sharbatlar, shirshaklar) shirshaklangan tuproqlar tashkil etilmaydi. Olma bo'lari uchun kuchli karbonatlashgan tuproqlar ham kam yaroqli hisoblanadi.

Haydalma yerlar maydoni kamayishining oldini olish uchun daraxtzorlarga, odatda, qiyaliklar va boshqa dehqonchilikda kam foydalaniladigan, bo'ldorchilik va uzumchilik uchun yaroqli yerlar ajratiladi. Bunda nishabligi yuqori qiyaliklar terassalanadi.

Ishlab chiqarishni yaxshi tashkil etish, transport xarajatlarini kamaytirish, landshaftlarni bezash uchun bo'lalar, rezavorlar va uzumzorlarni asosiy xalqalik markazlari yonida, yirik yer massivlarida joylashtiriladi. Meva bo'lari suv orishni talab etgani uchun ular suv manbalari yaqinida joyiashtiriladi.

Yangidan loyihalangan bog'lar, uzumzorlar va rezavorlar mavjud bo'lari yonida joylashtiriladi (sharbat, buning uchun atrofdagi yerlar tashkil etilmaydi). Bo'larni bir joyda tashkil etish yiriklashtirish ishlarni tashkil etish va ularni boshqarish, ishlab chiqarishni yiriklashtirish ustunliklaridan foydalanish uchun qulay.

Mevali, rezavor va uzum ekinlarini qishloqlardan uzoqroq joylashtirishda bu daraxtlar massivlari bilan qulay yillik aloqasini ta'minlash kerak.

Pichanzorlar uchun birinchi navbatda suv bosadigan to'qalar, qiyaliklarning pastki 1/3 qismidagi deiyuvialar kindilardan iborat yassiliklardagi namlangan va zax to'qalar, paslik va liman to'qlari, jarlik-mayda vodiy va vodiy to'qlari, pastqam botqoqliklar (ularning zaxi qochirilib quritilganidan keyin) ajratiladi.

Mexanizmlar bilan pichanlashni tashkil etish uchun pichanzorlarga ajratilgan uchastkalar texnikalari uchun yaroqli, iloji boricha ichamlari (maydoni) katta, shakli tashkil etilgan butalardan, mayda daraxtlardan, tashkilatlardan va dardliklardan tozalanishi kerak.

Pichanzorlar tarkibiga haydalma yerlar uchastkalariga suqilib kirgan, mollarni boqish uchun noqulay bo'lgan yaylovlar hamda kuchli eroziyaga uchragan qiyaliklar (ularda tuproqlar buzilishi

sababii mollarini boqish mumkin emas va tloqlashtirish talab etiladi) ham tkaziladi.

Tuproqning suv eroziyasi rivojlangan joylarda suv oqib keladigan yassi chuqurliklar tloqlashtirilishi kerak (tloqlashtirish kengligi! 20—40 m), kuchli texnogen va radioaktiv ifloslangan joylarda — eng k p ifloslangan, qishloq x jaligida foydalanishdan chiqariadigan va konservatsiyalash uchun m ljallangan uchastkalar, barcha mintaqalarda — sirnliklari qattiq soya tasiriga uchragan uchastkalar tloqlashtirilishi kerak.

Ycr turlarini tashkil etishda yana kengligi 10 metrdan 50 metrga b lgan biologik (ekologik) koridor, ya'ni tloqlashtirilgan polosalar, yashil devorlar, himoya rmon daraxtlari yoki ihota polosalari k rinishidagi, rmon massivlarini, butazorlar va botqoqliklarni zaro bo lovchi, yovvoyi qushlar uyalar quradigan joy, yashaydigan yovvoyi hayvonlar, qushlar va qurt-chumohlar uchun boshpana b ladigan, ochiq va himoyalangan kengliklarga tishni (koridor) ia'minlovchi hududni tashkil etishning chiziqli elementlari yaratiladi.

Madaniy yaylovlarga daryo b ylarining markaziy va terassa oldi qismlari k proq yaroqli b ladi. Normal namlangan quruqliklar, yassi qiyaliklardan, asosan, shimoliy, shimoliy-arbiy va arbiy y nalishkirdagilaridan ham foydalanish mumkin. Bu maqsadda foydalanishga botqoqliklar, kuchli eroziyaga uchragan qiyaliklar. sh rlangan va qum yerlar t ri kelmaydi. Su orishda mexanik tarkibi b yicha yengil va rta, su orilmaydigan yayiovlar uchun esa rta va o ir tuproqlar yaxshi hisoblanadi. Sizol suvlar yer sathiga 0,8—1 m yaqin b lmasligi kerak.

Yaylovlarni joylashtirishda zooveterinariya talablari ham hisobga olinadi. Masalan, molni boqish uchun qurtli va yuqumli kasalliklar manbaalari b lgan, botqoqlashgan uchastkalar yerlaridan foydalanish mumkin emas. Q ylar uchun namlangan va botqoqlashgan yaylovlar t ri kelmaydi; ularga qurtli, ch l simliklari bilan qoplangan, kovil (uning urti i q ylarda kasailik keltirib chiqaradi va ularning junlarini ifloslaydi) bilan qoplanganlaridan tashqari yaylovlar juda ham t ri keladi.

Mollarni haydash masofasini, mollar haydaladigan y llar maydonini va yaylovlarni rash xarajatlarini qisqartirish uchun yaylovlar fermalar, yozgi lagerlar, yem-xashak almashlab ekishlari, su orish joylari yoniga joylashtiriladi. Yaylov uchun katta massivlarni ularning joylashishi va maydoni, poda va otar uchastkalar

soni va joylashishi, yaylov almashish tartiblari (sxemalari), ularning ichki tuzilishi bilan bog'lab ajratishga harakat qilinadi.

Yaylovlar mahsuldorligini oshirish va ulardan oqilona foydalanishni tashkil etish uchun sug'oriladigan madaniy yaylovlar (SMY) tashkil etiladi. 1 ga 70—80 s ozuqa birligi va undan ham yuqori mahsuldorlikka ega bunday yer turlari fermalar va sug'orish manbalariga yaqin joylashgan haydalma yerlarda, toza, yuqori mahsuldor va yaxshilangan yaylovlar, pichanzorlar va boshqa sug'orish, mollarni haydab (navbat bilan bo'laklab) boqish, o't qatlamini yaylov almashish tizimida yaxshilash bo'yicha tadbirlarni o'tkazish uchun yaroqli uchastkalarda joylashtiriladi. Albatta, sug'orish sharoiti (tuproqlarning tipi va mexanik tarkibi, qiyaliklarning yo'nalishi, uzunligi va nisabligi, suv manbalarining mavjudligi) hisobga olinadi. Uchastkalarining shakli va maydoni sug'orish mashinalari turlariga va ularning mavsum davomidagi sug'orish imkoniyatlariga moslanadi.

Noqichloq xo'jalik maqsadlariga mo'ljallangan yer turlarini joylashtirish ulardan optimal foydalanishni va tabiatni muhofaza qilish choralarini amalga oshirishni ta'minlashi kerak.

Sug'orish, baliqlarni urchitish, tabiiy landshaftlarni va mikroiklim sharoitlarini yaxshilash hamda rekreatsiya maqsadlari uchun ko'llar va suv havzafari loyihalalanadi. Ular tagiga qishloq xo'jalik maqsadlariga yaroqsiz jarliklar, chuqurliklar, kotlovanlar, karyerlar, yopiq kichik pastliklar ajratiladi.

Suvlar yiladigan pastliklardagi haydalgan jarliklarda kengligi 10—20 m daraxt-buta polosalari yaratiladi. Lancishaftga g zallik ba ishlash uchun ularni uzluksiz qator emas, balki tloqlar bilan aralash joylashtiriladi: 200—300 m (uzunasiga) daraxt buta simliklari, 25—30 m oraliqda tloq. Polosalarda kuchli ildiz tizimlariga ega 50% rmon daraxtlari va 50% butalar tqziladi. X jalikda ekologik vaziyatni yaxshilash uchun nektarli va changga boy navlardan (lipa, zarang, d lana, ryabina, maymtinjon) foydalaniladi; hayvonlarning berkinishi, qushlarning uya q yishi, yovvoyi mevalarni, yon oqlarni va qushlarga ozuqa olish uchun eman, yasen, osina, yovvoyi olma, nok, maiina mos tushadi.

Himoya daraxtlari va yashil devorlar uchun k chatlar yaqindagi rmon yoqalaridan yoki k chatxonalardan olinadi. Begona k chatlarni ishlatmagan ma'qul, sababi, uiar yer tuzilayotgan yoki unga yaqin joylashgan tabiiy fenotiplarga mos kelmasligi mumkin.

Himoya rmon daraxtlari yana loyihalanadi:

— k ilar, suv havzalari atrofida, daryolar qir oqlari va suv uzatuvchi zanlar b ylab;

— qishioqlar va ishlab chiqarish markazlari atrofida;

— yayloviarda;

— bo lar va uzumzorlar massivlari atrofida.

Ayrini uchaskalarda yoppasiga rmonlashtirish q llaniladi.

K llar va suv havzalari atrofidagi, daryolar qir oqlari va suv uzatuvchi zanlar b ylab ekilgan rmon daraxtlari ularni k milib qolishidan va ifloslanishidan himoya qilish uchun, hamda qir oqlarni yuvilishdan himoyalash, suv yuzasidan bu lanishni kamaytinish, atrofidagi qiyaliklarni eroziyadan muholaza qilish uchun m ljaliangan. Qir oqlarni mustahkamlash va eroziyaga qarshii kurash maqsadlariga m ljailaugan; t onning nam va quruq yonlari (otkoslari) b ylab 5—10 m kenglikda ekilgan daraxtlar; t lqinlar uriiishidan himoyalash va ortiqcha namlikni tugatish, hamda suv havzasi joylashgan soyni botqoqlashishdan saqlash uchun; su orish kanallari b ylab, ularni tozalashda mashinalaidan foydalanishni qiyinlashtirmaslik uchun kanalning bir tomonidan joylashtiriladigan 3—6 m kenglikdagi rmon polosalari daraxtlari ajratiladi.

Suv havzalari atrofidagi rmon daraxtlari suvning eng toshqin paytidagi sathi chizi i b ylab, qir oqlar lik b lganda esa chuqurlik qir o i yuqorisida joylashtiriladi. Suvga bemalol kelish va moliarni haydash uchun rmon polosalarida kesilgan ochiq joylar qoldiriladi.

Qishioqiar va ishlab chiqarish markazlari, ayrim joylashgan fermalar, yozgi lagerlar, dala shiyponlari atrofidagi himoya rmon daraxtlari uarni kuchli shamollardan, changlardan, qor bosishidan, yoqimsiz hidlar tarqalishidan himoyalash, landshaftni rejali — xushmanzara qilib bezash va aholining hordiq chiqarishi uchun yaratiladi. Ular k rsatilgan obyektlar atrofida, rejalash va qurilish loyihalaridan kelib chiqib, 20—30 m kenglikda, yashil halqa qilib joylashtiriladi.

Uzoqda joylashgan ishlab chiqarish markazlaridagi fermalar va q tonlar yonidagi himoya rmon polosalari sovuq davrdagi asosiy shamol y nalishlariga nisbatan ikki-uch tomondan, chorvachilik imoratlaridan 30—50 m masofada joylashtiriladi.

Yashil zontlar fermalar, q tonlar, mollar aylanib yuradigan maydonchalar va mollar boqiladigan massiv markazida yaratiladi.

Ular 9—20 m kenglikdagi shamol koridori bilan ajratilgan ayrim daraxt guruhlarining bir necha qatorlaridan tashkil topadi. Zonlar maydoni mollar bosh soniga, shamol koridorlari soni va kengligiga bo'liq bo'ladi va 0,3 dan 1,2 ga zgarib turadi.

Yaylovlarda jarliklar va soylar yonida rmon polosalari loyihalalanadi. Keyingisi soylar qir o'rtasida yilab qiyalikning pastki qismini yuvilishdan himoyalash uchun joylashtiriladi: Jarliklar yonidagi polosalar jarliklarning keyingi sishini tashkil etadi, qir oqlarning tashkil bilan qoplanishiga va mustahkamlanishiga yordamlashadi. rmon polosalari kengligi 20 m atrofda bo'ladi.

Bo'g'or va uzumzor massivlari atrofida kengligi 8—15 m ichki hoto rmon polosalari yaratiladi. Ular mevali daraxtlarni shamoldan himoya qilishadi, mikroiklimni yaxshilaydi, qor qatlarnining teng taqsimlanishiga yordamlashadi, sovuqlarni yumshatadi.

Yoppasiga rmonlashtirish pichan o'rtasiga rishga va moliami boqishga noqulay, kuchli darajadagi croziyaga uchragan, boshqa tadbirlar uni tashkil etish va buzilgan yerlarni tiklash imkonini bermaydigan uchastkalarda amal qililadi. rmon daraxtlarini taqazish kichiklar xavfi bor uchastkalarda, qumliklarda, qishloq xalqaligida foydalanilmaydigan toshli va tepalikli yerlarda ham loyihalalanadi.

Qumlarni mustahkamlovchi daraxtlar qishloq xalqaligida foydalanish uchun yaroqsiz qumliklarni rmon xalqaligi uchun zlashtirishga hamda atrofda qishloqlarni, yulaklarni, ariqlarni, qishloq xalqalik yerlarini qum bosishidan himoyalashga moljallanadi. rmon — ch'ch' va ch'ch' mintaqalarida yetarii qulay sharoitlarda uzluksiz rmon massivlari yaratiladi, ta quruq ch'ch' va yarim sahro mintaqalarida — kulis (qator) va har joyda daraxtlar tkaziladi. Sahro mintaqalarida saksovul, izen kabi ch'ch' butalari ekiladi.

Qum bosishidan himoyalash maqsadida massiviarni chekkalaridan rab turuvchi kengligi 30 metrdan 100 metrgacha bo'lgan rmon polosalari (qumlarning kichik shish intensivligiga bo'liq holda) yaratiladi.

Haydalma yerlardagi bo'g'orlar va uzumzorlar chegaralarida dala muhofaza va boshqa rmon polosalari bu yer turlari hududini ichki tuzishda loyihalalanadi.

4. Loyihalananotgan yer turlarini tashkil etishni asoslash

Qarama-qarshi yulaklashlarda ta'sir etuvchi iqtisodiy va tabiiy sharoitlarning murakkab yulaklashi, loyihaviy yechimlarni chuqur

asoslashni, ayrim hollarda esa fbyihaning har xil yechimlarini fsh-lashni va tahlil etishni talab etadi. Masalan, yerdan foydalanuv-chilarning iqtisodiy manfaatlari k pchilik hollarda haydalma yer-lar maydonini kengaytirishni talab etadi, ekologik sharoitlar esa, aksincha, yerlarni qishloq x jaligida foydalanishga keng jalb etishga qarshilik qiladi. Yer tuzish jarayonida zining tabiiy xususiyatlari b yicha transformatsiyalash va yaxshilashga yaroqli barcha obyektlardan shundaylarini tanlash kerakki, ular tabiatni muhofaza qilish talablariga qattiq rioya qilgan holda x jalikka eng katta samara bersin.

Yerdan foydalanish samaradorligining eng ahamiyatli k rsat-kichlaridan biri qimmatbaho yer turlari maydonlarini ahamiyati kamroqlari hisobiga kengaytirish, qishloq x jaligida foydalanil-mayotgan yerlarni kiritish hisoblanadi. Shu sababli, loyihani tavsiflash uchun ayrim yer turlarining yer tuzishgacha va loyiha b yicha maydonlari solishtiriladi, yerlarni transformatsiyalash, maydonlar balansi, ishlab chiqarish b limlari va yer turlari b yicha yerlarning tahminiy eksplikatsiyasi jadvallari ishlanadi, yerlarni ziashtirish, transformatsiyalash va joylashtirishning turlari, hajmi va navbati belgilanadi.

Yer turlarining ularni yaxshilash b yicha tadbirlar natijasida maydonlari zgarishi bilan bir qatorda, sifat zgarishlari ham hisobga olinadi. Yerlar sifatining oshishini tuproqlarning bonitet va yerlarni iqtisodiy baholash ballari sishi tavsiflaydi. Yerlarni transformatsiyalash va joylashtirishda yerlarning tuproqlari, relefi, namlanish sharoiti, uzoqligi b yicha tavsifi ularning zlashtirish, yaxshilash va boshqa turdagi yerlarga tkazish uchun yaroqliligi nuqtayi nazaridan beriladi.

Yerlar sifatini baholash materiallari b yicha, ayrim ekinlar, daraxtlar, pichanzoriar va yaylovlarning mavjud hosildorligini hisobga olib, loyihaning har xil yechimlarj b yicha mahsulotning sishi yoki kamayishi aniqlanadi.

Tuproq eroziyasi sharoitida loyihaviy yechimlar, ular qanday darajada suv eroziyasi va deflyatsiya jarayonlari t xtashiga, tuproq unumdorligining k tarilishiga yordam qilishi bilan ham baholariadi.

Yer turlarini va almashlab ekishni tashki! etish har xil yem-xashak yetishtirish tizimini taqazo etganligi sababli, loyihada yem-xashak balansi ishlanadi va ularni qoplash manbalari aniqlanadi.

Yer turlarini tashkil etish loyihasi qishloq x jalik texnikasidan

samarali foydalanish talablariga javob berishi kerak, bu ayniqsa, yerlarning mayda konturligini va parchalanganligini tugatishda ahamiyatga ega. Shuning uchun, uni asoslashda qishloq xo'jalik texnikasining befoyda o'tishlari, aylanishlari va kirib chiqishlari xarajatlari, mashina-tractor agregatlarining unumdorligi, mexanizatsiya ishlarini bajarish muddatlari hisoblanadi.

Yer turlarini tashkil etish bo'yicha tadbirlarni iqtisodiy asoslash kapital xarajatlar samaradorligini hisoblash bilan bog'liq, sababi, melioratsiya va madaniy-texnik ishlarni amalga oshirish katta kapital xarajatlarni talab etadi. Bu tadbirlar samarasi yalpi mahsulot hajmining ko'payishi va sof daromadning o'sishi bilan aniqlanadi; umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida, odatda, sof daromad o'sishining kapital xarajatlarga nisbatidan foydalaniladi.

Yangi yerlarni o'zlashtirish jarayonida qishloq xo'jaligida foydalanishga tabiatni muhofazalash ahamiyatiga ega bo'lmagan chakalakzor va mayda o'rmon uchastkalari; jarliklar va suv yuvgan chuqurliklar bilan band yerlar; karyerlar, foydali qazilmalarni sanoat yo'li bilan ishlash, torf qazib olishdan keyin rekultivatsiyalangan uchastkalar; botqoqliklar, keraksiz yo'llar, xo'jalik markazlari hududlaridagi bo'sh uchastkalar va sh.o' kiritiladi. Bu uchastkalar yer tuzishgacha mahsulot bermaganliklari sababli, sarflanadigan kapital xarajatlar ishlab chiqarishga kiritilgan yerlardan olinadigan sof daromad bilan qoplanadi:

$$E = \frac{CD}{K}$$

bunda E — kapital xarajatlar samaradorligi koeffitsienti; CD — ishlab chiqarishga jalb etilgan yerlardan olinadigan sof daromad; K — kapital xarajatlar miqdori.

Agar yerlarni o'zlashtirish ko'p vaqt sarflashni talab etsa (bir yildan ko'p), kapital xarajatlar samaradorligini hisoblashda quyidagi ifodadan foydalanish tavsiya etiladi:

$$E = \frac{1}{T}; \quad T = \frac{K}{CD} + 0,5(t + 1),$$

bunda T — kapital xarajatlarning qoplanish muddati, yik; t — ishlarni bajarish muddati.

Qishloq xo'jalik yerlarini transformatsiyalash va yaxshilashda yangi yerlarni o'zlashtirishdan farqli o'laroq oldinlari olinayotgan mahsulotni hisobga olish kerak (masalan, chakalak bosgan

pichanzordan pichan olingan, ortiqcha namlangan, sho'rlangan haydalma yerlardan ham qandaydir hosil yig'ilgan va sh.o'). Yerlarni transformatsiyalash va meliorativ yaxshilash (sug'orish, zax qochirish), hamda madaniy-texnik ishlarni amalga oshirish (butalardan, mayda daraxtlardan, toshlardan tozalash) natijasida tuproqlar unumdorligi oshadi, bu qo'shimcha mahsulot chiqishiga olib keladi: bundan tashqari, ishlab chiqarish xarajatlari o'zgaradi — kenglik sharoitlari yaxshilanishi sababli dalalarga mexanizmlar bilan ishlov berish xarajatlari pasayadi, sug'orish va zax qochirish tarmoqlari mavjudligi bilan bog'liq ekspluatatsiya va amortizatsiya xarajatlari o'sadi va sh.o'. Shu sababli, yer tuzish samarasi bu vaziyatda kapital xarajatlar bilan solishtirilganda, sof daromadning o'sishi bilan o'lchanadi:

$$E = \frac{\Delta CD}{K}; \quad \Delta CD = CD_1 - CD_0$$

bunda CD_1 , CD_0 — transformatsiyalanadigan va yaxshilanadigan yer turlaridan mos ravishda yer tuzishgacha va yer tuzishdan keyin olinadigan sof daromad.

Eroziyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirish uchun kapital xarajatlar samaradorligini baholashda oldi olinadigan (to'xtatiladigan) zarar miqdori hamda eroziyaga qarshi agrotexnikani amalga oshirish, eroziyaga qarshi inshootlar va o'rmon polosalari ekspluatatsiyasi uchun qo'shimcha xarajatlar hisobga olinadi.

Yer turlarini transformatsiyalashning iqtisodiy samaradorligini hisoblash misoli 23-jadvalda keltirilgan. Undan ko'rinib turibdiki, kapital xarajatlar samaradorligi koeffitsienti 0,15 teng, bu qoplanish muddati 6,6 yilga tengligini ko'rsatadi. Minimal qoplanish muddatiga ega loyiha yechimi asos sifatida qabul qilinadi.

Kapital xarajatlar samaradorligi koeffitsientlari yerlarni qishloq xo'jaligi uchun o'zlashtirish, transformatsiyalash va yaxshilash navbatini belgilash uchun ham qo'llanilishi mumkin. Bu, ushbu maqsadlar uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan pul-moddiy va mehnat resurslari cheklangan vaziyatlarda zarur bo'ladi. Birinchi navbatda, eng ko'p foyda keltiradigan va eng yuqori samaradorlik koeffitsientiga ega tadbirlar amalga oshiriladi.

Amalda melioratsiya ishlari ayrim yer turlari konturlari bo'yicha emas, balki tarkibiga har xil oshiqcha namlangan, botqoqlashgan, sho'rlangan va sh.o'. uchastkalar kiradigan obyektlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yerlarni transformatsiyalash va yaxshilashning iqtisodiy samaradorligini hisoblash

Yer turlari	Maydoni, ga	I gektarga				Barcha maydondan			Yerlarni transformatsiyalash va yaxshilash bo'yicha ishlar turlari	Kapital xarajatlari, so'm	Qoplanish muddati, yil	
		Mahsulot chiqishi		Mahsulot bahosi, so'm	Sof daromad, so'm	Mahsulot bahosi, so'm	Sof daromad, so'm	Qo'shimcha sof daromad, so'm				
		s	ozuqa birligi, s									
				I gektariga		Mahsulot bahosi, so'm	Sof daromad, so'm	Mahsulot bahosi, so'm				Sof daromad, so'm
Bo'z yer (mol boqish uchun foydalaniladi)	24	10	2	20	—				20	480	480	
Toza tabiiy pichanzorlar	105	12	5,16	5,16	20,6	31,0	5418	3255	—	500	6500	—
Toza tabiiy yaylovlar	13	20	4,0	40	—	40	520	520	—	500	6500	—
Yo'llar tagidagi yerlar	2	—	—	—	—	—	—	—	—	800	72600	6,6
Jami	144	—	—	—	—	—	6418	4255	—	—	—	—
Haydalma yerlar	144	20	—	240	120	120	120	1728	—	—	—	—
Jami	144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
								13025				

Bundan tashqari melioratsiya ishlarining, hududni tashkil etishning, yerlardan maqsadli foydalanishning har xil yechimlari (variantlari) bo'lishi mumkin. Shuning uchun meliorativ holati yomon yerlarni transformatsiyalash, yaxshilash va tashkil etishning eng yaxshi usulini tanlash uchun kapital xarajatlarning nisbiy samaradorligi ko'rsatkichidan foydalaniladi*.

Qo'shimcha kapital xarajatlar K , hududni har xil tashkil etish bilan bog'liq yillik ishlab chiqarish xarajatlarini S hamda mahsulot va sof daromadning CD har xil chiqishini aniqlashni hisobga olib, loyihaviy yechimlarning nisbiy samaradorligi ko'rsatkichi sifatida keltirilgan xarajatlarning birligiga to'g'ri keladigan sof daromaddan foydalaniladi:

$$\frac{CD}{C+KE_n} \rightarrow \max$$

bunda Y_{en} — kapital xarajatlar samaradorligining me'yoriy koeffitsienti.

Hisob-kitoblar 1990-y. baholarida bajarilgan. Kapital xarajatlarning qoplanish davri $T=(72600:13025)+0,5 (1+1)=6,6$ yil; samaradorlik koeffitsienti $Y_e=1/6,6 = 0,15$.

Shunday qilib, yer turlarini tashkil etishning har xil yechimlarini asoslashda quyidagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash zarur:

— yerlarni qishloq xo'jaligi uchun o'zlashtirish, transformatsiyalash, yaxshilash, daraxtlarni o'tqazish uchun kapital xarajatlarni;

— yangi yerlarni o'zlashtirish natijasida yalpi mahsulotning o'sishini;

— ishlab chiqarishning amortizatsiya ajratmalari va eksploatatsiya xarajatlari; qo'shimcha agrotexnika tadbirlarini amalga oshirishning xarajatlarini; transport xarajatlarini; qishloq xo'jalik texnikasining befoyda yurishlari, aylanishlari va kirib-chiqishlari, tashkiliy va texnik sabablar bo'yicha turib qolishlari xarajatlarini hisobga oladigan, yer turlariga mexanizmlar bilan ishlov berish uchun xarajatlar qo'shilgan yillik xarajatlarni;

— qo'shimcha yo'llar va ariqlar tagidagi yerlardan olinmaydigan mahsulotni (zararni);

— yerlarni transformatsiyalash va yaxshilash, daraxtlarni o'tqazish hisobiga sof daromadning o'sishini;

* Волков С.Н. Экономика землеустройства. — М.: Колос, 1996.

- keltirilgan xarajatlarni;
- kapital xarajatlar samaradorligi koeffitsientini;
- sof daromadning keltirilgan xarajatlarga nisbatini (ioyiha yechimlarini solishtirishda foydalaniladi).

Amaliyot k rsatadiki, ekologik va tabiatni muhofaza qilish talblariga rioya qilinganda eng yuqori iqtisodiy samaradorlikka toza tabiiy yaylovlarni, pichanzoHarni, b z yerlarni, chakalakzorlarni haydalma yerlarga transformatsiyalashda, hamda yaylovlar va pichanzorlarni tubdan yaxshilashda erishiladi.

Daraxtlarni tqazish (bo lar, uzumzorlar) yerlarni su orish va quritish, botqoqlarni, qumliklarni zlashtirish b yicha tadbirlar ham samarali, lekin ular uzoq davom etadi. Buzilgan yerlarni rekultivatsiyalash, karyerlarni, rmonlarni zlashtirish kam samara beradi. Yer turlarini tashkil ctish b yicha tadbirlarning katta qismi kapital xarajatiar bilan bo liq b lgani uchun, q shimcha muhandislik izlanishlari va smetamoliya hisob-kitoblarini tkazish talab qilinadi, x jalikda ichki yer tuzish loyihasi ma'lumotlari mos ishchi loyihalarda aniqlashtiriladi.

5. Almashlab ekish tlzimini tashkU etish

Amaliyot k rsatadiki, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini va hududni ilmiy asoslangan dehqonchilik tizimlari asosida tashkil etishni almashlab ekishlarni joriy etish va zlashtirishdan, x jalikning aniq tabiiy va iqtisodiy sharoitlariga, haydalma yerlarning har bir uchastkasi xususiyatlariga mos keladigan ekinlar almashinishining qattiq tartibini belgilashdan boshlash kerak. T ri almashlab ekishlar — oqilona dehqonchilik asosidir. Ular yerdan, qishloq x jalik texnikasidan, mehnat va pul-moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga yordamlashadi.

Almashlab ekishlarni joriy etishni butun qishloq x jalik ishlab chiqarishini tashkil etishdan va x jalikning aniq xususiyatlaridan ajratib amalga oshirish mumkin emas, shuning uchun hududni tashkil etishning bu elementlari faqat rivojlanayotgan ishlab chiqarishning, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning xususiyatlari bilan bo lanishini ta'minlovchi yer tuzish loyihalarida k rilishi kerak.

Qishloq x jalik korxonasi hududi tabiiy xususiyatlari (unumdorligi, shakli, x jalik markazlaridan uzoqligi) b yicha bir xil emas. Shu bilan birga haydalma yerlarda ahamiyati b yicha har

xi! ekinlar ekiladi, ularning sish sharoitiga, tuproqiarning suv va ozuqa rejimiga taiablari, ekinlami yetishtirish texnologiyalari, mehnat si imi va yuk si imi har xil. Bu har bir x jalikda ekinlarning har xil tarkibi va almashinishi bilan individul almashlab ekishlarni joriy etish zaruratini keitirib chiqaradi.

Almashlab ekishlar tizimi deb x jalikdagi uarning tiplari, turlari, soni, maydoni va joylashishining yi indisidan iborat almashlab ekishlar t plarniga aytiladi. Bunda almashlab ekishlar x jalikdagi vaziialari, ekinlarni yetishtirish texnologiyalari va ularui stirish sharoitlariga q yiladigan talablar b yicha bir-biriaridan farq qiladi.

Almashlab ekish tizimini tashkii etisSi ularning tiplari va turlarini beigilashni; soni va maydonlarmi aniqlashni; joylashtirishni z ichiga oladi. Bu masalalar zaro bo liq, shuning uchun ularni loyihalashda ularga loyihaviy masalalar majmui sifatida qaraladi.

Qator x jaliklarda ishlab chiqarish zarurati tufayli almashlab ekishdan tashqari uchastkalar ham tashkil etiladi, ular almashlab ekishlarga kirmaydi. Almashlab ekishdan tashqari uchastkalami tashkil etish loyihaning mazkur qismida ahnashiab ekishlarni tashkil eiish bilan bir vaqtda k rib ehiqiladi.

Almashlab ekishiar — dehqonchiik va h jalik tizimlarining bosh b inidir. dBmashlab ekishlar asosida dalalarni itlash, simliklarni hirnoya qilish, uru chilik, tuproqlarga ishlov berish dasturlari belgilanadi, zarur mashinalar majmui, pul-moddiy vositalari va mehnat xarajatlari aniqlanadi. Almashlab ekishlar bilan ihota rmon polosalari, eroziyaga qarshi tadbiriar, y llar, su orish va zax qochirish tizimlari bo lanadi. Ularni tashkil etish ozuqa ishlab chiqarish bilan bo lanadi.

Almashlab ekishlarni loyihalashda quyidagi talablarni bajarish kerak:

— x jalikdagi almashlab ekishiar asosida ekinlar maydonlarining ihniy asoslangan, tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni, hududning agroekologik va kenglik xususiyatlarini hisobga oladigan, yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilarning iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, ekinlarni eng yaxshi oidingi ekinlar bilan ta'minlash, mollarning ozuqaga, simlikchilikning uru likka b lgan talabini qondirish imkonini beradigan tarkibi yotishi kerak;

— almashlab ekishlar maydoni va soni b yicha x jalikdagi ichki ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlari lchamlari, joylashishi bilan bo lanishi kerak, bu yerdan foydalanishdagi or-

tiqchalikni tugatish va jamoalarning undan foydalanish samaradorligini oshirishdan manfaatdorligini k tarish imkonini beradi;

— almashlab ekishlar va daialar lchamlari va shakllari b yicha zlarida imkoni boricha texnikadan yuqori unumii foydalanishni, dehqonchilikdagi ishchi jarayonlarni oqilona tashkil etishni, qishloq x jalik ekinlarini yetishtirishning progressiv texnologiyalarini q llashni ta'miniashi kerak;

— hududida ekinlarning tarkibi, almashinishi va joylashishi b yicha almashlab ekishlar tuproqlar unumdorligini t xtovsiz oshirishga, eroziya jarayonlarining tugashiga yoki oldi olinishiga, hosildorlik sishiga zamin yaratishi kerak;

— qishloq x jalik ekinlari maydonlarini optimal joylashtirish, yuklami, odamlarni ish joylariga va orqaga tashish, qishloq x jalik texnikasining befoyda yurishlari, aylanishlari va kirib chiqishlari xarajatlarini kamaytirish uchun sharoitlar yaratilishi kerak.

Almashlab ekishlarni loyihalash tartibi quyidagidek:

Mollarni oziqlantirishning qabul qilingan ratsionlari, mollarining loyihaviy bosh soni, turlari va oziqlantirish tipiari asosida ehtiyot (su urta) fondini tashki! etish zaruratini hisobga olgan holda, ayrim chorvachilik fermalari, b limlar hamda butun x ja-iik b yicha ozuqaga b lgan talabni hisoblash tkaziiadi;

— yashil ozuqaga b lgan talab va ularning yaylovlardagi davrlar b yicha hosildorligi asosida, rejalashtirilayotgan haydalma yerlarda ozuqa yetishtirishni tashkil etishni, qabul qilingan pichanzor va yaylov almashishiarni hisobga olib. yashil konveyerni hisoblash tkaziladi;

— rejalashtirilayotgan hosildorlik va har xil turdagi ozuqalarga b lgan talab asosida, haydalma yerlarda joylashtiriladigan ozuqa ekinlari maydonlari aniqlanadi;

— m l jallanayotgan ekin maydonlari tarkibi, ishlab chiqarishni tashkil etish, aholi yashash joylarini, ishlab chiqarish b limlarini va markazlarini joylashtirish, yer egaliklari xususiyatlarini (yerlar sifati, shakli, maydonlari), m l jallanayotgan yerlarni transformatsiyalashni va boshqa sharoitlarni hisobga olib, almashlab ekishlar tiplari, turlari, soni, maydonlari va joylashishi belgilanadi.

Almashlab ekishlar tiplarini va turlarini belgilash. Malumki, almashlab ekish — bu qishioq x jalik ekinlari va b sh shudgorning (par) vaqt va hudud yoki faqat vaqt b yicha, itlash va tuproqlarga ishlov berish tizimi, simliklarni parvarishlash va boshqalar bilan bo liq ilmiy asoslangan rin almashishidir.

Ahnashlab ekishlar uch tipga b linadi: dala, yem-xashak va maxstis.

Dala almashlab ekishi deb, ular maydonlarining yarmidan k pini texnika, don va boshqa oziq-ovqat ekinlari egallagan almashlab ekishlarga aytiladi.

Yem-xashak almashlab ekishlarida ular maydonlarining yarmidan k pini yem-xashak ekini egallaydi.

Maxsus almashlab ekishlar maxsus agrotexnika va sharoitlar talab qiladigan ekinlarni yetishtirish uchun maydonlarni ajratib beriladi. Bu ekinlar tuproqlarning unumdorligiga, suv va oziq-ovqat rejimlariga, joylarning reliefi va uzoqligiga (alablarning qurbonligi) bog'liq.

Zamonaviy dehqonchilik bir vaqtning o'zida ham intensiv, ham tuproqni muhofaza qiluvchi bo'lishi kerak. Shu sababli, croziya rivojlangan mintaqalarda almashlab ekishlar tuproqlarni himoyalovchi bo'lishi kerak.

Dala almashlab ekishlari har xilligi bilan ajralib turadi. Biologiyasi, agrotexnikasi, texnologiyasi, almashinishi, oldin ekilgan ekinlarga munosabati va tuproqlar unumdorligini tiklash usullari bo'yicha har xil ekinlar nisbatiga bog'liq holda dala almashlab ekishlari quyidagi turlarga b linadi: don — bosh shudgor (par), paxta — beda — don, paxta — makkaj xori, don — bosh shudgor — chopiq qilinadigan ekinlar, don — t, t dalali, don — l — chopiq qilinadigan ekinlar (hosil almashishli), sideral, chopiq qilinadigan, don — chopiq qilinadigan.

Yem-xashak almashlab ekishlari ioylashgan maydonlarga va ekinlari tarkibiga bog'liq holda ikki tipga b linadi: ferma yonidagi va pichanzor-yaylovli. Ularning birinchi, asosan, chorvachilik majmualari va fermalari yonida joylashtiriladi, u yerda chopiq qilinadigan almashlab ekishlar (ildiz va rezavor mevaii, silos uchun makkaj xori va boshq.) katta uushga ega. Ikkinchilari yozgi lagerlar yonida, uzoqdagi yerlarda joylashtiriladi. Bunday almashlab ekishlar tarqalib, asosan, maydonlarni k p b ladi.

Almashlab ekishlarni bir-birlaridan ajratib turuvchi eng asosiy kriteriyalardan biri ulardagi almashlab ekishning ishlab chiqarish yordamini yoki ixtisoslashishini: don, kartoshka, lavlagi, kanop, paxta va boshqa tavsivlovchi tovar ekinlari yoki guruhlarining mavjudligi hisoblanadi.

Almashlab ekishlar tiplari va turlarini taniashga quyidagi sharoitlar ta'sir krsatadi:

— xalqning va uning ishlab chiqarish bo'limlarining ixtisosliklari, ekin maydonlari tarkibi;

— qishloq x jalik korxonasi yer egaligining (yerdan ibydalanishning) xususiyatlari (tuproqlarning tiplari va mexanik tarkiblari, eroziyaga uchrash darajasi, namlanishi, su oriladigan va quritiadigan yerlarning mavjudligi, kenglik sharoitlari: shakli, uzunligi, haydalma massivlarning uzoqligi);

— asosiy, q shircha hamda mavsumiy fodalaniadigan ishlab chiqarish markazlarini (chorvachilik fermalari, yozgi iagerlar, boqish rmaydonchalari) joylashtirish, chorva moilari bosh sonining jamlanishi (konsentratsiyalanish) darajasi;

— umumiy yer maydonidag yem-xashak olinadigan yer turlari ulushi, mollarni saqlash va oziqlantirish tipi;

— aholi tizimi xususiyatlari.

X jalikning va uning ishlab chiqarish b Simiarining ixtisosiliklari, ekin maydonlari tarkibi qishloq x jalik ekinlari tarkibini belgilaydi. Ular orasida yetakchi tovar ekinlari (paxta, qand lavlagisi, kartoshka, sabzavotlar, kanop, efir yo li ekinlar va boshq.) b Hshi mumkin. Almashlab ekishiarga bu ekinlar bilan birga eng yaxshi almashtirib ekiladigan ekinlar kiritiladi, ular unumdorligi yuqoriroq yerlarda joylashtiriladi.

Har xil qishloq x jalik ekinlari sharoitlariga (tuproqlarga, ularning mexanik tarkibiga, namlanish sharoitlariga, yoru likka va boshq.) bir xil taiabchan ernas. Masalan, paxta, qand lavlagisi, bahorgi bu doy yuqori hosii olish uchun azotga boy unumdor tuproqlarni talab qiladi. Kartoshkani, tariqni unumdorligi kamroq yengil tuproqlarda stirish mumkin. Kuchli eroziyaga uchragan tuproqlar chopiq qiinadigan ekinlar (paxta, qand lavlagisi, makkaj xori, kungaboqar, kartoshka) uchun kamroq yaroqli, lekin yoppasiga ekiladigan ekinlar (k p yillik va bir yillik tlar, alla) uchun foydalanilishi mumkin. Makkaj xori, bahorgi bu doy sh rxak yerlarni yoqtirishmaydi, lekin bunday yerlar arpa, mosh uchun yaroqiidir. Zaxi qochirilgan yerlar kartoshka, kanop, qand lavlagisi, silosboblar uchun yaroqsizroq, iekin ulardan alla, k p yillik va bir yillik tlarini ekish uchun foydalaniladi. Yengil mexanik tarkibdagi tuproqlarda bu doy, arpa, qand lavlagisini ekish cheklangan, ortiqcha namlangan tuproqlarda esa kartoshka va boshqa ekinlarni ekish tuvsiya etilmaydi.

Tuproqlar mexanik tarkibining qishloq x jalik ekinlariga ta'siri, I.F.Golubev ma'lumotlari b yicha, 24-jadvalda keltirilgan.

X jalikda almashiab ekishlar tiplarini va turlarini beigilashdan oldin hududni, yerlarning unumdorlik xususiyatlarini va ularning

**Tuproqlar mexanik tarkibining qishloq xo'jalik
ekinlariga ta'siri**

Ekinlar	Tuproqlar mexanik tarkibi bo'yicha							
	qumli	engil qumli	qumloq	engil soz	soz	og'ir soz	loyli	og'ir loyli
bug'doy	—	P	P	D	X	X	D	P
javdar	D	X	X	X	X	X	X	D
suli	P	P	X	X	X	X	X	D
arpa	P	P	X	X	X	X	X	D
tariq	P	X	X	X	X	X	X	D
makkajo'xori	—	X	X	X	X	X	X	D
grechixa	P	X	X	X	X	D	D	P
kartoshka	—	X	X	X	X	X	D	P
lavlagi	—	P	D	X	X	X	D	P

Eslatma: X — ekinni joylashtirish uchun eng qulay sharoitlar; D — joylashtirish mumkin; P — joylashtirish yomon (ekinlar hosildorligi juda past bo'ladi); " — " — ekinlarni joylashtirish mumkin emas.

turlarini yaxshilash loyihalari, yer kadastri xaritalari materiallaridan foydalaniladi.

Bu materialni ranganishning umumiy yakuni yerlarning qishloq xalq ekinlarini yoki ular guruhlarini yetishtirish uchun yaroqliigi xaritalari (kartogrammalari) hisoblanadi, ulardan almashlab ekishlar tipini va turlarini belgilashda foydalaniladi. Bu xaritaning har xil unumdorlikka ega uchastkalardagi qishloq xalq ekinlari hosildorligi kuzinidagi son kuzatishlari ekinlarni tabaqalashtirib joylashtirishni aniqlash uchun optimallashtirish masalasini kompyuterda yechishda foydalaniladi.

Almashlab ekishlarni loyihalash ularning xalq ixtisosligini kuzatuvchi yoki hududning tabiiy xususiyatlaridan kelib chiqadigan tiplari va turlarini aniqlashdan boshlanadi. Yem-xashak almashlab ekishlari katta miqdorda shirali va yashil ozuqalar tayyor etadigan chorvachilik majmualari va yirik fennalar yonida tashkil etiladi. Maxsus almashlab ekishlar tagiga zining tabiiy xususiyatlari (tuproqlari, reliefi, namlanish sharti) bilan yil uchastkalari ajratiladi. Tuproqlarni himoyalovchi almashlab ekishlarning joylashadigan yerlari yuvilgan yerlarning mavjudligi va joylashishi bilan aniqlanadi. Mustaqil almashlab ekishlar suv olinadigan va quritiladigan yerlarda ham ishlatiladi.

Darajali almashlab ekishlarining har xil turlari quyidagi yer tuzish talablarini hisobga olib loyihalanganadi.

Yuklarni va ishchilarni tashish uchun xarajatlarni tejash, yetishtirilayotgan mahsulotlar tannaxlarini pasaytirish maqsadida mehnat sarfi va yuk chiqishi katta ekinlari kuzin almashlab ekishlar (chopiq qilinadigan — don — chopiq qilinadigan) xalq markazlari yonida, ularni yerlarga yaqinlashtirib joylashtiriladi; uzoqdagi yerlarda paxta — beda — don, don — bosh shudgor (par), don — talmashlab ekishlar ishlatiladi.

Xalqning eng unumdor yerlari xalq markazidan uzoq masofada joylashgan bo'lsa, uzoqdagi yerlarda mustaqil almashlab ekishni joriy etish faqat dalachilik mahsulotining ekinlar maydonlarini ularga eng ko'proq kerak keladigan tuproqlarda joylashtirish hisobiga ishlab chiqarishning almashlab ekishning uzoqda joylashishi bilan bo'liq yillik xarajatlaridan katta bo'lsagina mumkin.

Har xil turdagi almashlab ekishlarda ekinlarni tabaqalashtirib joylashtirish tuproqlarning suv eroziyasi tarqalgan mintaqalarda ham amalga oshiriladi. Bunda kuchli eroziyaga uchragan

qiyaliklarda k p yillik tlar ulushi 40—60% b lgan t-dalali almashlab ekishlar tashkil etiladi. Kuchsiz eroziyalangan va eroziyaga uchramagan tuproqlarda don-chopiq qilinadigan ekinlar, don-b sh shudgorchopiq qilinadigan ekinlar va chopiq • qilinadigan ekinlar almashlab ekishlari joriy etiladi.

Almashlab ekishlarning tiplarini va turlarini belgilashda qishloq x jalik ekinlari maydonlarin> yiriklashtirishga, ya'ni bir xil ekinlarni kam sonli dalalarda, ayniqsa, bir xil tuproqda joylashtirishga harakat qilinadi. Bu qishloq x jalik texnikasidan foydalanishni yaxshilash, tuproqlarga asosiy ishlov berishda, ekishda, simliklarni parvarishlashda, hosilni yi ishtirib olishda mehnat jarayonlarini oqilona tashkil etish uchun zarur.

Biroq yirik dalalar va almashlab ekishlarga tish-dagi qiyinchiliklar yerlarning sifati har xilligidan, ekinlarning agrotexnik va biologik xususiyatlaridan, almashlab ekishlarni ayrim simliklar bilan k proq toiatish imkoniyatidan iborat boiadi. Masalan, yerlarning zarpechak va boshqa zararkunandalar va kasalliklar bilan ifloslanishi natijasida kungaboqarlarni oldingi ekilgan miga faqat 7—8 yildan, qand lavlagisini 2—3 yildan keyin qaytarish mumkin va sh. .

Saralash va uru likni tozalash joylari, kolibrovka zavodlari bor uru chilik x jaliklarida navlarni aralashtirishga yoi q yilrmydi, ekinlami kenglik b yicha ajratishga (izolyatsiyalashga) rioya qilinadi. Uru lik kartoshka dalalari, masalan, tomorqa yerlari, b lar, sabzavot va dukkakli ekinlardan 0,5—1,0 km uzoqlikka joylashtiriladi. Dukkakli tlarining yangi ekilayotgan urugiik uchastkalari zararkunandalar va kasalliklar tarqatuvchi manba hisoblanadigan eski ekilgan maydonlardan 500 m uzoq masofaga joylashtiriladi. Boshhoqlilarni ajratish kengligi 200 m dan kam boimasligi kerak.

Maqsadli almashlab ekishlar sonining k payishi, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning boshqa kenglik sharoitlari, ulardagi yerlarning sifati va joylashgan rinlari bilan bogiiq.

Almashlab ekishlar sonini va maydonlarini aniqlash. Almashlab ekishlar sonini va maydonlarini belgilashga quyidagi sharoitlar ta'sir k rsatadi:

— x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishi, x jalikdagi ichki ishlab chiqarish boiimlari soni, maydonlari va joylashishi;

— qishloq x jalik korxonasi hududidagi x jalik markazlari soni va joylashishi;

$$P = P_n N$$

bazalardan kelib chiqib aniqlanishi mumkin. Don almashlab ekishlarida vaqt va vositalar sarfining umumiy hajmida yig'im-terimi sezilarli o'rinni egallaydi, shuning uchun g'allaning o'riladigan maydoni yig'im-transport majmualari (otryadlar, brigadalar, zvenolar) ishlashlari va ularni eng yaxshi agrotexnik muddatlarda to'la ish bilan ta'minlash uchun eng yaxshi sharoit yaratishi kerak.

G'allaning o'riladigan maydoni P_{or} quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_{or} = Wk nD,$$

unda Wk — agregatning yig'im-terimdagi kunlik bajaradigan ishi, kuniga ga; n — kombaynlar soni, dona; D — yig'im-terimning optimal muddati, kun.

Almashlab ekishning umumiy maydoni P quyidagiga teng bo'ladi:

$$P = \frac{P_{or} \cdot 100}{\lambda}$$

unda λ — almashlab ekishdagi g'allaning ulushi, %.

Masalan, bevosita kombayn bilan o'rib-yanchishda SK-6 "Kolos" kombaynining unumdorligini kuniga 9—12 gektarga teng deb qabul qilish mumkin, yig'im-terimning optimal muddati 8—12 kun, otryaddagi kombaynlar soni 4 ta. G'allaning almashlab ekishdagi ulushi 60% bo'lganda almashlab ekish 480 gektardan 960 gektargacha bo'ladi.

$$\frac{9 \cdot 8 \cdot 4}{0,6} = 480; \quad \frac{12 \cdot 12 \cdot 4}{0,6} = 960$$

Almashlab ekish maydonini yetakchi ekin maydoni P va uning almashlab ekishdagi ulushidan kelib chiqib ham aniqlash mumkin:

$$P = \frac{P_{em} \cdot 100}{\lambda}$$

Masalan, agar xo'jalik 120 ga maydonda paxta yetishtirishni istasi, uning almashlab ekishdagi ulushi 50% teng bo'lsa, almashlab ekish maydoni 240 ga teng bo'ladi.

Uchinchi vaziyatda almashlab ekish maydoni, dalaning optimal maydonini (P_{opt}) tavsiya etilayotgan ekinlar almashinishidagi dalalar soniga (K) ko'paytirish bilan aniqlanadi:

$$P = P_{opt} K$$

Masalan, paxta almashlab ekishida quyi Amudaryo mintaqasi sharoiti uchun, bizning maiumotlarimiz b yicha dalaning optimal maydoni 25—36 ga orasida b ladi. Almashlab ekishda 9—10 dala b lganda uning maydoni 225—360 ga orali ida b ladi.

Dala ekinlari yi indisi almashlab ekishdagi dalalar.soniga va uning rotatsiyasi uzunligiga ta'sir etadi. Uzun rotatsiya 8—12 yil — ekinlar almashadigan almashlab ekishlarda b ladi, ularda kuzgi va bahorgi alla, paxta, k p yiliik tlar va chopiq qilinadigan ekinlar bilan almashib turadi. Uzunligi 6—7 yilga teng b lgan rotatsiyalar chopiq qilinadigan almashlab ekishlarga t ri keladi. Rotatsiya uzunligi almashlab ekishlar maydonlariga ta'sir etadi. Dalalari teng b lishiga qaramasdan 8—12 dalali almashlab ekishlar 4—8 dalaliklarga nisbatan 2—3 baravar yirik b ladi.

Boshqa teng sharoitlarda yer maydoni b yicha yirik x jaliklar k p sonli dala almashlab ekishlariga, hududining katta qismi qishloq x jaligi uchun zlashtirilganligi va haydalganligi sharoitlarida esa katta maydonlarga ega almashlab ekishlarga ega boiishadi. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, yerlarning mayda konturliligi, tuproq qatlamlarining har xilligi, hududning kuchli b linishi va haydalma yerlar massivlarining boiak-boiak joylashishi sharoitlarida juda katta almashlab ekishlar ekinlarni yetishtirishning agrotexnika talablariga rioya qilishga t sqinlik qiladi, dala ishlarini tashkil etishni va boshqarishni murakkablashtiradi, qishloq x jalik texnikasiga texnik xizmat k rsatishni qiyinlashtiradi.

Odamlarning va qishloq x jalik texnikasining ish rinlariga va orqaga qarama-qarshi yurishlari va tishlarining oldini olish uchun dala almashlab ekishlari soni aholi yashash joylari soni va joylashishi bilan bogianadi. Qishloq x jalik korxonasini boshqarishning hududiy tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilishida boiim (brigada) bitta yirik qishloq bazasida tashkil etilishiga va ularning har biriga bir almashlab ekish birkiritilishiga harakat qilish kerak.

Ishlab chiqarish boiimlarida x jalik markazlari yer egaligi va yerdan foydalanishning chekkasida joylashgan, ularning yer massivlari esa bir tomonga ch zilgan vaziyatlarda bir necha dala almashlab ekishlarini, mehnat k p talab etadigan va tashish qiyin boigan ekinlarni qishloq atrofidagi almashlab ekishlarda joylashtirib, joriy etish maqsadga muvofiq b ladi. Bu ishchilarni va yuklarni tashish, qishloq x jalik texnikasining befoyda yurishlari xarajatlarini kamaytirish uchun zarur.

Ishlab chiqarish b limining maydoni katta b Imaganda, k p yuk chiqadigan ekinlarni bitta almashlab ekish chegarasida ham qishloqchilarga yaqinlatishga erishish mumkin.

Agar ishlab chiqarish b limida ikkita aholi yashash joyi b lsa, ular asosida mustaqil dalachilik brigadalari tashkil etilishi va ikkita oTniga bitta juftlashtirilgan almashlab ekish tashkil etilishi mumkin.

Juftlashtirilgan aimashlab ekish deb bir xil ekinlar toq va juft dalalarda almashinadigan almashlab ekishlarga aytiladi. Masalan, rkinlarning quyidagi almashishi juftlashtirilgan almashlab ekishga niisol b lishi mumkin: 1 — k p yillik tlar; 2 — k p yilik tlar; 3 — kuzgi alla; 4 — kartoshka; 5 — donli dukkakililar; 6 — kuzgi alla; 7 — kartoshka; 8 — donli dukkakililar; 9 — bahor-gi bu doy; 10 — k p yillik tlarga q shib ekiladigan arpa.

Juft dalalarni bir brigadaga, toq dalalarni boshqasiga birlashtirish mumkin.

Keyinchalik rnehnat jamoalari birlashtirilganda bu almashlab ekishni ekinlar maydonlarini yiriklashtirish maqsadida 5-dalalik, iekin 10 yillik rotatsiyali qilish mumkin. Yillari soni ikkilangan rotatsiyali aimashlab ekishlarni loyihalash misoli 25-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan k rinib turibdiki, rotatsiya yillari b yicha almashlab ekish k ziangan ekin maydonlarini, ya'ni: 60% donli ekinlar, 20% — kartoshka, 20% — k p yillik tlarni ta'minlaydi. Bunday almashlab ekishni joriy qilish dalalarning rtacha maydonini ikki marta kattalashtirish imkonini bcradi, bu qishloq x jalik texnikasidan yuqori unum bilan foydalanishga, mehnatni oqilona tashkil etishga va agregatlarni guruh qilib ishlatish usulini q llashga zamin yaratadi. Juftlashtirilgan almashlab ekishlar va rotatsiya yillari soni ikkilangan almashlab ekishlar, odatda, hududi kam b lingan va yerlarida mayda konturlilik b lmagani, bir xil tuproq qatlamiga ega x jaliklarda joriy etiladi.

Mayda konturlilik, haydalma yerlarning maydalangan va b linganligi, k chirilmaydigan aholi yashash joylarining tarqoq joylashganligi sharoitlarida maydonlari kichik almashlab ekishlar joriy etiladi. Kelajakda zarurat tu ilsa umumiy chegaralarni saqlagan holda, q shni dalalarni juft qilib birlashtirish y li bilan almashlab ekishlar yiriklashtiriladi. Buning uchun loyihalashda birlashtiriladigan almashlab ekishlarning yiriklashtirishgacha va yiriklashtirilgandan keyin teng dalalarni yaratishga va ularning

Rotatsiya yillari ikkilangan almashlab ekishda ekinlarning almashinishi

Dalalar tartib raqami	Rotatsiya yillari										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
I	Ko'p yil- lik o'tlar	Ko'p yil- lik o'tlar	Kuzgi g'alla	Kartoshka	Donli dukkak- lilar	Kuzgi g'alla	Kartosh- ka	Donli dukkak- lilar	Bahorgi bug'doy Ko'p yillik o't- lar	Bahorgi bug'doy Ko'p yillik o't- lar	Arpa o'tlar bi- lan Ko'p yillik o'tlar Kartosh- ka
II	Kuzgi bug'doy	Kartoshka	Donli dukkak- lilar	Kuzgi bug'doy	Kartoshka	Donli dukkakilar	Bahorgi bug'doy	Arpa o'tlar bi- lan Ko'p yil- lik o'tlar	Arpa o'tlar bi- lan Ko'p yil- lik o'tlar	Arpa o'tlar bi- lan Ko'p yil- lik o'tlar	Arpa o'tlar bi- lan Ko'p yillik o'tlar Kartosh- ka
III	Donli dukkak- lilar	Kuzgi g'alla	Kartoshka	Donli dukkakilar	Bahorgi bug'doy	Arpa o'tlar bilan	Ko'p yil- lik o'tlar	Ko'p yil- lik o'tlar	Kuzgi g'alla	Kuzgi g'alla	Kartosh- ka
IV	Kartoshka	Donli dukkak- lilar	Bahorgi bug'doy	Arpa o'tlar bilan	Ko'p yillik o'tlar	Ko'p yillik o'tlar	Kuzgi g'alla	Kuzgi g'alla	Donli dukkak- lilar	Donli dukkak- lilar	Kuzgi g'alla
V	Bahorgi bug'doy	Arpa o'tlar bilan	Ko'p yil- lik o'tlar	Ko'p yillik o'tlar	Kuzgi g'alla	Kartoshka	Donli dukkakli- lar	Donli dukkakli- lar	Kartosh- ka	Kartosh- ka	Donli dukkak- lilar

juftligiga rioya qilishga, masalan, 9+9 yoki 9+7, harakat qilish kerak.

Agar loyihalash sharoitlari talab etsa, almashlab ekishlarni maydalash, yangi b limlar orasida ishchilarni qayta taqsimlashni, dalalarda yangi almashlab ekishlarga minimal yillarda tishni !a'minlaydigan qishloq x jalik ekinlarini joylashtirishni hisobga olib, hamda loyihalananayotgan almashlab ekishlar va dalalar chegaralarini dalalar va ekinlarning mavjud joylashishiga bo lab, amalga oshiriladi.

Ishlov beriladigan uchastkalarining, dalalarning va almashlab ekishlarning kichik lchamlarida ekin maydonlarini yiriklashtirishni ularni almashlab ekish dalalarida t ri joylashtirish y li bilan sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Bu usulning mohiyati yetishtirish texnologiyasi bir xil yoki xshash almashlab ekishda bir daladan k p maydonni egallagan qishloq x jalik ekinlarini tanlash va maydonlarini almashlab ekishning t la rotatsiyasi davomida q shni dalalarda joylashtirishdan iborat b ladi. Dalalanii bunday joylashtirish va mos tartib raqamlarini belgilashda ayrim ekinlar maydonlarini almashlab ekishni tuzishning asosiy tamoyillarini ekinlarning vaqt va kenglik b yicha almashinishini buzmasdan kattaroq massivlarda jamlash imkoniyati paydo b ladi. Masalan, lavlagi almashlab ekishi rotatsiyasi quyidagidek b lishi mumkin:

I — qand lavlagisi; 2 — bahorgi don; 3 — kungaboqar; 4 — b sh shudgor (par); 5 — kuzgi alla; 6 - qand lavlagisi; 7 — makkaj xori; 8 — makkaj xori; 9 — donli dukkaklilar; 10 — kuzgi alla. Bunday vaziyatda qand lavlagisi yonma-yon joylashgan dalalarda, yillar b yicha almashinib va yagona massivni tashkil etib joylashtiriladi. Birinchi yili u I va IV dalalarni, ikkinchi yili — II va VII, uchinchi — III va VIII dalalarni va sh. egallaydi. Xuddi shunday holat makkaj xori va kuzgi alla bilan ham takrorlanadi (17-rasm).

Bir necha mehnat jamoalarini kooperatsiyalash va ularning harakatlarini birlashtirish maqsadida, qishloq x jalik ekinlarining massiv qilib joylashtirilishi yonma-yon joylashgan almashlab ekish dalalarida ham mumkin. Bunda ekinlar almashinishi va dalalar tartib raqamlari shunday belgilanadiki, yetakchi ekin bir vaqtning zida q shni almashlab ekish chegaralariga yagona massiv tashkil etib chiqarilishi kerak.

Maydonlari katta b limgan ishlab chiqarish b limlarida va

17-расм. Алмашлаб экиш ротацияси йиллари бўйича экинларнинг жойлашиши (a-биринчи, b-иккинчи йили).

**Yuvilgan yerlardagi dala almashlab ekishida ekinlarning
almashish tartibi**

Dalaning tartib raqami	Yuvmagan va kuchsiz yuvilgan yerlar	Eroziyaga uchragan ishchi uchastkalar (o'rtacha va kuchli yuvilgan)
1	Ko'p yillik	o'tlar
2	Kuzgi ekinlar	Ko'p yillik o'tlar
3	Chopiq qilinadiganlar (qand lavlagisi)	--
4	Bahorgi	don
5	Donli	dukkaklilar
6	Kuzgi	ekinlar
7	Bahorgi don, ko'p o'tlar	yillik o'tlar bilan

Bir xil ^ lmagan tuproq qatlamida va tuproq turlarining butun hudud b ylab tartibsiz joylashishida, almashlab ekish dalalarida agrotexnik jihatdan bir xil ishchi uchastkalari ajratiladi. Bunday vaziyatlarda k p tarmoqli x jalikda ayrim dalalarda ekinlar yi indisi joylashtirilgan dala almashlab ekishlarini joriy etishga y l q yiladi. Katta ochiq botqoqlashgan yer massivlari mavjudligida va ularni zlashtirishda ekinlarni polosa qilib joyiashtirish k zda tutiladi. Bunday joylashtirish kuchli shamol eroziyasiga uchragan x jaliklarda ham nazarda tutiladi.

Almashlab ekishlarni joylashtirish. Almashlab ekishlar ularning tiplari, turlari, soni va lchamlarini aniqlash bilan bir vaqtda joylashtiriladi.

Almashlab ekishlarni joylashtirishda ishlab chiqarish b limlari va x jalik markazlarining, asosiy y llarning, su orish manbalarining chegaralari va joylashgan rni, shakli, maydoni va yer massivlarining uzunligi, chorvachilik fermalarining, ozuqa olinadigan yer turlarining joylashishi hisobga oinadi.

Oldiniga maxsus almashlab ekishlar: sabzavotli, efir yo li, kanopli, dorivor ekinlar bilan joylashtiriladi.

Sabzavot almashlab ekishlariga har xil simliklar kiritiladi. Sabzavot ekinlari ishlab chiqarish belgilari va parvarishlash usullari xshashligi b yicha yer mevalar (kartoshka); polizlar (tarvuz, qovun, qovoq); bodringlar va sabzavot qovoqlari (kabachki va patison); karam simliklari (bosh, rangli, bryussel karamlari va boshq.); ildiz mevalar (sabzi, lavlagi, shol om, turp va boshq.); it uzum sifatiilar (pomidor, baqlajon, qalampir); yashil tlar (salat, oshk ki, ismaloq va boshq.); piyozlar (piyoz, sarimsoq piyoz); dukkaklilarga (n xat, loviya) b linadi.

Sabzavot ekinlarining namlik va issiqlikka talabi har xil b la-di. Namlikka k proq karam, bodring, shol om talabchan; ulardan sal kamroq — pomidor, baqlajon, qalampir, piyoz; namlikni ildiz mevalar, dukkaklilar, qovoq kam talab etadi; qur oqchilikka tarvuzlar, qovunlar chidamli b lishadi. Shu sababli, aksariyat maydonini namlikni sevuvchi ekinlar egallagan sabzavot almashlab ekishlarini su orish imkoniyatlarini hisobga olib, daryolar b yida, k llar va boshqa suv havzalari atrofida joylashtiriladi.

Jssiqlikka nisbatan sabzavot ekinlari besh guruhga b linadi: I — eng sovuqqa va qishga chidamli k p yilliklar (p' imsoq piyoz, otquloq va boshq.); II — sovuqqa chidamli i!liklar (ildiz mevalar, piyoz, karam va yashil ekinlar — ,a!oq.

salat); III — yarim sovuqqa chidamli (kartoshka); IV — issiqlik sevarlar (pomidor, bodring, qalampir, baqlajon); V — issiqlikka chidamlilar (tarvuz, qovun, qovoq, loviya).

Sovuqqa chidamli ekinlarni pastqam joylarda: suv bosmaydigan pastliklar, daryo b ylari, qiyaliklarning pastki qismlarida, issiqlik sevarlarni esa yaxshi qizitiladigan, shamoldan himoyalangan, asosan, janubiy y nalishdagi qiyaliklarda joylashtirish mumkin.

Sabzavot ekinlari unumdorlikka juda talabchan va organik itlarga muhtoj, shuning uchun ular yaxshi madaniylashtirilgan, yengil va rta mexanik tarkibli, katta gumus miqdoriga ega yumshoq tuproqlarda joylashtiriladi.

Sabzavot almashlab ekishlarini joylashtirish uchun yaxshi joy daryolar b ylaridagi allyuvial tuproqlar, quritilgan botqoqliklar, qora tuproqlar, yom ir suvlari bosmaydigan soylarning keng tublari hisoblanadi. Relif b yicha eng qulay nishabligi kichik janubiy, janubiy- arbiy va arbiy y ualishlardagi qiyaliklar uchastkalari hisoblanadi.

Sabzavotchilikning katta hajmda yuk chiqishini, sabzavot ekinlarini parvarishlash uchun katta tnehnat sarfini, organik itlarning oshirilgan me'yorlarini berish va su orish zaruratini hisobga olib, sabzavot almashlab ekishlari x jalik markazlari, asosiy y llar va suv havzalari yonida joylashtiriladi.

Tuproqlarning organik moddalar bilan boyitilishini, kasalliklarni q z atuvchilar va zararkunandalardan tozalanishini, fizik-mexanik xususiyatlarini yaxshilash uchun, sabzavot almashlab ekishlarida oraliq ekin sifatida yashil it b ladigan ekinlar hamda bir yillik va k p yillik tlar ekiladi.

K p yillik tlar aralashmasi tarkibi sabzavot almashlab ekishlarida qir oq b yining holatiga bo liq holda tabaqalangan b lishi kerak:

— har yili suv bosadigan qir oq b yida beda. suli arala^hmasi;

— doimiy yoki qisqa suv bosadigan qir oq b yida sebarga, beda, suli aralashmasi, suv bosmaydigan qir oq b yida va relefi baland yclarda — sebarga, suli aralashmasi.

Ertachi, issiqsevar bir yillik va k p yillik yashil ekinlarni o"stirish uchun maxsus sabzavot almashlab ekishlari yuqori tinumdor va yaxshi qiziydigan, yengil mexanik tarkibli, sovuq shamollardan tabiiy va suniy himoyaga ega qir oq b yi tloqli tuproqlarida joylashtiriladi. Bu ekinlarni yetishtirish uchun sabzavot al-

mashlab ekishlari, odatda, qisqa rotatsiyaga (4—5 dala): 1 — bo-
dring va yashil piyoz; 2 — ertaki va rangli karam; 3 — x raki
ildizmevalar; 4 — ertachi kartoshka va pomidor; 5 — yashil tlar
(2—3 aylanishli) ega b ladi.

Vegetatsiya davri uzun, sovuqqa chidamli ekinlarni ekish
uchun, birinchi navbatda, qir oq b yi yerlarining markaziy va
terassa oldi qismiaridan, hamda pastqam relefli massivlardan foy-
dalaniladi. Bunday ekinlar (karam, x raki ildizmevalar, sabzi va
boshq.) dalalari soni 6—8 oshmaydigan sabzavot-ozuqa almashlab
ekishlarida yetishtiriladi.

Sabzavot almashlab ekishlariga chorvachilik fermalari yonida
joylashgan uchastkalar ajratiladi. Bu sabzavotchilik chiqindilaridan
mollarni oziqlantirish uchun yaxshi foydalanish va g ngni
dalalarga olib borish harajatlarini kamaytirish imkonini beradi.
Sabzavot almashlab ekishlari mahsulotlarni qayta ishlash va sabza-
votlarni saqlash joylariga ham yaqinlashtiriladi.

Efir yo li dala ekinlari maxsus almashlab ekishlarda joy-
lashtiriladi, Masalan, shalfey tuproqlar yuvilishiga t sqinlik qilu-
vchi, ayniqsa, kuchli yom ir eroziyasi rayonlarida kuchli ildiz
tizimini rivojlantiradi, shuning uchun shalfey almashlab ekishlarini
qiyaliklarda joylashtirishga ruxsat etiladi. Ularga yumshoq, yuqori
unumdor, karbonatlarga boy qora tuproqlar eng yaxshi hisoblanadi.
Shalfey toshloq va yomon, ohakli tuproqlarda ham yuqori
sifatli efir yo i beradi. Almashlab ekish tarkibidagi shalfey may-
doni 25% yetadi. Shalfeyli almashlab ekishlar uchun o ir soz,
oqadigan yoki qumloq tuproqlar yaroqsiz hisoblanadi.

Yalpiz — k p yillik simlik. U yaxshi suv — fizik xususiyat-
lariga ega yuqori unumdor gumusli tuproqlarda yaxshi sadi.
Unga o ir va botqoqlashgan yerlar yaroqsizdir. Yalpiz almashlab
ekishlari yuqori namlanish rejimiga ega yoki su oriladigan hay-
dalma yerlarda joylashtiriladi. Almashlab ekishlardagi yalpiz may-
doni 50% yetadi. Uni yangidan tqazish uchun tqazish rejasi-
ning 3—5% teng uru chilik va 20—25% teng onalik uchastkalari
tashkil etiladi. Shalfey almashlab ekishlari 1000—1200 ga, yalpiz
200—400 ga teng b ladi. Odatda, bir xii ish hajmini saqlash
maqsadida bu ikki almashlab ekish x jalikning bitta ishlab
chiqarish b limiga biriktiriladi.

Kanop almashlab ekishlarini joyiashtirishda kanop ivitiladigan
va yoyiladigan uchastkaning joylashgan rni hisobga olinadi.
Kanopdan oldin ekiladigan eng yaxshi ekin — k p yillik dukkak-

ii-boshqoqli tlar hisoblanadi. Kanopni itlangan sabzavot*ekinlari va ozuqa ildiz mevalaridan keyin ham joylashtirish mumkin.

Dorivor simliklar maydonlariga ega aimashlab ekishlar k p q l mehnatini talab qiladi. Shuning uchun ular x jalik markazlaridan uzoq b imagan masofada (1—2 km) joylashtiriladi, ularning maydonlari katta b lmaydi.

Yem-xashak aimashlab ekishlari fermalarga hajmli shiraii ozuqalarni tashish xarajatlarini qisqartirish, bu ozuqalarni yoz davrida t ridan-t ri dalada moilarni haydab kelib foydalanish maqsadida joriy etiladi.

Yern-xashak almashlab ekishlaridagi ekinlar turlari tarkibi — har xii ozuqalarni tayyorlash uchun foydalaniladigan va parvarishlashda hamda tayyorlashda kompleks mexanizatsiyani q llash imkonini beradigan universal foydalaniladigan ekinlardir (k p yil-iik va bir yillik tlar va boshq.).

Yem-xashak almashlab ekishlari mollaming ozuqaga b lgan talabini, qabul qilingan mollarni saqlash tizimini va oziqlantirish tiplarini, yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning kenglik sharoitlarini hamda tabiiy yem-xashak olinadigan yer turlarining mavjudligini hisobga olib loyihalanaadi.

Yem-xashak ishlab chiqarishning sishi mollar bosh soni sishidan tezroq b lishi kerak.

Yirik chorvachilik fermalarining mavjudligi, nafaqat zaruriy miqdordagi t laqonli ozuqalarni ishlab chiqarishni ta'minlovchi, balki sanoat texnologiyalari talablariga: oziqlantirish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish (simlik uni, ozuqalarni briketlash va granullash), ham javob beruvchi ozuqa bazasini yaratish zaruratini keltirib chiqaradi.

Sutchilik y nalishidagi x jaliklarda yem-xashak olinadigan yer turlari va eng ahamiyatlisi, su oriladigan madaniy yaylovlar maydonlari katta b lganda va ixcham yerdan foydalanishda yem-xashak almashlab ekishlarini loyihalash zarurati boimaydi.

Yem-xashak almashlab ekishlari samaradorligi dalalarning fermalardan unchalik katta b lagan (1—2 km) uzoqligida va ularning yuk si imi nisbatan kichik b lganda keskin pasayadi. Bu vaziyatda, ozuqa ekinlarini iloji boricha yaqin dalalarda joylashtirib, bitta dala almashiab ekishi tashkil etiladi.

X jalik markazlari ancha uzoq b lgan vaziyatlarda, hattoki su oriladigan madaniy yaylovlar maydonlari yetarli b lganda ham, fermalar yonida k p yuk chiqadigan silos ekinlarirji va ildiz

mevalilami yetishtirish uchun yem-xashak almashlab ekishlari loyihalaniadi.

Qoramollami b rdoqiga boqishga ixtisoslashgan x jaliklarda yem-xashak almashlab ekishlarni loyihalash, birinchi navbatda, tlarni yashil ycm-xashak, senaj va silos uchun ekish, hamda da al va omuxta yeamlarni ishlab chiqarish uchun zarur. Bunday x jaliklarda, odatda, barcha haydalma yerlar va tabiiy yem-xashak olinadigan yer turlari zarur miqdordagi va tarkibdagi ozuqalarni yetishtirishga xizmat qiladi. Bu yerda ekinlarni joylashtirish va hududni tashkil etishda quyidagilarga rioya qilish kerak: chorvachilik fermalariga tutash yerlar uni yashil ozuqalar bilan, uzoqdagilari — silos va senaj bilan ta'minlashi kerak; majmualardan uzoq masofada joylashgan qishloq x jalik yerlaridan pichan va konsentratlar, kelajakda esa — quruq briketlangan ozuqalar ishlab chiqarish uchun foydalanish maqsadga muvofiq b ladi. Yem-xashak almashlab ekishlarini joriy etish samadorligini asoslash uchun ularning soni, maydoni, tarkibi, ekinlar almashinishi, loyihalaniyotgan mollar bosh sonining ularga b lgan talabidan kelib chiqib, ozuqa turlari b yicha yem-xashak ekinlari maydonlari aniqlanadi. Keyin har bir almashlab ekishda ayrim ozuqa ekinlarini ozuqa turiari b yicha joylashtirishning maqsadga muvofiqligi belgilanadi, uarning soni, maydoni va joylashadigan mi aniqlanadi. Yakunida, almashlab ekishlarda yem-xashak ekinlarini tabaqalashtirib joylashtirishni hisobga olgan holda, yuklarni tashish uchun transport xarajatlarining kamayishidan olingan foyda hisoblanadi, Foyda k p yuk chiqadigan ekinlar maydoni k p almashlab ekishlargacha boigan masofaning qisqarishiga t ri proporsional b ladi.

Mollar turlari, oziqlantirish tiplari, mollarni saqlash usullari ozuqa ekinlarining turlari tarkibini va ozuqa almashlab ekishlarining ekin maydonlari tarkibini aniqlaydi.

O ir yukii ozuqalarni yetishtirish uchun m ljallangan fermalar yonidagi yem-xashak almashlab ekishlari fermalar va majmualarning yonidagi k rsatilgan ekinlarni ekish uchun yaroqli tuproqlarda joylashtiriladi. Uzoqroq yerlarda yetishmaydigan yashil ozuqalarni hamda senaj va t unini olish uchun pichanzor-yaylov almashlab ekishlari loyihalaniadi. Zarurat tu ilganda va hududning ancha ch zilganligida omuxta yem va da al ozuqalarning bir qismini yetishtirish uchun don- t almashlab ekishlari loyihalaniadi.

Fermalar yonidagi almashlab ekishlar yuqori hosilli, tashish qiyin bo'lgan mahsulotlar beruvchi va organik o'g'itlarning katta miqdorini berishni talab etuvchi ekiniarga maksimal foydalaniladi. Ularni fermalar yonida jamiash mahsulotlarini, o'g'itlarni, odamlarni ish qurilmalariga va orqaga tashish, texnika yurishiari uchun xarajatlarni kamaytirish hisobiga mehnat va vositalarni ancha tejash imkonini beradi.

Lagerlar yonidagi yem-xashak almashlab ekishlari yozgi lagerlar yonida joylashtiriladi. Ular yashil oзуqalarni va tabiiy yaylovlardagi o'g'itlarning kam davrida qo'shimcha oziqlantirishning boshqa turlarini ishlab chiqarish uchun foydalaniladi. Bu maqsadlar uchun yaylovlarga kirib qolgan kichik haydalma yerlar uchastkalaridan, hamda yozgi lageriarga tutash haydaima yerlar massivlaridan foydalaniladi.

Bu almashlab ekishlarga yaylov davrida qo'shimcha oziqlantirish uchun zarur maydonlardagi silos ekinlari, hamda boshqa yozda foydalaniladigan oзуqa ekinlari ham kiritiladi.

Pichanzor-yaylov almashlab ekishlari pichan, senaj, pichan uni, mono oзуqa, yashil oзуqa olish uchun foydalaniladi. Ularda kichik yillik turlar 85% maydonni egallashi mumkin, qolgan 15% bir yillik turlar va silos ekinlariga ajratiladi. Bu almashlab ekishlar doimiy shudgorlash, dala ekinlarini va kichik yillik turlardan tashkil topgan aralashmalarini ekish uchun foydalanish yordami bilan yuqori unumli tloqlar yaratish uchun ham foydalaniladi. Ular shudgorlashga yaroqli tloq yerlarda; vaqtincha tloqlashtirishga muhtoj eroziyaga uchragan haydalma yerlarda; mayda konturli uchastkalarda; kuchli shikastlangan haydalma yerlarda, hamda shikastlarni zilashtirishda joylashtiriladi.

Dalachilik davrining — 4—5 yil uzunligi kichik yillik turlar qoldiqlarining chirish muddatidan kelib chiqib aniqlanadi.

Tloq davri uzunligi — 4—8 yil — tuproq va iqlim sharoitlariga, turlar aralashmasi tarkibiga, foydalanish sharoitlariga bog'liq bo'ladi. U quruq tloqlarda qisqa — 4—5 yil, pastqam tloqlarda esa uzun — 6—8 yil. Tloq davrining oldingi 2—3 yilida pichan olish mumkin, keyin mo'ljallab boqish tavsiya etiladi. Eroziyaning va eroziyaga uchragan qiyaliklarda turlarning bosib-yanchib tashlanishining oldini olish maqsadida, mollarni me'yoriab boqish qo'llaniladi yoki uni turlarni o'g'itish bilan almashtiriladi.

Pichanzor-yaylov almashlab ekishlarining taxminiy tartibi (sxemasi) quyidagidek: 1 — 2 — pichan va yashil qo'shimcha oзуqa

uchun k p yillik tlar; 3—5 — tlatish uchun k p yiliik tlar, zarurat tu ilganda — pichan uchun; 6 — donlilar (qator tumanlarda silospoblar, poliz, texnik ekinlar); 7 — tlatish va yashil q shimcha ozuqa uchun bir yillik tlar; ulardan keyin — kuzda boqish va q shimcha oziqlantirish uchun takror ekinlar; 8 — chopiq qilinadiganlar (kartoshka, ildiz mevalar, silospoblar, poliz, sabzavotlar); 9 — bahorgi don va kuzgi don, erta yi iladigan ekinlar mavjud b lganda k p yillik tlar q shib ekiladi.

Pichanzor-yaylov almashlab ekishlarida sh rlangan haydalma yerlarda tuzga chidamli tlardan (beda, qashqar beda va boshq.) fitomeliorativ tlar aralashmasi, mineral itlarni va gipsni tuproqqa solinadi.

Yem-xashak almashlab ekishlarida ozuqa ekinlarini oraliq va takror ekish keng qo/ilaniladi, ular haydalma yerlardan ibydalanish unumdorligini oshiradi, almashlab ekishlarning tor ixtisoslashishining salbiy oqibatlarini yumshatadi, texnikaning bir xil bandligini ta'minlaydi, yowoyi tlar, tuproqlarning shamo! va suv eroziyalari, qishloq x jalik ekinlarining zararkunandalari va kasalliklari biian kurashishning yaxshi vositasi hisoblanadi. Bunday ekinlar sifatida kuzgi: javdar, bu doy, raps, vikadan; bahorgi: suli, n xat, dukkakiiar, vika, saradelia, iyupin, kungaboqar. makka-j xori, ozuqa karami, shol om, bir yillik raygras va boshq. foydalaniladi.

Don — t almashlab ekishlarida ozuqa don ekinlari 70% gacha maydonni egallashlari kerak. Bunday almashlab ekishlar mexanizatsiya ishlarini kam talab etadi. Ularni kuzgi ekinlar bilan boyitish, y llardan yurish qiyinlashadigan bahorgi yo ingarchilik davrida mehanizatsiya ishlari hajmini keskin qisqartirish imkonini beradi. tlarni pichan uchun rish ham quruq vaqtda tkaziladi, da al ozuqalarni esa qishda traktor tirkamalari bilan tashish mumkin.

Dala almashlab ekishlari haydalma yeiiarning asosiy maydonini egallaydi. Bu almashlab ekishlarni har xil ekinlar tarkibi bilan joriy etishda ularning har biriga almashlab ekishning asosiy ekinlari talablariga javob beradigan yer massivlarini ajratish kerak b ladi.

Qishloq x jalik texnikasidan yuqori unum bilan foydalanish, mehnat uhumdorligini stirish, qishloq x jalik ekinlari hosildorligini oshirish maqsadida dala almashlab ekishlariga birinchi navbatda haydalma yerlarning kichik nishablikdagi (30 gacha), ix-

cham. t ri shaklli, bir xil agroishlab chiqarish va agroekologik tuproq guruhlariga va ycr sintlariga ega yirik massivlari ajratiladi.

Eroziyaga uchragan yerlar tuproqni himoyalovchi almashlab ekishlarga ajratiladi.

Dchqonchilik y nalishidagi qishloq x jalik korxonalarida donh ckinlar bilan boyitilgan dala almashiab ekishlari k p b la-di. Don — o't va don almashlab ekishlari kartoshka, qand lavlagisi, kanop va boshqa texnika ekinlarini yetishtirishga ixtisoslashgan x jaliklarda ham x jalik markazidan uzoqda joylashgan mas-sivlarda joriy etiladi.

rta va o ir qumoq yerlarda bu doym ekini yuqoriroq hosil beradi, aipa, suli, grechixa^ tariq ekinlari uchun esa yengil qumoq va qumli yerlardan foydalanish mumkin. Arpa boshqa donli ekin-larga nisbatan tuzga ancha chidamli.

Bu doym, ozuqa donlari va yormaliq ekinlarining ulushlari har xil b lgan almashlab ekishlarni joylashtirishda tuproqlarga b lgan talablar hisobga olinadi. Qattiq, kuchli va yumshoq bu doym navlarining ziga xos talablarini, hamda boshqa don ckinlarining tuproqlar xususiyatlariga va ularning unumdorligiga b lgan talablarini t la hisobga olish kerak.

Kartoshkali almashlab ekishlar uchun yetarli darajada yumshoqlikka, havo tkazish qobiliyatiga ega qumli va yengil qumoq tuproqlar hamda zlashtirilgan qir oqb yi qayir yerlari eng yaxshi hisoblanadi. Kartoshka yetishtirishning katta qiyinchili-gi, ularning organik itlarga va su orishga talabchanligi sababli, kartoshka almashlab ekishlari iloji boricha x jalik mar-kazlariga, chorvachilik fermalariga, kartoshka omborxonalariga, su oriladigan yerlarda — suv olinadigan joylarga yaqin joylashtiri-ladi. Kartoshka almashlab ekishlari va ularning dalalari soni va maydonlari bu ekinga ixtisoslashgan brigadalar (pudratchilar) soni bilan bo llangan b Sishi kerak. Amaliyot k rsatishicha, kar-toshkani yetishtirish b yicha asosiy texnologik operatsiyalarda mashinalar majmuasini q llash uchun optimal maydon 100—200 ga (majmuada 23 mashinagacha) tashkil etadi, bu ixtisoslashgan brigada maydoniga mos keiadi.

Lavlagi almashlab ekishlari uchun yaxshi itlangan, yuqori tuproq imumdorligi, qulay issiqlik rejimi, eroziya y qligi bilan ajralib turadigan hamda namlik taqchil tumanlarda — su orishga yaroqli haydalma yerlar massivlari tanlanadi. RePe-fi b yicha eng yaxshi, nishabligi 30 gacha b lgan, janubiy, junubiy- arbiy va

arbiy yonalishlardagi qiyaliklar yerlari hisoblanadi. Qumloq, o'qir loyli ortiqcha namlangan, achigan va shovchi ranglangan tuproqlardan foydalanish tavsiya etilmaydi.

Qand lavlagisini yetishtirish barcha yil uchun asosiy texnologik operatsiyalarda mashinalar majmuasini qo'llash uchun optimal maydon 100—150 ga (majmuada 18 mashina) tashkil etadi, shuning uchun almashlab ekishlar va dalalar maydonlari mexanizatsiyalashtirilgan ishlab chiqarish barcha sharoitlariga (brigadalar, pudratchilar) birlashtiriladigan maydonga karraii barcha sharoitlari kerak.

Qand lavlagisining organik va mineral oziqlarga talabchanligini, katta miqdordagi mollarga oziq sifatida ishlatiladigan qo'llaniladigan mahsulot (bargi) mavjudligi, ishlab chiqarishning katta energiya, mehnat va yuk siqimini hisobga olib, lavlagi almashlab ekishlari qishloqlar, chorvachilik fermalari va transport magistralari yonida joylashtiriladi.

Tuproq qatlamining har xilligi, unumdor yerlarning tarqoqligi bilan ajralib turadigan paxtachilik xilsharoitlarida kartoshka va qand lavlagisi dala almashlab ekishlarida qismlarga barcha sharoitlar, yarim dalalar shaklida, kichik tuproq yaroqli yerlarda joylashtiriladi.

Ziir yetishtirish barcha yil uchun yaxshi almashlab ekishlar bir dala ziirga va ikki dala kichik yillik oziqlarga ega 7—8—9 dalaligi hisoblanadi, Zararkunandalar va kasalliklarga uchrash xavfi, tuproqlarning "ziir dala charchashi" sababli ziir ekinlari oldingi joylariga 7—8 yildan keyin, intensiv dehqonchilik, oziqlarni himoyalashning eng yangi vositalarini qo'llash sharoitida esa 4—6 yildan keyin qaytariladi. Ziirni yetishtirish uchun yaxshi madaniylashtirilgan, mexanik tarkibi oziqlar va yengil qumoq, normal namlangan, kuchsiz kislotalashgan, chim kulrang tuproqlar yaroqli barcha sharoitlari.

Ziir, odatda, mayda konturli yerlarda, har xil tuproq qatlamlarida, mayda qishloqli aholi tizimida yetishtiriladi, bu ziir almashlab ekishlari sonini kichik paytirishni talab etadi. Ziir yetishtirish barcha yil uchun almashlab ekishlarning yerlar konturiligiga bo'liq holda taxminiy maydonlari 27-jadvalda keltirilgan.

27-jadval

**Haydalma yerlar konturtiligiga bog'liq zig'ir yetishtirish bo'yicha
almashlab ekishlar maydoni, ga.**

Almashtab ekishning zig'ir bilan boyitilishi, %	Konturlar maydonlarida almashtab ekishlar maydoni, ga			
	5 gacha	5--15	15--25	25 katta
16,7	480--720	740--1200	1010--1510	1200--1800
14,3	560--840	870--1300	1180--1760	1400--2100
12,5	640--960	990--1490	1340--2020	1600--2400

6. Almashlab ekishlar tizimini tashkil etishni iqtisodiy asoslash

Har bir x jalikda almashlab ekishlarni loyihalashda yechiladigan masalalar, bir tomondan, ekinlar tarkibi va ularning hudud b ylab va x jalik markazlariga nisbatan joylashishiga, ikkinchi tomondan almashlab ekishlar, ulardagi dalalar soniga va maydonlariga, dehqonchilikda mehnatni va hududni tashkil etishga ta'sir etadi. X jalik iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan hududning har xil tashkil etilishi, ham dehqonchilikning yalpi mahsulotlari hajmiga, ham joriy xarajatlariga ta'sir etadi. Shuning uchun x jalikda eng yaxshi almashlab ekishlar tizimini tanlashda mezon sifatida loyihaning har xil yechimlari b yicha olinadigan sof daromadning maksimal umumiy sishidan CD foydalanish tavsiya etiladi:

CD -* max

Qishloq x jalik niahsuotlarini ishlab chiqarish jarayonida har xil resurslar: yer, qishloq x jalik texnikasi, mehnat resurslari va boshq. qatnashadi. Yer tuzishning asosiy vazifasi bu resurslardan foydalanish uchun eng yaxshi sharoitlar yaratishdan iborat, shuning uchun, almashlab ekishlarni loyihalashda yerdan, qishloq x jalik texnikasi va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni tavsiflovchi k rsatkichlarni hisoblash va ularning dehqonchilik mahsulotlari qiymati shakllanishidagi rolini belgilash zirur.

Yerning ishlab chiqarish va hududiy xususiyatlari va ularni hisobga olish. X jaliklarning tabiiy va iqtisodiy sharoitlaridagi farq qishloq x jalik korxonalarini faoliyatining iqtisodiy k rsatkichlarida va natijalarida z aksini topadi. Bunda ahamiyatli rinni yerning ishlab chiqarish va hududiy xususiyatlari (unumdorligi, eroziyaga uchrash darajasi, qishloq x jalik markazlaridan uzoqligi, konturliligi, yer turlarining shakli va sh. .) egallaydi. Bu xususiyatlar unumdorlik, joylashgan rni b yicha differensial yer rentasini yaratishda qatnashadi va qishloq x jaligi ishlab chiqarishini intensivlash jarayoniga q shimcha sarflangan pul-moddiy vositalar va mehnat samaradorligiga sezilarli ta'sir etadi, shu sababli, ularni almashlab ekishlarni loyihalashda ri hisobga olish, yertuzish loyihalarining asoslanganligini oshirishga yordam qiladi.

Awalo, almashlab ekishlarni loyihalashda tuproqlar unumdorligini oshirish uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratish kerak. Bu dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning doimiy sishini

va tuproq unumdorligini oshirib, qayta tiklanishini ta'minlaydi. X jalikiarda almashlab ekishlarni tashkil etishni iqtisodiy asoslashda yerlarning ishlab chiqarish xususiyatlaridan foydalanish darajasini baholash uchun gumus balansini va tuproqlar unumdorligini tiklash uchun xarajatlarni; x jalik yerlari sifatini, almashlab ekishlar va qishloq x jalik ekinlarini har xil unumdorlikka ega uehastkalarda joylashtirishni hisobga olib, dehqonchilikning yalpi mahsuloti qiymatini hisoblash zarur.

Yerlarning hududiy xususiyatlari (x jalik markazlaridan uzoqligi, haydaima yer konturlarining maydonlari va shakllari) birinchi navbatda ekinlarni yetishtirish xarajatlariga ta'sir etadi, shuning uchun x jalikda almashlab ekishlarni tashkil etishni iqtisodiy asoslashda bu k rsatkichni hisoblash kerak.

Almashlab ekishlar b yicha tuproqdagi gumus balansini hisoblash uning sarfi (chiqim) va paydo b lishidan (kirim) tashkil topadi. Agar gumusning infiltratsiya natijasida sarfi uru lik biian keladigan organik moddalar va tuproq organizmlarining hayot faoliyati mahsulotlari hisobiga qoplanadi degan fikrdan kelib chiqsak, tuproqdagi gumus balansining asosiy bandlari quyidagilar hisoblanadi: tuproqlar eroziyasi jarayonida gumusning erigan qor, yom ir suviari va dcflyatsiya (shamol uchirish) hisobiga chiqib ketishi; gumusning qishloq x jalik ekinlari hosili bilan azot chiqib ketishi hisobiga minerallashishi (chiqim); simlik qoldiqlarining chirishi va dukkakli ekinlarning azot t plashi hisobiga tuproqqa organik moddalarning q shilishi; organik itlarni solish hisobiga gumusning yi ilishi.

Eroziya jarayonida gumusning chiqib ketishini hisoblash yuvidadigan yoki uchirib ketiladigan tuproqlar hajmidan va ulardagi gumusning foiz tarkibidan kelib chiqishi, u yoki bu mintaqaning sharoitiga va eroziya tipiga t ri keladigan ifodalar, mos tavsiyalar asosida tkaziladi.

Taxminiy hisoblashlarda eroziya jarayonida gumus chiqib ketishini quyidagi ifoda b yicha aniqlash mumkin, l ga t:

$$B_e = Q, \sqrt[3]{2pSiK},$$

bunda p — tuproqdagi gumus miqdori, birlik ulushlarida; S — yer sathidan oqadigan suv hajmi, l ga m³; i — suv yi iladigan qiyalik nishablighi, 0; K_e — ekinlarning eroziyadan xavfliligi koeffitsienti; 0,132 — tish koeffitsienti.

Masalan, shudgor uchun K_e=\ . /J=0,04, S=\ ga 500 m' / =3° b lganda B=\ ga 0,79 t b ladi.

miqdorining o'zgarishi

Ekinlar	Hosildorlik t ga s	Gumushning chiqib ketishi (yig'ilishi), t ga t
1	2	3
Kuzgi bug'doy	20	- 0,43
	30	- 0,70
	40	- 0,97
Bahorgi bug'doy	20	- 0,55
	30	- 0,88
	40	- 1,15
Arpa	20	- 0,40
	30	- 0,71
	40	- 0,96
No'vat	10	+ 0,02
	20	- 0,09
	30	- 0,28
Dov uchun makkajo'xori	20	- 0,67
	40	- 1,40
	60	- 2,12
Pichan uchun bir yillik o'tlar	20	+ 0,09
	40	- 0,05
	60	- 0,13
Qand lavlagisi	200	- 1,36
	300	- 2,06
	400	- 2,77
Kartoshka	100	- 0,57
	200	- 1,16
	300	- 1,76
Kungaboqar	10	- 0,60
	20	- 1,27
	30	- 1,97
Pichan uchun ko'p yillik o'tlar	20	+ 0,50
	40	+ 0,71
	60	+ 0,90
Kanop tolasi	3	0,18
	5	- 0,34
Bo'sh shudgor (par) sabzavorlar (pomidorlar)	-	- 3,00
	100	- 0,35
	200	- 0,76
Makkajo'xori bilan silos va yashil ozuqalar (aralashma)	100	- 0,23
	200	- 0,52
	300	- 0,86

**Loyihalana yotgan almashlab ekishlarning yechimlari
bo'yicha gumus balansini hisoblash**

Eltalar	Hosildorlik t/ga s	Gumusning chiqib ketishi, t/ga t			Gumus balansini uslab turish uchun zarur organik o'g'illar	
		tiproqlar eroziyasi joyida	hosil bilan, yig'ilib qo'shib	hammasi	t/ga t	hammasi, t
1	2	3	4	5	6	7
I — yechim						
8-dalab dala almashlab ekishi; maydoni 800 ga, nishabligi 2°						
Bo'sh studgor (par)	-	- 1,36	- 3,0	- 4,36		
Kuzg'i bug'doy	40	- 0,72	- 9,97	- 1,69		
Qand lavlagisi	400	2,28	- 2,77	5,05		
Arpa, ko'p yillik o'tlarga qo'shib ekitgan	40	- 1,36	- 0,96	- 2,32		
Ko'p yillik o'tlar	60	- 0,30	+ 0,90	+ 0,60		
Shuning o'zi	60	- 0,12	+ 6,90	+ 0,78		
Kuzgi bug'doy	40	- 0,72	- 0,97	- 1,69		
Bir yillik o'tlar	40	- 0,84	- 0,05	- 0,89		
Almashlab ekish bo'yicha 1-yilda		- 0,96	- 0,87	- 1,83	18,3	14640
II — yechim						
4-dalab dala almashlab ekishi; maydoni 400 ga, nishabligi 1°						
Bo'sh studgor (par)	-	- 0,34	3,00	- 3,34		

28-jadvalning davomi

1	2	3	4	5	6	7
Kuzgi bu doy qand lavlagisi	40 400	- 0,52 - 0,57	- 0,97 -2,77	- 1,49 - 3,34		
Arpa	40	- 0,34	- 0,96	- 1,30		
Almashlab ekish b yicha rtacha 1-yilda		-0,44	- 1,93	- 2,37	23,7	94X0
K p yillik tlar	60	-0,60	+ 0,90	+ 0,30		
4 dal	jli dala	almashlab ekishi	maydoni	400 ga,	nishabligi 4°	
Shuning zi	60	- 0,24	+ 0,90	+ 0,76		
Kuzgi bu doy	40	- 1,44	-0,97	- 2,41		
Bir yillik tlar+k p yillik tlar	40	- 1,68	- 0,05	- 1,73		
Almashlab ekish b yicha rtacha 1-yilda		-0,97	+0,20	-0,77	-7.7	3080
Yechimlar b yicha hammasi						12560
Iqtisodiy samara						2080

Almashlab ekishning butun rotatsiyasi davrida yuzaga keladigan gumusning umumiy balansini, shu almashlab ekishda ekinlar egallab turgan maydonlarga bo'liq rtacha qiymat sifatida aniqlash mumkin (29-jadval).

K rinib turganidek, ikkinchi yechimda ekinlarni yaxshi joyiashtirish hisobiga gumusning taqchilsiz balansini uchun birinchi yechimga nisbatan 2080 t g'ning kam kerak b'ladi. Bu qiymatni 1 t g'ning bahosiga k'paytirib, birinchi yechim b'yicha tuproqlar unumdorligining tiklanish sharoitlarini yaxshilash uchun zarar q'shimcha xarajatlarni aniqlaymiz.

Almashlab ekish yechimlarini solishtirish maqsadida dehqonchilikning yalpi mahsuloti qiymatini hisoblashni qishloq h'jaligi ishlab chiqarishining bir xil intensivlik darajasida (melioratsiyalangan haydalma yerlarning bir xil maydoni, itlash tizimi, uru chilrji,

texnik jihozlanishi va sh.o'.) o'tkazish kerak. Bunday vaziyatda, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligi yalpi mahsulot qiymatini hisoblashning tashkil etuvchisi sifatida, ularning xo'jalikda har xil joylashishi va almashlab ekishdagi oldingi ekinlarga bog'liq bo'ladi.

Xo'jalik almashlab ekishdagi ekinlarning tabaqalashtirilgan hosildorligini U_{ok} hisoblashni quyidagi ifoda bo'yicha bajarish mumkin, I ga s:

$$U_{ok} = U_{oh} \frac{B_{ok}}{B_{oh}} \cdot \frac{\sum_{k=1}^I K_k}{I}$$

bunda U_{ok} — xo'jalik bo'yicha ekinlarning o'rtacha hosildorligi, I ga s; B^* — ekinlar bo'yicha almashlab ekish balli; B_{ok} — ekinlar bo'yicha xo'jalikning haydalma yerlari balli; K_k — ekinning oldin ekilgan ekinga munosabatini hisobga oluvchi koeffitsient; I — almashlab ekishda ekin bilan band dalalar soni.

Qishloq xo'jalik ekinlarining tabaqalashtirilgan hosildorligini va yalpi mahsulotni hisoblash 30-jadvalda keltirilgan. Yetishtirilgan mahsulot qiymatini hisoblash uchun ishlab chiqarish hajmi sotish bahosiga ko'paytiriladi.

30-jadval

Loyihalananayotgan almashlab ekishlar yechimlari bo'yicha qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini hisoblash

Ekinlar	Almashlab ekishdagi maydoni, R ga	Xo'jalik bo'yicha rejalashtirilayotgan hosildorlik U_{ok} , I ga s	Ekinlar bo'yicha almashlab ekish balli B_{ok}	Ekinlar bo'yicha xo'jalik haydalma yerlari balli B_{oh}	Baltni hisobga olib hosildorlik $y_{oh} \cdot \frac{E_{ok}}{B_{oh}}$	Oldingi ekinlar koeffitsientlari $\frac{K_k}{I}$	Almashlab ekishdagi ekinlar hosildorligi U_{ok}	Yalpi mahsulot U_{ok} , t
II — yechim. Dala almashlab ekishi								
Kuzgi bug'doy	100	40	85	80	42,5	1,09	46,3	4630
Qand lavlagisi	100	400	80	75	426,7	1,09	465,1	46510
Arpa	100	40	85	80	42,5	0,94	39,9	3990

Yerning hududiy xususiyatlari har bir aimashlab ekishda yetishtirilgan mahsulotlarning C_k tannarxida aks etadi. U quyidagi itbda b yicha hisoblanadi:

$$C_{k,} = C_{,,} A/ K_j A_i,$$

bunda C_{Mk} — butun x jalik b yicha mahsulot tannarxi, I s som; K — tannarxning zgarishi koeffitsientlari; K, — ekinlarning hosildorligiga va almashlab ekishgacha b Igan masofaga bo liq lioldiv $K>$ — yerlariing konlurlashishi-ga bo liq holda; K, — yerlarning texnologik \n; usiyatlariga bo liq holda.

$K, K_2 K,$ — koeffitsientlari qiymati maxsus adabiyotda keltirilgan.* Masalan, kartoshkaning hosildorligi 1 ga 200 s b lganda va u ikkita bir xil maydoni 100 ga teng, quyidagi tavsitlarga ega dalalarda ekilganda tannarxi qanday b lishini baholash kerak b lsin.

Birinchi dala x jalik markazidan 10 km masofada ($K_1 = 1,49$) joylashgan. Maydonlari 2 gektargacha b igan konturiardan tashkil topgan ($K_2 = 1,115$). Yerlarning nishabligi 1° gacha, tuproqlari kulrang — rmon, qumoq, kam tosh aralash. Toshloqligi uchiin tuzatish 1,01. Joyning reliefi va tuproqlarning nisbiy qarshiligi iichun tuzatishlar 1 teng.

Ikkinchi dala brigada markazidan 2 km masofada joylashgan ($K_1 = 1,25$). 10 dan 20 gektargacha b Igan maydonga ega konturlardan tashkil topgan ($K_2 = 1,049$). Yerlari nishabligi 1° gacha, tuproqlari kulrang — rmon, qumoq. Toshlar aralashmagan. Kartoshkani yetishtirish uchun t ri (bevosita) xarajatlar me'yo-ri — 653,54 ming s m.

Berilgan sharoitlarda kartoshkani yetishtirish xarajatlari quyidagidek b ladi:

birinchi dalada:

$$C_1 = 653,54 \cdot 1,49 \cdot 1,115 \cdot 1,01 = 1096,6 \text{ ming s m } 1 \text{ ga}$$

yoki 1 s 5480 s m;

ikkinchi dalada:

$$C_2 = 653,54 \cdot 1,25 \cdot 1,049 = 856,95 \text{ ming s m } 1 \text{ ga,}$$

yoki 1 s 4280 s m.

Ikkinchi dalada kartoshka yetishtirishning tannarxi 1200 s m ga (21,9%) kam b ladi, bu hosildorlik bir xil boiganda 100 ga maydondan q shimcha 23,96 ming. s m sof daromad olishni ta'minlaydi.

$$(1096600 - 865950) / 100 = 23,96 \text{ ming s m.}$$

* ВОЛКОВ С.Н. ЭКОНОМИКА Землеустройства. — М.: КОЛОС, 1996.

Qishloq xo'jalik texnikasidan foydalanish samaradorligini baholash. X jaliklarda ichki yer tuzishning almashlab ekishlarni loyihalashda yechiladigan, dehqonchilikda ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirishga va eng awalo, qishloq x jalik texnikasidan oqilona foydalanishni tashkil etishga zamin yaratadigan asosiy vazifalaridan biri tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratish hisoblanadi. Qishloq x jalik texnikasidan foydalanish samaradorligini baholashda texnika unumdorligining oshishi, uning (ashkiliy va texnik sabablar b yicha t xtashlarini kamaytirishdan kelib chiqadigan dala ishlari muddatlarining qisqarishi hisobiga olinadigan q shimcha mahsulot qiymati hisoblanadi.

Amaliyot k rsaiadiki, har xil hududni tashkil etish va mashina-traktor parkidan foydalanish, birinchi navbatda, qishloq x jalik texnikasi ish hajmini va dala ishlari muddatlarini aniqlaydigan mexanizatorlarning ish kunidagi vaqlar balansiga ta'sir etadi. Dala ishlari muddatlariga qishloq x jalik texnikasidan foydalanishni tashki! etish va uning yerning texnologik xususiyatlariga (joyning relefiga, tuproqlarning mexanik tarkibiga, toshloqligiga va boshq.) Hamda hududning tashkil etilishiga (dalalarni joylashtirish, ekinlarning jamlanish darajasi, ishlov berish masofasi uzunligi), hosilni yi ishda esa ekinlar hosildorligiga bo liq b ladigan unumdorligi ham sezilarli darajada ta'sir etadi.

Dala ishlari muddatlarini hisoblashni donli-boshqqli ekinlarni yi ish misolida k ramiz. ailani yi ish muddati D quyidagi ifoda b vicha hisoblanadi:

$$D = \frac{\Lambda^3}{nWK} + \frac{dS_{TM}^*}{vP_r}$$

bunda P, — donli boshqqlilar maydoni, ga; p — brigadadagi don ruvchi kombaynlar soni; W — kombaynning ish kunida bajaradigan ishi, ga; K — smenalilik koeffitsienti; d — donli — boshqqlilar bilan band dalalar soni; S,ax — eng uzoq dalalar orasidagi maksimal masofa, km; V — kombaynlarning transport holatidagi tezligi, i s km (W=8 km 1 s); P, — ish kuni uzunligi, s (P_r=10s).

W qiymati dalaning maydoniga bo liq holda quyidagi ifoda b yicha hisoblanadi (70 < P < 700):

bunda Wn — allaning rejalashtirilayotgan hosildorligiga va ishlov berish masofasi uzunligiga bo liq holda ish kunida bajariladigan ish me'ori, ga; P — dala maydoni, ga*

$$W = \frac{W^w}{100} \sqrt[3]{(98,78 - 151!d1) \frac{1}{p}}$$

* БОЛЖОБ С. Н. ЗКОНОММ¹еСКАа 3(b<beKTHBHOCTb BHyTpHX03HMCTBeH-uoro JCMJieycTpoMCTBa: yne6. HOCO6HC — M.: MIIZ. 1990. 82—83-b.

SK-6 "Kolos" Kombaynining maydonlari 200 va 400 ga b lgan dalalardagi kunlik bajaradigan ishi me'yorini hisoblaymiz. Bajariladigan ishlarning namunaviy me'yorlaridan SK-6 "Kolos" kombaynining uzunligi 1000 m katta, alla hosildorligi 1 ga 26—30 s b lgan yerlarda JVN-6 rish mashinasi bilan rilgan allani yi ish va yanchishda bir ish kunida bajaradigan ish me'yori 14,4 ga tashkil etadi. Demak, 200ga dalani $W_1=0,01 \times 14,4 \times 1,0$

$98,78 \frac{200}{200} = 11,7$ nida, dalaning maydoni 400 ga b l- ganda bir ish kunida $W_2=12,9$ ga.

Dala ishlari muddatlarining sishi mahsulotni kam yi ib olishga va uning sifati pasayishiga olib keladi. Masalan, ekish ishlarining bir kunga kechikishi mahsulot yetishtirishni rtacha 1,5% kamaytiradi, yi imini — 2, kuzgi shudgorni — 2,5, b sh shudgorlarni (parlarni) haydashni — 3, ekinlarni parvarishlashni — 1% kechiktiradi.

Ammo nooptimal muddatlarda yi ilgan yoki ishlangan barcha maydonlarda hosil kamayishi bir xil b lmaydi. Masalan, agar yi im 3 kunga kechiktirilsa, birinchi kunda yi ilgan massivda hosil kamayishi 2%, ikkinchi kun yi ilgan massivda — 4, uch-inchi kun yi ilgan massivda esa 6% tashkil etadi. Agar hosilning har kungi kamayishi teng sadi deb hisoblasak, nooptimal muddatlarda ishlangan butun maydondagi hosil kamayishning rtacha foizi P quyidagi ifoda b yicha hisoblanadi:

$$P = \frac{P^1 + AD^1}{2}$$

bunda P, — dala ishlari bajarilishining agrotexnik muddatlari buzilishidan hosilning kamayishi, 1 kunda %; D — da'a ishlarini tkazish muddatlarining optimal muddatlardan farqi, kun.

Masalan, agar allani yi ish 5 kunga uzaysa, nooptimal muddatlarda* yi ilgan barcha maydonlardan yi ilgan hosilning rtacha kamayishi foizi 10 (5x2) ga emas, quyidagiga teng b ladi:

$$p = \frac{2^1 + 5}{2} = g.$$

Nooptimal muddatlarda hosil yi ilgan yerlar maydoni P_u , va mahsulot kamayishi P_u s mlarda quyidagi ifoda b yi^ha hisoblanadi:

$$P_n = W_n K D n;$$

$$P_u = \frac{U \cdot Z \cdot P \cdot P_n}{100},$$

bunda U — g'allaning rejalashtirilgan hosildorligi, l ga s; Z — g'allani sotish bahosi, l s so'm.

Hisoblashning misoli 31-jadvalda keltirilgan.

Ko'rinib turibdiki, loyihaning ikkinchi yechimida faqat g'allani o'rish muddatining qisqarishi hisobiga qo'shimcha 151,4 s don olinadi.

31-jadval

G'allaning yig'ish muddatlarini qisqartirish hisobiga olinadigan qo'shimcha mahsulot qiymatini hisoblash

Ko'rsatkichlar	Yechimlar	
	1	2
I	2	3
Boshlang'ich ko'rsatkichlar		
g'alla maydoni R3, ga	1150	1150
Almashtirish ekishlar soni	2	1
G'alla ekilgan dalalar soni, d	7	6
Dalaning o'rtacha maydoni R, ga	160	231
Brigadadagi kombaynlar soni	8	8
Eng uzoq dalalar orasidagi maksimal masofa, km K=1,5; V= 1s8 km; P=10 s	8,0	8,0
hisoblangan ko'rsatkichlar		
Kombaynning bir ish kunida bajaradigan ishi, ga	9,4	10,8
G'allaning yig'ib olish muddati, D, kun	10,9	9,5
Yig'im muddatining uzayishi, D, kun	1,4	
Kechikib o'riladigan maydon Rn, ga (9,4Ch1,5Ch8Ch1,4)		
Kechikib o'rilgan maydonda yo'qotiladigan hosil P, %	157,92,4	151,4
G'alla yig'imi muddatini qisqartirish hisobiga olinadigan qo'shimcha mahsulot hajmi, s (U=40 s l ga)	$\left(\frac{157,9 \cdot 40 \cdot 2,4}{100} \right)$	

Xuddi shunday hisob-kjtblar dala ishlarining boshqa asosiy turlari b yicha (tuproqlarga asosiy ishjoy berish, ekish, ekinlarni parvarishlash) tkaziladi, *keyin esa k rsatkichlar sotish bahosi yordamida qiymat k rinishiga keltiriladi.

Almashlab ekishlarni loyihalash va iqtisodiy asoslashning zi-ga xos xususiyatlarini "Navr z" x jaligi yer tuzish loyihasi mi-solida k ramiz. u :

X jalik hududi^a yedarni x jalikda ichki baholash ma'lu-motlariga asosans,qishlpq xo'jalik ekinlarini yetishtirishga yaroqli 5 yer guruhi ajratilgan:

1-guruh — barcha dala ekinlarini yetishtirish uchun kam yaroqli yerlar;

2-guruh — kartoshka, k p yillik tlar uchun kam yaroqli, lekin paxta, ^alla, biryillikv tlarva raakkaj xori uchun yaroqli yerlar;

3-guruhT77;x ial»kning barcha qishloq x jalik ekinlarini ekish uchun yaroqli yerlar;

4-guruh,— paxta, alla, bir yillik tlar va makkaj xori ekish uchun yaxshi yaroqli, kartoshka va k p yillik tlar uchun yaroqli yerlar;

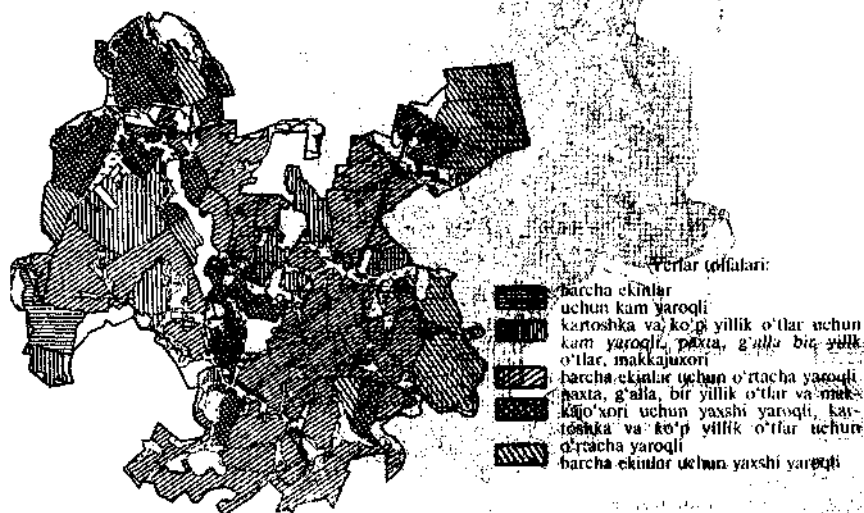
5-guruh — balrcha qishloq x jalik ekinlarini ekish uchun yaxshi yaroqli yerlar.

X jajik yerlarining ekinlar uchun yaroqliligi xaritasi 19-rasm-da kp'rsatilgan,

Bu xaritani ekinlarning mavjud maydonlari tushirilgan xaritaga solishtirish shuni k rsatadiki, k p ekinlar, eng avvalo, x jalik uchun eng qimmatbaho ekinlar (paxta, alla, makkaj xori) unumdorligi b yicha yaroqsiz yerlarda yoki x jalik markazidan juda uzoqda joylashgan, bu ishlab chiqarish samaradorligining keskin pasayishiga blib keladi.

X jalikdagi yerlarning yaroqliligini hisobga olib, yer tuzishda almashlab ekfshni loyihalashning ikki yechimi ishlandi (19-rasm). 1-yechim b yicha x jalikda 5 almashlab ekish: 3 dala, 2 yem-xashak almasMab ekishlari, haydalma yerlarda madaniy yaylov uchastkasi va 2 daladar* tashqari(almashlab ekishdan tashqari) uchastka! k zda tutilgan. Dala, ahnashlab ekishlarida ekinlarni tabaqalas^htirib ekish k zda tutiladi. Masalan, 1 va 3 almashlab ekishlarda k p yillik tlar, makkaj xpri, kuzgi ekinlar, ,b sh shudgor ;(par), uzdqdagi meliorativ hqlatj yomonroq yerlarda joy-lashgan. 2 almashlab ekishda esa, asosan, paxta, k p yillik va bir yillik tlarini va g^alla ekinlarini dklsh nazarda tutildi. II yecHim b yicha xo'jalikda ekinrar tabaqalashtirib joylashtiriladigan 3 dala

almashlab ekishi nazarda tutilgan. Bunda 2 dala almashlab ekishida yaroqli yerlar bo'lmaganligi sababli kartoshka, ildizmevalar va makkajo'xori ekilmaydi.

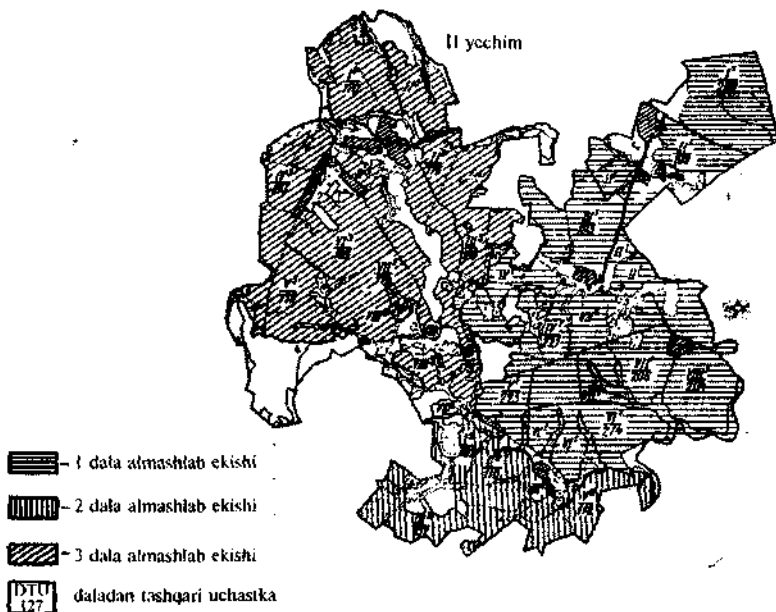
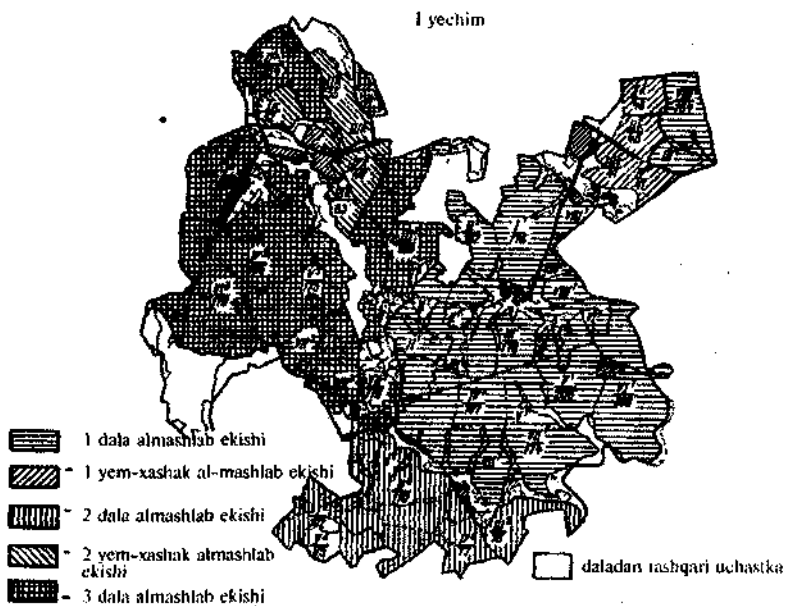
18-rasm. Xo'jalik yerlarining har xil ekinlarni joylashtirish uchun yaroqliligi xaritasi.

Loyihalananayotgan almashlab ekishlar samaradorligining yechimlar bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlari tavsifini keltiramiz (32-jadval).

32-jadval

Almashlab ekishlarni tashkil etish yechimlarini baholashning yig'ma jadvali, ming so'm (1990-y. baholarida)

Ko'rsatkichlar	Yer tuzish yiliga	Yechimlar	
		1	2
1	2	3	4
Yerlarning sifatini hisobga olgan holda dehqonchilik mahsulotlarining yalpi qiymati	1654,3	2149,2	1943,5
Qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish uchun ishlab chiqarish xarajatlari	1241,5	1379,1	1365,8

19-rasm. Almashlab ekishlar tizimini tashkil etish.

32-jadvalning davomi

1	2	3	4
Tuproq unumdorligini saqlash uchun q shiincha xarajatlar	28,4		8,5
Daia ishlari muddatlarining buzilishi hisobiga mahsulot y qotish	185,7		10,4
Sof daromad	198,7	770,1	558,8
Iqtisodiy samara		571,4	360,1

K rinib turibdiki, loyihaviy yechimlar faqat x jalik tuproqlari b yicha ekinlarni yaxshi joylashtirish hisobiga dehqonchilik yalpi mahsuloti qiymatini 17—30% oshiradi va x jalik foydasini sezilarli k paytiradi (solishtirma baholarda va bir xil bazaviy hosildorlikda).

Nazorat savollari

1. Yer turlarini va almashlab ekishlarni tashkii etishda qanday masalalar yechiladi?
1. Yer turlarini va almashlab ekishlarni tashkil etishning asosiy vazifalarini sanab ting.
3. Loyihaning bu qismidagi ishlar ketma-ketligi qanday?
- %. Yer turlari tarkibi va maydoni qanday belgilanadi, ular nimalarga bogTiq?
3. Loyihalashda yerlardan foydalanishning maxsus tartibi va sharorttari qartday tarzda hisobga olinadi?
5. Yerlarni transformatsiyalash nima va uning vazifalari nimalardan iborat? v,
- r. Ayrim yer turlarini joylashtirishda qanday talablar hisobga olinadi?
5. K zlangan yer turlarini tashkil etish qanday asoslanadi?
3. X jalikdi almashlab ekishlarni tashkil etishga qanday talablar q yiladi?*
10. Almasjtfab ekishlar tiplari va turlarini tanlash nimalarga bogliq?
11. X jalikdagi almashlab ekishlar soni qanday belgilanadi?
12. X jalik htt"4udida sabzavot, ozuqa, tuproqni himoyaiovchi, dala almashlab ekishlari qanday joylashtiriladi?
- 13 Yetakchi ttwar ekinlariga ega almashlab ekishlarni loyihalashning ziga hos xususiyatlarini ayting.
14. Qanday vaziyatlarda almashlab ekishlardan tashqari / uchastkalar joriy stiladi?
- 15 X jalikda almashlab ekishlarni joriy etish samaradorligi qanday baholanadi?

XV bob. ALMASHLAB EKISHLAR HUDUDINI TASHKIL ETISH

1. Loyihaning vazifalari va mazmuni

Almashlab ekishlar hududini tashkil etish dehqonchilik samadorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega, sababi, haydalma yerlar — qishloq x jalik korxonasining asosiy va eng unumli yerlaridir.

Almashlab ekishlar hududini tashkil etish z ichiga quyidagi elementlarni oladi:

- ishchi (su orish) uchastkalarini loyihalash;
- almashlab ekish dalalarini joylashtirish;
- brigada uchastkalarini joylashtirish (su orma dehqonchilik sharoitida);
- ihota daraxtlari polosalarini joylashtirish;
- dala y llarini joylashtirish;
- dala shiyponlarini, dala suv ta'minoti va boshqa dehqonchilikdagi ishlab chiqarish jarayonlariga xizmat qiluvchi infratizim obyektlarini (idishlar maydonchalari, zaharli kimyoviy moddalar eritmalarini tayyorlash va saqlash uchun maydonchalar, samolyot va vertolyot q nish maydonchalari va boshq.) joylashtirish.

Hamma elementlar bir-birlari bilan chambarchas bo liq b lganligi uchun ular zaro kelishtirilib joylashtiriladi.

Tuproqning suv eroziyasi sharoitida zarurat tu ilganda almashlab ekishlar hududini tashkil etish gidrotexnik inshootiarni (dambalar-kanallar, zah qochirish hamea su orish kanallari va boshqa obyektlar) loyihalash bilan toidirijadi.

Almashlab ekishlar hududini tashkil etish jarayoni va unga q yiladigan ishlab chiqarish talablari qishloq x jaligida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan bo liq zgaradi. Uch dalalik, keyin k p dalalik almashlab ekishlarda yer n zuvchjining vazifasi massivlarni dalalarga boiishdan va y llarni loyihalash yordamida ularga borishni yaxshilashdan iborat edi. Keyincnalik, asosiy dala ishlarida ishchi otlar qishloq x jalik texnikasiga almashtirilganidan keyin, unga dalada xizmat k rsatish va saqlash, suv saqlash, suv bilan ta'minlash hamda haydalma yerlar niassivlfjirining katta maydonlarida dala ishlari davrida ishchilar yashashi va dam olishlari uchun imoratlar qurish zarurati paydo boidi. Natijada, almashlab ekkhlar hududini tashkil etishda dala shiyponlarini, dala suv ta'minoti manbalarini loyihalash boshlandi.

Melioratsiyalashda katta maydonlardagi yer massivlarini shudgorlash, rmonlarni qirqish, butazor va mayda rmonlarni y qotish, botqoqliklarni quritish sababli haydalma yerlarning keng ochiq maydonlari paydo b idi, buning natijasida shamol eroziyasi, qiyaliklarda esa suv eroziyasi rivojlana boshladi. Bu ihotada daraxtlari polosalarini loyihalash zaruratini keltirib chiqardi, ularni joylashtirish dalalar, ishchi (su orish) uchastkalari chegaralari va dala y llari bilan bo lanadi.

Almashlab ekishlar hududini tashkil etishga quyidagi talablar q yiladi.

Birinchiidan, har bir almashlab ekish hududida nafaqat dalalarni asoslab joylashtirish hisobiga qishloq x jalik ekinlarining kenglik (hudud) b yicha t ri almashinishlari uchun, balki tuproqlar unumdorligini oshirish, ularni eroziyadan himoya qilish, labiatni muhofaza qilish va ekologik talablarni bajarish uchun sharoit yaratish kerak.

Ikkinchiidan, yuqori dehqonchilik madaniyati tuproqlarga ishlov berishning, simliklarni parvarishlashning, itlash tizimini q llashning, simliklarni himoyalashning yerlarning har xil sifatiga bo liq agrotexnik usullari har xilligi bilan tavsiflanadi, shuning uchun almashlab ekishlar hududlarini tashkil etishda, qishloq x jalik ekinlarini yetishtirish texnologiyalarini va ularni joylashtirishni aniq almashlab ekish dalalariga va ishchi (su orish) uchastkalariga bogiash (moslash) uchun sharoitlar yaratiladi.

Uchinchiidan, dalalar va ishchi (su orish) uchastkalari chegaralarida ma'lum ishlab chiqarish jarayonlari, operatsiyalar (shudgorlash, ekish, ekinlarni parvarishlash, hosilni yi ish) har xil qishloq x jalik texnikalari yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli, loyihalashda dalalar va ishchi (su orish) uchastkalari chegaralarini, ihotada daraxtlari polosalarini va y llarni shunday joylashtirish kerakki, bunda mashina-traktor agregatlaridan, kombaynlardan yuqori unum bilan foydalanish, daladagi mexanizatsiya ishlarining xarajatlarini kamaytirish va ularni optimal agrotexnik muddatlarda tkazish ta'minlansin.

T rtinchiidan, almashlab ekishlar hududini tashkil etishning ayrim elementlarini (dala shiyponlari, dala suv ta'minoti manbalari, ihotada daraxtlari polosalari) joylashtirish kapital xarajatlarni talab qiladi. Ishni shunday tashkil etish kerakki, bunday xarajatlar minimal boisin.

Yuqorida sanab tilgan talablarni hisobga olib, ahaashkir ekishlar hududlarini tashkil etishda quyidagi inasaliar yeudiudi:

— agrolandshaftlarning tur unligini ta'miniash, (upioqlar unumdorligini oshirish, eroziya jarayonlarining oidini oisii vu t xtatish, tabiatni muhofaza qilish va ekologik talablarni bajarish uchun sharoitlar yaratish;

— qishloq x jalik ekinlarini yetishtirishning tabaqalashgan texnologiyalari, qishloq x jalik texnikasi va transport vositalaridan yuqori unum bilan foydalanish, dehqonchilik ishlab chiqarish jarayonlarini oqilona tashkil etish uchun optimal kenglik sharoitlarini ta'minlash;

— almashlab ekishlar hududlarini tashkil etishga bo liq kapital xarajatlari va yillik xarajatlarni minimumga tushirish;

— dalalar va ishchi (su orish) uchastkalari b yicha rejalar masalalarini tezkor yechishni va dala ishlarini (agregatlarning ish bajarish me'vorlarini, yonil i sarfini, uru likning ekish me'yori-ni, itni solishni va sh. . tabaqalashtirish) amalga oshirish uchun zarur yer-baholash tizimini ishlab chiqish.

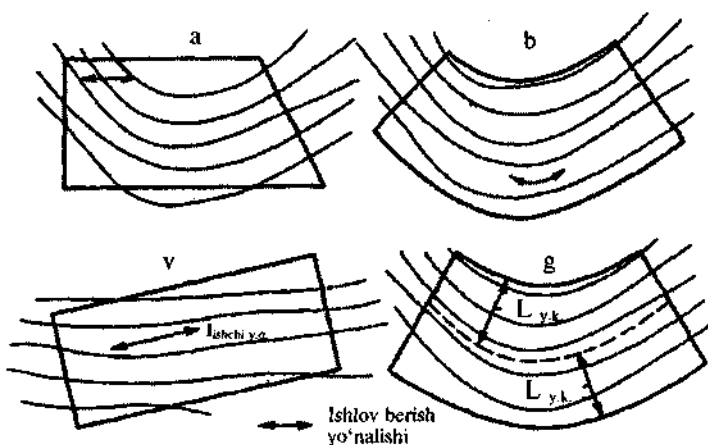
Almashlab ekishlar hududlarini tashkil etishda loyihalash uslubi-ni t ri tushunish uchun loyihaning ushbu tarkibiy qismining har bir elementini joylashtirishga q yiladigan talablarni bilish kerak.

2. Almashlab ekish dalalarini va ishchi (su orish) uchastkalarini joylashtirish

Almashlab ekish dalasi — bu almashlab ekishning, birinchi navbatda, qishloq x jalik ekinlarini ekish va ular bilan bo liq dala ishlarini bajarish uchun m ljallangan bir-biriga teng qismlaridir. Almashlab ekish dalasi bitta yoki bir necha ishchi (su orish) uchastkalaridan iborat b Iishi mumkin.

Ishchi (su orish) uchastkasi — bu agroekologik (agroishlab chiqarish) xususiyatlari b yicha bir xil, joylarda hududni tashkil etishning chiziqli elementlari (y llar, ihota daraxtlari polosalari, kanallar va boshq.) yoki tabiiy t siqlar bilan chegaralangan va yagona texnologiya b yicha qishloq x jalik ekinlarini yetishtirish uchun m ljallangan haydalma yer uchastkasidir.

Almashlab ekish dalalari va ishchi uchastkalar tuproqlar tarkibi, relef sharoitlari, namlanishi, mikroiklimi b yicha almashlab ekishdagi barcha ekinlarni joylashtirish va tuproqlar unumdorligini qayta tiklash b yicha tadbirlarni tkazish uchun yaroqli, maydoni, shakli va joylashgan rni b yicha esa mexanizatsiyalashti-

20-rasm. Ishchi uchastkalar chegaralarini loyihalash: a — to'g'ri chiziqli; b — konturli; v — gorizontallarga nisbatan burchak ostida; g — suv oqish chizig'ining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lmagan uzunligida; $S_{y.q.}$ — to'g'ri chiziqli ishlov berishda gorizontallar orasidagi yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan masofa; $l_{ishchi\ y.q.}$ — yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan ishchi nishablik; $L_{y.q.}$ — suv oqish chizig'ining yo'l qo'yilgan uzunligi.

**Qiyaliklarda chiziqli elementlarni loyihalashning yo'l
qo'yilishi mumkin bo'lgan o'lchamlari shkalasi**

Ishchi nis- bah- lik,	Tuproqlarga bog'liq holda suv oqimining o'rtacha yo'l qo'yiladigan tezligi. 1 sm											
	Toza shudgor (par). kuzgi shudgor, qand lavlagisi, makkajo'xori (don)				Kungaboqar, yashil ozuqa uchun makkajo'xori				Bahorgi g'alla, band shudgor (par) (vika, suti)			
	0,12	0,14	0,17	0,20	0,12	0,14	0,17	0,20	0,12	0,14	0,17	0,20
0,5	97	132	195	270	130	177	260	360	197	279	396	550
1	68	91	136	191	92	125	184	255	139	190	280	389
1,5	56	77	113	156	75	101	150	207	114	155	230	318
2	48	66	98	135	65	88	129	179	99	135	199	276
2,5	43	59	87	121	58	79	116	162	89	121	178	246
3	39	54	80	110	53	72	106	147	81	110	162	225
3,5	36	50	75	103	49	67	98	136	75	101	150	204
4	34	47	69	96	46	62	92	127	70	95	140	195
4,5	33	45	66	91	43	59	87	120	66	89	132	183
5	31	42	62	86	41	56	82	114	63	85	125	174
5,5	29	40	60	83	39	53	80	108	59	81	119	165
6	28	38	56	78	37	51	75	104	57	78	114	158
6,5	27	37	54	75	36	49	72	100	55	75	110	153
7	26	35	52	72	35	47	69	96	53	72	106	147
7,5	25	34	50	70	33	45	67	93	51	69	102	141
8	24	33	48	67	32	44	64	89	49	67	98	136
8,5	23,5	32	47	66	31	43	63	87	48	65	96	133
9	23	31	46	64	30	41	61	85	46	63	93	129
9,5	22	30	45	62	29,5	40	59	82	45	62	91	125
10	21,5	29	44	60	29	39	58	80	44	60	89	123

Qiyaliklarda ishchi uchastkalari chegaralarini loyihalashning yil q yiladigan lchamlarini aniqlash uchun Voronej Davlat agrar universiteti olimlari tomonidan ishlangan me'yorlardan foydalaniladi (33-jadval).

Agar qora tuproqli qiyalikda suv oqimi tezligi 1 sekunda 0,20 m ga teng bo'lsa, ishchi nishablik 3° bo'lganda alla ekinlar maydonlarida gorizontallar orasidagi yil q yiladigan masofa S_{yq} (q ri chiziqli ishlov berishda 225 m dan oshmasligi kerak. Agar bu masofa katta bo'lsa, t ri chiziqli ishlov berish konturlikka almashtiriladi.

Ergan qor va yom ir suvlarini t l a t xtatish zarur bo'lmagan sharoitlarda ishchi uchastkalarining uzun tomonlari va tuproqlarga ishlov berish y nalishlari qiyalikka qattiq tartibda q ndalang qilib emas, balki tuproqqa singishi mumkin bo'lmagan ortiqcha suv oqimining xavfsiz chiqarib yuborilishini ta'minlovchi kichik burchak ostida loyihalanadi. Bunda uzun tomon bo'yicha joyning nishabligi 1—2° oshmasligi kerak.

Tuproqlarning bir xil yetilishi, simliklarning bir vaqtda hosilga kirishi, bir xil radiatsiya va harorat rejimini ta'minlash, bir xil tipdagi eroziyaga qarshi choralarni loyihalash maqsadida har bir ishchi uchastkasi (daia) bir y nalishdagi va shakldagi qiyaliklarda joylashtiriladi. Ishchi uchastkasi tarkibiga, xususan, konturli ishlov berishda, bitta yoki ikkita q shni yaqin y nalishdagi qiyaiiklarni q shish mumkin: masalan J , , Shm . Bunda prof. N.N.Burixin ivialumotlari bo'yicha qarama-qarshi qiyaliklarfling yil q yiladigan nishabligi yoru lik bosqichi uzun ekinlar (suli, arpa, javdar, b doy, n xat) uchun 1—2°, yoru lik bosqichi kalta ekinlar (oq j xori, makkaj xori, kungaboqar, soya, kana kunjut) uchun esa 0,5—10 oshmasligi kerak.

Shu maqsadda qabul qilingan tabaqalashga (10 gacha, 1—2°, 2—3°, 3—5° va boshq.) yaqin nishablikka ega haydalma yerlar ishchi uchastkalariga q shilishi kerak. Masalan, N.N.Burixin ma'lumotlariga asosan ishchi uchastkasi chegarasidagi qiyalik nishabligining yoi q yiladigan zgarishi yoru lik bosqichi uzun ekinlar uchun 1—2°, yoru lik bosqichi kalta ekinlar uchun 0,5—1° oshmasligi kerak.

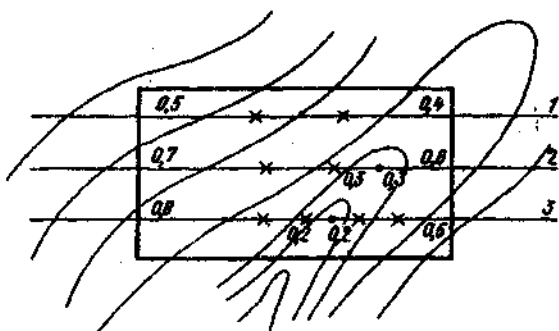
Dalalar va ishchi uchastkalarining uzun chegaralari relefnig suv ajratadigan, suv yiladigan joylari, qiyaliklar profilidagi egilgan joylar bo'ylab, qiyaliklarga k ndalang, kalta tomoni eattiqiyalik bo'ylab, gorizontallar y nalishiga perpendikulyar qilib foyiha-

$$i_u = \frac{h}{D}$$

bunda h — relef nuqtalari orasidagi balandliklar farqi, m; D — nuqtalar orasidagi masofa, m.

Ishchi nishablik i_u qiymati, odatda, foizlarda yoki graduslarda ko'rsatiladi:

$$i_u = \frac{i_p \%}{1,75}; \quad i_u \% = 1,75 \cdot i_p^\circ$$

21-rasm. O'rtacha ishchi nishablikni aniqlash.

1,2,3 — paletka chiziqlari; 0,4; 0,6 va sh.o'. — to'la emas oraliqlar;
x — paletka chiziqlaridagi to'la oraliqlar.

Iel bo'lishi kerak: o'rtacha ishchi nishablikni aniqlash uchun quyidagi ifodadan foydalaniladi:

$$i_a \% = \frac{Ah}{\Sigma D} 100,$$

bunda A — dala yoki uchastka chegaralariga tushgan paletkaning barcha chiziqlaridagi butun va to'la emas gorizontallar oraliqlari yig'indisi; h — relef qirgimining balandligi, m; ΣD — dala yoki uchastkaning chegarasidagi paletkaning parallel chiziqlarining umumiy uzunligi (gorizontallar oraliqlarining yig'indisi), m

22-rasmda keltirilgan misol uchun $A=12,5$ ($8+4,5$), bunda 8-butun oraliqlar soni; 4,5 — to'la emas oraliqlar soni; $\Sigma D=2400$ m ($800 \text{ Ch } 3=2400$); $h=5$:

$$i_a \% = \frac{12,5 \cdot 5}{2400} 100 = 2,6\% \quad (1,5^\circ)$$

Dalalar joylashtirilishini baholash uchun ishchi nishablik dala yoki uchastka yerlarining o'rtacha nishabligi (i_j) bilan ham solishtiriladi. Joyning o'rtacha nishabligi quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$i_j = \frac{ch}{p} 100,$$

bunda c — uchastka chegarasi ichidagi gorizontallarning umumiy uzunligi, m; h — relef kesimining balandligi, m; r — uchastka maydoni, m².

Masalan, maydoni 36 ga bo'lgan dala hududida oralig'i 5 m gorizontallar uzunligi 3,2 km teng. Unda

$$i_j = \frac{5 \cdot 3200 \cdot 100}{360000} = 4,4\%.$$

Krinib turibdiki, uchastkaning rtacha ishchi nishabligi joyning rtacha nishabligidan 1,8% kichik (4,4—2,6), bu relefning ishlarni bajarishga ta'siri yumshashini krsatadi.

Tuproq shawitlarini hisobga olish. Joyning relefi bilan tuproq qatlamining sifati — uning havo-suv, issiqlik rejimlari, tuproq paydo b iish jarayoni sharoiflari, mexanik tarkibi, demak, agrotexnik texnologik xysusiVatlari, unumdorligi ham chambarchas bo liq b ladi.

Ishchi uchastkasi tuproqlari, ularning mexanik tarkibi, hududning meliorativ tuzilganligi b yicha bir xil b lishi kerak. Bu uning hududida barcha simliklar sishi va rivojlanishi uchun bir xil sharoit b lishi, dehqonchilik tizimining bir tipdagi elementlarini qo ilash mumkin b lishi, (uru lik ekish, su orish me'yorlari, it solish miqdori, tuproqlarga ishlov berish va mashinalarning bir xil tizimi) qishloq x jalik texnikasi ishchi organlarini tartibga solishriing mos tamoyillari va boshq. uchun zarur.

Uchastkaning barcha hududida quyidagilar bir xil b lishi kerak:

- tuproqlar tiplari, jinslari, turlari; %
- tuproqlarning mexanik tarkibi;
- tuproq unumdorligi balansini tashkil etuvchi elementlarining boshlan ich qiymati (gumus, azot, fosfor, kaliy va boshq. miqdori);
- tuproqlar kislotalashishi;
- hududning melioratsiya obyektlari bilan jihozlanish darajasi (faqat su oriladigan, zaxi qochiriladigan, ortiqcha namlangan, sh rlangan, ifloslangan, zaharlangan va boshqa yerlarni q shib);
- tuproqlarning yuvilish darajasi (yuvilmagan, kuchsiz yuvilgan, rta yuvilgan, kuchli yuvilgan).

Relefn va tuproqlarni hisobga olib, ishchi uchast¹ alarni ajratishda agrotexnik va boshqa sharoitlar (issiqlik bilan minlanishi, sovuqqa chidamliligi, namlik bilan ta'minlanish lamol rejimi, soyalanishi, sizot suvlari chuqurligi va boshq n baholanadi.

Ifloslanishni baholashda sanoat va maishiy chiqindilar, avto-transport gazlari, o ir metallar, neft va neft mahsulotlari, qishloq va rmon x jaliklarini kimyolash vositalari, chorvachilik fermalari va majmualari oqovalari, radionuklidlar hisobga olinadi. Har bir uchastkada tuproqqa va simliklarga eng kuchli salbiy ta'sir krsatadigan ifloslantiruvchilar aniqlanadi.

34-jadval

**Texnikaning befoyda aylanishlar va kirib-chiqishlari
xarajatlarining dala uzunligiga bog'liqligi, o'rtacha, %***

Ishlov berish masofasi uzunligi, m	Shudgor-lash	Ekish	Yoppasiga kultivat-siyalash	Yuzaki haydash	Pichan o'rish	Qator orasiga ishlov berish	O'rtacha zarar
100	38,4	43,2	44,5	45,9	47,8	33,3	43,0
300	17,6	20,5	21,9	22,5	23,7	14,2	21,0
500	11,3	13,4	14,4	14,8	15,9	9,0	13,8
700	8,4	10,0	10,8	11,1	11,8	6,6	10,4
900	6,6	8,0	8,7	8,9	9,5	5,2	8,3
1000	5,8	7,2	7,9	8,1	8,6	4,7	7,5
1500	4,0	4,7	5,4	5,5	5,9	3,2	5,1
2000	3,1	3,6	4,2	4,2	4,6	2,5	4,0

necha butun agrotexnik jihatdan bir xil ishchi uchastkalardan tashkil topganda hisoblanadi.

Dala (ishchi uchastka) uzunligi traktor agregatlari ishchi yurishi uzunligini va uzunasiga ishlov berishdagi befoyda aylanishlar va kirib-chiqishlar xarajatlarining nisbiy qiymatini belgilaydi. Dala uzunligi qancha katta bo'lsa, befoyda aylanishlar va kirib chiqishlar xarajatlari shuncha kam va qishloq xo'jalik texnikasi unumdorligi yuqori bo'ladi (34-jadval).

Dalalarning (ishchi uchastkalarining) cho'l mintaqalaridagi optimal uzunliklari 2000—2500 m, o'rmon-cho'l mintaqalarida 1500—2000 m, noqoratuproq polosasida 1000 m katta hisoblanadi. Sug'oriladigan haydalma yerlarning mayda konturlligida mexanizatorlar uzunligi 150—200 m va undan ham kam uchastkalarga ishlov berishga majbur bo'lishadi.

Ishchi masofa uzunligi to'g'ri burchakli dalalarda planda o'lchash yo'li bilan aniqlanadi. To'g'ri burchakli bo'lmagan (egribugri) shakldagi dalalarda bu uzunlik quyidagi ifodalar bo'yicha hisoblanadi:

$$L_p = \frac{P}{V}; \quad V = \frac{3H+s+d}{5}; \quad L_p = \frac{5P}{3H+s+d}$$

bunda P — dala maydoni, m²; V — dalaning hisoblangan shartli kengligi, m; H — uchastka shaklining geometrik balandligi, m; s, d — trapetsiyaning asos tomonlari uzunligi (noto'g'ri shakldagi uchastkalar uchun s va d asosiy ishlov berish yo'nalishiga parallel bo'lmagan chiziqlari uzunligi).

Dalalar (ishchi uchastkalar) eni ularning maydoniga va belgilangan uzunligiga bog'liq holda aniqlanadi. Tekislik joylarda dalalar (ishchi uchastkalar) eni asosiy ihota o'rmon polosalari orasidagi masofa (400—600 m) va dalada ishchi jarayonlarini oqilona tashkil etish talablari: uchastkani ishchi traktor agregatlari aylanadigan uchastkalarga bo'lish, agregatlarning ishlash usullari va ishlov berish kengligi bilan bog'lanadi.

Dalalar (ishchi uchastkalar) enini (kengligini), hamda dalalar tomonlari nisbatlarini belgilashda ishlarning bir qismi dalada ko'ndalang yo'nalishda bajarilishi zarurligi (ko'ndalangiga ekish, chopiq qilinadigan ekinlarni kultivatsiyalash, kuzgi g'allaning ekin qatorlarini ko'ndalang yoki burchak ostida boronalash, ayrim paytlarda yotib qolgan g'allani o'rish) ham hisobga olinadi.

Professor V.Y.Zapletin ma'lumotlari bo'yicha qishloq xo'jalik texnikasining befoyda aylanish va kirib chiqishlarining minimal

vuajailarini ta'minlovchi dalaning optima! uzunligi (L_p) va uning kengligini (V) quyidagi ifodalar b yicha aniqlash mumkin, m:

$$L_p = \sqrt{\frac{K_1}{K_2}} P; \quad V = \sqrt{\frac{K_2}{K_1}} P$$

bunda K_1, K_2 — uzunasiga va k ndalangiga bajariladigan barcha mexanizat-siya ishlari ulushi mos tarzda, %.

Masalan, agar dala maydoni 100 ga, uzunasiga bajariladigan ishlar ulushi 80% k ridalangiga — 20 % b lsa,

$$L_p = \sqrt{\frac{1000000}{20}} = 2000; \quad B = \sqrt{\frac{1000000}{80}} = 500.$$

Dala kengligi va uning uzunligining eng yaxshi nisbati su orilmaydigan hududlarda 1:4, su orma dehqonchilik sharoiti-da esa 1:2, 1:3 tashkil etadi.

Dalalar (ishchi uchastkalar) shakllariga quyidagi talablar q yi-ladi:

— kvadratlar va t ri burchakli (t ri t rtburchak), to-monlari nisbati optimal boigan shakllar yaxshi hisoblanadi, ular ishlarni ham uzunasiga, ham k ndalangiga ishlanmay qolgan joy-lar, qoldiq uchburchaklar va tkir qirralarsiz t ri tashkil etish imkonini beradi;

— tuproqlarga asosiy ishlov berish y nalishi ular b ylab bel-gilanadigan dalalarning uzun tomonlari paralelligini, imkon boricha kalta tomonlarini ham saqlash kerak;

— dalalarni t ri burchakli trapetsiya, t ri chiziqdan o ish burchaklari 20—30° dan oshmaydigan trapetsiya, parallelo-gramlar shaklida loyihalash mumkin, sababi, yon tomonlarining t ri burchakdan katta o ishi befoyda aylanishlar va kirib chiqishlar uchun vaqt sarfini keskin oshiradi, ish sifatini pasaytira-di va ularni bajarishda noqulayliklar yaratadi;

— agar haydalma yerlarga boshqa yer turlari (butazorlar, yaylovlar, pichanzorlar va boshq.) konturlari kirib qolsa yoki suqilib kirsas, hududda dalalarni t ri joylashtirishga xalaqit qi-ladigan tovoqsimon mikrochuqurchalar, kichik yiqlar, pirilgan joylar boisa, noqulay konturlarni haydalma yerlarga zlashtirish

* СnpаBOHHoe nocoo6He 3eMjjeycTponTeJifl. — Voronej: Voronej univer-siteti bosmaxonasi, 1995. 111-b.

va yer yuzasini tekislash maqsadida melioratsiya va madaniy — texnik ishlarni tkazish k zda tutiladi;

— agar konturlar haydalma yerlarga q shilishi mumkin b lmasa, dalalar chegaralari haydalma yerlarning ichiga kirib qolgan boshqa yer uchasikalari b lmayan qismiga ishlov berish qulayligidan kelib chiqib, ularni maydalamasdan loyihalanaadi; bunda dalalarga qismlari b yicha ishlov beriladi, ularning sonini minimumga tushirish kerak;

— dalalar va ishchi uchastkalarini t ri shaklda loyihalash maqsadida chegaralari ichida tuproqlari, relefi va boshqa sharoitlari b yicha asosiy maydonning 15% gacha har xillikka (tuproqlar tiplari, mexanik tarkibi, eroziyaga uchrash darajasi, nishabligi va boshq.) y l q yiladi;

— qishloq x jalik texnikasining uchastkadan uchastkaga tishidagi befoyda yurishlariga, tishlarga tayyorlanish va agregatlarni transport holatiga keltirish uchun sartlanadigan vaqt va mabla larni tejash uchun bir daiadagi ishchi uchastkalari soni minimal b lishiga, daia esa bir ixcham massiv boiib joylashishiga harakat qilish kerak.

Yerlar sifati har xil b lganda dala chegaralari ichida loyihada organik va mineral itlaming oshirilgan me'yorlarini berish, yerlarni madaniylashtirish va boshq. hisobiga tuproq unumdorliklarini tenglashtirish b yicha tadbirlar k zda tutiladi.

Agar dala uchburchak, parallel emas va egri chiziqli uzun tomonlariga ega, not ri t rt burchak shaklida b lsa, hamma vaqt ishlov berish uchun noqulay va kalta ishlanmagan joylar qoladi, bu shudgorlanmagan, ekilmagan joylar qolishiga, q shimcha vaqt va yonil i sarfiga, ishlar sifatining pasayishiga, mashinalar yeyilishining kuchayishiga olib keladi.

Dalalaming (ishchi uchastkalarining) parallel uzun tomonli t ri burchakli shakli, ayniqsa, sabzavot va ferma yonidagi, k ndalang y nalishda katta ishlarni talab qiladigan, haydaladigan ekinlari k p almashlab ekishlarda katta ahamiyatga ega.

Almashlab ekish dalalari chegaralarining joylashishiga qiyaliklar y nalishlari, massivlar shakli va joylashishi, asosiy yoilar joylashishi, shamollaming asosiy y nalishlari, simliklarga yoru lik tushish va qizitish sharoitlarini hisobga oladigan ekin qatorlari joylashishi ta'sir etadi.

Dalalar tengligi talabini hisobga olish. Almashlab ekishda dalalar maydonlari bir xil boiganda ahnashlab ekish rotatsiyasi

**Dala almashlab ekishi dalalarining tengligi va sifati
bir xilligi tavsifi**

Dala-ning tartib raqami	Haqiqiy maydoni, ga	Baholash balli	Shartli maydoni, ga	O'rtacha maydondan farqi			
				Haqiqiy		Shartli	
				ga	%	ga	%
I	105	79	83,0	+5	+5	-1,7	-2,0
II	92	91	83,0	-8	-8	-1,0	-1,2
III	87	93	80,1	-13	-13	-4,6	-5,4
IV	120	75	90,0	+20	+20	+5,3	+6,2
V	93	90	83,7	-7	-7	-1,0	-1,2
VI	98	88	86,1	-2	-2	+1,4	+1,6
VII	104	83	86,3	+4	+4	+1,6	+1,9
o'rtacha	100	-	84,7	-	-	-	-

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, dalalar maydonlarining ortacha maydondan maksimal farqi +20% (IV dala b yicha) tashkil etadi. Dalalar shartli maydonlarining ortacha maydondan farqi esa 6,2% oshmaydi, bu loyihalashda tuproqlar sifati hisobga olinganligini ko'rsatadi.

Tekislik joylarda haydalma yerlarning katta maydonlarida dalalar maydonlarining ortacha maydonlardan farqini minimumga tushirishga harakat qilinadi (5—10% katta b Imagan). Murakkab sharoitlarda, ayniqsa, mayda konturlilikda va yerlarning parchalanishida dala almashlab ekishida dalaning ortacha maydonidan 10—12% gacha farq bo'lishiga, ayrim hollarda dala ishlarini bajarish uchun noqulay kichik uchastkalarini qirqib qo'yishga yo'l qo'yimaslik uchun kattaroq farqqa ham yo'l qo'yiladi.

Tuproqlarni himoyalovchi almashlab ekishlarda har bir dala agrotexnik jihatdan bir xil ishchi uchastkalaridan tashkil qilinganda, ularni maydalamaslik uchun maksimal farq 20% gacha yo'l qo'yiladi.

Agar maydonlardagi farq yo'l qo'yiladiganidan katta bo'lsa, dalalarni joylashtirish qayta ko'rib chiqiladi yoki dalalar soni va almashlab ekish rotatsiyasi o'zgartiriladi.

Dalalar maydonlarining ortachadan katta farqiga almashlab ekishning bir necha dalalarida bir xil yetakchi ekinlar mavjud bo'lganda; ishlab chiqarish bo'limida bir xil tip va turdagi bir necha almashlab ekishlar loyihalanganda yo'l qo'yilishi mumkin.

Hududning mavjud va loyihada ko'zda tutilgan tashkil etilishini hisobga olish. Hududni tashkil etishning mavjud elementlari (yo'llar, ihota daraxtlari polosalari, kanallar, o'lashtirilgan almashlab ekishlar dalalari chegaralari) oldingi yillarda ishlangan, katta kapital xarajatlar talab etgan yer tuzish loyihalarini o'lashtirish natijasida paydo bo'lgan, shuning uchun dalalarni va ishchi uchastkalarini joylashtirishda ularning iloji boricha saqlab qo'llash kerak.

Agar dala yo'llari va ihota daraxtlari polosalari noto'g'ri joylashgan, sunyiy suv yo'llilishiga olib keladigan, suv oqimini jamlaydigan, eroziyaning rivojlanishiga, jarliklar sishiga, piriqlashlar paydo bo'lishiga olib keladigan bo'lsa kamchiliklar quyidagi yo'llar bilan tuzatiladi: keraksiz dala yo'llari shudgorlanadi, ayrim ihota daraxtlari polosalari yoki ularning bo'laklari yo'l qotiladi, kanallar ko'miladi. Yo'llarni tashkil qilish yoki ularni o'zgartirishda, ularning qo'llashni yer egaliklari va yerdan foydalanishlar chega-

ftlarlga chiqish joylari saqlanadi. Bunday qayta qurish katta kapi-
ttll xarajatlarni talab etadi, shuning uchun mumkin b Igan
yechimlarni chuqur asoslash va baholash zarur.

Loyihalashda zlashtirilgan almashlab ekishlar dalalari
chcgaralarini ham, ayniqsa, har xil tbydalanish muddatlariga ega
k p yillik tlar ekilganlarini maksimal saqlab qolishga harakat
uilish kerak. Bunda yangi dalalar oldin ekilgan ekinlar tarkibi
b yicha bir xil qilib tuziladi, bu yangi almashlab ekishlarga tezda
tishni ta'minlaydi.

l'i.tnsport xarajatlarini, qishloq x jalik texnikasining befoyda
yurishlarini, hamda ishchilarning kelishlari va tishlariga vaqt
saifnu kamaytirish uchun almashlab ekishlar dalalarini iloji
hoiieha x jalik markazlari, chorvachilik fermalari, dala shiypon-
lari bilan va zaro eng qisqa va qulay aloqada b lishini hisobga
olib joylashtiriladi.

Yangidan zlashtirilayotgan yerlar almashlab ekish dalalariga
har xil usullar bilan kiritiladi. Agar ular haydalma yerlarning har
\il tomonlarida tengroq joylashgan yoki uning ichiga kichik
uchastkalar shaklida kirgan b lsa, ular almashlab ekishning yoni-
da joylashgan dalaiariga kiritiladi.

Agar ular bir joyda joylashgan va dala maydonidan katta
b lmasa, ularda q shimcha almashlab ekish dalasi loyihalanadi
va rotatsiya yillari uzaytiriladi. Dastavval, bu dalada k p yillik
tlar (1—3 yil) joylashtiriladi. Almashlab ekishga zlashtirish
uchun q shimcha xarajatlar taiab qilmaydigan toza, shudgorlash-
ga yaroqli yaylovlar va pichanzorlar maydonlari q shiladigan
b lsa, ular oldin ekilgan ekinlar (k p yillik tlar) sifatida hisob-
ga olinadi va almashlab ekishga tish rejasida k zda tutilgan
tartib va muddatlarda almashlab ekishga kiritiladi.

Almashlab ekish dalalarini joylashtirish almashlab ekishlar
hududini tuzishning boshqa elementlarini: ihota daraxtlari polo-
salarini, dala y llari, dala shiyponlari, dala suv ta'minoti manbalar-
ini joylashtirish bilan ajralmas bog'iiq holda olib boriladi.

3. Ihota daraxtlari poiosalarini joylashtirish

Haydalma yerlarda yaratiladigan himoya daraxtlari polosalari
uch turga b linadi:

1. Dalani himoyalovchi (shamolni sindiruvchi), tuproqlarn-
ing suv eroziyasi y q tekislik hududlarda va yassi qiyaliklarda joy-

iashtiriladigan, b ylama (asosiy) va k ndalang (yordamehi) polosaiaridan tashkil topadigan.

2. Suv ajratadigan joylardagi, relefnng balandliklari qirralalidagi suv ajratuvchi elementlarda joylashadigan.

3. Suvlarni tartibga soluvchi, yer yuzasidan oqadigan suvlarni ushlar va tuproqlar yuvilishining oldini olish uchun qiyaliklarga k ndaiang joylashtiriiiadigan.

Agar almashlab ekish dalalari bevosita jarliklar va soylar qir oqlariga tutashadigan b Isa, ular chegaralari b ylab jarb yi va soyb yi rmon polosalari joylashtiriladi.

Tekislik joylarda dalalarni muhofaza qiluvchi (shamolni sindiruvchi) rmon polosalari loyihalanadi. Uning vazifasi—shamol tezligini pasaytirish, qorlarni ushlar va ularni tekis taqsimlar, tuproqlar va havoning namligini oshirish, qishloq x jalik zararkunandalarining tabiiy dushmanlarini — qushlar, hasharotlar va boshq. k paytirishdir. Ihota daraxtlari polosalari bilan himoyalangan maydonlarda qishloq x jalik ekinlari hosildorligi k tariladi. Himoyalangan mintaqadagi hosildorlikning oshishi oziq-ovqat va texnika ekinlar b yicha 25—30%, sabzavotlar va o/uqa ekinlarining yashil massasi b yicha 35—40% yetadi dcb hisoblar qabul qilingan.

Ihota daraxtlari polosalarini loyihalashda ularning y nalishlari; ihota polosalari orasidagi masofa va ularning kengligi belgi-Sanadi.

Tekislik joylarda b ylama (asosiy) polosalarning y nalishlari iloji boricha zararli shamollarning (janubiy ch I tumanlaridagarmsellar va chang-t zonli b ronlar keltirib chiqaradigan shamollar, shimoliy tumanlarda qor b ronli shamollar) asosiy y nalishlariga k ndalang (perpendikulyar) qilib belgilanadi.

B ylama (asosiy) rmon polosaiari, odatda, almashlab ekish dalalarining uzun tomonlari bilan bog*lanadi, maydonlari katta b lganda ular dalalar ichida harn loyihalanadi. B ylama poiosalarga perpendikuiyar qilib k ndalang (yordamchi) polosalar dalalarining kalta tomonlari b ylab joylashtiriladi.

B ylania (asosiy) nnon polosalari orasidagi masofa dalalarni zararli shamollardan yaxshi himoyalashni ta'minlashi kera- Bu masalani yechish talabiga daraxtlar balandligidan 20—30 marui katta masofa, tuproqlar turlariga qarab 350—600 m javob beradi

K ndalang poiosalar orasidagi masofa 2000 m gacha, qur:i:Ki tuproqlarda — 1000 m gacha qiiib belgilanadi.

Ihota daraxtlari polosalari kengligi ular tuzilishi (konstruksiyasi) bilan bog'lanadi. Dalalarni muhofaza qiluvchi (shamolni sindiruvchi) polosalar, odatda, shamol tkazadigan tuzilishda (konstmksiyada), kamdan-kam hollarda yervizakli (ajurli), 3—4—5 qatorli, kengligi 9, 11, 13 m qilib loyihalangani. rmon polosalari uchun haydalma yerlarni tejab-tergab sarfiash maqsadida, hamda ularni yaratish va parvarishlash uchun xarajatlar kattaligini hisobga olib, ihota daraxtlari uchun minimal zarur maydonni aniqlashga harakat qilinadi.

Ihota daraxtlari polosalari himoyalaydigan maydon P quyidagi ifoda b yicha aniqlanadi:

$$P = L_1 C_1 + L_2 C_2 - C_1 C_2 n,$$

bunda L_1, L_2 — mos tarzda b ylama va k ndalang rmon polosalarining umumiy uzunligi, m; C_1, C_2 — mos tarzda b ylama va k ndalang rmon polosalarining himoya ta'siri polosalari kengligi, m; n — polosa hisobidagi uchastkalarining umumiy soni.

C_1 va C_2 qiymatlari quyidagi ifoda b yicha hisoblanadi:

$$C_i = \frac{H K_{in} K_{a_i}}{K_{a_i} + H},$$

bunda H — ihota daraxtlari polosalarining o'rtacha balandligi (i) — 15 m); K_{in} — ihota daraxtlari polosasi himoya ta'sirining karraligi (25—30); K_{a_i} — shamol y nalishi va ihota polosasi tashkil etadigan burchaklarning t rta juft y nalishlari b yicha ($shl + j, shlshq + j, shq +, shl + jshq$) shamollar takrorlanishiga bo liq himoya ta'sirining rta koeffitsienti

$$K_{a_i} \sim \frac{100}{a_i}$$

bunda K_{a_i} — shamolning ihota polosasiga urilish burchagiga bo liq himoya ta'siri koeffitsienti (a_i); i — t rta juft y nalishlar b yicha shamoil takrorlanishi, %.

K_{a_i} qiymati quyidagidek qabul qilinadi: $a = 90^\circ$ uchun — 1,0; 80° — 0,98; 70° — 0,94; 60° — 0,87; 50° — 0,77; 45° — 0,71; 40° — 0,64; 30° — 0,50; 20° — 0,35; 10° — 0,20; 0° — 0,05.

Ihota daraxtlari polosalarini yaratish xarajatlarini hamda ihota daraxtlari polosalarining agroiqlimiy ta'siri hisobiga himoyaiangan

* BojIKOB C.P. 3 KOHOMM'ieCKa« 3(J)rtbeKTHBHOCTb BHVTpHX03HWCTBeH-uoro 3eMJIeycTpoHTBa: quv q llanmasi. — M.: MIIZ, 1990. 104—109-b.

maydonlardan olinadigan sof daromadni hisobga olib, kapital xarajatlar samaradorligi hisoblanadi*.

Suvlarni ajratadigan joylardagi va suvlarni tartibga soladigan rmon polosalariga ta'sir etuvchi asosiy omil joyning reliefi hisoblanadi.

Suvlarni ajratuvchi joylardagi kengligi 10 metrgacha bo'lgan polosalar suv ajratuvchi chiziqlar yonilishi bo'yicha ulardan quruqroq janubiy va janubi-sharqiy yonilishlardagi qiyaliklar tomonga surilib loyihalanadi.

Suvlarni tartibga soluvchi kengligi 10—15 m o'rmon polosalari qiyalikka ko'ndalang gorizontallar yonilishida joylashtiriladi va dalalar va ishchi uchastkalar chegaralariga bo'linadi.

Shatnolni qaytaruvchi rmon polosalariga nisbatan qishda yonillarda qor kam bo'lishi va ularda shamol yaxshi esib turishi uchun dala yonlari ularning shamol tegadigan tomonidan loyihalanadi.

Dala yonlari relief bo'yicha o'rmon polosalaridan yuqorida, gorizont tomonlari bo'yicha esa soya kam tushadigan, yaxshi qiziydigan janubiy tomonida joylashtiriladi.

rmon polosalari yaqin joylashgan hududga salbiy ta'sir ham ko'rsatadi, u ekinlarning soyada qiynalishi, qor uyumlarining paydo bo'lishi, tuproqlar va havo namligining haddan tashqari oshishi, daraxtlar ildizlarining ekinlarga ta'siri. aylanish polosalaridagi ekinlarning toptalishi va boshq. ko'rinishida namayon bo'ladi. Bu ta'sir, asosan, 0—1,5H (rmon polosalaridan 50 metrgacha) bo'lgan mintaqada ko'zga tashlanadi, shuning uchun qator vaziyatlarda, rmon polosalari bo'ylab ko'p yillik tlar tasmas shaklida joylashtiriladi.

4. Dala yonlarini joylashtirish

Dala yonlari mavjud yoki yangidan qurilayotgan magistral yonlarga qo'shimcha qilib, shunday hisobda loyihalanadiki, ularning tarmoq xalalik hududida transport aloqalarini, hamda dalalarda qishloq xalalik texnikasiga xizmat ko'rsatishni ta'minlasin.

Dala yonlarini loyihalashda quyidagilarni ta'minlash kerak:

- xohlagan dalaga va ishchi uchastkaga kelishni;
- yonlarning joylashgan rmon dalalar, ishchi uchastkalar, chegaralari, rmon polosalari, gidrotexnik inshootlar bilan bo'linishni;

— dalada texnologik jarayonlarni bajarish va texnikaga xizmat k rsatish qulayligini;

— qurilish me'yorlari va qoidalarining bajarilishini;

-- x jalikdagi ichki magistral y llar bilan aloq^ni;

— x jalik markazlari, dala shiyponlari, mashina-traktor parklari va almashlab ekish dalalari orasidagi eng qisqa aloqani.

Dala y llari asosiy va yordamchi yoilarga boiinadi.

Asosiy dala yoilari dala magistrallari ahamiyatiga ega. Ular, odatda, dalalar guruhiga yoki butun almashlab ekishga xizmat qiladi va odamlarni, yuklarni tashish va texnikani olib kelish uchun m ljallanadi. Ular, asosan, dalalarning kalta tomonlari b ylab joylashtiriladi, shuning uchun asosiy dala y Uaridan texnologik maqsadlar (agregatlarni yonil i, suv, urugiik bilan ta'minlash, texnikaning aylanishi) uchun ham foydalaniladi.

Asosiy dala y llari keng qamrovda texnikaning tishiga, qarama-qarshi y nalishlarda harakatlanayotgan mashinalar tishiga, texnologik jarayonlar (yuklash va tushirish, texnik xizmat k rsatish va sh. .) bajarilishiga moslangan boiishi kerak. Buning uchun ularning kengligi 6 metrdan 10 metrgacha boiishi kerak.

Yordamchi k ndalang y llar, asosan, xizmat k rsatish chizi i sifatida foydalaniladi va kengligi 4—5 m qilib loyihalanadi. Ular dalalarning qishloq x jaiik texnikasiga xizmat k rsatishga qulay va aholi yashash joyiga yoki dala shiyponiga yaqin joylashtiriladi.

Yordamchi ho 'ylama yo 'llar dalalarning, polosalar orasidagi va boshqa ishchi uchastkalarining uzun tomonlari b ylab joylashtiriladi. Ularning asosiy vazifasi — hosilni olib ketish, itlarni olib kelish, k ndalangiga ishlov berishda agregatlarga xizmat k rsatish, boshqa dalalarga tishni ta'minlashdir. Bu yoilarda harakat intensivligi kichik boigani uchun, uiar 3—4 m kenglikda loyihalanadi.

Dala ishlari davrida texnologik ahamiyatga ega (agregatlarni yukdan b shatish polosalari, yonil i quyish, yon inga qarshi va boshq.) vaqtincha yoilar tashkil etiladi, ular loyihaviy rejaga tushiriladi.

Dala yoilari dala ishlari davrida avtomashinalar va traktor agregatlarining tishi ucliun yaroqliligini hisobga olib loyihalangani. Shuning uchun ular, asosan, tuproq yoilardir. Mabla b lsa uiar har xil q shimchalar bilan (sha al, qum va boshq.) mustah> amlanadi, t rilanadi va jipslashtiriladi.

Almashlab ekishlarda yoi tarmo ining qalinligi yuk aylanish miqdoriga, dalalar va ishchi uchastkalar soniga. maydonlariga va

joylashishiga bo'liq b'ladi. Yuk aylanishi qancha yuqori va ishchi uchastkalar k'p b'lsa y'li tarmo'iqalinli ei shuncha katta b'ladi.

5. Dala shiyponlarini va suv ta'minoti manbalarini loyihalash

Dala shiyponlari x'jalik markazlaridan uzoqdagi almashlab ekish massivlarida haydalma yerlar maydoni katta b'lganda quriladi. Ular dala ishlari davrida mexanizatorlar va ishchilarning qisqa muddatli yoki uzoq yashashlari, ovqatlanish va hordiq chiqarishlari, qishloq x'jalik texnikasi turishi va ularni saqlash, texnik xizmat k'rsatish, joriy va profilaktika ta'mirlashlarini tkazish, ishchilarga madaniy-maishiy xizmat k'rsatish uchun xizmat qiladi.

Dala shiyponlari quyidagi turlarga b'linadi:

- kapital jihozlangan, haydaima yerlar massivlari qishloqlardan 5 km oshiq masofada joylashganda tashkil etiladigan;
- yengil tipdagi, binolari kapital jihozlanmagan, bostirmalari, ochiq texnika turadigan joylari, isitilmagan binolari bor;
- k'chma, vagonchalarda jihozlangan va kam sonli tezy'iladigan vaqtinchalik inshootlarga ega.

U yoki bu turdagi dala shiyponlarini qurishning maqsadga muvofiqligi t'risida qarorni qabul qilish uchun qurilishga sarflanadigan kapital xarajatiar, yillik amortizatsiya ajratmasi va ekspluatatsiya xarajatlari va ishchi kuchini tashish uchun qilinadigan xarajatlarning pasayishi natijasida olinadigan foyda aniqlanadi.

Foyda AEI quyidagi ifoda b'yicha aniqlanadi:

E

bunda Z — dala ishlariga mehnat sarfi, odam-kun, K^r — dala shiyponidan foydalanish koeffitsienti (brigadaning dala shiyponida b'lish kunlari sonining dala ishlari davri uzunligiga nisbati); R — xizmat k'rsatiladigan massivgacha b'Igan rtacha masofa, km; n — bir kunda bir odamning qatnashlari soni; S , — I odamni tashish qiymati, s m; E — mashinada tashiladigan odamlar soni (t ldirilish koeffitsientini hisobga olib).

Agar kapital xarajatlarning qoplanish koeffitsienti (qoplanish muddati) me'yoridan oshmasa yoki x'jalikka ma'qul b'lsa, dala shiyponini qurish t'risida qaror qabul qilinadi.

Dala shiyponi uchun xizmat ko'rsatiladigan massiv markazida, **suv** ta'minoti manbasi va elektr tarmoqi yonida joylashgan dalalar va ishchi uchastkalarga borishga qulay, sanitariya-gigiena, qurilish-loyihalash va boshqa sharoitlari barcha yaroqli yer maydonchasi ajratiladi.

Dala shiyponining maydoni namunaviy loyihalar yoki xshashlar ma'lumotlari barcha aniqlanadi.

Dala shiyponini joylashtirish bilan bir vaqtda dala suv ta'minotini tashkil etish aniqlanadi. Loyihalananayotgan suv manbaasi (shahta quduqi, artezan quduqi) ishchi va mashinalarga quyish uchun yaroqli, yetarli darajada yaxshi suvga ega barcha lishi kerak. Bir kecha-kunduzdagi suv sarfi me'yorlari quyidagidek: xjalik-ichish maqsadlari uchun bir odamga — 40—60 l, traktorlar va kombaynlar uchun — 120—150 l.

Soylar, chuqurliklar va boshqa tabiiy pastqamliklar mavjud barcha lganda qator vaziyatlarda, kompleks foydalaniladigan (su orish, baliq urchitish, suvdan texnika ehtiyojlari uchun foydalanish uchun) koilar quriladi.

Suv manbalarini joylashtirish loyihasini iqtisodiy baholashning asosiy ko'rsatkichlari dala suv ta'minoti uchun yillik xarajatlar va suv inshootlarini qurish uchun xarajatlar hisoblanadi. Qurilishning iqtisodiy samarasi ishlab chiqarishning yillik xarajatlari kamayishi, kapital xarajatlarning qoplanish muddati bilan aniqlanadi.

Agar doimiy suv ta'minoti manbalarini qurish samarasiz barcha lsa, dala suv ta'minoti suvni tashib olib kelish yo'li bilan tashkil etiladi.

6. Almashlab ekishlar hududini tashkil etish barcha yicha namunaviy yechimlar

Almashlab ekishlar hududini tuzish loyihasining uslublariga, y Uariga va asoslanishiga qishloq xjalik korxonasining tabiiy va iqtisodiy sharoitlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Yerlarning yuqori zlashtirilish darajasi (80—90%), unumdor tuproqlarning mavjudligi, tez-tez takrorlanib turadigan garmsel va changli barcha ronlari, qur oqchilik iqlimi bilan tavsiflanadigan choi mintaqalarida loyihachining asosiy vazifasi haydalma yerlarni deflyatsiyadan yetarlik darajada himoyalashni va qishloq xjalik ekinlari uchun yaxshi agroiklimiy sharoitlar

yaratilishini ta'minlash uchun almashlab ekish dalalarini, rmon polosalarini va dala y'llarini t'ri va kelishtirib joylashtirishdan iborat b'ladi.

Loyihalash rmon polosalarining y'nalishlarini aniqlash va ular tarmo'ini joylashtirishdan boshlanadi.

Ch'ldagi tekislik joylarda relef, bir xil tuproqlar va haydalma yerlarning katta massivlari dalalar va polosalar orasidagi uchastkalarini t'ri shakllarda, mexanizatsiya bilan ishlov berishga qulay, rmon polosalarini esa zaro perpendikulyar y'nalishlarda loyihalash imkonini beradi. rmon polosalari va polosalar orasidagi uchastkalar mavjud b'lgan holatlarda almashlab ekishlar hududini tashkil etishda dalalar ushbu uchastkalardan, iloji boricha ularning chegaralarini zgartirmasdan tashkil etiladi.

Daraxtlar sishi yomon b'lgan hamda rmon polosaierini oqlamaydigan sharoitlarda qishloq x'jalik ekinlarini polosa qilib joylashtirish, himoya qatorlari va boshqa deflyatsiyaga qarshi choralar nazarda tutiladi.

rmon-ch' l mintaqalarida suv eroziyasi kamroq darajada rivojlangan, shuning uchun almashlab ekishlar hududlarini tashkil etishda ikki usul q'llaniladi.

Keskin relefda oldin agrotexnik jihatdan bir xil uchastkalar ajratiladi, keyin ulardan tanlash y'li bilan dalalar tuziladi. Ishchi uchastkalar chegaralariga suvni tartibga soluvchi, suv ajraladigan joylardagi va boshqa rmon polosalari, y'llar, chiziqli gidrotexnik inshootlar (ovlar, kanallar, qazilgan chuqurlar va boshq.) bo'lanadi. Uchastkalar hududlarida yerlarning sifatini, ularning eroziyaga uchrash darajasini, ekiladigan ekin turlarini hisobga oluvchi eroziyaga qarshi agrotexnik tadbirlarni (chuqur haydash, egat olish, chuqurchalar qilish, qirqish va boshq.) tkazish k'zda tutiladi.

Agar relefning keskinligi kuchsizroq b'lsa, oldin dalalar joylashtiriladi, keyin esa ular ichida ishchi uchastkalarini ajratib, dalada ichki tashkil etish tkaziladi. Har bir dala va ishchi uchastka y' l bilan ta'minlanadi, ishchi uchastkalarini joylarda mustahkamlash uchun rmon polosalarini, k'p yillik t'larning himoya polosalarini joylashtirish k'zda tutiladi.

Su' orma dehqonchilik sharoitida almashlab ekishlar hududini tashkil etishga t'proq qatlamining har xilligi, yer turlarining parchalanganligi va mayda konturliligi, haydalma yerlari uchastkalr-

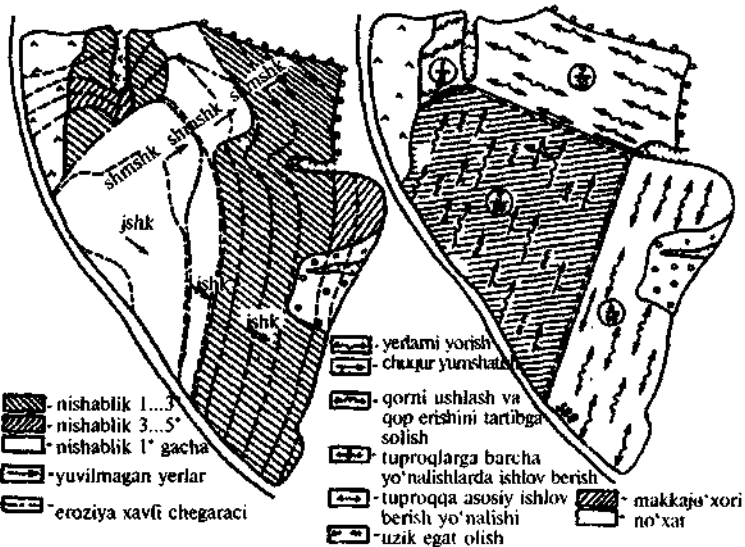
rining notri shakllari, pqqonlar, mayda chuqurliklar, ortiqcha namlangan yerlar borligi sezilarli ta'sir krsatadi.

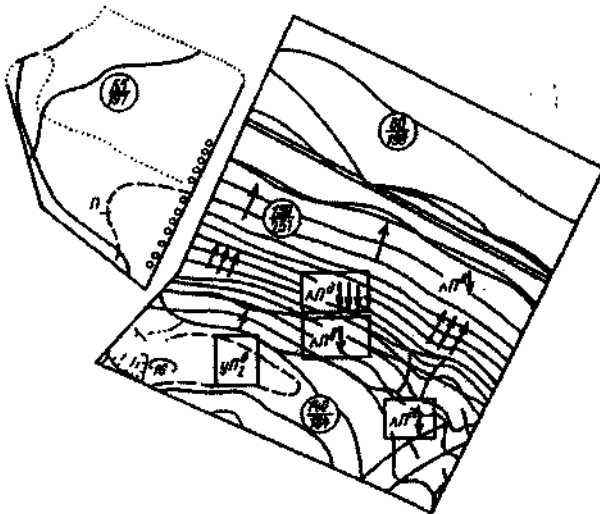
Haydalma yerlarning mayda konturliligida almashlab ekish dalalari belgilangan maydonni olish uchun, bir necha uchastkalar-dan tanlash y li bilan tuziladi. Bunda dala ishlarini mexanizat-siyalash sharoitlarini yomonlashtirmaslik uchun, butun haydalma yer uchastkalarining yangi dalalar chegaralari bilan b linishiga yoi q ymaslikka harakat qilinadi. Buninguchun ayrim dalalar maydon-larining rtacha maydonlardan o ishlaridagi farqning sishiga va dalaga har xil y nalishdagi, nishablikdagi qiyaliklarni, tuproqlarni q shishga yoi q yiladi. Bunday vaziyatlarda dalalarni kompleks agrokimyoviy madaniylashtirish, tuproqlar unumdorligini ten-glashtirish maqsadida, organik va mineral itlarning tabaqalangan me'yorlarini berish b yicha choralar k riladi.

Yerlari su oriladigan va zaxi qochiriladigan (quritiladigan) mintaqalarda dalalar maydonlari, ularning shakli va chegaralari su orish va zax qochirish kanallari, kollektorlari, yom irlatib su orish texnikasi, su orish va zax qochirish usullari bilan bo lanadi. Meliorativ tarmoqlarning mavjudligi va ahvoli, ularni qayta qurish imkonivati, yoilarning, rmon polosalarining, nasos stansiyalarining va boshqa infratizim obyektlarining joylashgan rinlari ham e'tiborga olinadi.

Yer tuzish loyihalarining axborotliligini, yeriar sifati ustidan nazoratini oshirish uchun dalalar tarixi kitobiga q shimcha tarzda almashlab ekishlar hududini tashkil etishda erlarning ishlab chiqarish va hududiy xususiyatlarini baholash, yerlarni muhofaza-lash va tuproqlar unumdordligini oshirish b yicha tadbirlar maj-muasini ishlab chiqish bilan dalalarda ishchi uchastkalarda pasportizatsiyalash tkaziladi. Bu ish mustaqil tarzda almashlab ekishlar hududlarini tashkil etishning ishchi loyihalarini tuzishda ham tkaziladi.

Masalan, "Mustaqillik" x jaligida almashlab ekishlar hududi-ni tashkil etishda 4,3 ming ga maydon 95 ishchi uchastkaga ajratilgan, ularning har biri texnologik jihatdan baholangan. Bahodan ishchi uchastkalarni loyihalashda foydalaniladi. Masalan, dala almashlab ekishining maydoni 191 ga boigan I dalasida 4 agrotexnik jihatdan bir xil ishchi uchastkalari ajratilgan (22-rasm), ular ichida ekinlar joylashishi, tuproqlarga ishlov berishning asosiy y nalishlari, eroziyaga qarshi agrotexnik tadbirlar tizimi, dala y llari va tabaqalashtirilgan itlash tizimi aniqlangan.

23-rasm. Dafaning ichki tashkil etish loyihasi.

36-jadval

Tuproqlar unumdorligini oshirish bo'yicha tavsiya etilayotgan tadbirlar

Ekinlar	Ishchi uchastkaning tartib raqami	Tadbirlar
<i>Qo'shimcha eroziyaga qarshi agrotexnik tadbirlar</i>		
Kuzgi ekinlar Arpa, bir yillik o'tlar	139,140	Chuqur haydash, qorni to'xtatish, qor erishini tartibga solish. Ag'darmasdan haydash, qor erishini tartibga solish, o'g'itlash
<i>Qo'shimcha meliorativ tadbirlar</i>		
Arpa, kuzgi ekinlar vikasuli Ko'p yillik o'tlar	55 55	Zax qochirish me'yorlari: ekish oldidan 60—70 sm, ekishda 70—80 sm, vegetatsiya davrida 100—130 sm. Zax qochirish me'yorlari: ekish oldida 50—60 sm, ekishda 60—70 sm, vegetatsiya davrida 80—100 sm

Yerlarni xo'jalikda ichki baholash

Ishchi uchastka-larning tartib raqami	Ekinlar bo'yicha ballar				
	g'alla	kartoshka	ko'p yillik o'tlar	bir yillik o'tlar	makka-jo'xori
55	50	52	55	30	64
60	46	49	49	28	60
139	50	55	41	27	69
140	50	55	41	27	69

Dala almashlab ekishining 2 dalasini pasportizatsiyalashning yig'ma ma'lumotlari (maydoni 83 ga), 1993-y.

Ko'rsatkichlar	Ishchi uchastkasining tartib raqami			
	55	60	139	140
I	2	3	4	5
Maydoni, ga	19,7	1,8	25,1	18,4
Tuproqlar tipi	Chimkulrang			
Mexanik tarkibi	o'rta qumoq yuvilmagan	o'rta qumoq-yuvilmagan	yengil qumoq o'rta yuvilgan	qumli kuchsiz yuvilgan
Eroziyaga uchrashi	3 gacha	3 gacha	5 gacha	5 gacha
Joyning nishabligi, grad	0,1	0,1	0,3	0,4
Ishchi yo'nalishdagi nishablik, grad	SHL	SHL	SHL	SHL
Qiyalik yo'nalishi	420	250	250	320
Hisoblangan kengligi, m	469	1004	1004	575
Hisoblangan uzunligi, m				
Ishlab chiqarish markazigacha	0,9	1,6	1,8	2,1
O'rtacha masofa, km	—	0	0,6	0,6
O'rmon polosalari maydoni, ga	—	—	—	—
Zax qochirish kanallari uzunligi, m	650	750	750	—

38-jadvalning davomi

1	2	3	4	5
Yo'l qo'yiladigan yuvilish, l ga t	2,0	2,0	1,5	2,0
Potensial yuvilish l ga t	—	6,5	30,0	29,0
Erroziya xavfi toifalari	I	II	IV	III
Meliorativ ahvoli	ortiqcha namlangan	quritilgan	—	—
Haydalma qatlam qalinligi, sm	20	23	23	26
Gumus gorizonti qalinligi, sm	20	33	26	31
Gumus miqdori, %	1,8	1,8	1,5	1,5
Agroekologik uchastkaning tartib raqami P ⁿ	11	11	58,59	55,58
P.O. miqdori, 100 r mg	6,0	5,1	5,5	5,8
K.O. miqdori, 100 r mg	20,0	18,75	18,75	25
Ifloslanish darajasi, %	20,0	4,75	8,5	10,0
Ekimlarning joylashishi	kuzgi bug'doy	kuzgi bug'doy	o'rta kuzgi bug'doy	kuzgi bug'doy
Servitutar mavjudligi	—	—	—	—
Foydalanishning maxsus tartibi	—	—	—	—
Zaharli moddalar bilan ifloslanishi, l kg mg:	5—10	5—10	5 gacha	5 gacha
margimush	20—30	20—30	20 gacha	20 gacha
mis	<90	<90	<90	<90
ruv	45—60	45—60	<45	<45
sink	20—30	20—30	20 gacha	20 gacha
nikel	25—30	25—30	<25	<25
qo'rg'oshin	800—900	800—900	<800	<800
marganets	<0,15	<0,15	<0,15	<0,15
kadmiy	<7,0	<7,0	<7,0	<7,0
kobalt	<0,01	<0,01	<0,01	<0,01
berilliy	<0,64	<0,64	<0,64	<0,64
vanadiy	<1,0	<1,0	<1,0	<1,0
molibden	<10	<10	<10	<10
stronsiy	—	—	—	—
simob	—	—	—	—
litiy	—	—	—	—
radiaktiv nurlanishi quvvati miqdori, l g mkr	15—25	15—25	15—25	15—25
pestitsidlar, l kg mg	—	—	—	—
Ozuqa moddalarining balanslanmaganligi, l kg mg:				
o'zgaruvchi fosfor	60—90	60—90	40—60	40—60
kaliy	<250	<250	<250	<250

Kirinib turibdiki, keltirilgan krsatkichlar yindisi va loyiha malumotlari uning axborotliligini va olingan malumotlardan tuproq unumdorligining zgarishi va ahvoli ustidan nazorat rnatish uchun foydalanishni; yerning bahosini, yer solini va yer uchun ijara haqini tabaqalashtirishni; hosildorlikni, qishloq xjalik ekinlari joylashtirilishini, yonil i va moylash materiallari xarajatlarini, tannarxni, bajariladigan ishlar me'yorlarini va sh. . baholashni; daia ichida yerdan foydalanishning maxsus tartibi va sharoitlarini belgilashni (servitutlar, cheklashlar va boshq. mavjud b lsa) sezilarli tarzda oshiradi.

Almashlab ekishlar hududini tashkil etish Loyihasi haydalma yeiarning aniq uchastkalarida qishloq xjalik ekinlarini yetishtirish b yicha texnologik kartalar hamda ayrim ish turlarida qishloq xjalik texnikasidan foydalanish b yicha operatsion xaritalar bilan t ldirilishi mumkin.

7. Loyihani iqtisodiy asoslash

Almashlab ekishlar hududini tashkil etishda yerdan ishlar bajariladigan kenglik asos, dehqonchilikda esa mehnat predmeti sifatida foydalaniladi. Ishlab chiqarish jarayonlarini bajarish davrida ishchilar mehnati, yonil i va moylash materiallari sarflanadi,. qishloq xjalik texnikasidan foydalaniladi. Bunda tayyor mahsulot yaratilmasligiga qaramasdan (masalan, yerni shudgorlash, uru ni ekish, qator oralariga ishlov berish va boshq.), tirik va buyumga aylantirilgan oldingi mehnat miqdori yerning har xil xususiyatlaridan kelib chiqib aniqlanadigan mahsulot qiymatini tashkil etishda qatnashadi.

Almashlab ekishlar hududini tashkil etish tejankorligining bosh krsatkichi keltirilgan xarajatlar minimumi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, ishlab chiqarish jarayonlarini t ri hududiy tashkil etishda mahsulot y qotilishi tugatiladi yoki uning oldi olinadi. Bu haydalmay va ekilmay qolgan maydonlarning qisqarishi, ishlarni yaxshi agrotexnik muddatlarda tkazish va sh. . natijasida sodir b ladi. Iqtisodiy mazmuni b yicha zararlar kamayishi mahsulot sishiga barobar va kapital xarajatlar bilan bo lanmagan.

Dala y llarini, dala shiyponlarini, suv manbalarini qurish va ekspluatatsiya qilish, rmon polosalarini ekish q shimcha kapital xarajatlar va yillik sarflar bilan bo liq. Bundan tashqari, bu

obyektlar qishloq xo'jalik ekinlarini ekish uchun yaroqli ma'lum maydonni egallaydi, natijada korxonaga mos hajmdagi mahsulotni olmaydi.

Infratizimning bu elementlarini qurish uchun zarur kapital xarajatlar qoplanishi xarajatlarning tejalishi va mahsulot isrofgarchiligining tugatilishi hisobiga amalga oshadi. Dala yo'llari uchun bu transport xarajatlarining pasayishi natijasida mahsulot yo'qotilishining kamayishi; suv manbaalari uchun — suvlarni olib kelish qiymatining tejalishi; dala shiyponlari uchun — ishchi kuchini tashish, mashinalar, asbob-uskunalar harakatlari bilan bog'liq sarflarning kamayishi; gidrotexnik inshootlar uchun — jarliklarning o'sishi va tuproqlar yuvilishi sababli ko'riladigan zararning oldi olinishi; o'rmon polosalari uchun — himoyalananadigan maydondan olinadigan qo'shimcha mahsulot qiymati tarzida namoyon bo'ladi.

Kapital xarajatlarning minimal qoplanish muddatlarini yoki samaradorligining maksimal koeffitsientini ta'minlaydigan loyiha yechimi asos qilib qabul qilinishi mumkin.

Dalalar va ishchi uchastkalarni joylashtirishning har xil yechimlarini iqtisodiy baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

1. Qo'shimcha yo'llar va o'rmon polosalari bilan band maydonlardan olinmaydigan mahsulot (zarar) F_{α} , so'm:

$$F_{\alpha} = C \cdot S_{\alpha}$$

bunda C — 1 ga haydalma yerdan olinadigan mahsulot qiymati, so'm;
 S_{α} — qo'shimcha yo'llar va o'rmon polosalari bilan band maydon, ga.

2. Aylanish polosalari va o'tkir qirralarda dehqonchilik mahsulotlari qiymatining pasayishi F_{pk} , so'm:

$$F_{pk} = K_{pk} \cdot C \cdot S_{pk}$$

bunda K_{pk} — aylanish polosalari va o'tkir qirralarda dalachilik mahsulotlari qiymatining pasayish koeffitsienti; S_{pk} — aylanish polosalari va o'tkir qirralarning maydoni, ga.

K_{pk} qiymati agregatlarning aylanish polosasida g'alla hosildorligi daladagiga nisbatan o'rtacha 10%, paxtaniki — 50–70%,

qand iavlagisi va makkaj xoriniki — 40—50%, kungaboqarniki 20% kam b lishidan kelib chiqib aniqlanadi. K p yillik tlar hosildorligi amaliy jihatdan zgarmaydi.

Hisoblashlar ekin maydonlari tarkibini hisobga olgan holda bajariladi. Bunda K_{pk} almashlab ekishlardagi ekinlar maydoniga bo liq rtacha qiymat sifatida aniqlanadi. Callachilik y nalishidagi x jaliklarda umumlashtirilgan hisobiashlarni bajarishda $K_{pk}=0,2$, yumshatib ishlov beriadigan ekinlar ulushi katta b Iganda esa $K_{pk}=0,3$ deb qabul qifish mumkin.

Aylanish polosalarining umumiy maydoni Lilarning kengligi (eni) va uzunligidan kelib chiqib aniqlanadi. Dala kuzatishlari shuni k rsatadiki, eng katta mahsuot y qotilishi qishloq x jalik texnikasining yurish qismi tuproqlarni jiplashtirishi hisobiga, ekinlarni parvarishlashda simliklarning toptalishi va kesilishi natijasida aylanish polosasida sodir b ladi, uni taxminan 5 metrga teng deb qabul qilish mumkin. Aylanish polosalari uzunligi aimashlab ekishlar hududini tashkil etishning chizma loyihasi ma'lumotlari b yicha lchanadi. Uni taxminan barcha dalalar kengiiikarining ikkilangan yi indisiga teng qiiib qabul qilish mumkin.

Har xil ishlov berilmay qoladigan va inahsuioilar y qotiladigan qoldiq uchburchaklar va tkir qirralar maydoni not ri shakldagi, kalta ishlov berish y nalishiga cga (150 metrgacha), ishlov berish uchun noqulay uchastkalar mavjudligidan kelib clnqib aniqlanadi.

3. *Qishloq x jalik ekinlarini yetishiirish nchun xarajatlaming qisqaristii (k payishi)*. Bu k rsatkich quyidagilarga bo liq holda tabaqaianadi:

— ishchi y nalishlar b yicha nishabliklar miqdoriga F_{u1} ;

— ishlov berish masofasi uzunligiga $F_{,,}$;

-- ish kuni davomida texnikaning bir uchastkadan ikkinchisiga tishlariga $Z_{x,,}$;

— tashkiliy va texnik sabablar b yicha qishloq x jalik texnikasining turib qolishlarini va dala ishlarining bajarilish mudatlarini aniqlaydigan ishlarni tashkil ctish dacajusiga.

Dala almashlab ekishlarida uzunasiga bajariladigan barcha iraktor ishlari majmuasi qiymatiga joy relefiniig ta'siri b yicha iqtisodiy hisoblashlarni tkazish uchun professor CLGoroxov malumotiaridan foydalanish mumkin, ularga asosan qiy ishchi nishablikning 1% sishiga rtaeha 2,5% os¹

Bundan tashqari ishchi nishablikning 1% pasayishi va namlanish sharoitining yaxshilanishi hisobiga qiyaliklarda qo'shimcha hosil paydo bo'ladi. G'alla bo'yicha bu qo'shimcha o'rmoncho'l sharoitida 1 ga 0,12—0,15 s va cho'l tumanlarida 1 ga 0,08—0,10 s teng.

Buni hisobga olib, F_{u1} qiymati quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$F_{u1} = 0,025 \cdot \Delta i_p \cdot C_m \cdot S_m,$$

bunda 0,025 — relefga bog'liq holda qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish uchun xarajatlarning pasayishini hisobga oluvchi koeffitsient, ishchi nishablikning 1% pasayishiga foizda (%); Δi_p — loyiha yechimlari bo'yicha ishchi nishabliklar farqi, %; C_m — mexanizatsiya ishlari bahosi, 1 ga so'm; S_m — loyiha yechimlari bo'yicha haydalma yerlarning sof maydoni, ga.

Namlanish sharoitining yaxshilanishi hisobiga olinadigan qo'shimcha mahsulot bahosi F_{u2} quyidagi ifoda bo'yicha hisoblanadi:

$$F_{u2} = \Delta u \cdot \Delta i_p \cdot S_2 \cdot S_m,$$

bunda Δu — hosilga qo'shimcha, ishchi nishablikning 1% pasayishi uchun 1 ga s; S_2 — ekinni sotish bahosi, 1 s so'm.

Befoyda aylanishlar va kirib-chiqishlar uchun xarajatlar nafaqat ishlov berish masofasi uzunligiga, balki qishloq xo'jalik texnikasi turiga, uzunasiga va ko'ndalangiga bajariladigan ishlar ulushiga ham bog'liq.

Natijalarga matematik ishlov berish qishloq xo'jalik texnikasining befoyda aylanishlari va kirib-chiqishlaridan ko'riladigan zararining K_{d2} ishlov berish masofasi uzunligiga quyidagidek bog'liqligini olish imkonini berdi, barcha turdagi ishlar uchun o'rtacha, %:

$$K_{d2} = 4,42 + \frac{4134}{L}$$

bunda L — ishlov berish masofasi uzunligi, m.

Qishloq xo'jalik texnikasining befoyda aylanishlari va kirib-chiqishlari uchun xarajatlarning tejalishi quyidagi ifoda bo'yicha hisoblanadi:

$$F_{d2} = 0,01 \cdot \Delta K_{d2} \cdot C_M \cdot S_M,$$

bunda ΔK_{d2} — yechimlar bo'yicha qishloq xo'jalik texnikasining befoyda aylanishlari va kirib-chiqishlari uchun xarajatlar farqi, %; — mexanizatsiya ishlari bahosi, 1 ga so'm.

Agar hisoblashlar jarayonida uzunasiga va ko'ndalangiga bajariladigan dala ishlari ulushlarini hisobga olish zarur bo'lsa, befoyda aylanishlar va kirib-chiqishlarning o'rtacha xarajatlari quyidagi ifoda bo'yicha hisoblanadi:

$$K_{d2} = K_{pr} \left(4,42 + \frac{4134}{L_1} \right) + K_{pn} \left(4,42 + \frac{4134}{L_2} \right)$$

bunda K_u va K_k — mos tarzda uzunasiga va ko'ndalangiga bajariladigan dala ishlari ulushini hisobga oluvchi koeffitsientlar (mos tarzda 0,8 va 0,2 qilib qabul qilinishi yoki ekinlarni parvarishlash texnologiyalariga bog'liq holda belgilanishi mumkin); L_1 va L_2 — mos tarzda uzunasiga va ko'ndalangiga ishlov berish yo'nalishi uzunligi.

Agar, dala bir xil ekin ekilgan bir necha ishchi uchastkalardan tashkil topsa yoki almashlab ekishda bir xil ekinlar ekilgan dalalar bor bo'lsa, dala ishlarini o'tkazishda ish kuni ichida qishloq xo'jalik texnikasini bir daladan ikkinchisiga yoki bir ishchi uchastkadan ikkinchisiga o'tishlari zarurati tug'iladi.

Bu xarajatlar z_{xo} quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanishi mumkin:

$$z_{xo} = L \frac{S_{max}}{2} naS,$$

bunda L — bir xil ekinlar ekilgan dalalar, ishchi uchastkalar soni; S_{max} — eng uzoq dalalar orasidagi masofa, km; n — birgalikda ishlayotgan agregatlar soni; a — ekin bo'yicha mexanizatsiyalashtirilgan ishlar soni; S — bir traktor-kilometr bahosi, so'm.

Yer tuzish loyahasining yaxshi yechimida dala ishlarini o'z qari darajada tashkil etish, mehnat unumdorligining oshishi, texnikaning tashkiliy va texnik sabablar bo'yicha turib qolishlarining qisqarishiga, dala ishlari muddatlarining kamayishiga va natijada yonilg'i va moylash materiallarining bahosi va sarfi, amortizatsiya va ekspluatatsiya xarajatlari, ish haqi uchun xarajatlarning kamayishiga olib keladi.

Yonilg'i va moylash materiallari bahosining dala ishlari turlari

bo'yicha pasayishini quyidagi ifoda bo'yicha aniqlash tavsiya etiladi, so'm:

$$E_{\text{yoni}} = N_{\text{yoni}} P_{\text{yoni}} W_{\text{da}} \Delta n D,$$

bunda N_{yoni} — yonilg'i sarfi me'yori, lga kg; P_{yoni} — 1 kg yonilg'i bahosi, so'm; W_{da} — agregatning kunlik bajaradigan ishi, ga; n — agregatlar soni; ΔD — dala ishlari muddatining uzayishi, kun.

Amortizatsiya ajratmalarining, qishloq xo'jalik texnikasini joriy ta'mirlash, ularga xizmat ko'rsatish va saqlash xarajatlarining pasayishi E_a quyidagi ifoda bo'yicha hisoblanadi, so'm:

$$E_a = N_a \Delta n D,$$

bunda N_a — traktorlar va qishloq xo'jalik mashinalaridan foydalanish uchun xarajatlar me'yori, 1 kunga so'm.

N_a ko'rsatkichini hisoblash quyidagi ketma-ketlik tartibida amalga oshiriladi. Masalan, SK-6 "Kolos" kombaynining yillik ishlash vaqti 140 s, uning balans qiymati esa 8484 so'm. Amortizatsiya ajratmasi 16%, joriy ta'mirlash va xizmat ko'rsatish xarajatlari — 6,5, saqlash uchun — 0,36% teng, bu 1 s qiymat ko'rinishida hisoblaganda mos tarzda 9,70; 3,94; 0,22 so'm, yig'indisi esa 1 soatga 13,86 so'm yoki 10 soatlik ish kunida 1 kunda 138,6 so'mga (1990-yil baholarida) teng bo'ladi. Bu baholarni inflyatsiya koeffitsientiga ko'paytirib, hozirgi baholarga o'tish mumkin.

Ish haqi fondining dala ishlari muddatlari qisqarishi natijasida tejalishini E_o quyidagidek hisoblash mumkin, so'm.

$$E_o = T_o K \Delta D,$$

bunda T_o — o'rtacha 1 odam-kunga to'lanadigan ish haqi, so'm; K — texnologiya operatsiyalarini bajarish bilan band mexanizatorlar (yordamchi ishchilar va sh.o.) soni.

Misol keltiramiz (39-jadval).

**Dalalar va ishchi ucliastkalar joylashishini baholash uchun
boshlan ich ma'lumotlar**

K rsatkichlar	Yechim	
	I yer tuzish yiliga	II loyiha b yicha
1	2	3
Almashlab ekish maydoni, ga	1150,2	1150,2
Y llar tagidagi maydon, ga	16,5	12,4
Haydalma yerlarning sof maydoni, ga	1133,7	1137,8
Ishchi uchastkalar soni	33	22
Ishchi uchastkaning rtacha maydoni, ga	34,4	51,7
eng uzoq uchastkalar orasidagi masofa, km	10,5	8,4
rtacha ishlov berish masofasi, m:		
uzunasiga	852	1240
k ndalangiga	404	417
Fshchi y nalishdagi nishablik, %	2,3	0,5
Aylanish polosalarining umumiy maydoni, ga	13,3	9,1
Qoldiq uchburchaklar va tkir		
qirralarning maydoni, ga	15,2	10,5
allani yi ish muddatlari, kun	14,5	9,8

Hisoblashlar 1993-y baholarida bajarilgan.

1. Q shimcha y llar egallaydigan maydondan, alla hosildorligi 1 ga 30 s va sotish bahosi I s 60000 s m b Iganda olinmaydigan (y qotiladigan) mahsulot quyidagiga teng b Iadi:

$$F_d = 30 \cdot 60000 [(13,3+15,2)-(9,1+10,5)] = 7380 \text{ ming SO 'm.}$$

2. Aylanish polosalari va tkir qirralarda dalachilik mahsulotlari qiymatining pasayishi donga aylantirilganda quyidagiga teng b Iadi:

$$F_{nK} = 0,2 \cdot 30 \cdot 60000 [(13,3+15,2)-(9,1+10,5)] = 3204 \text{ mings m.}$$

3. Mexanizatsiya ishlari bahosi 1 ga 1280 ming s m b Iganda ishchi y nalishtar b yicha nishabliklarning pasayishiga bo liq qishloq x jalik ekinlarini yetishtirish uchun xarajatlarning qisqarishi quyidagidek hisoblanadi:

$$F' = 0,025 \cdot (2,3-0,5) \cdot 1280000 \cdot 1137,8 = 65537 \text{ ming SO 'm.}$$

4. Namlanish sharoitining yaxshilanishi hisobiga mahsulot qiymatining o'sishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$F_{y2} = 0,15 \cdot (2,3 - 0,5) \cdot 60000 \cdot 1137,8 = 18432 \text{ ming so'm.}$$

5. Qishloq xo'jalik texnikasining ishlov berish masofasi o'sishiga bog'liq befoyda aylanishlari va kirib chiqishlari xarajatlarining kamayishi quyidagi shaklda hisoblanadi:

$$K\partial z_1 = 0,8(4,42 + \frac{4134}{852}) + 0,2(4,42 + \frac{4134}{404}) = 10,34\%;$$

$$K\partial z_2 = 0,8(4,42 + \frac{4134}{1240}) + 0,2(4,42 + \frac{4134}{417}) = 9,07\%;$$

$$\Delta K\partial z = 10,34 - 9,07 = 1,27.$$

Unda $Pdg = 0,01 \cdot 1,27 \cdot 1,27 \cdot 1280000 \cdot 1137,8 = 18496$ ming so'm.

6. Ish kuni davomida texnikaning bir uchastkadan ikkinchisiga o'tishlari xarajatlari birga ishlaydigan agregatlar 8, mexanizatsiya ishlarining 9 turi va bir traktor-kilometr bahosi 1500 so'm bo'lganda quyidagidek aniqlanadi:

$$Z_{x01} = 33 \frac{10,5}{2} \cdot 8 \cdot 9 \cdot 1500 = 18711 \text{ ming so'm;}$$

$$Z_{x02} = 22 \frac{8,4}{2} \cdot 8 \cdot 9 \cdot 1500 = 9979 \text{ ming so'm;}$$

Xarajatlar pasayishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta Z_{x0} = 18711 - 9979 = 8732 \text{ ming so'm.}$$

7. G'allani yig'ishda yonilg'i va moylash materiallarining qiymati pasayishi yonilg'i sarfi me'yori 1 ga 8,2 kg, 1 kg yonilg'i narxi 1200 so'm, 8 agregat, kunlik ish me'yori 14,5 ga bo'lganda quyidagiga teng bo'ladi:

$$E_{gn} = 8,2 \cdot 1200 \cdot 14,5 \cdot 8 \cdot 4,7 = 5365 \text{ ming so'm.}$$

8. Amortizatsiya ajratmasi, qishloq xo'jaligi texnikasini joriy ta'mirlash, saqlash va unga xizmat ko'rsatish xarajatlari bunday hisoblanadi:

$$E_a = 424116 \cdot 8 \cdot 4,7 = 15947 \text{ ming so'm.}$$

9. Dala ishlarida mehnatga haq to'lash fondining tejalishi bir odam kuniga 50 ming so'mdan to'langanda va brigada 20 mexanizatoridan tashkil topganda quyidagiga teng bo'ladi:

$$E_a = 50000 \cdot 20 \cdot 4,7 = 4700 \text{ ming so'm.}$$

Shunday qilib, yer tuzish loyihasi bo'yicha dalalar va ishchi uchastkalarining joylashishi yaxshilanishidan ko'riladigan umumiy samara quyidagini tashkil etadi:

$$F_{pt} + F_{u1} + F_{u2} + \Delta Z_{zo} + E_{gsm} + E_a + E_b = 3204 + 65537 + 18496 + 8732 + 5365 + 15947 + 4700 = 121981 \text{ ming so'm.}$$

Bundan tashqari, loyiha bo'yicha yo'llar tagidagi maydonning qisqarishi hisobiga 7380 ming so'mlik qo'shimcha mahsulot (F_a) va namlanish sharoitlari yaxshilanish hisobiga (F_{u2})-18432 ming so'mlik qo'shimcha mahsulot olinadi.

Donga aylantirib hisoblaganda, umumiy qo'shimcha mahsulot chiqishi $(121981 + 25812) : 60 = 2463$ s ni tashkil etadi.

Agar, yer tuzish loyihasi bo'yicha 20 ga ihota daraxtlari polosasi joylashtirilgan, u 60000 ming so'm kapital xarajatlarni talab etadigan, 225000 ming so'mlik dala shiyponini qurish ko'zda tutilgan deb hisoblasak, bu xarajatlar, hattoki ihota o'rmon polosalarining agro-iqlimiy ta'sirining samarasini hisobga olmasdan ham, 2—3 yilda qoplanadi.

$$\left(\frac{225000 + 60000}{121981} \right)$$

Shunday qilib, almashlab ekishlar hududlarini to'g'ri tashkil etish hisobiga katta iqtisodiy samara olish mumkin.

Nazorat savollari

1. Almashlab ekishlar hududini tashkil etish o'z ichiga qanday elementlarni oladi?
2. Dalalar va ishchi uchastkalarini joylashtirishda qanday sharoitlar hisobga olinadi?
3. Ishchi uchastkaci nima va uni qanday loyihalash kerak?
4. Ishchi uchastkalarini loyihalashda relief va tuproqlar ta'siri qanday hisobga olinadi?

5. Ishchi uchastkalar shakllari va tomonlari ichamlari b yicha qanday baholanadi?
6. Dala y llari qanday klass-fikatsiyalanadi va ularni loyihalashga qanday talablar q yiladi? '.
7. rmon polosalarini joylashtirish har xil tabiiy sharoitlarda ishchi uchastka'larining chegaralari va maydonlari bilan qanday bog'lanadi?
8. Qanday vaziyatlarda dala shiyponlari va dala suv ta'minoti manbalari loyihalanadi?
9. Almashlab ekish massivlari hududlarini tashkil etish loyahasini iqtisodiy baholash mezonini va k rsatkichlar tizimini asoslang.
10. Dalalarni yirtklashtirish yoki maydalash samaradorligi qanday baholanadi?
11. Har xil tabiiy sharoitla'da almashlab ekish massivlari hududlarini tashkil etishda loyihalashning usullari va xususiyatlari qanday?
12. Dalalami vai ishchi uchastkalarni pasportizatsiyalash nima uchun kerak?
- j / 13. Almashlab ekish massiviari hududini tashkil etish dehqonchilikning ilg'or tizimlarini joriy etish bilan qanday bogManadi?

XVI bob.

(DARAXTZORLAR HUDUDLARINI TASHKIL ETISH

1. Loyihaning vazifalari va mazmuni

Meva-rezavor mahsulotlarini ishlab chiqarishni k paytirish uchun bo lar va rezavorlar hosildorligini oshirish, daraxtlarning nasllari-navlari tarkibini sezilarli darajada zgartirish, daraxtzorlar tagiga uchastkalarni t ri tanlash va ular hududlarini tashkil etishning barcha elementlarini asoslab joylashtirish kerak. Demak, daraxtzorlar hududlarini tashkil etishning maqsadi mehnat va mabla larning optimal sarflari bilan maydon birligidan maksimal miqdordagi meva-rezavor mahsulotlarini olishni ta'minlovchi eng yaxshi tashkiliy-hududiy sharoit yaratish hisoblanadi.

Daraxtzorlar hududlarini tashkil etishning asosiy vazifalari:

— yerdan, daraxtlarni ekish va ularni parvarishiash, huducini y Uar, suv inshootlari va sh. . bilan jihozlash uchun sarflanadi-

gan kapital xarajatlardan oqilona va sarnarali foydalanish uchun tashkiliy-hududiy sharoitlar yaratish;

— tuproqlarni eroziyadan himoyalash va atrof-muhitni muho-faza qilish;

— ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash, qishloq x jalik texnikasidan va mehnat resurslaridan samarali foydala-nish, daraxtlar sishi va rivojlanishi uchun sharoitlarni yaxshilash.

Bo lar va rezavorlar hududlarini tashkil jetishning mazmuniga quyidagilar kiradi:

— turlar va navlarni tanlash va joylashtirish;

— daraxtlar qatorlarini, kvartallarni, piilmet bo larida va uzumzorlarda katakchalarni joylashtirish;

— ishlab chiqarish b limlarining (brigadalarining) turlarini, sonini, maydonlarini belgilash va ularning ybr massivlarini joy-lashtirish;

— q shimcha (yordamchi) x jalik markaziarini (brigada shiyponlarini), meva saqlagichlarni, zavodlarni, meva-rezavor xo-mashyosini qayta ishlash b yicha sexlarni, idish sexiarini, idish-larga joylash maydonchalarini, zaharli eritmalarni tayyorlash joy-larini va sh. . joylashtirish;

— ihota rmon polosalarini joylashtirish;

— y l tarmo ini joylashtirish;

— suv manbalarini va su orish tarmo ini (su orishda) joy-lashtirish.

Hududni tashkil etishning sanab tilgan elementlari zaro i qattiq bo langan va kompleks tarzda yechiladi. Daraxtzorlar hududini tashkil etish loyihasi sifatli, 1:10000, 1:5000, 1:2000 masshtablardagi, relef qirqimlari (gorizontallar orasi) 0,5; 1 m b lgan reja-xarita materiallarida ishlanadi.

2. Bo lar hududlarini tashki) etish

zbekistonda shoxlari shakli aylanasiimon (tabiiy) bo lar k p tarqalgan; Ularning asosiy ustunligi — ularni shakllantirish-ning yengilligi va soddaligidir. Intensiv mevachilik maxsus yaratil-gan yassi shoxli (palmet bo lari) bo larni stirishni k zda tuta-di. Bunda barcha shoxlar bir tekislikda joyiashadi (shakllanadi) (qator y nalishida biri-birining ustida). Meva daraxtlari k chat-lari kuchli sadigan, yarimkarlik va karlik b lishi mumkin.

Karlik (past buyli) k chatli palmet bo larining ustunligi ularning 2—4 yillardayoq (odatdagidan erta) mevaga kirishi va

yuqori hosil berishidir (1 ga 200—400 s). Shoxlarning tekis shakli tuproqlarga ishlov berish jarayonlarini maksimal mexanizatsiyalash, itlash, simliklarni zararkunandalar va kasalliklardan himoya qilish imkonini beradi, daraxtlarni qirqish va hosilni yilni osonlashtiradi. Baland bo'lmagan daraxtlarga ega (1,8—2,5 metrdan 3—4 metrgacha) palmet bo'g'ida mevalarni yil ishda mehnat unumdorligi oddiy bo'lganlarga nisbatan 2—3 baravariga oshadi. Bunday bo'g'da maydon birligida ko'p daraxtlarni joylashtirish mumkin, sababi, qatorlar orasidagi masofa kam. Palmet shaklidagi past bo'lgan daraxtlar shamollarning zararli ta'siriga kamroq uchraydi. Shu bilan birga palmet bo'g'larini qirqish qo'shimcha mehnat sarfini va ishchilarning yetarli darajada yuqori malakasini talab etadi. Ular hududlarini tashkil etishning xususiyatlariga qo'shimcha elementlarni — katakchalar va katakchalar orasidagi yillarini joylashtirish kiradi; oddiy bo'g'lardan kvartallar maydonlari ham farq qiladi.

Meva daraxtlari turlarini va navlarini tanlash va joylashtirish. Bo'g'ning tur — nav tarkibiga quyidagilar bog'liq:

— mevaga kirishining boshlanish muddati va foydalanish davrining uzunligi, mahsulot chiqishi, uning ishlab chiqarish maqsadi vazifalari;

— ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini yil davomida bir tekis ish bilan band etish;

— mahsulotlarni sotish imkoniyati;

— hosilni yilni osonlashtirishni, qayta ishlashni, saqlashni oqilona tashkil etish;

— har xil navlarni aylantirish uchun qulay sharoitlar;

— bo'g'da dorchilikda kapital xarajatlarning qoplanishi.

Ixtisoslashgan bo'g'da dorchilik xiljaliklarida uruqli turlar (olma, nok, behi) bog'ning tarkibining 70—85%, danaklilar (rik, shaftoli, olcha, gilos, olxori va sh.) — 10—20% va rezavorlar (qulupnay, smorodina, malina) 5 dan 15—25% egallashi kerak. Bunda urug'lik turlarning 65—80% qishki havlardan, 15—25% — kuzgi va 5—10% yozgi navlardan iborat bo'lishi kerak.

Birinchi bosqichda hududni u yoki bu turlar uchun rayonlashtirishni amalga oshirish kerak. Asos bo'lib tuproq xususiyatlari, relief va gidrogeologiya sharoitlari (qiyaliklar yonalishlari va nishabligi, sizot suvlari sathi, tuproq qatlamlari) hamda mevali daraxtlar va ekinlarning mamlakatlardan va mumkin bo'lgan hosildorliklari xizmat qiladi.

Ikkinchi bosqichda uchastkaning mevali daraxtlarni ekish uchun, ularning o'sish sharoitlariga bo'lgan talablarini hisobga olgan holda, yaroqliligini baholash takziladi.

Turlar va navlarni tanlashga relef (nishablik, qiyalik yonalishi, dengiz sathidan absolyut balandligi) va iqlim tavsifi (eng sovuq va issiq oylarning o'rtacha harorati, havo haroratining yillik o'rtacha o'zgarishi, 0°C yuqori haroratli davrdagi haroratlar yil indisi, havo haroratining absolyut minimumi va maksimumi, sovuqsiz davrning uzunligi, qor bilan qoplangan kunlar soni, yillik o'rtacha bu o'lanish va sh. sh.) kuchli ta'sir ko'rsatadi. Boshqa tomondan, massivlarning u yoki bu turlar va navlar uchun yaroqliligi tashkiliyda mevali daraxtlarning tuproqlar xususiyatlariga (fizik, kimyoviy va boshq.), bog'liq holda o'zgarishi va rivojlanishiga, sizot suvlari chuqurligiga qarab xulosa qilish mumkin. Tuproqlar bo'yicha turlar va navlar joylashishini baholash uchun yer kadastri (yerlarni iqtisodiy baholash va tuproqlar bonitirovkasi) ma'lumotlaridani foydalanish kerak.

Turlar va navlarni joylashtirishni baholashning ahamiyatli ko'rsatkichlari kapital xarajatlarga bo'lgan talab va ularning qoplanish muddati, hamda daraxtlarning o'sishi va rivojlanishiga ta'sir etadigan ekologik tavsiflar tizimi hisoblanadi. Amalda olma va nokning barcha navlari, gilos va o'lxanlarning ko'p navlari o'zlarini changlanmaydigan bo'lganliklari sababli, yuqori hosil olish uchun har bir kvartalda 3—4 changlanadigan va changlantiradigan navlarni 2—4 va ko'proq qatorlarda navbat bilan aralashtirib joylashtiriladi.

Bogiarni changlantirish uchun 1 ga mevalaydigan bo'qqa o'rtacha 2 asalari oilasi kerak bo'ladi. Asalari uyalarini (qutillari) maxsus ulovlarga joylashtirishda va ularni u yoki bu tur va nav gullayotgan uchastkaga ko'chirishda 2 ga bo'qqa 1 asalari oilasiga ega bo'lish yetarli. Buning ustiga u asalarilarning uchish radiusini qisqartiradi, ularning gullayotgan daraxtlarga qo'llanish nishlarini oshiradi, changlanish uzunligini tartibga solish imkonini beradi.

Navlarni tanlashda ularning rayonlashtirilganligi, kasalliklar va zararkunandalarga, qishki past haroratlarga, qurqoqchilikka qarshi turqoqligi, mahsulotning tovarlik va mazasi sifati (u tashishga qulay va uzoq saqlashga yaroqli bo'lishi kerak) hisobga olinishi kerak.

Qatorlarni, kvartallarni va kataklarni joylashtirish.

40-jadval

Bog'lardagi daraxtlar (butalar) orasidagi masofa, m

Turlar	Erkin shoxlar		Tekis shoxlar	
	qatorlar orasi	qatorda daraxtlar orasi	qatorlar orasi	qatorda daraxtlar orasi
Olma:				
kuchli o'sadigan	8 – 6	5 – 3	5,5 – 5	6 – 4
yarim karlik	6 – 5	3 – 2,5	5 – 4,5	5 – 4
karlik	4 – 3	2,5 – 1,5	4 – 3	2,5 – 1,5
Nok:				
kuchli o'sadigan	7 – 6	4 – 2,5	4,5 – 4	3,5 – 3
karlik	3,5 – 3	2 – 1,25	3,5 – 3	2,5 – 1,5
Olxo'ri	6 – 5	4 – 3	3,5 – 3	4,5 – 4
Gilos	6 – 4	4 – 2,5	—	—
Smorodina	2,5	1,25	—	—
Malina	2,0	1,0	—	—
Qutupnay	0,9	0,2	—	—

Ayrim turlar massivlarida kvartallar loyihalanadi, ularning uzun tomonlari daraxtlar qatorlari bilan joylashtiriladi. Bu — bogiardagi asosiy ishlab chiqarish birligidir. Odatda, kvartal deganda yoilar va ihota rmon polosalari bilan chegaralangan mevali daraxtlar bir turining bir necha zaro changlanuvchi navlari bilan band uchastkasi tushuniladi.

Kvartallar iloji boricha tiri burchakli qilib loyihalanadi. Bunda bo maydoni, u yoki bu turlar maydonlari, relef, mexanizatsiya ishlarini bajarish va yuklarni tashish qulayligi, daraxtlarni zararli shamollardan himoya qilish, yoilar va rmon polosalariga ajratiladigan yer maydonlarini tejash zarurati hisobga olinadi.

Qishloq xjalik texnikasidan yuqori unum bilan foydalanish uchun maydoni 100 ga katta boigan, tekislikda joylashgan bogiarda kvartallar 15—20 dan 30 gektargacha, 100 ga maydoni kam bogiarda — 10—22 ga maydonga ega boiishi kerak. Bogiar qiyaliklarda joylashganda kvartallar maydoni 5—15 ga tashkil etishi mumkin. Kuchli shamol ta'siridagi bogiarda kvartallar maydoni kichraytiriladi (3-6 gektargacha).

Tekislik sharoitlarida kvartallar uzunligi 400—500 metrdan 800—1000 metrgacha, kengligi 300—500 metrdan 700 metrgacha; nishabligi 7—15° boigan qiyaliklarda mos tarzda 300—400 m va 150—200 m; nishabligi 15° yuqori boigan qiyaliklarda 250—300 va 100 m atrofida qilib loyihalanadi.

Kvartallar maydonlari terrasalarda 6—8 ga tashkil etadi. Palmet bogiarida kvartallar tiri burchakli, 400—700 m uzunlikda va 200—400 m kenglikda qilib loyihalanadi.

Palmet boylari kvartallarida qoshimcha qilib katakchalar loyihalanadi; ularning uzun tomonlari daraxtlar qatorlariga kandalang qilib joylashtiriladi. Katakchalar kengligi 150 yoki 200 m tashkil etadi, uzunligi esa kvartal kengligiga teng. Katakchanning maydoni 5 gektargacha boiishi mumkin.

Brigadalar yer massivlarini joylashtirish. Ixtisoslashgan bo dorchilik brigadasiga, odatda, qoshni, ixcham joylashgan, har xil turlar va navlardagi va pishish muddatlari har xil daraxtlarga ega kvartallar biriktiriladi, bu ishchilarning mavsum davomida ish bilan tekisroq band boiishlarini ta'minlaydi.

Bogiar maydoni bilan brigadalar oichamlari daraxtlarining tur-nav tarkibiga, shoxlari shakliga, xjalik joylashgan mintaqaga va sh. sh. bogiiq boiadi.

Yoz davrida bir odam 1,5—2 ga boqqa ishlov berishi mumkin. Brigadaga, odatda, 25—30 dan 50 gacha doimiy ishchilar kiritiladi; shunga mos tarzda brigada uchastkasining maydoni 80—100 dan 150 gektargacha boʻladi, shu jumladan, 50—100 ga meva beradigan, iborat boʻladi.

Qiyaliklarda eroziyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirish maqsadida brigadaga uning yuqori qismidan pastigacha bir necha kvartallarni birlashtirish maqsadga muvofiq.

Yordamchi x jalik markazlarini, qayta ishlovchi zavodlarni, sexlarni joylashtirish. Brigada uylarini, asbob-uskunalar saqlanadigan va idishga joylash maydonchalari, bostirmalari, qorovullar uchun binolar va sh. k. joylashtirish uchun yordamchi x jalik markazlari (boʻlma dorchilik brigadalari shiypolari) loyihalangani. Ular brigada massivi markazida, kvartallararo yillar kesishgan joyda, suv manbalari yoki ular loyihalangan joylar yonida joylashtiriladi. Kapital xarajatlarni qisqartirish uchun ikkita qishki shni brigadaga bitta umumiy x jalik markazi loyihalaniishi mumkin.

X jalik markazi tagiga joylashtiriladigan binolar soniga va xizmat koʻrsatiladigan daraxtzorlar maydoniga bogʻliq holda 0,3—0,5 ga yer ajratiladi (ikki brigada uchun markaz 1 gektargacha maydonga ega boʻlishi mumkin).

Sotish bozorlariga yaqin joylashgan va mahsulotlarini yangi uzilgan holda sotadigan x jaliklarda, qayta ishlash uchun faqat nostandart mahsulotlar foydalanilishi mumkin. Bu yerda qishki va kech kuzda pishadigan navlar mevalari yalpi hajmining 60—70% sinimiga ega qayta ishlovchi sexlarni va meva omborxonalarini qurish maqsadga muvofiq boʻladi. Qayta ishlovchi sexlarda har xil natural sharbatlar, ichimliklar, jemlar, qiyomlar, kompotlar tayyorlanishi mumkin.

Bogʻlarning sotish bozorida uzoqdagi katta maydonlarida x jaliklarda qayta ishlovchi zavodlarni qurish kerak. Meva omborxonalariga xshatib, uylarni ham x jalik markazlarida, bir joyda joylashtirish kerak. Bu mevalarni saqlashning iqtisodiy samaradorligini sezilarli oshiradi, yer maydoni sarfini kamaytiradi, elektr energiyasidan, suv va boshqa resurslardan foydalanishni yaxshilaydi.

Yuqori sifatli mahsulot olish uchun mevalar tovar ishlov berishidan foydalanilishi kerak. Mevalarga ishlov berish joylarining quvvati yiliga mevachilik x jaliklarida 3,0—3,5 ming t, rezavorchilik x jaliklarida esa 1,5—2,5 ming t tashkil etish mumkin.

Ularni yordamchi x jalik markazlari (brigada shiyponlari) hududida joylashtirish kerak.

Xomashyoga vaqtida ishlov berishni va yuqori sifatli mahsulot olishni ta'minlash uchun qayta ishlovchi korxonaiar quvvati yetishtiriladigan qishloq x jalik xomashyosi hajmiga mos b lishi kerak. Nomutanosiblik ishlab chiqarish vositalaridan samarasiz foydalanishga olib keladi.

Ihota rmon polosaiarini joylashtirish. Daraxtlarni shamoldan himoya qilish va tuproqlar eroziyasining oldini olish uchun bo larning tashqi chegaralari b ylab 2—4 qatorii kengligi 6—9 metr dan 12 metrgacha b lgan chekka rmon polosalari ioyihalanadi. Kvartallar b ylab, ayrim hollarda kvartaliar orqali (kvartallar maydonlariga va tabiiy sharoitlariga bo liq holda), 1—2 qatorli baland sadigan daraxtlardan iborat kengHgi 3—6 m b lgan kvartallararo rmon polosalari joylashtiriladi.

rmon polosalari ajurli tuzilishga ega b Sishi kerak. Polosalar va meva daraxtlarining yaqin qatori orasidagi masofa, soya tushishiga y l q ymaslik va boqqa ishlov berishda mashinalar aylanishi uchun joy qoldirish maqsadida, 10—14 metr dan kam b lmasligi kerak. Asosiy va yordamchi polosalarning kesishgan burchaklarida kvartal dan kvartalga tish uchun kengligi 6—8 m ochiq joylar qoldiriladi.

Nishabligi 7° yuqori b lgan qiyaliklarda joylashgan kvartallarda butalardan kengligi 2—3 m b lgan himoya polosaiari loyiha lanadi. Ular qiyalikka k ngdalang, daraxtiar qatorlari b ylab, bir-biridan 50—100 m masofada joylashtiriladi.

Ihota rmon polosalarida daraxtlar turlari sovuqqa chidamli, tez sadigan, uzoq yashaydigan, zararkunandalar va kasalliklarni mevali daraxtlarga tarqatmaydigan b lishi kerak. Odatda, bu maqsadlar uchun janubiy mintaqalarda Kanada teragidan, qayra och, yon oq, mayda bargli vyaz, yashil shum tol, berest daraxtlaridan foydalaniladi. Eman, qayin, akatsiya, zirk daraxtlaridan foydalanish tavsiya etilmaydi, sababi ularning mevali daraxtlar bilan umumiy zararkunandalari va kasalliklari bor.

Y llar tarmo ini joylashtirish. Boglarda y llar tarmo i mahsulotni olib ketishni, transport, qishloq x jalik mashinalari va qurollarining kvartalning barcha qismlariga kelishini ta'minlashi, texnikaga xizmat k rsatishga qulay b lishi kerak.

Bo larda y llar z vazifalariga qarab magistral (asosiy), kvartallararo va kataklararo y llarga b linadi. Magistral y Har

bo massivlarini aholi yashash, mahsulotlarni qayta ishlash joylari, umumiy foydalanishdagi yillar, term yil bекatlari bilan bo laydi.

Magistra! yoilarning kengligi 5—6 m, har tomonidagi chekkasi 1—2 m tashkii etadi. Ular bo lami hirmoyalovchi chekka rmon polosalarining ichki lomonidan joylashtiriladi.

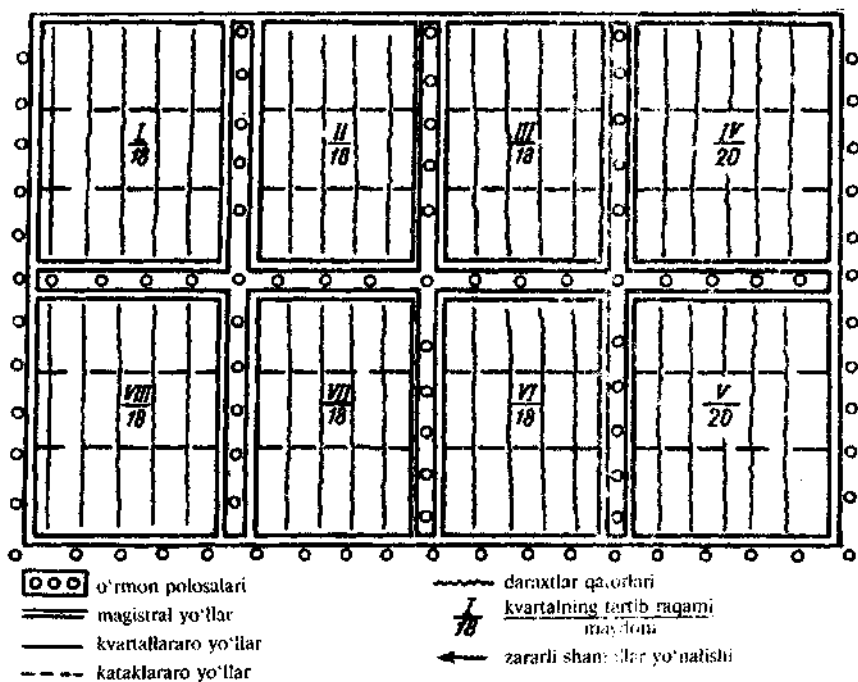
Kvartallararo (uzunasiga va k ndalangiga) y ilar yurish qismi kengligi 4—5 m, chekkalari har tomonidan 1—2 m qilib loyiha-lanadi va kvartallararo rmon polosalarining har ikki tomonidan joylashtiriladi. Katakchalararo y llar 3 m kenglikka ega b lishadi; ular katakchalar chegaralari b ylab daraxtlar qatorlariga k ndalang qilib, bir-birlaridan 150 yoki 200 m masofada joy-lashtiriladi.

Bo lardan bogiarga tashiladigan katta hajmdagi yuklar magis-tral va kvartallararo yoilarni qattiq qoplama bilan loyihalash zaruratini keltirib chiqaradi.

Suv manbalarini joylashtirish. Bogiarda suv manbaalari b lrhaganda yoki yetishinaganda suv inshootlari: koilar, quduq-lar, hovuzlar va boshq. loyihalanadi. Inshootlar soni va oicham-lari bo ni su orish, dorilash, qishioq x jalik mashinalariga quyish, ichish va boshqa zaruratlar uchun suvga boigan talabdan kelib chiqib aniqlanadi. Suv inshootlari iloji boricha bo ning brigada massivi markazida joylashtiriladi.

Bo almashishlarni joriy etish. Qarigan daoixtlarni z vaqtida almashtirish, yillar b ylab mahsulotning bir xii chiqishini ta'min-lash, ayrim uchastkalariga dam bcrish, tuproqiarda yi ilib qolgan mazkur ekinga xos zararkunandalar va kasalliklar tashuvchilaini y qotish uchun yuqori intensivli bogiarda bo almashishlarni k zda tutiladi. Shu maqsadda taxminan uru li va danakli daraxtlar egallagan maydonning 20—25% hajmida q shimcha hudud ajrati-ladi. Bu belgili darajada yosh va mevaga kirgan daraxtlar orasidagi doimiy nisbatni saqlab turish, har yiii mevali ekinlardan tur unroq hosil olish, tuproqlarning tabiiy unumdorliklaiidan samaraliroq foy-dalanish, ekish materiallari yetishtirib b-struvchi k chatxon-a-larni tekisroq ish bilan band etish imkonini beradi. Bo hududini tashkil etish misoli 24-rasmda keltirilgan.

Mavjud daraxtzorlarni qayta tiklash, Dataxtzorlarni tiklash toia va qisman tiklashlarga boinadi. T ia tiklash eski, mahsul-dorligi past bogiarda amalga oshiriladi. Bunda daraxtlar su urib olinadi, rmon polosalari, daraxtiar qatoriari chuqur haydaladi,

24-rasm. Palmet bog'larini tashkil etish elementlarining joylashish chizmasi.

ishda), mevasiz, yo'q och olinadigan daraxtlar uchastkalarini joylashtirish masalalarini yechiladi.

Uzumzorlarda har xil navli, mahsulotlaridan foydalanish xarakteri (x raki, vinochilik, quritish va sh. . uchun, texnik navlar), pishish va yig'ib olish muddatlari (juda erta, erta, rta erta, rta kech, kech), hosildorligi (kam hosilli va yuqori hosilli) bilan ajralib turadigan kichik chatlar ekiladi.

Uzumzorlarga ajratiladigan hududlar, odatda, tuproqlari, mikroiklimi, gidrogeologik va boshqa tavsiflari barcha yil uchun bir xil bo'lganligi uchun, asosiy navlarga ekologik sharoitlari barcha yil uchun yaxshi uchastkalar ajratiladi. Ayniqsa, qulay yig'ib olishdagi qiyaliklarni va dengiz sathidan balandliklarni tanlash yil uchun bilan navning issiqlik va tuproq sharoitlariga barcha talablarini hisobga olish katta ahamiyatga ega.

Konyak vinosi materiallarini olish uchun foydalaniladigan uzum navlari qiyaliklarning shimoliy, shimoliy-sharqiy, sharqiy va shimoliy- arbiy yig'ib olishlaridagi, absolyut balandligi dengiz sathidan 200 m baland bo'lgan, faol haroratlari yil indisi 2600—2800°S teng bo'lgan yaxshi namlanadigan, yumshoq, issiq, unumdor tuproqlarda joylashtiriladi.

Shampan vinosi materiallarini yetishtirish uchun ishlatiladigan navlar dengiz sathidan absolyut balandligi 150—200 m bo'lgan qiyaliklarning sharqiy, janubiy-sharqiy, arbiy, janubiy- arbiy yig'ib olishlarida, namlangan, nisbatan issiq tuproqlarda joylashtiriladi. Faol temperaturalar yil indisi 2900—3100°S bo'lishi kerak.

Qizil x raki vino olish uchun ishlatiladigan navlar mineral tarkibining, mahsuldor namlik va issiqlikning yuqori darajasini talab qiladigan ekologik sharoitlarni talab etadi. Ular uchun yaxshi tuproq — tipik qora tuproqlar, yaxshi qiyaliklar — absolyut balandligi 100—250 m bo'lgan janubiy, janubiy- arbiy, arbiy va janubiy-sharqiy yig'ib olishlar hisoblanadi. Faol haroratlari yil indisi 3000-3400°S bo'lishi kerak.

Uzumlarning x raki navlari olish sharoitlariga, namlik bilan ta'minlanishga va yorug'likka eng yuqori talablarni qo'yadi. Ularni joylashtirish uchun yuvilmagan, kuchsiz yoki rta yuvilmagan, yengil va rta mexanik tarkibga ega tuproqlar foydalanilishi mumkin. Ular nishabligi 12° katta bo'lgan, dengiz sathidan 200 m baland boimagan qiyaliklarda joylashtiriladi.

Uzum — kichik mehnat talab qiladigan ekin (masalan, hosildorlik 1 ga 75-100 s bo'lganda 1 ga yerning hosilini yig'ib olish

uchun 25—36 odam-kuni talab etiladi), Shuning uchun mashinalar yordamida yi ishga mos keladigan navlarni tanlash katta ahamiyatga ega. Ularda uzum boshlari bandlarining b sh qismi uzunligi 40 mm dan kam b lmasligi, hosil esa bir vaqtda pishishi kerak. Bunday vaziyatda aralash navlar ekilmaydi.

Uzumning k p navlari z- zidan changlanadi; agar q shimcha changlantirish zarur b lsa, zi changlanmaydigan navlar va changlovchi navlar qatorlarini aralashtirib joylashtirish nazarda tutiladi.

Hududning tekis uchastkalarida va zararli shamollar y q b lganda, qatorlar shimol-janub y nalishida joylashtiriladi, bu uzumzorning quyosh bilan eng yaxshi yoritilishini ta'minlaydi. Keskin zararli shamollarda, qatorlar havoning turib qoiishi va mevalarning, barglarning chirishi b lmasligi uchun shamoliab turadigan qilib, ya'ni shamol y nalishi b ylab joylashtiriladi.

Nishabligi 3—6° b lgan qiyaliklarda k ndaiang, reiefning keskinligi katta b lganda esa asosiy (bazaviy) gorizontall b ylab joylashtiriladi, bu tuproqlarning yuviiishiga t sqiniik qiladi va mexanizatsiyalashtirilgan ishlov berishda agregatlar tishining tur unligini ta'minlaydi.

Su orishda qatorlar joylashishi su orish iarmo ining va suv egatlarining joylashishi bilan moslashtiriladi.

Uzumzorlarni ekishning eng k p tarqalgan sxemalari (qator oralari kengligi x daraxtlar orasidagi masofa) : 2,5x1; 2,5 x 1,25; 2J x 1,5; 2,5 x 1,75; 2,5 x 2,0; 2,5 x 2,5 m hisoblanadi. Qatorlar bir-birlariga qattiq parallel joylashtirilishi kerak.

Uzumzorlar massivlari yoilar va ihota rmon polosalari bilan chegaralangan kvartallarga boiinadi, ular esa z navbatida kataklarga b linadi. Kvartallar shakllari iloji boricha t ri burchakli boiishi kerak. Ularning uzun tomonlari daraxtlar qatori b ylab joylashtiriladi.

Qiyaliklarda kvartallar kengligi qiyalikning nishabligi, uzunligi va tuproq qatlamidan kelib chiqib shunday belgilanadiki, bunda yer ustidan oqadigan suvlar oqimi tezligi tuproqlar eroziyasi jarayoni boshlanadigan kiritik tezlikdan oshmasligi kerak. Qiyaliklar nishabliklariga bogiiq holda kvatallarning quyidagi kengliklari: 3-6°-250-300 m; 6-8°- 230 m; 8-10°-120-180 m; 10—12°—150 m tavsiya etiladi.

Tekislik sharoitlarida kvartallar kengligi (ularni zararli shamollardan rmon polosalari bilan yaxshi himoyalash uchun) 400—500 m b lishi kerak.

Kvartallar uzunligi traktor agregatlarining ishlov berish y nalihi uzunligini belgilaydi va stm bilan ularning unumdorligiga sezilarli ta'sir k rsatadi. Eng yaxshi uzunlik 600—800 metr dan 1000 metrgacha hisoblanadi.

Uzumzorlarda kvartallar maydoni 10—25 dan 30 gektargacha qilib loyihalanadi. Joylarining murakkab sharoitlariga ega uchastkalarda (qiyaliklar y nalishlarining keskin zgarishi, tirik t siqlar bilan chegaralanishi va sh. .) kvartallar maydonlari 3—4 gektargacha qisqartirilishi rnumkin. Har bir kvartalga iloji boricha bir xil tuproqlar va bitta yoki yaqin y nalishlardagi qiyaliklar, hamda daraxtlarning bir navi kiritiladi.

Uzumzorlarda birlamchi hududiy birlik y llar orasida joylashgan uzluksiz uzum k chatlari — katakchalar hisoblanadi.

Uzum mevalarini va qirqilgan novdalarni oatorlardan y llarga olib chiqishda mehnat sarfini qisqartirish uchun har bir kvartalda katakchalararo y Har uzum qatorlariga k ndalang qilib, bir-birlaridan 100 yoki 200 m masofada loyihalanadi. Shunga mos tarzda kataklarning qatorlar b ylab kengligi 100 yoki 200 m, uning uzunligi esa kvartal kengligiga teng b ladi (qiyalikning nishabligiga bo liq holda 100 dan 500 metrgacha).

Katakcha maydoni 5 gektargacha b kdi. Uzum teradigan kombaynlardan va novda maydalagichlardan foydalanilganda katakchalararo y llarni va katakchalarni loyihalash zarurati b lmaydi, uzumzorlar maydonlari k payadi.

Uzumchilik brigadalari maydonlari novdalarri qirqish va k chatlarni parvarishlash uchun zarur mehnat sarfi b yicha aniqlanadi, sababi, bu ishlar yuqori malakali doimiy mutaxassislar tomonidan bajariladi. Uzumzorlarning maydonlari katta x jaliklarda ixtisoslashgan brigada, odatda, 80—100 ishchidan iborat boiadi; unga (iqlimiy va boshqa sharoitlarga bogiiq holda) 80—240 ga uzumzor biriktiriladi. Brigadada ish bilan bandlik bir tekis boiishi uchun unga har xil rnuddatlarda pishadigan bir necha navlar joylashtirilgan q shni kvartallar ajratiladi. Shu tarzda brigada uchastfcalarini joylashtirish navlarni joylashtirish bilan bo lanadi. Bunda brigadalarga biriktirilgan uzumzorlar butun massivni tashkil etishi, yerlari esa tuproq va relefi sharoitlari b yicha bir xil boiishiga harakat qilish kerak.

Uzumchilik brigadasi 10—15 odamdan iborat zvenolarga yoki oilaviy pudratchilarga b linadi. Zvenolarga umumiy maydoni

15—20 ga b lgan kvartallar va katakchalar, oilaviy pudratchilarga 2—5 ga maydonga ega katakchalar biriktiriladi. Har bir brigada hududida 0,3—0,5 ga maydonga ega brigada shiyponlari joylashtiriladi.

Zaharli kimyoviy moddalarni quyish va saqlash brigada shiyponlaridan chekkada, suv bilan yaxshi ta'minlangan joylarda loyihalaniadi.

Uzumzorlar hududlarini tashkil etishda qayta ishlovchi korxonalarini (zavodlar, sexlar) va uzum omborxonalarini joylashtirish nazarda tutiladi. Ular bir joyda x jalik markazining ishlab chiqarish mintaqasida joylashtiriladi.

rmon polosalari uzumzorlar atrofida, maydoni -katta b lganda esa kvartallar chegaralari bo'ylab joylashtiriladi. Ular 2—3 qatorli (kengligi — 8—10 m) qilib, shamol tkazadigan tuzilishda loyihalaniadi. Uzumzorlarga soya tushirmaslik uchun rmon polosalari har ikki tomonidan 8—10 m kenglikda b sh yer qoldiriladi, ulardan y llarni joylashtirish va traktor agregatlari aylanishlari uchun foydalaniladi.

Janubiy tumanlarda ihota polosalari uchun terakdan, hamda q shimcha mahsulot beradigan mevali daraxtlar — olcha, bodom, yon oqlardan keng foydalaniladi.

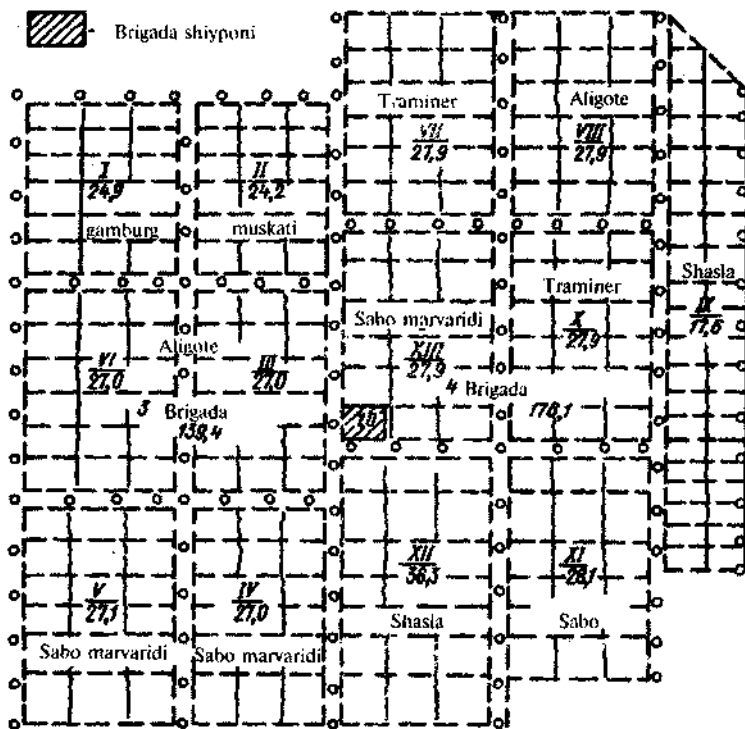
Tuproqlarning eroziyasiga qarshi kurashish uchun nishabligi katta qiyaliklarga (7—8° katta) k ndalang qilib har 50—100 metr-ga butalardan himoya polosalari loyihalaniadi.

Magistral (asosiy) y llar tashqi himoya polosalari ichki tomonidan, kvartallar y llar — kvartallar chegaralari b ylab joylashtiriladi. Ular traktor agregatlarining aylanishlari va ularga xizmat k rsatish, yuklarini tashish uchun m ljallangan. Bunday y llarning kengligi 8—10 metr-ga (yurish qismining ikki tomonidagi 1—2 m chekkalarini q shganda) tashkil etadi.

Katakchalararo yoilar katakchalar chegaralar b ylab 3—5 m kenglikda loyihalaniadi.

Yo och olinadigan va tol daraxtlari uzumzorlarni tirgaklar, navdalarni bo lash va savatlar t kish uchun materiallar bilan ta'minlash uchun ekiladi.

Yo och olinadigan va tol daraxtlari uzumzorlar uchun yaroqsiz yerlarda, eroziyaga uchragan, yuvilgan va qayta yuvilgan tuproqli (nishabligi katta qiyaliklar, jarliklar, soylar va sh. . yerlari) yerlarda joylashtiriladi. Ular uzumzorlar uchun zlashtiriladigan yerlarning 10—15% maydonini egallashi mumkin.

25-rasm. Uzumzorlar hududini tashkil etish (ikki brigada).

Turlar va navlarni joylashtirish mas -asi rezavorzorlar uchun* yer uchastkasini tanlash bilan bir vaqtda yechiladi. Bunda turlarning biologik xususiyatlaridan, ularning tuproqlarga, namlikka b lgan talabidan, sovuq urishidan himoyalanganligidan, zararku i nandalar va kasalliklarga chidamliligidan kelib chiqiladi. Masalan, qora smorodina uchun chimli — rta va kuchsiz kulranglashgan, kulrang rmon tuproqli yassi qiyaliklar (3°gacha) k proq t ri keladi. Janubiy mintaqalarda ular shimoliy y naliishdagi qiyaliklarda joylashtiriladi.

Rezavor ekinlarini ekish toza navli, so lom va sifatli i reproduksiyali k chat materiallari bilan amalga oshiriladi. zidan changlanmaydigan navlar uchun boshqalaridan changlantirishni ta'minlash kerak.

Tekis uchastkalarda rezavor butalari qatorlari shimoldan janubga, qiyaliklarda — qiyalikka k ndalang qilib joylashtiriladi. Qatorlar ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashni yengillatish uchun bir-birlariga parallel qilib joylashtiriladi. Qatorlar orasidagi masofa 2,5—3 m, qatordagi simliklar orasidagi masofa smorodina uchun — 0,6—0,7, maymunjon uchun — 0,3—0,4 m tashkil etadi. Qulupnay 0,8—0,9 x 0,15-0,20 m tartibida joylashtiriladi.

Kvartallar maydoni ular uzunligi 200—300 m va kengigi 150—200 m b lganda 4—7 ga tashkil etadi. Eroziyaga y l q ymaslik uchun ularning uzun tomonlari simliklar qatorlari b ylab, qiyalikka k ndalang qilib joylashtiriladi, liar bir kvartalni bir nav bilan bandlash kerak.

Rezavor butalarining q shni kvartallari rezavorchilik brigadalariga birlashtiriladi, ularning maydonlari 30—40 ga tashkil etadi. Tsh bilan bandligi tekisroq b lishi uchun ularda har xil muddatlarda pishadigan ekinlar b lishi kerak. Qatorlardan hosilni olib chiqishni yengillatish uchun rezavorzorlarda kengligi 3—4 m, har 50—100 m tkaziladigan y Uar tarmo i loyihalanadi. Magistral y llar 6—8 m, kvartallararo y llar — 5—6 m kenglikka ega b ladi. Kvartallararo y llar rmon polosalarining har ikki tomonidan joylashtiriladi.

Rezavorzorlar atrofida shamol tkazadigan tuzilishga ega 2 qator baland sadigan daraxtlardan iborat ihota rmon polosalari ekiladi. Rezavorzorlarning maydoni katta boisa kvartallar orasida bir qatorli, daraxtlari yonma-yon joylashgan kvartallar qatorlari b ylab joylashgan rmon polosalari yaratiladi, bu bir neclia

kvartallarga bir vaqtda ishlov berish imkoniyatini beradi. Bo ni himoyalavchi daraxtlar rezavorlar qatorlaridan uzun tomon b yicha 6—8 m, kaita tomon b yicha traktor agregatlari aylanishini ta'minlash uchun 8—10 m masofada joylashgar) b lishi kerak.

Kvartallararo himoya rmon polosalarining burchaklarida kengligi 8—10 m, agregatlar va transport vositalari tishi uchuu oehiq joylar qoldiriladi.

Rezavor ekinlarini yetishtirishning sanoat texnologiyalarining tvshkiliy va iqtisodiy imkoniyatlaridan t laroq foydalanish uchun mos x jaliklarda rezavor almashishlar joriy etiladi. Masalan, qora smorodina uchun 10 dalali, ekinlar almashinishi quyidagicha b lgan rezavor almashish nazarda tutiladi: 1 — b sh shudgor i'par)+smorodina yangi ekilgan; 2 — yosh smorodina; 3 — meva-£••/ kiradigan smorodina; 4—8 -- mevalaydigan smorodina; 9 — !!'evalaydigan smorodina+qirqib tashlash; 10 — sideral ekinlar (kuzgi javdar, arpa). Qulupnayli almashlab ekishlar, odatda, 6—8 dalali 2—3 yil hosil beradigan, rezavoral-mashishlar 10—12 dalali, 6—8 yil hosil beradigan b ladi.

Qulupnayli almashlab ekishlarning taxminiy tuzilishi quyidagidek b ladi:

I. 1 — kuzgi ekinlar; 2 — sideral ekinlar; 3 — qulupnay (yangi ekilgan); 4—6 — qulupnay.

II. I — k p yillik tlar bilan q shib ekilgan kuzgi ekinlar; 2—3 — k p yillik tlar; 4 — sideral ekinlar; 5 — qulupnay (yangi ekilgan); 6—8 — qulupnay.

III. 1 — kuzgi ekinlar; 2 — toza shudgor (par); 3 — qulupnay (yangi ekilgan); 4—6 — qulupnay.

Mevalarni sotishga tayyorlash b yicha ishlarni bajarish uchun imorailar majmuasiga va avtorefrigeratorlar uchun aylanish maydonchalariga ega brigada shiyponlari quriladi; u brigada massivi markazida asosiy y llar yonida joylashtiriladi.

5. Meva va uzum k chatxonalari hududlarini tashkil etishning ziga xos xususiyatlari

K chatlar k chatxonalarda yetishtiriadi, ular ham oddiy x jaliklarda kichik maydonlarda, ham yirik ixtisoslashgan meva k chatlari yetishtiruvchi korxonalarda tashkil etiladi. Keyingisida k chatlarni yetishtirish sanoat asosida, maxsus jihozlangan usta-

xonalarda qishki payvandlashni qo'lash bilan olib borila
Namunaviy k chat tayyorlash hajmi yiliga 1 mln k chat b lg
k chat yetkazib beruvchi sanoat kompleksi quyidagi qismlard
iborat b ladi:

— vegetatsiya y li bilan k payadigan meva turlari onalikla
— 13 ga;

— onalik-navli bo — 25 ga (olma 14 ga, nok 3 ga, danaklila
8 ga);

— onalik-uru lik bo — 14 ga (olma 5 ga, nok 2 ga
danaklilar 7 ga);

— shakllantirish dalalari (k chatlar maktabi) 150 ga (nav[^]
batdagi dala 25 ga, shu jumladan, vegetativ k chatlar uchun 11
ga, uru lik k chatlar uchun 3 ga, danaklilar — olx ri, olcha, gi-
los — 7,5 ga, uru lik k chatlaridagi nok 3,5 ga);

—uru dan ekilganlar (k chatlar) maktabi 2,5 ga;

—navlarni va k chatlarni ishlab chiqarishda sinash bo i —
50 ga.

Ishlab chiqarish uchastkalari k chatxonalarda bo va almash-
lab ekishlarning ayrim dalalari sifatida faoliyat k rsatadi. Bo al-
mashish barcha ona daraxtlar va navlarni ishlab chiqarishda sinash
bo i uchun belgilanadi.

Ekilganlar va tqazilganlar maktablari uchun almashlab ekish-
lar ishlanadi. Ekilganlar maktabida, odatda, 5—6 dalali, tqazil-
ganlar maktabida 6—8 dalali almashlab ekishlar nazarda tutiladi.

Ekilganlar maktabidagi almashiab ekishlar sxemasi: 1 — k p
yillik tlarga q shib ekilgan bahorgi alla; 2 — 1 yil foydalanil-
layotgan k p yillik tlar; 3 — 2 yil foydalanilayotgan k p yillik
tlar; 4 — 3 yil foydalanilayotgan k p yillik tlar (ikkinchi
yarim yashil it sifatida ishlatiladi), 35—40 sm chuqurlikda
haydash; 5 — payvandtag k chatlar. tkazilganlar maktabida: 1
— payvandlangan k chatlar (urugiiklar) + payvand beradiganlar
(danaklilar); 2 — ikki yilliklar (uru liklar) + bir yilliklar
(danaklilar); 3 — k p yillik tlar bilan ekilgan bahorgi alla; 4—
5 k p yillik tlar; 6 — k p yillik tlar (ikkinchi rim yashil
it sifatida, yarim par).

Navlar va payvandtaglarni ishlab chiqarishda sinash bo i,
hamda onalik-navli (qalamchali) va onalik-payvandtag (uru lik)
bogiar k chatxonaning eng uzoq hududini egallashi mumkin.
Vegetativ k chattaqlarning onaliklari iloji boricha yashi! qalam-
chalash sexi yoniga joylashtiriladi, sex esa z navbatida payvand-

lash ustaxonasiga birlashtiriladi. Unga yaqin joyda uru likdan ekiladiganlar maktabi ham joylashtiriladi. K chatxonaning bu ikki qismi ham su oriladi, shuning uchun ular suv manbasi yonida joylashtirilishi kerak. K chatlar maktabini shakllantirish dalalari x jalik markaziga tutash b ladi, ularda tanlash va rabbo lab, j natishga tayyorlash sexlari va tayyor mahsulotlarni saqlash omborxonalari joylashtiriladi.

Uzumchilik x jaliklariga k chatlar tayyorlash uchun har xil y nalishdagi k chatxonalar tashkil etiiadi. Ildizli k chatlar yetishtirish b yicha k chatxonalar uzum maktabidan iborat b ladi, unda k chatlar va rayonlashtirilgan navlarni k paytirish uchun qalamchalar beradigan onalik uzumlar stiriladi.

Payvandlangan uzum k chatlarini yetishtiruvchi k chatxona onalik k chattaigi va payvand materiallari olinadigan uzumlar maktablaridan iborat b ladi. Bu yerda maxsus issiqxonalar, qalamchalar va k chatlar uchun omborlar joylashtiriladi.

K chatxonaning asosiy elementi hisoblangan maktablar uchun yaxshi, odatda, su oriladigan, maydoni 8—10 ga, ixtisoslashgan k chat yetishtiruvchi x jaliklarda — 20—25 ga b lgan uchastkalar ajratiladi. U yengil mexanik tarkibga ega, unumdor tuproqli tekis hududlarda yoki janubiy yoki janubi-arbiy y nalishlardagi yassi qiyalikda joylashtiriladi.

I ga maktabga 8—10 ga onaliklar maydoni talab etiladi. Uzum maktabida ham almashlab ekishlar qoilaniladi.

6. Loyihani iqtisodiy asoslash

Loyihani asoslashda bo ning mavjud va tavsiya etilayotgan tur-nav tarkibi, shohlari erkin va palmetta tipidagi daraxtlar turlari samaradorligi baholanadi. Uzum navlarini tanlashda meva beradigan maydon birligi hisobiga qand chiqishi kabi k rsatkichdan ham foydalaniladi. Bogiar, uzumzorlar va rezavorzorlar hududlarini tashkil etish elementlarini joylashtirishda ularning loyihalash talablariga javob berishini ham tekshirish kerak.

Loyihani asoslash va yechimlarni tahlil qilish uchun texnik va iqtisodiy k rsatkiqlardan foydalaniladi. Texnik k rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- har xil turlar va navlar egallagan maydonlar;
- yerdan foydalanish koeffitsienti;
- kvartallar, katakchalar, brigada uchastkalari maydonlari;

— daraxtlar qatorlari b yilab nishablik qiymati;

— kvartallarning shakli, relefi, tuproqlar b yilcha joylashishi, x jalik markazlaridan uzoqligi;

— q shimcha x jalik markazlarining soni va maydonlari, ularning uzoqligi; y llarning, ihota rmon polosalarining uzunligi, kengligi va maydoni; rmon polosalari bilan himoyalangan bo iar, uzumzorlar va rezavorzorlar maydoni.

Texnik k rsatkichlar asosida iqtisodiy k rsatkichlar — yalpi va tovar mahsulotlari qiymati, mahsulot tannarxi, sof daromad, maydon birligi hisobiga yalpi mahsulot va sof daromadning chiqishi, ishiab chiqarishning yillik xarajatlari, kapital xarajatlar qiymati, ularning qoplanish davri, keltirilgan xarajatlar, daraxtzorlar mahsulotlarini yetishtirishning rentabelligi, kapital xarajatlar samaradorligi hisoblanadi.

Kapital xarajatlar uchastkalarini tayyorlash, k chatlarni ekish, ularni ekilgan yilida va t la mevaga kirish davrigicha parvarishlash; uzumzorlarda va intensiv bo larda shpalerlarni (tirgaklarni) rnatish, su orish tarmo ini qurish, q shimcha x jalik markazlarini va qayta ishlovchi zavodlar, sexlar, omborxonalar, suv manbalari, y llarni qurish; ihota rnon polosalarini ekish, daraxtlarni qayta tiklash va sh. . uchun xarajatlardan tashkil topadi.

Daraxtlarni ekish va parvarishlash uchun xarajatlar, ularni ekish va loyihani zlashtirishning kalendar yillari b yilcha smetasi muddatlariga mos tarzda baholanadi.

Iqtisodiy asoslashda quyidagilar ham aniqlanadi:

— q shimcha kvartallararo va katakchalararo y llar, yordamchi x jalik markazlari, brigada shiyponlari, idishlarni saqlash uchun maydonchalar, zaharli kimyoviy moddalarni tayyorlash joylari, rmon polosalari bilan band maydonlardan y qotiladigan (olinmaydigan) mahsulotlar;

— boqqa mexanizatsiya bilan ishlov berish uchun xarajatlar (ularning ishchi y nalishlar b yilcha nishabliklari pasayishi va ishlov berish masofalari uzayishi hisobiga tejalishi);

— bo larni himoyalovchi rmon polosalarining ijobiy ta'sirlari, hamda bo lar va uzumzorlar qator oralarida suv eroziyasiga qarshi kurash uchun ekiladigan k p yillik tlardan yem-xashak alishlar natijasida ojinadigan (shamol ta'sirida mevalarning t kilishidan k riladigan zararning oldi olinishini ham q shib) q shimcha mahsulotlar qiymati.

Amortizatsiya ajratmalari miqdori daraxtlarning o'rtacha foydalanilish muddatiga bog'liq bo'ladi. Masalan, urug'ii daraxtlar uchun foydalanish muddati 25 yilni, amortizatsiya me'yori esa 4% tashkil etadi; mos tarzda olchaniki 10—13 yil va 8—10%, olxori va gilsoniki 20 yil va 5%, rikniki 25 yil va 4% tashkil¹ etadi.

Bog'iar hududini tashkil etishning eng yaxshi yechimini tanlash uchun mezon bo'lib, keltirilgan xarajatlar minimumi xizmat qiladi. Agar loyiha yechimlari bog' yiliga turlar va navlarni joylashtirish nazarsa va qo'shimcha mahsulot chiqishini va ularga mos xarajatlarni aniqlash mumkin bo'lsa, sof daromad va uning keltirilgan xarajatlarga nisbati barcha yechimlar bog' yiliga aniqlanadi. Maximal nisbat eng yaxshi yechimga mos keladi.

Agar daraxtzorlar hududlarini tashkil etish eroziyaga qarshi tadbirlar majmuasi bilan to'ldirilsa, ularning samaradorliklari bog' yiliga maxsus hisob-kitoblar ko'rsatiladi.

Ishlab chiqarishning yillik xarajatlariga ishchilar va yuklarni tashish xarajatlarini, traktor agregatlarining befoyda aylanishlari va kirib chiqishlari uchun xarajatlarni, ekspluatatsiya (foydalanish) xarajalarini, amortizatsiya ajratmalarini, xizmat ko'rsatuvchilarning ish haqini qo'shish kerak.

Keltirilgan xarajatlar standart ifoda bog' yiliga (yillik xarajatlar plus kapital xarajatlarning samaradorlikning me'yoriy koeffitsiyentiga ko'paytmasi) aniqlanadi. Biroq dorchilik tarmoqlarida bu koeffitsient 0,16 teng qilib qabul qilinadi.

Nazorat savotlari

1. Daraxtzorlar hududlarini tashkil etishning maqsadi, vazifalari mazmuni qanday?
2. Mevali daraxtlarning turlarini va navlarini tanlashda va joylashtirishda qanday omillar hisobga olinadi? Ularni joylashtirishga qanday talablar qo'yiladi?
3. Mevali daraxtlar va uzumzorlar qatorlari aniq tabiiy sharoitlarni hisobga olgan holda qanday joylashtiriladi?
4. Kvartallar maydonlariga qanday omillar ta'sir etadi?
5. Bog'dorchilik va uzumchilik brigadalari yer massivlari qanday aniqlanadi va ularni joylashtirishga qanday talablar qo'yiladi?
6. Bog'larda va uzumzorlarda ihota daraxtlari polosalari qanday vazifalarni bajaradi? Ular qanday bo'linishi va qayerlarda joylashtiriladi?

7. Daraxtzorlarda qanday yillar b'ladi va ular qanday joylashtiriladi?
8. Rezavorzorlar maydonlarini tashkil etishda qanday masalalar yechiladi?
9. Rezavorzorlarda qatorlarni, kvartallarni, rmon polosalarini va yillarini joylashtirishga qanday talablar qoyiladi?
10. Rezavoralmashishlar va qulupnayli almashlab ekishlar qanday maqsadda joriy etiladi?
11. Daraxtzorlar hududlarini tashkil etishni asoslashda qanday texnik va iqtisodiy k rsatkichlardan foydalaniladi?
12. Loyihaning eng samarali yechimi qanday k rsatkichlar b'yicha tanlanadi? Ular qanday hisoblanadi?

XVII bob.

YEM-XASHAK OLINADIGAN YER TURLARINING HUDUDLARINI TASHKIL ETISH

1. Loyihaning vazifaiari va mazmuni

zbekistonda yem-xashak olinadigan yer turlari maydoni 16,05 mln ga, shu jumladan, piehanzoriar — 0,11 mln ga va yaylovlar — 15,94 mln ga tashki! etadi. Lekin mintaqalar b'yicha ular notekis taqsimlangan. Xashaki yer turlaridan t ri foydalanish, tabiiy simlik qoplamasidan foydalanish va ularni parvarishlash b'yicha tadbirlar majmuasini: mollarni qamab yoki maydalab me'yorli boqish, simlik rivojlanishining har xil davrlarida pichanga rish, simliklar qoplarnasini yaxshilashni qilishni nazarda tutadi. Bu tadbirlarni faqat pichanzor — va yaylov almashishlar tizimidagina amalga oshirish mumkin.

Xashaki yerlar hududlarini tashkil etishning vazifalari ularning mahsuldorligini oshirish; simliklarning botanik tarkibini yaxshilash; oqilona foydalanish; chorvachilik uchun mustahkam ozuqa bazasini yaratish hisoblanadi.

Xashaki yerlar hududlarini tashkil etish loyihasini ishiashdan oldin ularning hozirgi ahvoli va foydalanilishi rganiladi. U har bir uchastkadan foydalanishning keyingi tartibini aniqlash, yaylovlar, pichanzorlarni yaxshilash b'yicha tadbirlarni ishlash, ularning hududlarini tuzish uchun tkaziladi.

Ayrim yaylov va pichanzor uchastkalarini rganish quyidagilar b'yicha tkaziladi:

- relefi (joylashishi, qiyalik yanalishi va nishabligi);
- tuproqlari (tiplari, mexanik tarkibi, namlanishi, shirlanishi, gumus qatlamining qalinligi);
- simliklari (tillar tipi, ularning ozuqaviy qimmati, yaylovlar, pichanzorlar hosildorligi, yayiov davri oyiari b yicha yashil massa chiqishi);
- madaniy — texnik ahvoli (dangliklar, butalar, rmon daraxtlari, toshlar va sh. . mavjudligi);
- chorvachilik fermalaridan, yozgi lagerlardan, suv manbalaridan, aholi yashash joylaridan uzoqligi;
- sizot suvlari sathining chuqurligi va suv ta'minoti sharoitlari, suv manbalari bilan ta'minlanishi.

Yaylovlar va pichanzorlar hududlarining mavjud tashkil etilishini rrganish zarur (yaylovlarning fermalarga, podalarga, mollar guruhlariga birkirtilishi, yaylovalmashishlar, pichanzoramashish uchastkalarining mavjudligi, ularning joylashishi, suv manbalarining joylashishi, suvlar zaxirasi yoki chiqishi). Asosiy e'tiborni suv oriladigan madaniy yaylovlar, pichanzorlar uchun moijallangan uchastkalarining tabiiy ahvoliga, ularning yuqori hosildor yaylov va pichanzor tiari qatlamini yaratish uchun yaroqliligiga va oqilona foydalanishga, suv orish uchun sharoitlari nuqtayi nazaridan, qarataish kerak.

Ozuqali yerlarni rrganishda yer tuzish, geobotanika, suv x jaligi, yaylovlarni, pichanzorlarni tubdan yaxshilash b yicha ishchi loyihalari izlanishlaridan foydalaniladi.

2. Yaylovlar hududini tasbki! etish

Yaylovlar hududini tashkil etish quyidagilardan iborat boiadi:

- yaylovlarni chorvachilik fermalariga, majmualariga birkirishdan;
- yaylov almashishlarni tashkil etishdan;
- poda va otalar uchastkalarini, navbat bilan qamab boqiladigan uchastkalarini, yozgi lagerlarni, suv manbalarini va suv orish joylarini, mollar haydaladigan yoilami joylashtirishdan.

Yaylovlar hududini tashkil etish masalalari har xil mintaqalarning, tumanlarning, yaylov turlarining aniq tabiiy va iqtisodiy sharoitlarini, ularning relef b yicha joylashishini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan tarzda yechiladi. Bunda asosiy tablalar quyidagilar hisoblanadi: poda uchastkalarining t qopla-

masi sifatining har xil turdagi va yoshdagi mollarning biologik xususiyatlariga mos kelishi, mollarning uzoqqa haydalişhiga y il q ymaslik va almashlab ekishlarda yashil ozuqa ishlab chiqarish joylarini yaylov davrida mollar ularni iste'mol qiladigan joylarga yaqinlatish.

Yaylovlarni chor'achilik fermalari va majmualariga birlakirish ularning har xil turdagi mollarni boqish uchun yaroqliligini, mollarni yozda saqlashning xususiyatlarini, t qoplamasi sifatini hisobga olib bajariladi.

Chorvachilik fermasiga birlakirilgan yaylovlar maydonini (P) aniqlashda, mollarning yashil ozuqaga b lgan talabidan (N), yaylovlarning loyihaviy hosildorligidan (U) hamda har yili yaylov almashish tartibida pichan rish, dam berish, va t qatlamini tiklash uchun foydalaniladigan, moliarni haydash y llari, yozgi lager, suv manbalari va sug^orish tarmo i (su oriladigan yaylovlar uchun) uchun ajratiladigan yaylovlar maydonidan kelib chiqish kerak:

$$P = \frac{N}{U} + P_2$$

bunda P, — yaylovalmashish jarayonida pichau rish, dam berish va t qatlamini tiklash uchun ajratiladigan yaylovlar maydoni, OTtelchet hisoblangan maydonning 20% (0,2 N:U) teng; P — mollarni haydash y llari, yozgi lagerlar, suv manbalari va su orish tanno i uchun ajratiladigan yaylovlar maydoni, taxminan hisoblangan maydonning 5% (0,05 N:U) teng.

Natijada, ifoda quyidagi k rinishga ega b ladi:

$$H = \frac{N}{u} + \frac{0,2N}{u} + \frac{0,05N}{u} + \frac{1,25N}{u}$$

Hisoblashning bu usuli yaylovlar bilan yaxshi ta'minlangan x jaliklarda sutchilik, q ychilik va qoramollar buzoqlarining b rdoqichilik fermalariga q llanilishi mumkin. Ch chqalar va parrandalar, odatda, yashil massani almashlab ekish dalalaridan va ferma yonidagi uchastkalardan olishadi.

Yaylovlar maydoni yetishmaydigan x jaliklarda (haydalma yerlar nisbati yuqori tumanlarda), birinchi navbatda, ularni fermalarga, mollar turlariga birlakirishning maqsadga muvofiqligi masalasi yechiladi, sababi, mollar mahsuidorligining sishi ayrim mol turlari uchun ajratilgan yaylovlar sifatiga bevosita bogliq b ladi.

Su oriladigan madaniy va yaxshilangan yaylovlarni sut fermalari va majmualari uchun ajratishga harakat qilinadi.

Qoramol buzoqlarini stirish uchun k proq qur oq tipdagi, asosan, har xil boshqoli tlarga ega yayloviar t ri keladi.

Q ylar uchun pastqam, zax yaylovlar yaroqsiz b ladi, sababi, ular gijjali kasailiklarning rivojlanishi uchun qulay muhit b lib xizmat qiladi.

Ishchi otlar uchun yaxshi, boshqoli-dukkakli tlar qoplamasi-ga ega, aholi yashash joylariga va ularning ish joylariga yaqin yaylovlar ajratiladi.

Shahsiy mulkdagi mollar yashil massa bilan qishloqlar yonida-gi, qishloq ma'muriyati ixtiyoridagi yaylovlar hisobiga ta'minlana-di.

Yaylovalmashishlarni tashkil etish. Yaylovlardan bir xil mud-datlarda mollarni boqish uchun t xtovsiz foydalanishda t qo-plamasining botanik tarkibi yomonlashadi, uning mahsuldorligi pasayadi. Yaylovlar mahsuldorligini oshirish va t qoplamasi tarkibini yaxshilash uchun moliarni boqish va tlatishni yaylovlarni t la yoki qisman yaxshilash, pichan rish va t qo-plamasini yangilash uchun mol boqishdan chiqarish bilan al-mashtirib turish kerak b ladi. Bunga yaylovaimashishni joriy etish bilan erishiladi.

Yaylovalmashish deganda ularning mahsuldorligini tlatish, dam berish va pichan rishni ayrim uchastkalarda yillar b yicha t qoplamasini qayta tiklash va yaxshilashga qaratilgan boshqa tadbirlar bilan birgalikda ketma-ket almashtirish y li bilan ushlab turishga va k tarishga qaratiigan yayiovlardan foydalanish va ularni parvarishlash tizimi tushuniladi.

Dam berish va t qoplamasini tiklash uchun qoldirilgan yaylovlar su urta tbn di vazifasini ham oajaradi, ya'ni tlar sishi uchun noqulay kelgan yillarda, uiar moliarni boqish uchun ham foydalanilishi mumkin.

Yaylovalmashishlar tartibi (sxemasi) yaylov uchastkasining tabiiy xususiyatlariga, maydoni va mahsuldorligiga, t qoplamasi tipiga, sish muddatlari va intesivligiga, yashil va da al ozuqalarni yetishtirish tizimiga bo liq holda bir-birlaridan farq qiladi.

Yaylovalmashishlar poda uchastkalarini yoki mollar navbat bi-lan qamab boqiladigan uchastkalarini loyihalashda ishlanadi va ular bilan birlashtiriladi. Katta maydonga ega poda*uchastkalarida

shunday yaylovalmashishlar loyihaianadiki, uiar navbat bilan qamab boqiladigan uchastkalar ichida yaylovlardan foydalanish va ularni parvarishlash b yicha tadbirlarni nazarda tutadi. Maydoni katta b lmagan, navbat bilan boqiladigan uchastkalarining hisoblangan sonini loyihalash imkoni y q uchastkalarda tlatiladigan (poda) uchastkasi yaylovalmashishniki hisoblanadi.

tlatiladigan (poda) uchastkalari tizimida yaylov almashishlarni tashkil etishda, rotatsiya tartibida t qoplamasini qayta tiklash va yaxshilash, tlarni pichan yoki yashil ozuqa rish b yicha tadbirlarni tkazish uchun uianiing soni 2—3 k paytiri-ladi. Qolgan maydonlarda mollar tlatiladi.

Yaylovalmashishlarga bir turdagi moilar uchun foydalaniladigan tlatish uchastkalari birlashtiriladi.

Yaylovalmashish yillari soni har yili pichan rish, kech kuzda pichan rilgandan keyin mol boqilishi mumkin b lgan, dam berish va uru lantirish uchun ajratiladigan tlatish uchastkalari sonini va yaylovlar maydonini oldindan belgilaydi. Yaylovalmashish rotatsiyasi iqlimiy sharoitlarga, tuproqlarga, yaylov tiplari-ga bo liq b ladi.

Yaylovalmashish rotatsiyasi uzunligi qui oq-ch l tumanlarida 3—6 yilga teng b ladi (41—42-jadvallar).

41-jadval

Yaylovalmashish uchastkalarini pods uchastkalari bilan q shish tartihi

Foydalanish yili	Yaylovalmashish (p ia) uchastkalari					
	1	2	3	4	5	6
1	1*	2	3	4	YA	P
2	2	3	4	YA	P	1
3	3	4	YA	P	1	2
4	4	YA	P	1	2	3
5	YA	P	i	2	3	4
6	P	1	2	3	4	YA

*1, ..., 4 — uchastkalardan foydalanish navbati;

Ya — mazkur yilda yaxshilanadigan uchastka;

P — pichan rish uchun foydalaniiadigan ucbastka.

Quruq ctiollardagi yaylovalmashish tartibi

Foydalaniish yili	Yaylovalmashish uchastkalari					
	1	2	3	4	5	6
	I*	2	3	4	D	P
2	2	3	4	D	P	1
3	• 3	4	D	P	1	2
4	4	D	P	1	2	3
I I	D	P	1	2	3	4
	P	1	2	3	4	D

*1 4 — uchastkalardan foydalanish navbati;

D - t qoplamasini yaxshilash va yangilash uchun dam berish;

P — pilchan rish uchun foydalaniladigan uchastka

Kuchli toptalgan va shamol eroziyasiga uchragan yaylovlarda quyidagi y;lylovalmashishlarni loyihalash mumkin: 1 yil — t la dam berish . 2 yil — bir jmartalik yozgi mol boqish, 3 yil — bir martalik b; horgi mol boqish, 4 yil ikki martalik mol boqish va kuzda tla mi q shimcha ekish.

Sahro i nintaqasida mavsumiy yaylovlardan foydalaniladi (43-jadyal).

Sahro mintaqasidagi yaylovalmashish tartibi

Foydalanis h yili	Yaylovaimashish uchastkalari			
	1	2	3	4
1	Bahor	Qish	Yoz	Kuz
2				
3	Qish	Bahor	Kuz	Yoz
4				

Poda va tar uchastkalarini joylashtirish. Mollami yaylovda saqlash uchun boqish guruhlarini shakllantirish quyidagidek bajariladi: qoramollar podalarga, q ylar suruvlarga, har xil turdagi mollar (aralash mollar) — podalarga, otlar uyurlarga birlashtirildi, ularga poda uchastkalari deb ataladigan doimiy jboqiladigan yaylov uchastkalari uzoq muddatga birlashtiriladi.

Oldiniga mollarning boqiladigan guruhlari (poda, luyur, suruv va sh. .) soni va lchamlari belgilanadi; poda va suruv uchastkalarining maydonlari aniqlanadi. i

Podalar va suruvlar mollarning jinsi, yoshi, nasla va mahsuldorligi b yicha shakllantiriladi. Boqish guruhidagj moHarning soni tabaqalashtirilgan holda fermalarda mehnatni tashkil etishdan kelib chiqib, il or x jaliklar tajribasini va mintaqaning xususiyatlarini, mollarning ayrim chorvachilik binolari b yichfa joylashishini, yaylovlarning ajralgan massivlari maydonlarini, yj;r tuzish yiliga mavjud b lgan va kelajakda rejalashtirilayotgan mollarning bosh sonini hisobga olib, loyihalanayotgan poda uchastkalari buzilmasligi uchun tabaqalashtirilib belgilanadi.

Sigirlar podalari 100—200 boshdan, 6 oylik yoshgacha b lgan buzoqlar — 100 boshgacha, b rdoqidagi yosh ooramollar — 200-300 boshdan. q y suruvlari - 600-1200 boshdan, ot uyurlari 30—100 boshdan qilib tashkil etiladi. Sha^siy mollarning podalari aholi yashash joylarining joylashishi va poda kattaligiga bo liq holda tashkil etiladi.

Yaylovlar bilan t la ta'minlangalikda ular hjarcha podalar orasida, yetishmaganda esa ularning isifatiga va moljar turiga qarab taqsimlanadi.

Poda, tar uchastkalarining hisoblangan maydpni bir molning bir kecha-kunduzdagi yashii ozuqaga b lgan taljibiga, podadagi moliar bosh soniga, yaylov davrining uzunligiga vajyaylovlar mahsuldorligiga bo liq boiadi. Bunda har yili yaylovalmashish tartibida pichan rish, dam berish va t qoplamasinli tiklash uchun foydalaniladigan yaylov maydonini, hamda mollarnii haydash y llari, yozgi lagerlar va suv manbalari uchun ajradladijgan maydonlarni hisobga olish kerak. i

Poda, tar uchastkasining hisoblangan maydoni P' quyidagi ifoda b yicha aniqlanishi mumkin, ga: !

$$p = 1,25 NKD$$

u.....'''

hunda N — molning bir-kecha kunduzdagi yashil ozuqaga b lgan talabi.
 K — podadagi, suruvdagi mollar soni; D — yaylov davri uzunligi, kun;
1,25 — koeffitsient; U — yaylovning loyihaviy hosildorligi, 1 ga kg ozuqa birligi.

Yaylovlar bilan yetarli darajada ta'minlanmaganlikda yuqorida keltirilgan ifodaga yaylovlar bilan nV minlanish koeffitsienti kiritiladi, u mavjud yaylov maydonining hisoblangan maydoniga nisbatiga teng ($K=P_m:P_{,}$). Bir bosh moining bir kecha-kunduzdagi yashil ozuqaga b lgan talabi quyidagilarni tashkil etadi: sigirlar va unajinlar choi mintaqalari uchun -- 45—55 kg; bir yoshdan katta b lgan qoramol buzoqlari, ch l mintaqalari uchun — 25—30 kg; bir yoshgacha b lgan buzoqlar, barcha mintaqalar uchun — 15 kg.

Yaylov davrining uzunligi tabiiy mintaqalarga bo liq b ladi va 135—250 kunni tashkil etadi.

Yaylovlarni mollar guaihlari orasida taqsimlash ularning fermalarga birlashtirilishiga bo liq holda tkaziladi. Bunda yaylovlardan foydalanishning va mollarni saqlashni tashkil etishning eng samarali yechimlari tanlanadi.

Yaylov davri davomida moliarni yem-xashak bilan bir tekis ta'minlash uchun har bir podaga, ayniqsa, yaylovlar yetishmagan-da, oylar b yicha yashil ozuqa baiansi tuzilishi kerak.

tlar intensiv sadigan oylarda ortiqcha yashil massa pichan, silos, t uni tayyorlash uchun foydalaniladi va umumiy ozuqa balansida hisobga olinadi. Yashil massa yetishmasligi rilgan pichanzorlar, almashlab ekish dalalarida ekilgan yem-xashak ekinlari va boshqa manbalar hisobiga qoplanadi.

Har bir poda uchun, odatda, ixcham yaylov uchastkalari ajratiladi. Mavsumiy yaylovlar mavjud boiganda har bir poda uchastkasini shunday joylashtirish kerakki, unga mavsumiy yaylovlarning barcha turlari (bahorgi, yozgi, kuzgi, qishki) kiritilgan boisin.. Bunday vaziyatlarda ayrim podalarga bir necha joylardan uchastkalar ajratilishi mumkin.

Poda uchastkalari chorvachilik fermalari bilan yaxshi aloqaga ega boiishi kerak. Ularni joylashtinshda mollarning turlari va yoshlari b yicha guruhlarining biologik xususiyatlarini, haydashga har xil reaksiyalarini hisobga olish kerak. Buzoqlar uchun har kungi uzoq masofaga yurishlar maqsadga muvofiq emas; bunday hollarda sigirlar ham k p energiya y qotadi, bu esa ularning mahsuldorligiga ta'sir etadi.

Aniqlanishicha, 500 kg tirik vaznga ega sigiriarning, yaylovlar belgilanganidan 1,5—2 km uzoq b lganda, har bir km yurishida 0,1 kg suti kamayadi. Shuning uchun, boqish (poda, tar) uchastkalari shunday joylashtirilishi kerakki, unda fermalardan, yozgi lagerlardan ulargacha b lgan masofa sigiri uchun 2 km, buzoqlar uchun 1 km, b rdoqiga boqiladigan yosh qoramollar uchun — 2—3 km, otlar uchun 3—5 kmdan oshmasligi kerak.

Poda, otar uchastkalari iloji boricha ixcham va shakli qamab, navbat bilan boqish talablariga javob beradigan b lishi kerak.

Relefga nisbatan poda uchastkalarining uzun tomonini qiyalik b ylab joylashtirish kerak, bu har bir uchastkaga har xil suv-havo rejimiga ega tlarning har xil muddatlarda sishini, oqib tushadigan suvlar bilan yuqorida joylashgan uchastkalardan yuqumli kasalliklar mikroblari oqib kelishi imkoniyatini y qotishni va qamab navbat bilan boqiladigan maydonchalarni joylashtirish uchun qulay sharoit yaratishni ta'minlaydigan yerlarni kiritish imkonini beradi.

Poda uchastkasining yaxshi shakli t ri burchakli t rtburchak hisoblanadi. Tomonlari nisbatan shunday hisob bilan belgilanadiki, unda mollarni haydash masofasi minimal b lsin, bu ularni rash uchun sarflanadigan kapitai xarajatlarni minimumga tushirish imkonini beradi.

Tomonlar nisbati 1:8 b lganda mol haydaladigan y Har uzunligi 1800 m, uning maydoni esa — 1,8 ga (1800 Ch 10) tashkil etadi, tomonlari nisbati 1:1 b lganda, mos tarzda bu k rsatkichlar 600 m, 0,6 ga, 1,2 nisbatda esa 800 m, 0,8 ga tashkil etadi.

Poda, tar uchastkalari chegaralari daryolar, soylar, y llar, su orish tarmoqlari va boshqa eleivientlar bilan bo lanadi.

Poda, tar uchastkalari suv manbalari yonida loyihalalanadi. Ayniqsa, bu qur oq ch l va sahro tumanlarida katta ahamiyatga ega b ladi. Suv manbalariga yaqiniyatish uchun poda, otar uchastkalarini ch zilgan shaklarda loyihalashga ham y l q yiladi.

Qamab, navbat bilan boqiladigan maydonlarni joylashtirish. Qamab, navbat bilan boqiladigan maydonlar barcha turdagi yaylovlarda (madaniy, yaxshilangan, tabiiy), ularning mahsuldorlik darajasiga, t qoplamalaridan foydalanish xarakteriga bogiiq b lman holda loyihalalanadi. Loyihalashda quyidagi masalalar yechiladi:

— qamab boqiladigan maydonlar sonini va maydonlarini aniqlash;

— qamab boqiladigan maydonlar shakllarini belgilash;

— qamab boqiladigan maydonlarni joylashtirish.

tlarni rish va ularni fermalarga (majmualarga) olib kelish m ljallangan yaylovlarda ham belgilangan ketma ketlikda foydalaniladigan uchastkalarni nazarda tutish zarur.

Qamab boqiladigan maydonlar soni va lchamlari yayloval-mashishga bo liq b ladi va tlarning sish davri uzunligidan, bir maydonda bir boqish siklida mollarni boqish kunlari sonidan, yaylovlar mahsuldorligidan, poda uchastkalari maydonidan kelib chiqib aniqlanadi.

Bir qamab boqiladigan maydonda mollar boqiladigan kunlar soni quyidagi talablarga rioya qilib belgilanadi: t qoplamasidan t laroq foydalanish; qamab boqiladigan maydonlarda har safar navbatdagi boqishda tlarning ikkilamchi yeyilishiga yoi q ymaslik; mollarning gijjali kasalliklar bilan zararlanishining oldini olish.

Keyingi yillarda hosil kamaymasligi, t qoplamaesi esa har bir navbatdagi tlatishda yomonlashmasligi uchun t faqat bir marta foydalanilishi mumkin, shuning uchun mollar qamab boqiladigan maydonlarda birinchi kun yedirilgan tlar poyalari 5—6 sm sadigan vaqtdan k p boimagan muddatda (kunlarda) boqilishi mumkin. Ushbu talabdan kelib chiqib, tlarning bir kecha-kunduzda, masalan bahorda, 1 sm sishida bir maydonda mollarni boqish uzunligi 6 kundan, tlar bir kecha-kunduzda 2³ sm sganda esa 2—3 kundan oshmasligi kerak.

Gijjali kasalliklarning oldini olish uchun bir maydonda q ylarni 6 kundan k p boqish mumkin emas. Aniqlanishicha, gijjali kasalliklarning mollar axlatlari bilan tashlangan gijjalari va tuxumlari birinchi 6 kunda rivojlanmagan holatda boiadi va ladi.

Agar mazkur poda uchun yashil ozuqaga boigan talab asosan yaylovlar hisobiga qoplanadigan boisa, qamab boqiladigan maydonlar soni P taxminan quyidagi ifoda b yicha aniqlanishi mumkin:

bunda K — tlarning qayta tiklanish davri yoki tlatish sikli uzunligi, kun;
S — bir tlatish siklida, bir qamab boqiladigan maydonda mollarni boqish kunlari;
O — yaylovalmashish tartibida boqishdan chiqariladigan maydonlar soni (doimiy tlatiladigan maydonlarning 15—20%).

tlarning qayta tiklanish davri yaylovlar turiga, t qoplamasi tipiga, namlanish sharoitiga va yaylov mavsumi oyiga (yoki sikliga) bo'liq holda 18—20 kundan 30—35 kun orasida, ayrim paytlarda 40 kungacha ham zgarib turadi. X jalik yaylovlar bilan ta'minlanmaganda, odatda, hisoblashlar uchun tlarning eng intensiv sadigan davri qabul qilinadi. Yashil ozuqalardagi kamchilikni yashil konveyer ekinlari hisobiga qoplash, ularning ortiqchalaridan esa silos, pichan, boshqa turdagi mollar uchun yashil ozuqa va sh. . foydalanish rejalashtiriladi. Yaylovlar bilan yetarli darajada ta'minlangan xo'jalik va fermalarda (avvalo, su oriladigan madaniy) hisoblashlarda tlar sishining ortacha davrini (24—26 kun) qabul qilish mumkin.

Bitta maydonda mollarni boqish davri uzuniigi madaniy yaylovlarda 1—3 kundan va tabiiy yaxshilangan yaylovlarda 4—6 kundan oshmasligi kerak. Agar tlarning qayta tiklanish davri uzunligi 27 kun, bir qamab boqiladigan maydonda, bir tlatish siklida mollarni boqish — 3 kun, yaylovalmashish tartibida pichan rish, dam berish yoki t qoplamasini yangilash uchun ajratiladigan qamab boqiladigan maydonlar soni 2 b ladi. $P=(27+3):3+2=12$ qamab boqiladigan maydonga teng b ladi.

Qamab boqiladigan maydonlar soni yaylovalmashish uchastkalarini soniga karrali b lishi kerak.

Qamab boqiladigan uchastkalar maydoni ularning sonidan va poda uchastkasi ichamidan (maydonidan) kelib chiqib, poda uchastkasi maydonini qamab boqiladigan maydonlar soniga b lish y il bilan aniqlanadi.

Qamab boqiladigan maydonlar tomonlari ichamlari va ularning nisbatlari mollarni oqilona boqish, t qoplamasini parvarishlash b yicha qishloq x jalik texnikasidan unumli foydalanish, rash xarajatlarini minirallashtirish, su oriladigan yaylovlarda esa bulardan tashqari yom irlatib su orish mashinalarining texnik-iqtisodiy k rsatkichlarini hisobga olib belgilanadi.

Mayda qamab boqiladigan maydonlarni loyihalash mollar haydaladigan y llar tarmo ining qalinlashishiga olib keladi, bu yaylovlarni parvarishlashda qishloq x jalik texnikasidan foydalanishni qiyinlashtiradi va ularni rashga katta xarajatlar talab etadi, shuning uchun mahsuldoriigi yTqori yaylovlarda k chma chetanlar yordamida b laklab tlatish uchun qamab boqiladigan maydonlarni yirik qilib loyihalash maqsadga muvofiq b ladi.

rash uchun xarajatlar, agar maydonlar shakli kvadratga yaqin bo'lsa eng kam bo'ladi.

Juda uzun va ensiz qamab boqiladigan maydonlarni loyihalash kerak emas, sababi mollar ularni qattiq toptab tashlashadi va moliyaviy qo'moqlari paydo bo'ladi. Boqishda moliyaviy talab dalanmasliklari, bir-birlariga xalaqat bermasliklari kerak, shunda ularni qoplamasi tekis yediriladi.

Qamab boqiladigan maydonkengligi shunday bo'iishi kerakki, unda podaning boqish paytida erkin aylanishi ta'minlansin: 1 sigirga 1—1,25 m, qo'yga — 0,15—0,20 m kam boimagan kenglik zarur. Mollar ikki yil davomida boqilganda qamab boqiladigan maydonning minimal kengligi bir bosh hisobiga sigirlar uchun 2 m, qo'ylar uchun 0,3 m bo'iishi kerak. Madaniy yaylovlarda maydon kengligi bir bosh sigir hisobiga 0,5—0,7 m bo'iishi kerak.

Qamab boqiladigan maydon uzunligi uning maydoniga va eniga bog'liq bo'ladi. Maydoni katta bo'lganda u 600—800 metrdan ortiq boimasligi kerak. Maksimallik uzunligi dam olish va so'qish orasidagi vaqtda qamab boqiladigan maydonda ikki yil davomida boqish vaqtida mollar yuradigan masofa bo'yicha aniqlanadi.

Qamab boqiladigan maydon ot qoplamasi bo'yicha bir xil bo'iishi kerak. Bu yaylovlardan ularni ixtiroq foydalanishga, mollarni yaylov davri davomida yashil ozuqa oylan tekis ta'minlashga, agrotexnik tadbirlarni yaxshilashga yordam qiladi.

Qamab boqiladigan maydonlarni shunday joylashtirish kerakki, bunda mollarning ortiqcha yurishkm qisqarsin. Buning uchun ular fermalarga, yozgi lagerlarga, suv orish joylariga va yashil ozuqa uchun ekiladigan ekinlar joylashtirilgan almashlab ekish dalalariga eng yaqin masofalarda loyihalalanadi.

Qamab boqiladigan maydonlarni loyihalashda qiyaliklar va talashlari va nishabliklari hisobga olinadi. Eroziya jarayonlarining oldini olish va mollarni boqishga yaxshi sharoitlar yaratish uchun, qamab boqiladigan maydonlarning uzun tomonlarini qiyalikka kengindalang qilib joylashtirish kerak. ularni tarkibi va ularning boqish muddatlari har xil bo'lganligi uchun bir maydonga har xil yil davomidagi qiyaliklarni kiritish kerak emas (soylar bundan mustasno).

Tekis relefga ega chiqim, sahro va yarim sahro mintaqalarida qamab boqiladigan maydonlar yorug'lik tomonlarini va asosiy shamol yil davomidagi talashlarini hisobga olib joylashtirtladi.

Yoz vaqtida podalar yoki suruvlarni boqishda quyoshga qarshi

y naltirish tavsiya etilmaydi, shuning uchun qamab boqiladigan maydonlarning uzun tomonini iloji boricha sharqdan arbga qarab joylashtirish kerak. Bahorgi va kuzgi yaylovlarda qamab boqiladigan maydonlarni asosiy shamollar y nalishiga perpendikulyar qilib joylashtirish maqsadga muvofiq b ladi.

Qamab boqiladigan maydonlarni joylashtirishga q yiladigan ayrim talablar bir-birlariga mos tushmasa yoki qarama-qarshi b lsa, oxirgi qaror asosiy talablardan: tuproqlarni eroziyadan himoyalash, yaylovlardan va uiaini parvarishlash b yicha texnikadan yuqori unum bilan foydalanishdan kelib chiqib qabul qilinadi.

Mollar haydaladigan y llarning minimal uzunligiga qamab boqiladigan maydonlarni koridor tizimi deb ataluvchi usulda kalta tomonlari mol haydaladigan y llarga chiqadigan qilib joylashtirish natijasida erishiladi. Biroq bunday joylashtirish su orish tarmoqlarini joylashtirishga (su oriladigan yaylovlarda) q yiladigan talablarga qarama-qarshi b lmasligi, hamda maydonlarni rash uchun xarajatlarni kamaytirishga yordam berishi kerak.

har bir qamab boqiladigan maydonda, maydon atrofidagi tlarning kuchli toptalishiga y l q ymaslik uchun kengligi 6—8 m b lgan ikkita darvoza qurish kerak.

Ayrim poda uchastkalarini, qamab boqiladigan maydonlarni rash uchun doimiy va vaqtincha chetan devorlardan foydalaniladi. Doimiy chetan devor yaylov massivlari, mol haydaladigan y llar, ayrim vaziyatlarda esa qamab boqiladigan maydonlar chegaralari b ylab quriladi. Uning uchun yo och va temir-beton ustunlardan, novdalardan, tikanli simlardan foydalaniladi. Qir oqb yi yaylovlarida suv toshqinlari pnytida devorlar buzilishining oldini olish uchun yi iladigan yoki varim doimiy, ya'ni qish kunlari yechib olinadigan simlardan iborat devorlarni q llash maqsadga muvofiq b ladi. K chiriladigan vaqtinchalik devorlardan qamab boqiladigan maydonlarni rash va qismlarga b lib tlatish uchastkalarini ajratish uchun foydalaniladi.

Yozgi lagerlarni joylashtirish. Yozgi lagerlar uzoqdagi yaylovlarda, mollarni haydash masofalarini qisqartirish uchun quriladi. Ular mollarning- dam olish, so ish, q shimcha oziqlantirish va boshqa ishlab chiqarish jarayonlarini tkazish joyi vazifalarini bajaradi. Lagerlarda mollarning vazifalari va turlariga bo liq holda bostirmalar, uy-joy, mahsulotlarni va ozuqalarni saqlash, mollarni sun'iy qochirish va sh. . uchun binolar quriladi.

Mollar uchun yozgi lagerni qurish, agar yaylov fermalardan mollarning mazkur turi va guruhlarini uchun mumkin bo'lgan haydash masofasidan uzoq bo'lganda amalga oshiriladi. Shuni unutmash kerakki, so'yladigan sigirlarni lagerda saqlash katta xarajatlardan bilan bog'liq va hamma vaqtda ham chorvachilik fermalaridagi ishlab chiqarishning zamonaviy texnologiyalari talablariga javob bermaydi. Uzoq yaylovlarni so'ylmaydigan sigirlar, unajinlar va katta yoshdagi buzoqlar podalariga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yozgi lager uchun baland va quruq joylardagi, sanitariya-gigiyena nuqtayi nazaridan qulay, shamol yaxshi esib turadigan, ammo sovuq shamollardan himoyalangan, mollarga birlashtirilgan yaylovlarning markazida, suv manbalari yoki ular quriladigan joylar yonida joylashgan uchastkalar ajratiladi. Relief bo'yicha ular tekis bo'lishi kerak. Lagerlarga mollarni issiqdan* va shamoldan himoya qilish uchun rmon yoki butazor uchastkalari qo'shilsa yaxshi bo'ladi. Qur'oq cho'i, yarim sahro mintaqalarida ushbu maqsadlarda soyabon shaklida daraxtzor, butazorlar loyihalangani.

Podalar uchastkalari yonma-yon joylashganda mollarning 2—3 podalar guruhlariga bitta lager quriladi, bu qurilish uchun kapital xarajatlarni kamaytirish va lager uchun minimal zarur maydonni ajratish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish binolari va inshootlarini joylashtirish uchun lagerlarga bir bosh sigirga 50—60 m² hisobidan yer maydoni ajratiladi.

Qo'shlarni doimiy yaylovda saqlashda qo'sh tonlar bahorgi-kuzgi yaylovlarda da'vlat o'zuvachilar tayyorlanadigan joylar yonida, yil davomida davlatlab saqlashda esa qishki yaylovda yoki qo'shni mavsumiy uchastkalar (bahorgi yoki kuzgi) chegaralarida joylashtirishi kerak.

Yozgi lagerlar va qo'sh tonlardan tashqari qishloqlardan tashqaridagi obyektlar: qo'sh yilarning junini qirg'ish, ch' miltirish, sunyiy qochirish, qo'sh zilarni s' yilish va boshq. tashkil etilishi mumkin. Qo'sh yilarning junlarini qirg'ish va ch' miltirish joylari qishloqlarga yoki fermalarga yaqin joylarda quriladi.

Yozgi lagerlar namunaviy loyihalar bo'yicha joylashtiriladi va quriladi.

Yozgi lagerlarni mavjud elektr uzatish tarmoqlari yonida joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Suv manbalarini va su orish joylarini joylashtirish. Moilarning normal rivojlanishi va mahsuldorligi oshishi uchun ularni yaxshi sifatli suvlar bilan "yetarli darajada ta'minlash katta ahamiyatga ega.

Yaylov suv ta'minotini tashkil etish uchun suv manbalarini, su orish joylarini va ulardagi inshootlarni ranganish materiallariga ega b lish kerak. Bu materiallar manbaning turi va joylashgan rnini, uning suv berish qobiliyati (foydali hajmi, sarfi, suv berishi), ahvoli va uni yaxshilash b yicha choralar hamda suv-larning sifati t risidagi ma'lumotlarni z ichiga olishi kerak. Olingan maiumotlar mollarni su orish va boshqa zaruratlar uchun suvga b lgan talab bilan, ular yaylovlardan uzoqda b lsa — mollarni su orish joyigacha haydashning yoi q yiladigan masofasi bilan solishtiriladi. Bunda, suv manbalarining unumdorligi vaqt birligidagi minimal suv chiqishi b yicha, suvga b lgan talab esa — suv ta'minotining soatlar b yicha notekislik koeffitsienti bilan hisoblanadi.

Suv manbalari y q b lganda, mavjud suv manbalaridagi suvlar yetarli b lmaganda yoki ularning sifati yomon b lganda yangi suv manbalarini qurish yoki yaylovga suvlarni tashib keltirish b yicha tadbirlar (suv tkazuvchi quvurlarni qurish, suvlarni katta idishlarda olib kelish va sh. .) belgilanadi.

Suv' manbalarini joylashtirishda ishlab chiqarish va boshqa zaruratlar uchun butun yaylov davrida suv iste'mol qilish me'yorlariga mos tarzda bir kecha-kunduz hisobiga zarur suv miqdori belgilanadi. Yaylovda saqlanganda mollarning suv iste'mol qilish me'yorlari quyidagidek (1 boshga bir kecha-kunduzda):

Qoramollar:

— sigirlar — 60—70;

— 1 yoshdan katta buzoqlar — 35—40;

— 1 yoshgacha boigan buzoqlar — 15—20;

— katta buqalar — 50—60.

Q ylar:

— kattalari — 5—6;

— yoshlari — 3-4.

Otlar:

— kattalari — 50—60;

— yoshlari — 30—40.

Suvlarning zarur miqdori, yozgi lagerlarning joylashishi, har xil turdagi mollarni haydash masofalari, inshootlar bahusi

territoriyasidagi ma'lumotlarga asosan loyihalananayotgan suv manbalarining soni va turlari belgilanadi.

Yaylov suv ta'minoti manbalarini (daryolar, daryochalar, quduqlar, kanal, zax qochirish va suv orish kanallari, quvur tkazgichlar va sh. .) joylashtirish, mollarni suv orish joylariga haydashning yoi quyiladigan masofasini hisobga olib tkaziladi. Ular: sigirlar uchun 1,0—1,5 km, yosh buzoqlar uchun 0,5—1,0 km, yosh qoramollar uchun 2,0—2,5 km, qo'ylar uchun 2,5—3,0 km, otlar uchun 4,0—5,0 km teng.

Suv ta'minoti manbalari xizmat ko'rsatiladigan poda uchastkalarining markazlarida, mollarni lagerlarda saqlashda esa yozgi lagerlarda joylashtiriladi.

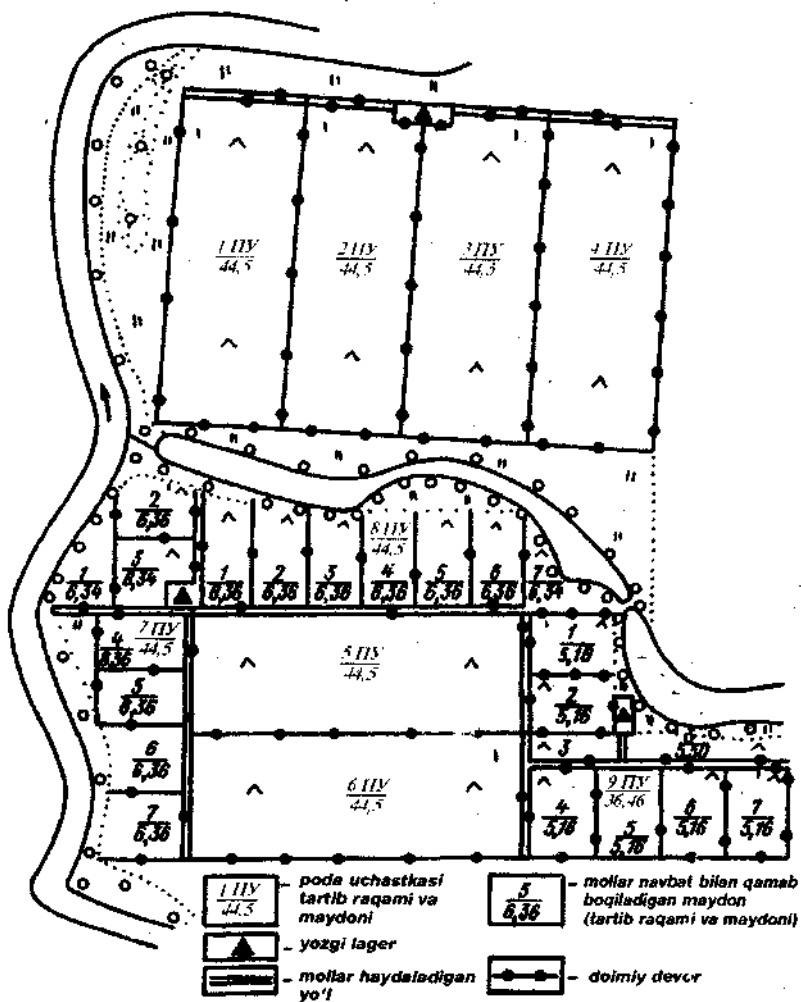
Suv orish joyiga kelish uchun qulay sharoit yaratish va sanitariya-profilaktika qoidalariga rioya qilish kerak. Suv manbalarini botqoqlashgan, suv bosadigan va ifloslangan uchastkalarda joylashtirishga hamda bir suv orish joyida suv oriladigan mollar sonining 250 bosh qoramoldan yoki 2000 bosh qo'ydan oshishiga yoi qo'y maslik kerak.

Agar mollar xohlagan paytlarida suvga kelishi va uni ichishi mumkin bo'lsa, bu eng yaxshi sharoit hisoblanadi. Tur un suv orish joylarini tashkil etishda qattiq qoplamali, avtosuv-ichgichlar va beton novalar, ariqchalar bilan jihozlangan suv orish maydonchalari quriladi. Ular relief bo'yicha suv manbalaridan pastda, undan 20—30 m masofada joylashtiriladi.

Suv oriladigan madaniy yaylovlarda suv orish uchun quvurlardagi va kanallardagi suvlardan foydalaniladi, ularning sifati yomon bo'lganda esa suv quvurlarini qurish yoki suvni avtosuv-ichgichlar bilan jihozlangan sistemalarda olib kelish nazarda tutiladi.

Mollar haydaladigan yo'llarni joylashtirish. Poda uchastkalari va qamab boqiladigan maydonlar fermalar, majmualar, yozgi lagerlar va suv manbalari, mollar haydaladigan yo'llar bilan bog'lanadi. Mollar haydaladigan yo'llar poda uchastkalarini va mollar qamab boqiladigan maydonlarni loyihalash bilan bir vaqtda loyihalanadi. Ularning joylashishi yaylov massivining va poda uchastkasining hududiy joylashishi, ularning maydoni va fermalardan uzoqligi, hududning mavjud tashkil etilishi va uning muhandislik jihozlanishi bilan aniqlanadi.

Mollar haydaladigan yo'llar tekis, quruq joylardan, reliefning baland elementlaridan va suvni yengil tkazadigan tuproqlardan,

26-rasm. Madaniy yaylovlar hududini tashkil etish loyihasi.

y'llar bilan ham birlashtirish mumkin emas. Ularni mollar qabristoni va izolyatorlar yonida joylashtirish mumkin emas. Ularni t'rti chiziqli, keskin burilishlarsiz joylashtirish kerak.

Mollar haydaladigan y'llar asosiy — mollarni fermalardan majmualardan yoki yozgi lagerlardan yaylovlarga haydash uchun yaylov ichidagi — mollar qamab boqiladigan maydonlarni zaro bo'lovchi y'llarga b'linadi.

Asosiy mollar haydaladigan y'llarning taxminiy kengligi qoramollar uchun 15—20 m, q'ylar uchun — 25—35 m, yaylov ichidagi mollar haydaladigan y'llar kengligi esa 8—10 m teng b'ladi.

Pastqam va zax joylardan tkazilgan asosiy hamda yaylov ichidagi mollar y'llarini k'tarish va sha'al-qum materiallari bilan 25—30 sm qalinlikda qoplash kerak. Mollar haydaladigan y'llarning qolgan qismi toptalishga chidamli t'lar aralashmasi bilan uru'sepishning oshirilgan me'yorida tloqlashtiriladi.

Mollar haydaladigan y'llar, odatda, raladi (26-rasm).

3. Su oriladigan madaniy yaylovlar hududiarini tashkil etishning xususiyatlari

Su oriladigan madaniy yaylovlar hududini tuzishning xususiyati shundan iboratki, uning barcha elementlarining joylashishi yom irlatib su orish texnikasining texnik-iqtisodiy tavsifini va su orish tarmo'ining joylashishini hisobga olishga b'ysundiriladi. Bunda quyidagi masalalar yechiigan bo'iishi kerak:

- yaylovlarni chorvachilik fermalariga biriktirish;
- yaylov almashishlarni ishlab chiqish;
- su orish tarmo'ini va yom irlatib su orish mashinalarini (qurilmalarni) joylashtirish tartibmi tanlash; poda uchastkalarini, mollai navbat bilan qamab boqiiadigan maydonlarni, yozgi lagerlarni, suv manbalarini, mollar haydaladigan y'Uarni joylashtirish;
- su orish tarmo'ini joylashtirish.

Su oriladigan madaniy yaylovlar, odatda, mahsuldorligi yuqori mollarga, eng avvalo, sui fermalariga biriktiriladi. Yaylov almashishlar rmon — ch'i sharoitida 6—10 va ch'l sharoitida 4—8 yillik rotatsiyah qiiib loyihalanadi. Su orish tarmo'ini joylashtirish tartibini tanlashga quyidagilar ta'sir etadi: yaylov uchastkasining maydoni, shakli, reliefi, navbat bilan qamab **boqi**ladigan maydonlar soni va lchamlari, yom irlatib su orish

mashinasining (qurilmasining) turi. Almaliyotda yayiovlarni su orishda suvlarni mexanik k tarishga asoslangan yom irlatib su orish tizimi k p tarqalgan. U k pincha quvur tkazgichlar shaklida loyihalaniadi va gidrantlari yer yuzasiga chiqariib yerga yotqizilgan doimiy, su orish oldidan yaylov yuzasiga yotqiziladigan k chma, magistral quvurlari yerga k milgan, ularga su orish quvurlari ulanadigan aralash (yarim doimiy) b lishi mumkin.

Su oriladigan madaniy yaylovlar uchun, odatda, mollar podalari quyidagi lchamlarda shakllantiriladi: sigirlar — 200, buzoqlar — 100, yosh qoramollar — 300 bosh. Poda uchastkalarining hisoblangan maydoni yom irlatib su orish mashinalarining mavsumiy unumdorligiga teng b lishi kerak. Maydonlari kichik b lgan buzoqlarning poda uchastkalariga, ularning umumiy maydonlari su orish texnikasining mavsumiy unumdorligiga teng b lganda bitta yom irlatib su orish mashinasi xizmat k rsatishi mumkin. Poda uchastkalarining maydoni va tomonlari lchamlari su orish tarmoqlarini va navbat bilan mollar qamab boqiladigan maydonlarni joylashtirish jarayonida uzil-kesil aniqlanadi.

Navbat bilan qamab boqiladigan maydonlarni loyihalash, ularning sonini va maydonini aniqlashdan, shakli va joylashishini belgilashdan iborat boiadi. Shuni unutmaslik kerakki, su oriladigan madaniy yaylovlarda bir qamab boqiladigan maydonda mollar boqiladigan kunlar soni bir tlatish siklida 1—3 kunni, t qoplamasining sish davri rtacha 24—26 kunni tashkil etadi.

Su orish sharoitida mollar qamab boqiladigan maydonning lchamlari va shaklini belgilashga quyidagilar ta'sir etadi: su orish tarmo i turi, yom irlatib su orish mashinasi (qurilmasi) tipi, su orish tarmo ining joylashish tartibi.

Mollarni qamab boqish maydonining yaxshi shakli uzunligi va kengligi yom irlatish qanotlari kengligiga yoki yom irlatib su orish mashinalarining ishlash radiuslariga teng boigan t ri burchakli t rtburchak hisoblanadi. "Fregat" nomii yom irlatib su orish mashinasidan foydalanilganda, poda uchastkalarida burchakli va aylana shaklidagi mollar qamab boqiladigan maydonlar loyihalaniishi mumkin.

Mollarni qulay boqishni tashkil etish va podaning erkin aylanishini ta'minlash uchun "su oriladigan madaniy yaylovlarda bir sigir hisobiga qamab boqiladigan maydonning kengligi 0,5—0,7 m qilib qabul qilinadi.

Mollarni qamab boqish maydonlari quyidagi talablarga mos qilib joylashtiriladi:

- su orish texnikasidan yuqori unum bilan foydalanish;
- su orish tarmo ining, mollar haydaladigan yillarining va mollar qamab boqiladigan maydonlar perimetrlarining minimal uzunligi;
- har bir qamab boqiladigan maydonni mustaqil su orish;
- joyning reliefi, yoru lik tomonlari, su orish tarmo i joylashishi;
- fermalar, yozgi lagerlar, suv manbalaridan eng qisqa masofa.

Qamab boqiladigan maydonlar ichida vaqtinchalik chetan devorlar (elektr ch ponlar) yordamida mollarni b lib tlatish tashkil etiladi. Su orish texnikasidan yuqori unum bilan foydalanishga, qamab boqiladigan maydonlar su orish tarmo ining namunaviy tartibiga mos qilib joylashtirilganda erishiladi. Har bir maydonni mustaqil su orish, qachonki u ma'lum magistral suv taqsimlovchi quvurga ulangan b lsa amalga oshadi.

Mollar haydaladigan y illarni loyihalashda su orish tizimining turi va joylashishi, q llaniladigan yom irlatib su orish mashinalari va qurilmalari tiplari hisobga olinadi. DDN tipidagi yom irlatib su orish mashinalaridan foydalanadigan su orish tizimi mollar haydaladigan y illarni poda uchastkalari ichida, qamab boqiladigan maydonlarni koridor tizimi b yicha joylashtirib loyihalash imkonini beradi. Boshqa mashinalar va qurilmalardan foydalanilganda mollar haydaladigan y llar, asosan, poda uchastkasining tashqi chegarasi b yicha loyihalaniadi. Mollar haydaladigan y llar kengligi su orilmaydigan yaylovlardagi kabi qabul qilinadi.

Su oriladigan yaylovlarda doimiy su orish joylarini tashkil etishda ularda qattiq qoplamali, avtosuvichgichlari bor su orish maydonchalari quriladi.

4. Yaylovlar hududini tashkil etishni asoslash

Yaylovlar hududini tashkil etishni asoslashda texnik va iqtisodiy k rsatkichlardan foydalaniladi.

Texnik k rsatkichlarga quyidagilar kiradi: t qoplamasining botanik tarkibi, mollarning har bir guruhiga ajratiladigan yaylovlarning suv-havo rejimi, mahsuldorligi, poda uchastkalari-

ning fermalardan, majmualardan, yozgi lagerlardan va suv manbalaridan uzoqligi, maydoni, poda uchastkalarining va qamab boqiladigan maydonlarning shakli va tomonlari lehamlari, mollar haydaladigan yillar kengligi, uzunligi va maydoni, suv manbalarining soni, maydoni, uzoqligi, suv zaxirasi, va sh.

Iqtisodiy k rsatkichlar quyidagiiarni z ichiga oladi: yalpi mahsulotning sishi, hududni t ri tashkil etish natijasida mollar mahsuldorligining oshishi, kapital xarajatlarning va ishlab chiqarishning yillik xarajatlarining pasayishi, kapital xarajatlarning qoplanish muddatlari, sof daromadning sishi, mahsulot tannarxining kamayishi.

Hosildorlikning, yalpi yi imning va tllarning ozuqa qimmatining sishi k p jihatdan tanlangan uchastkaning tabiiy xususiyatlari b yicha yaylov tlariga mos kelishiga bo liq b ladi.

Mollarning mahsuldorligidagi farq tlar tarkibining, ozuqa qiymatining mollar turlari va guruhlarining biologik xususiyatlariga moslik darajasidan; mollarni q shimcha oziqlantirishni tashkil etish imkoniyatidan, tiatish uchastkaiarining fermalar, majmualar, yozgi lagerlar, suv manhalandan uzoqligidan kelib chiqadi. Yalpi mahsulot chiqishini k paytirishga yaylovlardan t ri foydalanish va ularni yaxshilash, yozgi lagerlarni, mollar haydaladigan y llarni, su orish tarmo ini qurishda yerni tejash yoi bilan erishiladi. Masalan, mollarni qamab boqiladigan maydonlarda boqishni joriy etish hisobiga, yashil massa chiqishi 20—25% k payadi, tlardan foydalanish t laligi 20% oshadi, yashil ozuqaning t yimlilik qimmati csa 35% sadi.

Loyihani ishlashgacha b igan yalpi mahsulot qiymati yer uchastkalarining mavjud mahsuldorligi b yicha, loyiha b yicha esa— yaylovlarning rejalashtirilayotgan mahsuldorligi hisobidan aniqlanadi. Bunda yaylovlarning loyihaviy maydoni ularni yozgi lagerlar, suv manbalari, mollar haydaladigan y llar, su orish tarmo i uchun ajratish sababli kamayadi.

Sof daromad yalpi mahsulot qiymatidan uni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni ajratib hisoblanadi.

Loyihani ishlashgacha b lgan ishlab chiqarish xarajatlari quyidagidek qabul qilinadi: tabiiy yaylovlarda — mavjud holat, haydalma yerlarda — yashi! ozuqa uchun ekilgan bir yillik va k p yillik tllarning rtacha tannarxi b yicha.

Lqyiha b yicha ishlab chiqarish xarajatlariga quyidagi xarajatlar kiritiladi:

— asosiy fondlar (su orish va zax qochirish tarmoqlari, devorlar, k tarilgan va q shimchalar bilan yaxshilangan mollar haydaladigan yoilar, 'avtosuvichgichlar, yaylovlarga xizmat k rsatadigan qishlpq x jalik mashinalari) amortizatsiyasi ajratmasi;

— su orish va zax qochirish tarmoqlariga xizmat k rsatish;

— su orish va zax qochirish tarmoqlarini, inshootlarini, nasos stansiyalarini va yom irlatib su orish texnikasini joriy ta'mirlash;

— nasos stansiyalaridan foydalanish (elektr energiyasi, yonil i va moylash materiallari qiymati);

— xizmatchi xodimlar ish haqi;

— yaylovlarni parvarishlash (itlash, tlarni ekish, yeyilmagan tlami rish, mol axlatlarini tekislash, axlatlarni yi ish, chetan devorlarni va mollar haydaladigan y llarni ta'mirlash, su orish);

— elektr devorlar uchun har yili akkumulyatorlar sotib olish.

Yuylovlar hududini tashkil etishda kapital xarajatlar quyidagilarga sarflanadi:

— su orish va zax qochirish tarmoqlarini qurishga;

— yaylov suv ta'minoti manbalarini, yozgi lagerlarni, mollar haydaladigan y llarni qurishga;

— madaniy-texnik ishlarni tkazishga;

— yaylovlarni su orish va ularni parvarishlash uchun zarur yom irlatib su orish va qishloq x jalik mashinalarini, hamda elektr devorlarni va sh. . sotib olishga.

Kapital xarajatlarning qoplanish davri ularning sof daromadning sishiga nisbati sifatida aniqlanadi. Agar loyihalananayotgan tadbirlarni amalga oshirish uchun 1 yil yoki undan k proq vaqt talab etilsa, rejalashtirilayotgan mahsulot esa, ushbu davrdan keyin olinadigan b lsa, kapital xarajatlarning qoplanish muddati T quyidagi ifoda b yicha aniqlanadi, yil:

$$T = \frac{K}{D_2 - D_1} + 0,5(rc+1),$$

bunda K — kapital xarajatlar miqdori, ming s m; D, — loyihalashgacha b lgan sof daromad, ming s m; D₂ — loyihalananayotgan tadbirlarni amalga oshirish natijasida olinadigan sof daromad, ming s m; n — loyihalananayotgan tadbirlarni amalga oshirishdan rejalashtirilayotgan mahsulotni olishgacha tadigan yillar soni.

Yaylovlar hududini tashkil etish yechimlaridan yaxshisi eng kam keltirilgan xarajatlar F , bo'yicha tanlanadi, ular quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi, ming so'm:

$$F_i = S_i + Y_m K_i$$

bunda S — jami yillik ishlab chiqarish xarajatlari, ming so'm; Y_m — kapital xarajatlar samaradorligining me'yoriy koeffitsienti.

5. Pichanzorlar hududini tashkil etish

Pichanzorlar hududini tashkil etish ularning mahsuldorligi oshishiga, qimmatli o'tlar aralashmasining yaxshi saqlanishiga, yerlardan oqilona foydalanishga zamin yaratadi. U quyidagilarni joylashtirishdan iborat bo'ladi:

— pichanzoral mashish va brigada uchastkalarini;

— dala shiyponlarini;

— m] tarmoqini;

— r* suvmanbalarini.

Yer tuzish izlanishlari asosida pichanzorlarning maydoni va joylashishi, ularning ishlab chiqarish b. limlariga birlashtirilishi, yer turlarini, va almashlab ekishlarni, yaylovlar hududlarini tashkil etishda nazarda tutilgan, ularni yaxshilash bo'yicha tadbirlar aniqlanadi.

Pichanzoral mashish va brigada uchastkalarini joylashtirish. Pichanzorning sifati va hosil nafaqat t.arning botanik tarkibiga, balki rish muddatiga, t. larni qirg'ish balandligiga, quritish va saqlash texnologiyasiga ham, bog'liq bo'ladi.

Pukkaqlik o'tlar va aralash. o'tlarni pichan uchun rishning eng yaxshi muddati shonalash-gullash; boshloqlar uchun — boshloqlash — gullashning boshlanishi davrlari hisoblanadi. Ammo bitta uchastkada har yili t. larni faqat shu davrlarda rish, tloq simliklarining jabrlanishiga va qimmatli turlarining y. qolishiga, hosildorligi pasayishiga olib keladi, shuning uchun yillar bo'yicha belgili ketma-ketlik tartibida rish muddatlarini almashtirib turish kerak. Pichanzorlar mahsuldorligining oshishiga mollarni pichani o'rtilgan uchastkalarda vaqti-vaqti bilan boqib turish ijobiy ta'sir taq'irsatadi. U pichanzorlardagi begona tlar bilan samaraliroq kurash olib borish irrtkonini beradi, tlar sifati ning yaxshilanishigai yordam beradi, tloqda t. pianadigan or-

ganik qoldiqlarning chirishini tezlatadi. Pichajji o'rilgan uchastkalaridan mollarni boqish uchun foydalanish yaylov davri davpmi-da yashil massa yetishishiga yordamlashadi. Yiilar b yicha pichan rish muddatlarini almashtirish, pichani rilgan' uctiastkalarda mollarni bpqish, tlar qoplamasini yaxshilash b yicha ta<3birlarni amalga oshirish maqsadida, ma'lum tizim b yicha fpydalanish uchun pichanzorlarni 3—6 uchastkalarga b Hshni nazarda tutadigan pichanzoralmashishlar joriy etiladj. Pichanzprlarning har bir tipi (quruqlikdagi, daryo b ylaridagi, yaxshilangan va sh. .) uchun mustaqil pichanzoralmashishlar tashkil etiladi.

Pichanzoralmashish deganda pichan rish va oTimdan keyin mol boqishning almashinib turishini. tlar qoplamasini yaxshilash b yicha tadbirlar o"tkazilishni k zda tutadigan pichanzorlardan foydalanish va ularni parvarishlash tizimi tushuniladi.

Pichanzoralmashishlarni keyinchalik ularda brigada uchastkalarini ajratish bilan loyihalash, faqat rmon- tloq mintaqalaridagi va daryolar b ylaridagi x jaliklarda katta pichanzor massivlari majjud b lganda, ular ishlab chiqarish b limlarining yer massivlarini joylashtirishda loyiha b yicha ulardan birining hududiga kirgan b lsa, bajariladi.

Pichanzoralmashishlar tartibi (sxemasi) pichaiizorlar tipiga, uchastkaning tabiiy xususiyatlariga, tashkiliy-x jalik %talablariga, tlar sifatiga bp liq b ladi. Daryo b ylaridagi ikki raarta ri-ladigan pichanzorlarda 5 yillik pichanzoraimashish tavsiya etiladi, ularda ayrim yillari pichani rilgan uchastkalar mol boqish uchun foydalaniladi. Bunday pichanzor almashishlarda bir uchastkani boshoqlash davrida, ikkinchisini gullashining boshlantshida^ qolgan uchtasini — t la gullash davrida, ulardan bittasining ikkinchi rimini pichan lichun rish, qolgan. ikkitasidan esa mol boqish uchun foydalanish k zda tutiladi.

Tabiiy pichanzorlar uchun quyidagi pichanzoralmashish tavsiya etiladi:

- 1 — 2 rish (I gullash davrida);
- 2 — 3 rish (I boshoqlash davrida);
- 3 — 1 rish, kcchki muddatlarda (urju lpishganda);
- 4 — 3 rish.

Quruqlikdagi pichanzorlardan bir rish tizimida foydatanishda yillar b yicha quyidagi rish m^ddatla^ialmaghishibjlan 4 yillik pichanzoralmashish tavsiya etiladi: ; ;n <jh = ,- . f ;

- 1 — boshoqlash;

2 — gullashning boshlanishi;

3 — urulanish;

4 — gullab b o'lgandan keyin.

Su oriladigan pichanzorlarda tlar qatlamidan k p rishli foydalanishda yillar b yicha quyidagi rish muddatlari almashishi bilan besh yillik pichanzoralmashish tavsiya etiladi:

1 — pishish davrida;

2 — naychalashning boshlanish davrida (3—4 rim);

3 — boshloqlash davrida (2—3 rim);

4 — 5 gullash davrida (2 rim).

t unini ishlab chiqarish uchun bedani bahorda poyalanish davri oxirida — unchalash davri boshida rish boshlanadi, yi im gullash boshlanguncha (3 hafta davomida) davom ettiriladi. Ayrim uchastkalarda birinchi rimni har xil muddatlarda rish, ikki rimni rivojlanish davrida (birinchi gullar paydo boiishi) tkazish imkonini beradi.

Pichanzor almashish uchastkalarini loyihalashda quyidagi asosiy talablar hisobga olinadi: ular ixcham, maydoni b yicha taxminan bir xil, tlari tavsifi b yicha bir tipli, tomonlari lchamlari va shakli b yicha mexanizmlar bilan rishga, su o-rishda esa su orish texnikasidan unumli foydalanishga qulay boiishlari kerak.

Brigada va pichanzor almashish uchastkalari chegaralari y Har, daryochalar, kanallar, soylar va boshqa tabiiy elementlar boiishi mumkin.

Pichanzorlarning kichik maydonlaridan foydalanish va parvarishlash (pichan rish muddatlari, yaxshilash b yicha tadbirlar) navbatlashishi yillar b yicha emas, balki faqat vaqt b yicha amalga oshiriladi.

simliklarni jabrlanishdan saqlash, normal qishlab chiqish, yuqori hosil olish uchun tlarni rish balandligi katta ahamiyatga ega. rishning optimal balandligi baland sadigan tlar uchun 5—6 sm, past sadiganlari uchun 4—5 sm katta boimasligi, keyingi rish uchun 6—7 sm boiishi kerak.

Y l tarmo ini, suv inshootlarini va dala shiyponlarini joylashtirish. Pichanzoralmashish uchastkalarining zaro, qishloqlar, dala shiyponlari va suv manbalari bilah qulay aloqasi uchun yoi tarmo i loyihalanaadi. Yoilar kengligi 3—4 m. Ular tekis, quruq, baland uchastkalarda joylashtiriladi.

Pichanzorlardan pichan va rimdan keyin mol boqish uchun

foydalanilganda mollar haydaladigan yo'llar loyihalanadi, ularning kengligi va joylashtirishga q yiladigan talablar yaylovlardagi bilan bir xil.

Suv manbalari y qligida yoki mavjudlaridagi suv yetishmaganida, sifati yom n b lganda yangi suv manbalarini qurish nazarda tutiladi yoki pichanzorlarga suvni tashib keltirish b yicha •tadbirlar belgilanadi.

Suvga b lgan talabni hisoblash rshchilarning maishiy talablarini; mashina va mexanizmlarga texnik xizmat k rsatishni, mollarni su orishni hisobga olib, pichanzorlarni su orishda esa — tavsiya etiladigan su orish me'yorlari asosida amalga oshiriJadi.

Suvlarning mavjudligi (foydali hajmi, sarfi, suv berishi), ularning sifati mavjud suv manbalarini rganjsh materiallari asosida aniqlanadi.

Pichanzorlarda yangi suv manbalarini joylashtirish dala va yaylov suv ta'rhinotining umumiy tizimi bilan bo lanadi.

B lak yoki asosiy ishlab chiqarish markazlaridan uzoq masofada joylashgan katta pichanzor massivlarida pichanzorlarni parvarishlash va rish, mollarni boqish davrlarida odamlarni joylashtirish, asbob-uskunalarni, itlarni, yonilgM va moylash materiallarini saqlash uchun dala shiyponlarini qurish maqsadga muvofiq b ladi.

Dala shiyponlari iloji boricha xizmat k rsatadigan pichanzoralmashish uchastkalari markazida, baland, sovuq shamollardan himoyalangan maydonlarda, suv manbalari yonida joylashtiriladi.

Pichanzorlar hududini tashkil etishni asoslash. Pichanzorlar hududini tashkil etish loyihasini asoslash uchun texnik va iqtisodiy k rsatkichlardan foydalaniladi. Texnik k rsatkichlarga pichanzor almashish uchastkalarining shakllari, maydonlari, soni, qishloqlardan, suv manbalaridan uzoqligi; y llar kengligi va dala shiyponlari, suv manbalari tagidagi maydon kiradi.

Iqtisodiy k rsatkichlarga — yalpi mahsulot qiymati, sof daromad, kapitar xarajatlar, yillik xarajatlar, kapital xarajatlarning qoplanish davri kiradi.

Pichanzorlar hududlarini tashkil etish loyihasini asoslashda quyidagi sharoitlar va imkoniyatlarni aniqlash va baholash kerak:

— pichanzorlar mahsuldorligini, yalpi hosilni oshirish va tlar sifati yaxshilash uchun;

e — pichanni mexanizmlar bilan yi ish va pichanzorlarni parvarishlash;

— moliarni boqishni t r l tashkil etisTi;

jix -jd

-BmifeiJ^HaJfexjp&lagjty^ito

ffliipifhmtflktimi m^JWiW, BbniyPod fiomo/ m^ .Hhnag
ari3r^d<1>ft^Ffl^nfefip4tf>lte-B§i<hosni;fi^jiq iMov ibaJi7uj ibiBXBli
Yalpi mahsulot chiqishini k paytirishgggfjRiqha^z^Jil^jr^n

y<Mi*si(afec\$*ppqntoii(^#ji-j yfrtmk&tmh te#is% ;\$rt|a,
di-,ibcIiifi?o BglBmB BbiaozB riBhoy/am rlvj aug nBgibdn:, BVJHVBJ
-iifiP>RbiKK9fi^iffl fflm^fflVMfflWi&&i&WW^timbm eng
iSfi^tek ^3rfi#j!^1?ft^i^nw?giiMiaan vroa^,&h88tt£lafflf¥
t ri shakldagi yirik rhasivga birlashtirish natijasida yargfj^a^jf,-
BV ijif flzfitWfeWafii. i^WMj3&TP1<fctean^ri "qRJiB>isbfrteW va
zaro yaf1§h^alpagac^i|^£n^r^

l^inflllbB^l^BiWVsyHB^TO^WteP m)M^mfli ffilMHfgnish
WffilOifiMBriSridj^i-uivigaBm tosnBrtoiq BliB>i niKjiiiiBh{oi fjbBio:-Br?
-Y.oiMlf^BWal§ti%TfMeg fflplrnifehBTO^y-j^cj^nf^Tfe^o^b;
^>*Bfl?^Bvn^jw^ar irtHifi^san j m^mh^imk QmmM
QjFtel^tfpirtlat^u^Yftman^^

tarmoqlarini, poda y llarini qurish, su orish, yigMhby\$-picfa3#7
mlm^ ffigwmh^ tuf&w zmfM M^^wiJ^v?Hg<<T8&an
flM^foi¥ft^riftii&^^

haJ5Bi*^f^i^JliffevanJflteffaifc

u<> rBbiBin<bvBm riBgniiIKyomiri
ifihoxriBrtois .t?A)io?o mrktts \m?.v> \ mvWkvm ^vsVuvjrmV)^
vjbozitpi BV ^inxSJ mjfrjiWtSRsBhPWfflMfloi ritilo li>iteK) ifiibuburl
ioxn .rtoiq Bg7filit>:ffi2to>f >finx3T .ibelinfisbv t nsb-islrto>iJB2i^o>i
^x i^M^k^ndf^mM^posu riBbhfitodnBm vuz nBb
2. YaylovlarhuJudl^ijp^^^r^i^i^g g^ vU2 J^-IB!
-OIK toa^Mm^b^^Mism iqlEV - BjnKlto>Dfi2-to>i yiboziipl
-op ^frM^M&r q^ bBffl

olinadi, yaylovlarning hisoblangan maydo^ypa^djaygi-, rigiriEiq
Bbdii teozk^9fa8@\$lo\ rteijs li>h2fiJ inhBlbuburi iBhoxriRtoil

idr .Iv NgMI^flffiWifi^

joylashtiriladi? ;nurtou rizBliria/By iniJBta
-uq ir% BR^avi^)^l^% ^^i^af% sf«K>^^^ri^i^h aJa^na -
di, ulami joylashtirisnga qanday talaolar q yiladi? -resliahfiv

Fermer (dehqon) x jaiigida ichki yer tuzish loyihasining tarkibiy qismlar va elementlari

Tarkibiy qismlari	Elementlari
1	2
X jalik markazini va ishlab chiqarish yer uchastkasini joylashtirish	Hududni funksional mintaqalash X jalik markazlarini joylashtirish X jalik markazining yashash va ishlab chiqarish qismlarini joylashtirish
Fermer (dehqon) hovlisini qurishning bosh loyihasini ish-tash Ishlab chiqarish va ijtimoiy in-frafirmzim obyektlarini joylash-tirish	Yashash qismi hududini tashkil etish Ishlab chiqarish qismi hududini tashkil etish Qattiq qoptamali (asosiy) y liarni joylashtirish. Suv manbalarini joylashtirish. Energiya, issiqlik, gaz ta'minoti, oqava suviar va telefon aloqasi b yicha muhandislik tarmoqlarini joylashtirish
Yer turlarini va almashlab ekishlarni tashkil etish	Yer turlari tarkibini va maydonlarini belgilash Yer turlarini transformatsiyalash, yaxshilash va ularni eroziyadan himoyalash b yicha tadbirlarni ishlash X jalikda almashlab ekishlarni tashkil etish
Haydalma yerlar hududini tashkil etish	Almashlab ekish daialarihi va ishchi (su orish) uchastkalarini joylashtirish. Dala y llarini joy-lashtirish Almashlab ekishdan tashqari' uchastkalarini joy-lashtirish Yaylovlar va pichanzorlar hududlarini tashkil etish Yaylovlar va pichanzorlardan pichanzor va yaylov almashish tizimlarida foydalanishni tashkil etish Turlar va navlarni joylashtirish
Daraxtzorlar hududlarini tash-kil etish	Ishlab chiqarish infratizimi eiementlarini (ombor-xona, binolar, y llar, idish maydonchalari) joy-lashtirish

Ishlab chiqarish qismi tarkibiga qisbJoq x jalik mahsulotlarini, ishlab chiqarish chiqindilarini birlamchi qayta ishlash va saqlash uchun har xil binolar (kichik kolbasa sexlari, pishloqxona, dud-xona) kirishi mumkin.

X jalik markazi ikki yoi bilan shakllantirilishi mumkin:

— qishloq aholi yashash joyidagi mavjud tomorqa uchastkasida, uni qishloq ichidagi qishni joylashgan boshqarilgan yerlarni qishshish yoyi bilan kengaytirish hisobiga;

— fermer (dehqon) xaligiga ajratilgan yer massivida uy-joy va ishlab chiqarish qismlaridan iborat yangi xalilik markazini tashkil etish hisobiga.

Birinchii vaziyatda yer tuzish masalalari sanitariya-gigiena, quritish-loyihalash talablarini bajarish va fermerning ishlab chiqarish binolari bilan aholi yashash joyining uy-joy qurilishlari orasida zooveterinariya va sanitariya himoya polosalarni loyihalash bilan bogliq.

Ikkinchi vaziyatda fermer xaligi hududida xalilik markazini joylashtirishning eng yaxshi yechimini topish kerak boiadi.

Xalilik markazini joytashtirishda quyidagi talablarni hisobga olish kerak:

1. Transport va boshqa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish maqsadida xalilik hovlisi iloji boricha xizmat ko'rsatadigan yer massivining markazida boiishi va asosiy yer turlari, mahsulotlarni topshirish yoki sotish joylari, boshqa qishloqlar bilan ishonchli yoi aloqasiga ega boiishi kerak.

2. Qurilish uchun tanlangan hudud qulay, yomir, qor suvlari oqib ketishi uchun yetarlik nishablikka ega, sizot suvlari sathi past, binolar va inshootlarni qurishga yaroqli tuproq qatlamlariga ega boiishi kerak.

3. Qurilish uchun maydon botqoqlashmagan va suv bosmaydigan, epidemiya kasalliklarining tabiiy choqlari, kichik kelish xavfi yoki hududda joylashishi kerak. Fermalarni eski mollar qabristoni, tozalash inshootlari boigan joylarda, rangli metallurgiya sanoat korxonalariga 1,5—3,0 km yaqin qurish taqiqlanadi.

4. Xalilik hovlisi ichida, xalilik — ishlab chiqarish va yonida qarshi zaruratlar uchun yaxshi va mo'ljallangan ta'minotiga ega, hamda elektr energiyasi, issiqlik, gaz, oqova suvlarni chiqazgichlar bilan markazlashgan muhandislik tarmoqlariga bogiash yoki lokai hayot ta'minoti tizimini yaratish (artezian va boshqa quduqlarni, qozonxonalarni qurish, energiyaning tabiiy manbalaridan, bioyoni ilardan va boshqa foydalanish) hisobga ta'minlangan boiishi kerak. Bunda hududni muhandislik jihozlari bilan bogliq xarajatlarning minimal boiishiga harakat qilish kerak.

- 51 'Yar^da^lghki^ytW^tiak^aa^iy feref va dcofon x ja-
 IfkflahlflF!^!^!^ 4a^f^m63^«\$aMsiritii!n@ff)ai^^ -ffibti<>bt<>tnr^istf^>
 lab chiqarish maydonlarini tejaSfii^HqSadM^rbitta^kichHl&i;
 uChastkMa^>*&paMhf M%&kh^BuirMa^1 qurtlish tiichastkasini kam
 unuWh^tibrf^ri-Mjfmisl^dbhtfonchJFrkning tovar mahsufotla-
 rini va ozuqalarni ishlab chiqarishni yaxshi yerlarda m ljaHash
 k^rakv^a&MaSh^i^pHtert&ri^ajratfFgari uchastkalar fermalarga his-
 baitaH^1 shkrHbl k8i9aighl%orfi6Tlid^ "relef b yicha esa — qiyalik-
 nMg 'Va^1 ^at^eu&^ifttamlfy yUq©Hsirdai^jdylashtiritishi kerak. ©U
 ydq1ftertMf^ qismiga kifisht-
 ga t sqinlik. qiladi.

6; M&y d&iiftsi'^eViiqi^ Chang-t zorvli va boshqa zararli
 shamollardary^fflhg 4mW, rmofi yoki dov-daraxtlar bilan hi-
 ti^M^il^m^m^tmii^VJy\st' va chorvachilik fermalari
 orasidagi sanitariya-himoya orali i 50—100 metrdan kam
 b rmSng^Wafe @im\$, 120C(KribSh ^1 Ufidan Ro^p^qeramdllar
 ueHUn-\$ziipMnis\$^f^^ charigli ifioslamW
 \mim d^gWito^HiaiafViiiK^obga^ohb^uy-joybinolaridan 500 'm

7. X jalik hovliltoH jo^asfiStfrishdaarxitektura-loyihalash-..
 q^UrirMh,^*^ahitto^gigSem^"zfe^etefjriariya va boshqa fcilablar
 H i t o ^ t o h i ^ a ^ a - BMildBfi- • /•' . . . , (; . ,
 ^xSpja^tf-mWfkaai ttes^brtSfriagifitraDari va ahoii yasbasH joy-i
 lari bilan qattiq qoplamali, kengligi 6—8 m b lgan magistrai y J
 bilirfi l^ lfiigWrJdfitehPtefaknV '?' cjisqa masofa b yicha, iloji
 bolfcMWxiK^%iqlaYi(aa^liah"Soylaf,'jariiklar, kanatfar) bilari
 k&SSstawfed^ va y l inshootlari-'
 ni qU^ft^blfallibo^Mt^ka^iflkr narhda transpofit xarajadari mini*
 mai^bb^iaai. (U—c.l .sahBijnoy; .; . r . . , c:•

Magistral y llarni joylashtirishda qimmatbaho yerlarni egalfew-
 maslik Va^uWn^lg^yerosii^SUvferiga domiyt siqlar b lib suv
 oqlmmFt siSM nfebbig* s^f&bslshlga', sizot suvlari k tariiishiga

¹ -^^fmsi^a08d^muim[^'^Mil^f Haydaknla yeriaf, x jai-
 likf friarkaz^ rjato^aK^arMteyJ^^voi^aroitida har bir> %ot^i
 uchastkaSlga^ fcgpfsnrii -ta^WJWilovg^iyaxSWfyb!' ^lahishigipffejpr!
 b hshi kdfakl^ (^atda, Bffetglgl 4^'frti ^<Mhilangan^q<filafiafMi
 ' . . • .'^ii nfnli.!, ifibiibijrTBbnutl .AHI^JA H\vi^<n'l nf,^nc!riim'tj

id^la^JIari (kp'^^^

ImmBv nafaqat ayotrans^rtJarnirifeHtWa^iarshi y nalishlarda
^shjni, balki kengligi;Lk^ft>q!shJl^q;»ialJ*li)c itexnikasining ham
j^\$iini;ita?p^ ! • _ • ' - \ • .

^ni>P>Mny^Jlari ye>ifJuzis^ninlo^ihalash K^Jabjlariganmos, tarzda
4|Waf, .aspsiy qishJpq x^jalikc,yar}^

Janadi ya x jalikni magistrai ry djariJillem boglarydi. i • • , < •
(^QisWdDiq x Jalik, yeflarirjmgst&rfcifei arfc>imaydqlaci; fermer
rKfffJ>iigteing. jxtis&sligiga yaj intsnsi^itexfiarajasar^i febgf Jiq; hokla
iWgja:r)adiihA>siy,; mlab>rshttOd^ ."iberatfcifi y(ei\$ituriari. tdrkibi
ipaja\$,\$. #pjalife.samaradorligini *eishtisHrju balkiuyerlardanKasdsli
Jfp^dalanishni, ekologik jihatdan ta^ Unib itrfraganrJaayilaJma;yep-
.lff,• yaylevlar, pichafnzprjac, isllteknberiad^aH fimH\zorl^: va
tabiiy landshaftning ekotogik/iphatl!(teni.: lirtgmBi; iQ^fifetlariSi <sup
ihaMzalari, o.rmonlar, b^qoqWkiar^fiorasi^agir^krriaiiqisbatni
ift>iniilMasri,;y:•!,-"•!:-] u^ i;ujy,;m nurbu riarnrfe; lnnB!;;v,;>i;:;>
.li! Qfshjppq: x jaligi uchun; i^zlashtiF^xili&rt^mlalsoyalashi;va
ya^sjiujashga faqat zinitlg i tabiiy w\$mtyat^tiQtyetetoMh&s%gm
MwkJamani k jajja ol#digan; x^tiaJHcnitogsasojiy qaKbJoqrk jatik
ekinlari yetishtirishyuhunryaRjqJii uahastk^romodljaU^naiditiSHU
ibjlai?; bir qajtpdrda, qishJpq.x iall^Ma^iPi^aniBbdfI@EbusJJgan;'yer-
JajfQi^kiiehli darajada-seToayaga gahtagJtofiich^dwgamf^msgu*
mjisji,;va bMhq.^! flhjjqariste:JteriaJcgnMtekSn jitolioqlffsjhturjishynayrifl
i^JircJiaiesao^ tinBlnoxoz KV vi>|>:-bi

Amaliyot k rsatishicha, fermer ItofjftlaikJarihi^Fihaydalmf yer+
1&m almashlab ekifh ^milia)^dalafiustekQ'spfoiGji maqsatigaimu-
vafefbo'iadi Buekinlafning fafli;vaifritt^jbiJfiri<3ha!oqil,Ona;al*
mashishining ularni yetishtirishningbiiJmi^iasoslaiBgan utexnolo-
giyalari, q llaniladigan itlash tizimi bilan zaro bo liqligi
hisobiga, hosildorlikning t sklse*»iutpali*qlar unumdorligi oshishi
uchun eng yaxshi sharoit yaratish imkonini beradi.

- TiaPerWdp; (dehqprf) • xo^aJiflari; 'H#aiaa#ito'@Hik3fo^hamlarda
(100 gektagacha) tashkil etiJisf^r-WSPfe^9^ triaW bitf aV
masmas ekishni tasnii ekish maqsadga mavotiq bo'jadi. mazkur
almashlab ekish turi xo'ialikning ixtisosligi va ekiladigan ekinlar
t\$flibTt)8'yлча ariiqlaridcii; Cfi6WI^ruuik>^|I^hi^i: xofilik-
^!|^u^m-x^sl^:jijrr^|ila^ g^y^sa#S^cj|ilik| -
sabzavot, dalachilikda — dalachilik almashlab ekishdifem j
nidfe?gDRoJi's ya rezayprjekir^aririi jo^shWiishj^orniWP! ym irida
m ljallanadi. • !•:~^/ ^-.^srn vsbnso Ebrtets iButeel

Bozor kon'yunkturasi yillar b yicha bir xil b Imaganligi sababli, fermer x jaliklari uchun har bir mustaqil ishlov beriladigan haydalma yer uchastkasiga mos qishloq x jalik ekinlarining faqat vaqt b yicha almashinishini k zlaydigan almashlab ekishlarni ishlash maqsadga muvofiq b ladi. Buning uchun x jalikning barcha haydalma yerlari birinchi navbatda agroekologik xususiyatlari (tuproqlar tiplari, joyning .relefi, eroziyalanish darajasi va boshq.) b yicha bir xil va mexanizmlar bilan ishlov berishga yaroqli birlamchi ekologik tur un, uchastkalarga (almashlab ekish dalalariga) b linadi, keyin ekiladigan ekinlar tarkibini hisobga olib, ularni uchastkalar b yicha joylashtirishning eng yaxshi yechimi tanlanadi. Joylashtirish yerlarning sifatini, oldin ekilgan qishloq x jalik ekinlarini va ularning zgarib turuvchi tarkibini e'tiborga olib har yili tkaziladi.

Gipodinamiyaning oldini olish, moliarning qayta tiklanish funksiyalarini oshirish uchun mavjud sut fermalariga, qoramollarning t ldiruvchi buzoqlarini stirish b yicha, ch chqachilik, q ychilik fermalariga fermer x jaliklarida madaniy yaylovlar yaratish, yozgi lagerlarni, mollar aylanib yuradigan maydonchalarni qurish m ljallanadi, poda y llari yotqiziladi.

Yaylov davrida chorvachilik imoratlarini sanatsiyalash va ta'mirlash paytida mollarning asosiy bosh soni lager-yaylov saqlanishiga tkaziladi, buning uchun oziqlantirgichlar, su orgichlar va soyalash bostirmalari bilan jihozlangan yarim ochiq tipdagi maydonchalar quriladi.

Madaniy pichanzor va yaylovlardan pichanzor-yayloval-mashishlar tizimida mollarni qamab, navbat bilan boqishni tashkil etib foydalanish m ljallanadi.

ia|aa «*at savollari

1. Fermer x jali^jda, ichkJ yer tuzish loyihasining tarkibiy qismlarin f vaelCT^ptiarini sa«ab bering.
2. Fermer ^©'j^injng x jafik markazini joylashtirishga qanday talabtar qo^iad.r/'''
3. Fertner ^ f^fjktarjda yer turlarining tarkibi va maydonlari qanday belgfertadft''''''''
4. F^rmer^B^Hki^rida a(mashlab ekishlarni qanday tashkil etish mumfcwi?^1' •'''
5. Fermer x jaliklarida yaytovk4r va piqhanzorlar hududlarini tashkil etishda qanday masaialar yechiladi?

XIX bob.
XO'JALIKDA ICHKI YER TUZISH LOYIHASINING
EKOLOGIK, IQTISODIY VA IJTIMOY
SAMARADORLIGI

Xo'jalikda ichki yer tuzish samaradorligi uch sohada: ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda namoyon bo'ladi.

Xo'jalikda ichki yer tuzishning ekologik samaradorligi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslarni qayta tiklash va ulardan oqilona foydalanish zaruratidan kelib chiqadi va eng avvalo, yer tuzish tadbirlarining va ishlab chiqarishning bizni o'rab turgan tabiiy muhitga ta'sirida, yerlarni yaxshilash, ularni eroziyadan himoya qilish, tabiatni muhofaza qilish choralarini amalga oshirish orqali ko'rinadi.

Yer tuzishning ishlab chiqarish-iqtisodiy yoki sodda qilib aytganda iqtisodiy samaradorligi ishlab chiqarish va hududni o'zaro birgalikda tashkil etish, birinchi navbatda qishloq xo'jalik korxonasidagi moddiy ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir etadigan xo'jalik yuritish sharoitlarini yaxshilash talablaridan kelib chiqadi.

Yer tuzishning ijtimoiy samaradorligi natijasi yer munosabatlari mustahkamlash, yer egaliklari va yerdan foydalanishlar huquqlarini muhofaza qilish hisoblanadi. Bu sohaga nisbatan yerga ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar obyekt sifatida qaraladi. Xo'jalikda ichki yer tuzishning ijtimoiy samaradorligi ishlab chiqarish sharoitlarini rivojlantirish va yaxshilashga qaratilgan. U aholining hayot, mehnat, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish va dam olish sharoitlarining o'zgarishiga ham olib keladi.

Loyihaning ekologik samaradorligi asosiy hisoblanadi. Unga bo'lgan talab loyihaning har bir elementiga va har bir tarkibiy qismiga qo'yiladigan qattiq ekologik, tabiatni muhofazalash me'yorlarini bajarish zaruratida namoyon bo'ladi. Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasining hech bir yechimi, agar u bu me'yorlarga mos kelmasa ko'rib chiqilishi mumkin emas.

Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasi ekologik samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

— har bir yer uchastkasi bo'yicha olinadigan yerlarning sifati ahvoliga yer tuzishning ta'sirini kompleks baholash ma'lumotlari (gumus balansi; makro va mikro elementlar, og'ir metallar, radionuklidlar, qoldiq pestitsidlarning harakatchan shakli va miqdori; yerlarning qishloq xo'jaligi uchun yaroqliligi).

toifalari, sinflari, mahsuldorligi bo'yicha baholash balli; kislotalashishi, namlanish rejimi, sizot suvlari sathi, suv sig'imi, mahsuldor suv zaxirasi, tuproqlari, relefi va boshq. sharoitlari bo'yicha bir xilligi);

— tuproqlarning suv eroziyasi va deflyatsiya jarayonlarining pasayishi to'g'risida, ma'lumotlar (tuproqlarning yuvilishi, joylar jarliklanishining pasayishi, eroziyaga uchragan yerlarni o'tloqlashtirish va o'rmonlashtirish, ekinlarning eroziya xavfi koeffitsientlari va eroziya xavfi bor davrlarda tuproqlarning o'simliklar bilan loyihaviy qoplanishi, tartibga solingan suv oqimi hajmi, mikroiklim sharoitlarining o'zgarishi);

— yerlarning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan tuzilishi to'g'risida ma'lumotlar (suv-himoya mintaqalari va qir oqib yil polosalarining, sanitariya himoya mintaqalarining, himoyalangan hududlarining, konseivatsiyalanish bosqichidagi yer uchastkalarining, sanitariya va zooveterinariya oraliqlarining, himoya, taqiqfangan va muhofaza mintaqalarining mavjudligi);

— hududning ekologik tuzulishini tavsiflovchi ma'lumotlar (mifatsiya kDridarlarj, ekologik birliklar, mikroq riqxonalar, hududning ekologik har xilligi, ekologik tur unligi indeksleri, "chekka samara". Jiispbga olingan agrolandshaftlarning mahsuldorligi, ekotonlaj uzuilligi va boshq.).

X jalikda ipjhlci' yer tuzishning iqtusodiy samarasi quyidagilardan iborat:

— ishjab chiqarish b limJarini, x jalik markazlarini va asosiy y llarni joylashtirishda — ishlab chiqarishning yillik xarajatlarini va har xil turdagi sarflarni (qayta qurish va qurilish uchun) kamaytirishdari;

— yer turlari ya almashjab ekishlarni tashkil etishda — sof daromadnirig o^shidan;

— almashlal? ekjshjar,,, daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlar hududlarini fashkil etishda — ishjab chiqarish jarayonlarini bajarish va ishJab chiqijrisj} ^ararjarining oldini olish (aylanish pplosalari, qoldiq uchfjn^ljakJar, o^tkir qirralar tagidagi maydonlar, ning kamayishi hi^pplga^chun xarajatlarning pasayishidan.

Yer. -tuzisK. iqtisjpdijy ..samarasining mazkur tabaqalanishini hisobga olib, ishjab Cjhiqarishnirig va unga mos x jalikdarajasi infratizimining efem^njtfaririi yaratishdagi kapital xarajatlar samaradorligi hisobjanaxfi. Mfasalari, yer turlarini transformatsiyalashda sarflangan kapital xarajatlar yangi o^zlashtirilgan yoki intensivroq

foydalaniladigan yerlardagi sof daromadning o'sishi bilan qoplanadi, almashlab ekishlar hududini tashkil etishda esa, dala shiyonlarini, yo'llarni qurish uchun sarflanadigan kapital xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining va sh.o' pasayishi hisobiga qoplanadi.

Ko'rinib turibdiki, yer tuzishning asosiy samarasi sof daromadning o'sishi va ishlab chiqarish xarajalarining kamayishi (ular ham sof daromadning o'sishiga aylanishi mumkin) bilan bog'liq. Bu o'sishlar qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlarini (S) tajab etadigan, qo'shimcha kapital xarajatlar (K) hisobiga, hamda qo'shimcha xarajatsiz amalga oshiriladigan tashkiliy-xo'jalik tadbirlaridan kelib chiqadi.

Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasining iqtisodiy samaradorligini baholashning yuqorida sanab o'tilgan barcha tadbirlarni hisobga oladigan, umumlashtirilgan ko'rsatkichini hisoblash uchun sof daromad o'sishining ΔCD keltirilgan xarajatlarga nisbatidan foydalaniladi:

$$\frac{\Delta CD}{S + KE_m} \rightarrow \max$$

bunda E_m — kapital xarajatlar samaradorligining me yori koeffitsienti.

Hududni tashkil etish hisobiga olinadigan sof daromad o'sishining mos loyiha va qidiruv ishlari xarajatlariga, kapital xarajatlarga, ishlab chiqarishning joriy xarajatlariga nisbati loyihani amalga oshirish uchun zarur tashkiliy-hududiy tadbirlar, kapital xarajatlar samaradorligini baholash imkonini beradi.

Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasining iqtisodiy samaradorligini baholashda texnik (texnik-iqtisodiy), agroiqtisodiy va iqtisodiy (qiymat) ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasining texnik ko'rsatkichlari, asosan, loyiha yaratgan hududni tashkil etishning kenglik sharoitlarini va yerlarning texnologik xususiyatlari (joyning relief, tuproqlarning mexanik tarkibi, to'siqlar mavjudligi, madaniy texnik ahvoli, konturlar kattaligi va sh.o.) tavsiflarini baholash xizmat qiladi.

Yer tuzishni loyihalash jarayonida texnik ko'rsatkichlari hani tuzishda agregatlar harakatining ishchilari, mumkin bo'lgan nishabliklar, polosalar, o'qib chiqarish cheklangan kengligi, ishlab chiqarish, yer massivlarining tavsiya etiladigan

lar, dalalar, ishchi (su orish) uchastkalarining optimal maydonlari, mollarni haydashning yil q yiladigan masofalari b yicha ilmiy asoslangan me'yorlarning qullanishini aks ettiradi. X jalikda ichki yer tuzish loyihasining texnik k rsatkichlari bunda, yer tuzishni loyihalash me'yorlariga qanday rioya qilinganligi, mavjud holatga nisbatan yer egaliklari va yerdan foydalanishlarning kenglik sharoitlari yaxshilanganligi, mumkin b lgan yechimlarning kamchiliklari va ustunliklari qandayligi t risida fikr yuritish imkonini beradi.

Loyihani agroiqtisodiy asoslash belgilangan hududni tashkil etishning ishlab chiqarishni kengaytirish talablariga mosligini aniqlash maqsadida tkaziladi, shuning uchun agroiqtisodiy asoslash k rsatkichlari, asosan, x jalikda ichki yer tuzish loyihasining tashkiliy-x jalik tomonini tavsiflaydi va har xil balanslar tizimidan iborat b ladi: ishchi kuchi, ozuqa, it, mollarning aylanishi, qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va taqsimlash. Agroiqtisodiy asoslash ishlab chiqarishni va uning tarmoqlarini joylashtirish, x jalikning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzulishini asoslash, almashlab ekishlarni joriy etish masalalarini yechishni ham z ichiga oladi, bu ham mos k rsatkichlarda aks ettiriladi.

Iqtisodiy asoslash hududni tashkil etishning eng yaxshi yechimini aniqlash, loyihaviy yechimlarning mavjud hofatga nisbatan samaradorligini aniqlash va x jalikda ichki yer tuzish loyihasini uning samaradorligini tavsiflovchi qiymat k rsatkichlari bilan ta'minlash maqsadida tkaziladi. Bunda iqtisodiy k rsatkichlar iqtisodiyotni yaxshilash va har xil tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarishning sishi, ishlab chiqarish jarayonlarini oqilona tashkil etish b yicha kutilayotgan natijalami bu yaxshiJashlar keltirib chiqaradigan xarajatlar bilan solishtirish uchun qollaniladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasini iqtisodiy asoslash k rsatkichlari tizimi loyihalar tabiiy qismlari va elementlari b yicha samaradorlik k rsatkichlaridan tashkil topadi va umumlashtirilgan tarzda "Yer tuzish iqtisodi" darsligida keltirilgan.

X jalikda ichki yer tuzishning ijtimoiy samaradorligi loyiha-ni tarkibiy qismlari va elementlari b yicha tabaqalanadi.

Ishlab chiqarish boiimlari va x jalik markazlarini joylashtirishda u quyidagilardan iborat b ladi:

— yer ulushlarini va mulkiy paylarni taqsimlashda, ishlab chiqarish b limlarining yer massivlarini shakllantirishda, fuqaro-

lar va ishchilar yer ulushlarini x jalikning ichki ishlab chiqarish boiimlariga birlashtirishda ijtimoiy haqqoniylikni ta'minlash;

— ishlab chiqarishni boshqarish va unga rahbarlik qilish sharoitlarini yaxshilash, korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish, bu mehnat unumdorligining oshishiga ta'sir k rsatadi;

— x jalik markazlarini t ri joylashtirish, uy-joy, madaniy-mayishiy va ishlab chiqarish qurilishlarining kelajakdagi rivojlanishini aniqlash, migratsiya jarayonlari xarakterini maqsadli zgartirish hisobiga aholining hayot va mehnat sharoitlarini yaxshilash.

Magistral y llarni, yoi inshootlarini, boshqa hududni muhandislik jihozlash obyektlarini joylashtirishda ijtimoiy samaradorlik odamlar va qishloq x jalik texnikasining ish joyiga va orqaga befoyda yurishlari uchun sarflanadigan vaqtni va mabla larni qisqartirish, qarama-qarshi yurishlarni tugatish, transport vositalari ishlarini yaxshilash, suv, issiqlik ta'minotlarini, aloqa, energiya ta'minotini t ri tashkil etish hisobiga mehnat sharoitini zgartirishdan iborat b ladi.

Yer turlarini va almashlab ekishlarni ijtimoiy asoslash madaniy landshaftlarni yaratishdan, aholining estetik va rekratsion talablarini qondirishdan, atrof-muhitni sogiomashtirish va uni himoyalashdan iborat boiadi.

Aimashlab ekishlarni tashkil etish va ular hududini tuzishning ijtimoiy samaradorligi oqilona ishchi y nalishi uzunligiga ega, t ri shakllardagi dalalarni loyihalashdan iborat boiadi, bu dala-da ish jarayonlarini amalga oshirish uchun normal sharoit yaratadi, mehnat sharoitlarini yaxshilash, qishloq x jaHk texnikasining befoyda yurishlari, aylanishlari va kirib chiqishlari vaqtini qisqartirish imkonini beradi, mexanizatorlarning toliqishini, dala ishlari muddatlarini kamaytiradi, mehnat unumdorligini oshiradi.

Dala ishlari davrida ekinlarni optimal maydonli dalalarda jamlash hisobiga texnikani, ta'mirlash xizmatini t plash, ovqatlanishni va ishchilar maishiy ahvolini yaxshilash, transport xizmatlarini zarur darajada ta'minlash mumkin.

Daraxzorlar, pichanzorlar va yaylovlar hududlarini tashkil etishda loyihaning ijtimoiy samaradorligi agrolandshaftning estetik xususiyatlari kuchayishida, ishchilarning (bo bonlar, chorvadorlar) mehnat sharoitlari yaxshilanishida va sh. . z aksini **topadi**.

X jalikda ichki yer tuzish loyahasining ijtimoiy **sharoitlarga** ta'siri darajasini son jihatdan baholash yetarli darajada **murakkab**

dir, sababi, k p ijtimoiy k rsatkichlar sifat tavsifga ega. Shu bilan bir qatorda loyihaning ijtimoiy samaradorligi quyidagi natijalarga olib keladi, deb hisoblash mumkin:

— unumsiz faoliyatni (texnikaning tishlari, aylanishlari va kirib-chiqishlari, texnik xizmat k rsatish, odamlarni va yuklarni tashish, moJarni haydash va boshq.) qisqartirish hisobiga vaqtni tejashga;

— ishchilar bandligini oshirish, ishlarni bajarishning mavsumiylikini va ti izligini tekislash, turib qolishlarni qisqartirish, mehnat sharoitini yaxshilashga;

— ayrim ishchilarning va mehnat jamoalarining, umuman korxonaning zlariga biriktirilgan yerlardan va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan yaxshi foydalanishdan manfaatdorliklarining sishiga.

Bu ishchilar mehnat unumdorligining sezilarli sishiga, mahsulot ishlab chiqarish hajmining k payishiga va uning tannarxi pasayishiga olib keladi. Iste'mol va jam armalar sadi, qishloqda hayotning ijtimoiy sharoitlari sezilarli yaxshilanadi.

Natijada, yer tuzishning barcha turdagi samaradorliklari qishloq x jalik korxonasi faoliyatining iqtisodiy natijalarida aks etadi. Amaliyot k rsatadiki, x jalikda ichki yer tuzish Joyihalarini zlashtirgan x jaliklar ishlab chiqarishni boshqa qishloq x jalik korxonalariga nisbatan tuproqlar unumdorligining t xtovsiz sishida samaraliroq olib boradi.

Nazorat savollari

1. Yer tuzish samaradorligi qaysi sohalarda namoyon b ladi?
2. Loyihaning ekologik samaradorligi k rsatkichlari qanday?
3. X jalikda ichki yer tuzish loyahasining tarkibiy qismlarini va umuman x jalikda ichki yer tuzish loyahasining iqtisodiy samaradorligi qanday hisoblanadi?
4. Loyihaning ijtimoiy samaradorligini son jihatdan baholang.

XX bob.
LOYIHALARNI RASMIYLASHTIRISH VA
HUJJATLARNI BERISH, AMALGA OSHIRISH

1. Yer tuzish hujjatiarini rasmiylashtirish va berish

X jalikda ichki yer tuzish loyihasi loyiha tashkilotining texnik kengashidan rozilik olinganidan va belgilangan tartibda kelishilganidan keyin korxonaga rahbari yonidagi yil ishida yoki ishlab chiqarish majlisida qishloq kengashi raisi ishtirokida kiritiladi va tuman (viloyat) hokimiyatida tasdiqlanadi.

Qator vaziyatlarda loyihani ekologik yoki boshqa ekspertizadan otkazish belgilanishi mumkin.

Belgilangan tartibda kiritilgan va tasdiqlangan loyiha joylarga (naturaga) kiritiladi. Loyihalarni joylarga kiritish xalikalarda ichki yer tuzish boshqaruv harakatidagi kiritilmalarga asosan, zarur geodezik asboblarga va usullardan foydalanib amalga oshiriladi.

Joylarda mahkamlangan loyiha etimlarini qishloq xalikal korxonasi vakillari, mos dalolatnomani rasmiylashtirib, qabul qilib olishadi.

Loyiha tasdiqlanganidan va joylarga kiritilganidan keyin, loyiha hujjatlari tayyorlanadi. U ikki qismdan iborat bo'ladi: yozma va chizma.

Chizma hujjatlar litografiya usulida tayyorlanadi. U, odatda, kiritilgan rangli bo'ladi.

Chizma hujjatlarga quyidagilar kiradi:

— ishlab chiqarish bo'limlari boshqaruv loyihaning kiritilgan chizmasi, bir nusxada;

— foydalanish qulayligini ta'minlaydigan, boshlanib yoki kichiklashtirilgan masshtabdagi butun qishloq xalikal korxonasi loyhasining kiritilgan chizmasi, bir nusxada;

— loyihaning kiritilgan chizmasi, zarur nusxalarda.

Chizma hujjatlar tarkibiga kiritilishi mumkin: yerlarning qishloq xalikal uchun yaroqliligi xaritasi, loyihalash masshtabidagi yoki loyiha chizmasi katta bo'lganda yoki buyurmachi talabi boshqaruv kichikroq masshtabdagi mazkur xalikalning eng ahamiyatli tadbirlari uchun maxsus kartogrammalar (melioratsiya, croziyaga qarshi va boshq.)

X jalikda ichki yer tuzish loyihasi chizmasi loyihalash masshtabida tayyorlanadi. Unda k rsatiladi:

— yeri tuzilayotgan korxonaga chegaralari ichida joylashgan korxonalarining, fermer x jaliklarining (ishlab chiqarish uyushmalari b yicha), boshqa mulkdorlar, egalar, foydalanuvchilar, ijarachilar yerlarining chegaralari;

— mulkchilikda, egalik qilishda, foydalanishda va ijarada b lgan yerlar chegaralari;

— qishloq x jalik yerlarining turlari va chegaralari;

— x jalikdagi ichki b limlar, x jalik markazlari, y l tar- moqlarining nomlari (tartib raqamlari) va chegaralari;

— loyihalananayotgan melioratsiya, tabiatni muhofaza qilish tad- birlari va infratizim obyektlari (yoilar, kanallar, rmon polo- salari, dala shiyponlari va boshq.) turlari va chegaralari;

— almashlab ekishlar, pichanzor va yaylovalmashishlar;

— almashlab ekish, pichanzor va yaylovalmashish dalalari, ishchi (su orish) uchastkalari, ularning tartib raqamlari va may- donlari, boshqa zarur ma'lumotlar.

Chizmalarni, xaritalarni va kartogrammalarni ichki va tashqi rasmiylashtirish (bezash) yer tuzish b yicha chizma materiallarni rasmiylashtirish uchun harakatdagi standartlar b yicha bajariladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyahasining yozma hujjatlari quyidagilarni z ichiga oladi:

— loyihani tuzish uchun topshiriq;

— loyihaning yi ma k rsatkichlari;

— yerlar eksplikatsiyasi;

— yer turlarini transformatsiyalash qaydnomasi va boshq.;

— texnologik kartalar, smeta-moliya hisob kitoblari;

— yi ma agroiqtisodiy va boshqa hisob-kitoblar bilan hisoblash-tushuntirish xati;

— loyihani kelishish, k rib chiqish va tasdiqlash materiallari.

Hisoblash-tushuntirish xatida qabul qilingan loyihaviy yechim- lar bayon etiladi, zarur iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy asoslashlar beriladi, yerlardan foydalanish me'yorlari, tartibi va sharoitlari, har bir korxonaga, fermer x jaligi, x jalikning ichki boiimida dalalar va ishchi (su orish) uchastkalari b yicha yerlardan oqilona foydalanishga qaratilgan tadbirlar, yerlarni baholash nati- jalari, ulardan foydalanish b yicha mos me'yorlar va tavsiyalar, " loyihani agroiqtisodiy asoslash natijalari hamda loyihani zlashtirish b yicha tavsiyalar keltiriladi.

Tushuntirish xati (bayonnoma) kartogrammalar, chizmalar, diagrammalar, grafiklar va sh. . bilan tldiriladi, ular bayonnoma matni b yicha yoki ilovada joylashtiriladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasining yakuniy mahsuloti jildga tikilgan t rt nusxadagi (ulardan bittasi — arxivniki) loyiha materiallaridan iborat b ladi.

Tayyorlangan hujjatlar buyurtmachiga beriladi:

— x jalikka — yozma hujjatlar, ishlab chiqarish b limlari b yicha k rgazmali chizmalar (zarur hollarda), umumiy k rgazmali chizma;

— yer resurslari q mitasining tuman xizmatiga — yozma hujjatlar, umumiy chizma.

Yozma hujjatlarning bir nusxasi, loyiha chizmalarining va umumiy xaritaning zarur soni loyiha tashkilotida qoladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyihasining barcha materiallarining asl nusxalari, yer tuzish izlanishiari materiallari, eskiz loyiha, loyihani naturaga (j°yig^a) k chirishning ishchi chizmasi va boshq. bilan birga jildga taqiladi va loyiha tashkiloti arxivida saqlanadi.

2. Loyihani amaiga oshirish

X jalikda ichki yer tuzish loyihasini amalga oshirish u tasdiqlanganidan, joylarga k chirilganidan va yer tuzish hujjatlari berilganidan keyin tkaziladi.

Loyihani amalga oshirishni tezlatish uchun qishloq x jalik korxonasiga yozma hujjatlar va loyihaning vaqtinchalik chizmasi u tasdiqlanganidan va tasdiqlovchilar tomonidan korsatilgan kamchiliklarga mos zgarishlar va q shimchalar kiritilganidan keyin darhol berilishi mumkin.

Loyihani amalga oshirish asosida loyiha rejasi yotadi, uni ishlash loyihaning yakunlovchi qismi hisoblanadi. Uni loyiha muailflari x jalik rahbariyati va mutaxassislari bilan birgalikda ishlaydi. Plan (reja) x jalikda ichki yer tuzish loyihasining tarkibiy qismi hisoblanadi va uni tasdiqlashda k rib chiqiladi.

Rejada joriy etilayotgan almashlab ckishlami zlashtirish, kam unumli yerlarni zlashtirish, pichan^orlar va **nylovUrnI tubdan** va yuzaki yaxshilash, madaniy-texnik ishltr, **yerlamI |U|'orllih** va zaxini qochirish, tuproqlarni eroziyadnn hlmoaya **qlllNn, Itraxi''** larini ekish, ishlab chiqarish majmualarinl, **fermalarnt, dalljthlyponlarini**, yozgi lagerlarni, y llarni. poda **y llarlnl, UV* min-**

balarini va sh. . qurish b yicha tadbirlarni tkazish muddatlari va navbati aniqlanadi.

Rejani tuzishda hisoblangan muddatga bajariladigan birinchi navbatdagi tadbirlar va uzoqroq kelajakka rejalashtirilgan ishlar ajratiladi.

Birinchi navbatdagi tadbirlar qatoriga k p xarajatlarsiz eng katta x jalik samarasini berishi mumkin b lgan tadbirlar (almashlab ekishlarni, kam unumli yerlarni zlashtirish, eroziyaga qarshi agrotexnikani joriy etish, pichanzorlar va yaylovlarni yaxshilash va boshq.) kiritiladi.

Birinchi navbatdagi tadbirlarning hajmi va qiymati yillar b yicha hisoblanadi, ular umumlashtirilgan k rsatikichlar yoki xshashnilar butun x jalik va ish turlari b yicha aniqlanadi. X jalik b limlarining t la ishlab chiqarish mustaqilligida loyihani amalga oshirish rejasi b yicha tuziladi.

Tadbirlarni amalga oshirish muddatlari va navbatini belgilash ishlarning umumiy hajmidan, ularning x jalikdagi ahamiyatidan va amalga oshirilish davridan, x jalikning iqtisodiy imkoniyatlaridan, loyiha, qurilish, rmon x jaligi va boshqa tashkilotlarning ishlab chiqarish quvatidan kelib chiqib bajariladi.

Loyihaviy tadbirlarni amalga oshirish muddatlari qishloq x jaligi ishlab chiqarishining rejalashtirilayotgan hajmi sishi bilan bo lanadi.

X jalikda ichki yer tuzish loyahasini qishloq x jalik korxonasi amalga oshiradi. Loyihani amalga oshirish aniq iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, tabiiy va boshqa sharoitlarni hisobga olib bajariladi.

X jalikda ichki yer tuzish loyahasini amaiga oshiruvchi qishloq x jalik korxonasining rahbarlari va mutaxassislari majburiyatlari:

— joylarga k chirilgan hududni tashkil etishning elementlarini va chegara belgilarini saqlash, almashlab ekish dalalarining va boshqa x jalik uchastkalarining belgilangan chegaralari buzulishiga y l q ymaslik;

— qishloq x jaligi ishlab chiqarishining kelajakdagi, yillik va tezkor rivojlanishini rejalashtirishda x jalikda ichki yer tuzish loyahasida belgilangan muddatlarda yangi yerlarni zlashtirish va yer turlari tarkibini yaxshilash, tuproqlarni eroziyadan himoyalash va boshq. amalga oshirishni k zda tutish;

— joriy etilgan almashlab ekishlarni, hamda pichanzoral-mashish va yaylovalmashishlarni zlashtirish rejasini tuzish va amalga oshirish;

— yer tuzish loyihalariga tuzatishlar kiritish va ularni amalga oshirishda yordam ko'rsatish zamonaburgan hollarda, belgilangan tartibda, loyiha tashkilotlariga murojaat etish;

— ishlab chiqarish, melioratsiya va yer tuzilishi obyektlarini loyihalash uchun topshiriqlarni berish va kelishishda xalajikda ichki yer tuzish loyihalariga rioya qilish.

Xalajikda ichki yer tuzish loyihasi qishloq xalajik korxonasining ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish rejalari, qishloq xalajik ekinlarini joylashtirishning yillik rejalari, yerlardan foydalanish va muhofaza qilish bilan bogliq ishchi loyihalar, majburiy tashkiliy-xalajik, agrotexnik, eroziyaga qarshi va tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish beryicha xalajikning ichki birlimlarining yillik topshiriqlari orqali joriy etiladi.

Yer tuzish loyihasini amalga oshirish jarayonida quyidagi ishlar olib boriladi:

— dalalar tarixi kitobi, ishchi (suqorish) uchastkalari pasportlari, boshqa texnologik hujjatlar;

— xalajikda ichki birlimlar tomonidan ular uchun majburiy talablarning, me'yorlarning va yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish beryicha tadbirlarning bajarilishi ustidan nazorat;

— gumus dinamikasini, eroziya sababli tuproqning unumdor qatlamining yiqotilishini, ikkilamchi shakllanish jarayonining rivojlanishini, botqoqlanishni, sahrolanishni va boshqa salbiy hodisalarni nazorchiga oladigan tuproqlar unumdorligi zargarishi ustidan nazorat (nazorat harakatdagi uslubiyatlar beryicha hisoblashlar asosida hamda nazorat izlanishlari va laboratoriya tahlillari natijalari beryicha olib boriladi).

Xalajikda ichki yer tuzishni amalga oshirish bilan bogliq barcha ishlar qishloq xalajik korxonasining mutaxassislari kuchi bilan, fermer xalajiklari boshliqlari yoki ularning buyurtmalari beryicha ixtisoslashgan loyiha tashkilotlari **tomonidan yer tuzish** xizmatini ko'rsatish tartibida bajariladi.

3. Mualliflik nazorati va yer tuzish xizmatni ko'rsatish

Xalajikda ichki yer tuzish loyihalarini **amalga oshirish Ushbu** mualliflik nazorati yer tuzish tashkilotlari **tomonidan mualliflik** yoki qishloq xalajik organlari va mahalliy **ma'muriyat Ushbu** beryicha tuziladi.

Muallitlik nazorati quyidagilarni z ichiga oladi:

— joylarga k chirilgan loyiha elementlarining saqlanishini, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sharoitlari va tartibini davriy tekshirib turish;

— loyihani amalga oshirish rejalarining bajarilishi t laligi va aniqligini kuzatish;

— x jalikka loyihani zlashtirishda amaliy yordam k rsatish.

Mualliflik nazorati davrida loyihaning samaradorligi, ijobiy tomonlari va uni amalga oshirishdagi kamchiliklar aniqlanadi, zarurat tu ilganda ishlangan loyihaviy yechimlarga tuzatish va aniqlik kiritish b yicha takliflar tayyorlanadi.

Nazorat b yicha ishlarda, eng avvalo, loyiha mualliflari — yer tuzuvchi, agronom, iqtisodchilar qatnashadi. Zarur hollarda boshqa mutaxassislar: tuproqshunoslar, gidrotexniklar, rmon-melioratorlari jalb etiladi. Nazorat x jalik mutaxassislari — agronomlar, brigadirilar, yerlarni zlashtirishda, qurilishda esa — pudratchi tashkilotlar vakillari ishtirokida tkaziladi.

Mualliflik nazoratida, albatta, joylarda izlanishlar tkaziladi. Loyihada k zlangan tadbirlarning amalga oshirilayotgan tadbiriarga mos kelmasligi sabablari aniqlanadi. Loyihadan o ishlarni, ishlarni bajarish texnologiyalaridagi va yerdan foydalanishdagi xatolarni tuzatish b yicha takliflar ishlanadi.

Olingan natijalar b yicha mualliflik nazorati materiallari rasmiylashtiriladi, ulardan 4 nusxadagi jildlar tayyorlanadi.

Mualliflik nazorati materiallari mahalliy ma'muriyatda yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va loyiha tashkilotlari ishtirokida k rib chiqiladi.

Yer tuzish xizmati k rsatishni tkazish tartibini va unga kiradigan ishlar tarkibini qishloq x jalik korxonasi va loyiha tashkiloti birgalikda belgilaydi.

Yer tuzish xizmatini k rsatish, odatda, x jalikda ichki yer tuzish loyihasi tasdiqlangan vaqtdan boshlab, qishloq x jalik korxonasi va loyiha tashkiloti orasida shartnomaga asosaii doimiy tarzda tkaziladi.

Yer tuzish xizmatini k rsatish shartnomasida bajariladigan ishlarning turlari va muddatlari, qishloq x jalik korxonasining, fermer x jaligining va loyiha tashkilotining loyihada k zlangan har xil tadbirlarni bajarishdagi huquqlari, majburiyatlari va javobgarliklari belgilanadi.

Yer tuzish xizmatini ko'rsatish bo'yicha ishlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

— qishloq xo'jalik korxonalari, xo'jalikda ichki bo'limlar, fermer xo'jaliklari mutaxassislariga loyihalarni amalga oshirish va yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalari bo'yicha, ularga ilg'or tajribalar, bu sohadagi fanning oxirgi yutuqlari to'g'risidagi va ularni joriy etish bo'yicha tavsiyalarni qo'shib, maslahat berish;

— loyiha tashkiloti va qishloq xo'jalik korxonasi birgalikda qishloq xo'jalik korxonasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish rejalarini, xo'jalik yuritish, dehqonchilik tizimlarini ishlash;

— qishloq xo'jalik korxonasiga, fermer xo'jaligiga har xil iqtisodiy masalalarni yechishda yer baholash ishlari natijalaridan foydalanish; qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirishda; pichanzor va yaylovmashishlarni joriy etishda va ulardan foydalanishni tashkil etishda; dalalar tarixi kitobini, ishchi uchastkalar pasportlarini, yer kadastrasi kitobini va yerlarning grafik hisobini yuritishda; yerlarni meliorativ va tabiatni muhofazalash bo'yicha yaxshilashning ishchi loyihalarini tuzish uchun topshiriqlar tayyorlashda, bu loyihalarni ekspertizadan o'tkazishda hamda melioratsiyalangan yerlarni foydalanishga qabul qilishda yordam ko'rsatish;

— qishloq xo'jalik korxonasining yoki fermer xo'jaligining yerlarini noqishloq xo'jalik maqsadlari hamda xo'jalikdagi ichki qurilishlar uchun ajratish bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqish;

— xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasiga joriy o'zgarishlar va aniqliklar kiritish;

— gumusning o'zgarishi, tuproqlarning unumdor qatlamini yo'qotish bo'yicha zarur hisoblashlarni va zarur dala izlanishlarini hamda analitik ishlarni o'tkazish bilan tuproqlar unumdorligi o'zgarishini nazorat etish;

— zarur xarita materiallarini tayyorlash;

— har xil xo'jalik uchastkalarining joylarda yerlarni baholash ralarini tiklash;

— yer tuzish loyihasiga aniqlik kiritish va ralarini baholash ralarini joylarga ko'chirish.

Qishloq xo'jalik korxonasi loyiha tayyorlovchi xizmatining har yili loyihani amalga oshirish bo'yicha hisobot berishini ta'kidlaydi, tadbirlarning ularni amalga oshirish bo'yicha hisobot berishini aniqlaydi, kelasi yil uchun ishlaydigan tadbirlar bo'yicha tadbirlar ishlaydi.

Nazorat savollari

1. X jalikda ichki yer tuzish loyihasi qayerda k rib chiqiladi va kim tomonidan tasdiqlanadi?
2. Loyiha hujjatlarining chizma va yozma qismlari z ichiga nimalarni oladi?
3. Loyihaning loyihaviy chizmasi va hisob-tushuntirish xati (bay-onnomasi) qanday rasmiylashtiriladi?
4. Tayyorlangan loyiha hujjatlari kimga beriladi?
5. X jalikda ichki yer tuzish loyihasi qanday amalga oshiriladi?
6. Mualliflik nazorati nima va kim uni amalga oshiradi?
7. Qishloq x jalik korxonasiga yer tuzish xizmati k rsatishning mazmuni nimalardan iborat?

T o' r t i n c h i b o' l i m.

YER TUZISHDA ISHCHI LOYIHALAR

XXI bob.

ISHCHI LOYIHALARNI TUZISHNING VAZIFALARI, MAZMUNI VA USULLARI

1. Ishchi loyiha^{ning} vazifalari va mazmuni

Ishchi loyiha — bu o'z ichiga tashkiliy-hududiy, ekologik, ijtimoiy va texnik-iqtisodiy yechimlarni va qurilishi kapital xarajatlarni talab etadigan aniq lokal obyektlar bo'yicha smeta-moliya hisob-kitoblarini oladigan, yozma va chizma materiallardan iborat hujjatdir.

Yer tuzishda ishchi loyihalarning asosiy vazifalari yerlarni muhofazalashga va ularning unumdorligini oshirishga, qishloq xo'jalik yerlarining hududiy joylashishini yaxshilashga va ishlab chiqarish infratizimi elementlarini yaratishga, buning uchun zarur pul-moddiy, mehnat, mexanizatsiyalashgan resurslarni hisoblashga yo'naltirilgan to'la muhandislik, agrotexnik va texnologik aniq tadbirlar hisoblanadi. Ayniqsa, belgilangan tadbirlarni amalga oshirish uchun smeta-moliya xarajatlarini va ularning texnik-iqtisodiy samaradorliklarini aniqlash katta ahamiyatga ega.

Ishchi loyihalarni tuzish uchun asos bo'lib, oldin tuzilgan tuman yer tuzish chizmalari, xo'jaliklararo va xo'jalikda ichki yer tuzish loyihalari hamda yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha boshqa bashoratlash-loyiha hujjatlari, aniq data izlanishlari va qidiruvlari materiallari xizmat qiladi.

Chizmalar va xo'jaliklararo va xo'jalikda lo^{hki} yer tuzish loyihalari bilan kuchli o'zaro aloqada bo'lib va ularning muvofiqlashtirish davomi hisoblanib, ishchi loyihalar tarkibi va mazmuni bo'yicha judayam ahamiyatli prinsipial farqlarga ega bo'ladi. Ular o'zaro muvofiqlashtirish obyektlarining yerdan foydalanishning samaradorligini oshirish uchun tanlangan maydoni bo'yicha nisbatan kichikligi (bir-ikkita yil) muddatining qisqaligi (bir-ikkita yil); chuqurligi (bir-ikkita yil);

nishlari, hududni rrganish va yirik masshtablardagi topografik tasvirga olish; tadbirlar va loyihalash obyektlari turlari b yicha asoslangan smeta-moliya hisob-kitoblari.

Ishchi loyihalar tasdiqlangan topshiriq va loyihalash uchun texnik sharoitlar asosida, dala izlanishlari materiallari tahlilini hisobga olib va harakatdagi davlat standartlariga, qurilish me'yorlari va qoidalariga, tarmoqlarning me'yoriy hujjatlariga mos tarzda, fan va texnika yutuqlaridan maksimal foydalanib, namunaviy yechimlarni va maqsadga muvofiqligi amaliyotda tasdiqlangan loyihalardan takror foydalanishni maksimal qo'lab tuziladi.

Ishchi loyihalarni tuzishda quyidagi tamoyillarga rioya qilinadi:

— tuzilgan yer uchastkasidan hamda loyihalash obyekti atrofidagi yerlardan oqilona foydalanish va uni muhofazalash uchun eng yaxshi sharoitlar yaratish;

— ishchi loyihada ishlanayotgan yechimlarni yer tuzish chizmalarida, x jaliklararo va x jalikda ichki yer tuzish loyihalarida belgilangan tadbirlar bilan kelishtirish;

— ishlanayotgan tadbirlarning muhandislik, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik asoslanganligi va ularning samaradorligi;

— qishloq x jaligida foydalanishga yangi yerlarni ekologik jihatdan mumkin b lgan darajada zlashtirish;

— qishloq x jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun uchastkaning maksimal maydonidan foydalanish; noqishloq x jalik zaruratlariga yerlarni minimal sarflash;

— ishlarni bajarishning il or texnologiyalarini joriy etish.

2. Ishchi loyihalashning obyektlari va bosqichlari

Yer tuzishda ishchi loyihalashning obyekti sifatida, odatda, hududida u yoki bu tadbirni tkazish belgilangan aniq x jalik uchastkasi, kontur, yer turi xizmat qiladi. Eng katta samaraga ishchi loyiha obyekti sifatida daraxtzorlar va yer massivi, almashlab ekish, dala, yaxshilanishi kerak boigan yaylov va pichanzor uchastkasi va sh. . xizmat qilgan vaziyatlarda erishiladi.

Ishchi loyihalarni ishlash amaliyotida loyihalash obyektlari k proq hududning muhandislik jihazlanishini ta'minlaydigan x jalikning ishlab chiqarish va ijtimoiy infratizimi elementlari boiadi. Ularga, birinchi navbatda, x jalikdagi ichki yoilar, asosiy poda yoilari, dala shiyponlari, ihota va boshqa turlardagi himoya

o'rmon polosalari, eroziyaga qarshi inshootlar va melioratsiya tarmog'i elementlari kiradi.

Ishchi loyihani ishlash amalga oshiriladi:

— bir bosqichda, texnik jihatdan murakkab bo'lmagan, bajarilish muddati ikki yildan oshmaydigan tadbirlar uchun, bajariladigan ishlarning to'la hajmi qiymatining yig'ma smeta hisob-kitoblari bilan;

— ikki bosqichda, — oldin yer tuzish loyihasi qiymatining yig'ma smeta hisob-kitobi bilan, keyin murakkab obyektlar va tadbirlar uchun smetalar bilan ishchi hujjatlar.

Loyihaning bosqichliligi ishlar turlari va hajmidan, ishlanayotgan tadbirlarning murakkabligidan, ularni bajarish muddatlarining me'yoriy uzunligidan, pudratchi tashkilotlarning quvvatidan, ularning tadbirlarni belgilangan muddatlarda bajarish bo'yicha imkoniyatlaridan kelib chiqadi.

Bir bosqichli ishchi loyiha, odatda, oldin tuzilgan yer tuzish loyihasida belgilangan tadbirlarga hamda bajarish zarurati yer tuzish loyihasini amalga oshirish jarayonida (yoki keyinroq) aniqlangan, uni sezilarli tuzatishni yoki qayta ishlashni talab etmaydigan tadbirlar uchun tuziladi. Ularga masalan, suvlarni to'xtatuvchi tuproq ko'tarmalarini qurish, jarliklarni yassilashtirish, tikroq qiyaliklarni terrasalash va boshqalar kiradi.

Ikki bosqichli loyihalashda, avvaliga, yer tuzish loyihasi butun obyektga yoki navbatlarga bo'lingan ish hajmiga ishlanadi. Keyin yer tuzish loyihasida amalga oshirilishi belgilangan tadbirlar va obyektlarga ularni bajarishning har ikki yiliga navbat bo'yicha ishchi hujjatlar tuziladi. Birinchi navbatning ishchi hujjatlari yer tuzish loyihasi tarkibiga kiritiladi. Joriy navbatni bajarish jarayonida yer tuzishning keyingi navbatiga ishchi hujjatlar tuziladi va sh.o'. Masalan, xo'jalikda ichki yer tuzishning kompleks loyihalarida mollarni boqish, daraxtlarni ekish uchun doimiy sug'oriladigan uchastkalar ajratiladi, ihota daraxtlari polosalari va boshqalar loyihalangani. Bu uchastkalarining keyingi ichki tuzilishi, ulardan foydalanish texnologiyalari va ularni tashkil etish, buning uchun zarur mexanizmlar va inshootlar, aniq smeta hisob-kitoblariga ega maxsus ishchi loyihalarda aks ettiriladi. Maxsus loyihalar zarurat tug'ilganda moliyaviy imkoniyatlarni hisobga olinib tuziladi.

3. Ishchi loyihalar turlari va ularni klassifikatsiyalash

Ishchi loyihalar umumiy va xususiy belgilarga, ishlar mazmunida va ularni bajarish ketma-ketligida farqlarga ega bo'ladi. Ularni klassifikatsiyalash asosida yerning funksional roli hamda muhandislik tadbirlarining maqsadlari, texnologik jarayonlarning, yer tuzish loyihalarida yechiladigan masalalar tizimining umumiyliги yotadi (45-jadval)

45-jadval

Yerning funksional roli bo'yicha ishchi loyihalarni klassifikatsiyalash

Yerning funksional roli	Ishchi loyihalarning har xil guruhlarini	Ishchi loyihalarning turlari
1	2	3
Asosiy ishlab chiqarish vositasi	Yerlarni yaxshilash va ularning unumdorligini oshirish	Tabiiy yaylovlarni va pichanzorlarni yaxshilash Zaxini oqchirish (shuningni yuvish) talab etiladigan yerlarda madaniy-texnik ishlar Su oqirish yoki zaxini qochirish. Kam unumli yerlarni unumdor qatlam bilan qoplab yaxshilash Shuningni xoklarni (qumliklarni) zilashtirish Yerlarni melioratsiya tarmoqini qayta qurib, kapital tekislash
	Yer turlarini tashkil etish va ularning hududlarini tuzish	Su oriladigan madaniy yaylovlarni yaratish va ularning hududlarini tashkil etish Daraxtzorlarni yaratish va ularning hududlarini tashkil etish Almashlab ekish dalalarini ichki tuzish
Kenglik asos (bazis)	Hududni ishlab chiqarish infratizimi elementlari bilan muhandislik jiozlash	Xjalikdagi ichki yillarini va yillarini inshootlarini qurish va qayta qurish Asosiy podayillarini qurish. Suv manbalarini qurish Kanal va suv havzalarini qurish Limanlarni qurish

1	2	3
zida almashtirib b lmaydigan chekiangan tabiiy resurslarni ifodalaydigan mehnat predmeti	Yerlarni muhofaza qilish, ularning xususiyatlarini tiklash va yer turlarining x jalik qiymatini tiklash	Yerlarni rekultivatsiyalash. Ihota daraxtlarini yaratish Jarliklarni yassilash Tikroq qiyaliklarni terrasalash Selga qarshi inshootlarni qurish Eroziyaga qarshi gidrotexnik inshootlarni qurish

4. Loyihani ishlash ketma-ketligi va uning tarkibi

Ishchi Loyihalar quyidagi tartibda tuziladi:

- kameral tayyorgarlik va izlanish ishlari tkaziladi;
- loyihalashga topshiriq tayyorlanadi;
- maxsus izlanishlarga topshiriq tayyorlanadi;
- dala izlanishlari tkaziladi;
- loyiha ishlanadi, asoslanadi, kelishiladi, ekspertizadan tkaziladi va tasdiqlanadi;
- materiallar rasmiylashtiriladi, hujjatlar tayyorlanadi va buyurtmachiga beriladi;
- loyiha zlashtiriladi va mualliflik nazorati amalga oshiriladi.

Ishchi loyiha quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: hududni tashkil etish loyihasi; texnologik qism; loyiha-smeta hujjatlari; iqtisodiy samaradorlik hisob-kitoblari; qurilish ishlarini bajarishning tashkil etish Loyihalari.

Loyihalash jarayoni uch bosqichdan iborat b ladi: birinchisi — loyihalash uchun boshlan ich ma'lumotlarni yi ish, tahlil qilish va tayyorlashdan iborat loyiha oldi ishlari; ikkinchisi — dala izlanishlari va qidiruvlari; uchinchisi — yer tuzishni loyihalashning zi. Loyiha tarkibiga loyiha rejaidan (asosiy chizma) va boshqa chizmalardan iborat chizma materiallar, tushuntirish xati (bayonnoma) kiradi.

Ishchi loyihaning texnologik qismi, texnologik **chizmalarga** mos har xil loyihaviy tadbirlarni bajarishning tarkibini va **ketma-ketligini** belgilaydigan texnologik kartalarni z **ichiga Ofitd.** Texnologik kartalar b yicha tavsiya etilayotgan **tadbirlar hajitl VI**

ularning maydon birligiga t qri keladigan qiymati, loyihalangan tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur texnikaga va boshqa vositalarga b ligan talab aniqlanadi.

Ishlarning belgilangan hajmiga, texnologik kartalarga va zarur hisoblangan k rsatkichlarga mos tarzda tadbirlarni amalga oshirish uchun smeta hujjatiari tuziladi. Natijada, loyihalangan tadbirlarning smeta qiymati, kapital xarajatlar samaradorligi va ishchi loyihani asoslashning boshqa k rsatkichlari aniqlanadi.

Loyihada quyidagilar keltiriladi: obyektning joylashgan rni; tumanning tabiiy sharoitlari b yicha tavsifi; qurilish obyektining ishlab chiqarish-x jalik tavsifi; bir ishchiga rejalashtirilgan ish hajmi va zarur ishlab chiqarish bazasining mavjudligi; qurilish muddatlari va ketma-ketligi; ishchi kadrlarga b ligan talab; xavsizlik texnikasi.

5. Smeta-moliya hisob-kitoblari

Smeta deganda ishchi chizmalarga va ishlar hajmi qaydnomalariga mos muhandislik tadbirlarini va qurilish obyektlarini amalga oshirish uchun zarur bir martalik xarajatlar miqdori aniqlanadigan hujjat tushuniladi.

Butun loyihalangan qurilish, ayrim obyektlar, inshootlar va sh. . uchun zarur pul xarajatlari miqdori smeta bahosi hisoblanadi va kapital harajatlarning umumiy miqdorini aniqlaydi. Smetalar — bu loyiha-qidiruv ishlarini tkazish, qurilishni va kapital xarajatlarni rejalashtirish uchun asosdir. Ular ishlarni t xtovsiz moliyalash uchun sharoit yaratib berishadi, bu yer tuzish chizmalarini va loyihalarni amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Loyiha-smeta hujjatlarida belgilangan kapital xarajatlardan keyingi hisoblashlarda, loyihalalanayotgan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligini va ishchi loyihalarning texnik iqtisodiy k rsatkichlarini aniqlashda foydalaniladi.

Ishchi loyihalarga smeta hujjatlarining quyidagi turlari kiradi:

— yer tuzishning umumiy qiymatini yoki amaiga oshirilayotgan navbati qiymatini aniqlovchi loyiha (ishchi loyiha) qiymatining yi ma smeta hisobi;

— kompleks loyiha ishlanadigan, ya'ni yerlarni zlashtirish bilan bir vaqtda uy-joy qurilishiga, yerlarni madaniylashtirishga va boshq. kapital xarajatlar ajratiladigan vaziyatlar uchun xarajatlar ma'lumotnomasi; xarajatlar maMumotnomasi mos qurilishning

umumiy qiymatini aniqlovchi yig'ma smeta hisoblari asosida amalga oshiriladi;

— qurilishning aniq turi va maxsus ishlar uchun lokal smeta;

— har bir obyekt uchun jihozlar sotib olishning xarajatlarini va ularni montaj qilish bo'yicha ishlar bahosini aniqlovchi lokal smeta;

— hududning loyihaviy tashkil etilishi obyektiga kiradigan ayrim ish turlarini bajarish yoki inshootlarni qurish qiymatini aniqlovchi obyekt smetasi;

— loyiha-qidiruv ishlari; ilmiy-tekshiruv, tajriba-konstruktorlik va eksperimental ishlarni bajarish uchun smetalar.

Smeta hujjatlarining shakli, tuzish tartibi va usullari korxonalarni, bino va inshootlarni qurish uchun loyiha-smeta hujjatlarini ishlash, kelishish va tasdiqlash tartibi ularning tarkibi to'g'risidagi yo'riqnomada belgilangan.

Lokal smetalar ayrim turlardagi qurilish, maxsus va yordamchi ishlarning qiymatini aniqlash uchun tuziladi. Ularga uchastkalar hududlarini, tuproqlarni ko'chat o'tqazish, ekish uchun tayyorlash, jihozlarni sotib olish bo'yicha ishlar kiradi.

Har bir smetada barcha ish turlari bo'limlar bo'yicha guruhlashtirilgan bo'lishi kerak. Smetalarda va ularning guruhlarida ishlarning bo'limlarda joylashish tartibi ishlarni bajarishning texnologik ketma-ketligiga va pudratchi tashkilotlarning ixtisosligiga mos bo'lishi kerak. Lokal smetalarning mazmuni va ular tarkibidagi guruhlash tartibi ayrim turlardagi ishlarni bajarishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Lokal smetalarni tuzishning texnik asosi ishlarning turlari va hajmlari ro'yxati, texnologik chizmalar va ishchi loyihada yoki ishchi hujjatlarda belgilangan ularni bajarish bayonnomasi hisoblanadi. Ishlar hajmining turlari va muhandislik inshootlarining konstruktiv elementlari bo'yicha aniqlash ishchi loyiha chizmalari, ishchi hujjatlar va boshqa loyihaviy ma'lumotlar bo'yicha aniqlanadi yoki mos ishlar hajmi qaydnomalaridan tanlanadi. To'g'ri (bevosita) xarajatlarning miqdori bu xarajatlarning turlari, xarakteri va vazifalari to'g'risidagi loyihaviy yechimlar asosida, geologik, gidrogeologik, topografik, tuproq va iqlim sharoitlari hisobga olib ham aniqlanadi.

Lokal smetalar bo'yicha aniqlanadigan ishlar qiymatlarini, xarajatlar, ustama sarflar va rejaviy jamg'armalar kiritilgan xarajatlar va ustama sarflar miqdoriga belgilangan solimlar

rejaviy jam'ama hisoblanadi va aniq turdagi ishning smeta qiymati aniqlanadi. Lokal smeta maxsus shaklda tuziladi.

Obyekt smetalari yirik obyektlarni va bir xil obyektlar guruhini qurishning smeta qiymatini aniqlaydi va ayrim inshootlar, ish turlari va xarajatlari b' yicha lokal smetalar asosida tuziladi.

Obyekt smetalari quyidagi obyektlar va tadbirlarga tuziladi: suv omborlari, magistral va x' jaliklararo kanallar; kollektorlar, inshootlari, bilan; x' jalikning ichki suv orish va kollektor-drenaj tarmoqi, inshootlari bilan; madaniy texnik ishlar; yom irlatib suv orish texnikasini sotib olish; x' jalikning ichki magistral y' Uari; almashlab ekishlar yer massivlari va butun dalalar. Ular belgilangan shaklda tuziladi.

Belgilangan tartibda pudratchi tashkilotlar bilan kelishilgan va buyurtmachi tomonidan tasdiqlangandan keyin, ular qurilishning smeta qiymatini aniqlash uchun asos b' lib xizmat qiladi.

Obyekt smetasi, agar obyekt b' yicha faqat bir turdagi ishlar b' lsa, tuzilmaydi. Bunday vaziyatda unga ayrim qator qilib lokal smeta b' yicha aniqlangan bu ish (xarajat) turining qiymati q' shiladi.

Har bir obyekt b' yicha tuzilgan smetalar yoki obyekt smetalariga kirmaydigan lokal smetalar asosida butun loyiha b' yicha qurilish qiymatining yi' ma smeta hisobi tuziladi. U ishchi loyihasini amalga oshirish bilan bo'liq xarajatlarni va t' la smeta qiymatini aks ettiradi. Mablalar 12 bobni' z ichiga oladigan, belgilangan nomenklatura b' yicha taqsimlanadi. Ayrim bobda keltirilgan obyektlar, ishlar va xarajatlar b' lmagan vaziyatlarda bu boblar keyingi boblar tartib raqamlari' zgartirilmasdan qoldirib ketiladi.

Yer tuzish loyihalariga xarajatlar yi' masi yer tuzish tadbirlarini bajarishning smetalarida hisobga olinadigan kapital xarajatlarining umumiy hajmini aniqlash uchun m' lllanadi.

Ishlanayotgan loyiha sharoitlariga bo'liq holda yi' maga quyidagi yi' ma smeta hisoblari kiritilishi mumkin:

- melioratsiya qurilishi uchun;
- qishloq x' jaligi ishlab chiqarishi qurilishi uchun, yerlarni qishloq x' jaligiga' zlashtirish uchun zarur miqdorda;
- yerlarni qishloq x' jaligiga' zlashtirish uchun, zarur uy-joy-fuqaro qurilishi uchun;
- loyihalananayotgan x' jaliklar uchun, x' jaliklararo muhandislik tarmoqlari uchun;

XXII bob.

YER TURLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZA QILISH BO'YICHA ISHCHI LOYIHALAR

Agroo'rmon melioratsiya tadbirlarining ishchi loyihasida o'rmon daraxtlari tizimini yaratish, dalalarning himoyalanganligini oshirish, o'rmon daraxtlarini ekish va ularni parvarishlashning oqilona texnologiyasi masalalari ko'rib chiqiladi. Taqriban 1000 ga mavjud daraxtlarni tuzatish va yaxshilash, yangi bo'yicha ishlar kiritiladi.

Tayyorgarlik ishlari asosida agroo'rmonning rining turlari va hajmi hamda ishchi loyihasini shiriqda aks ettiriladigan boshqa ko'rsatkichlar (val).

Qishloq xo'jalik korxonasi agroo'rmon melioratsiya tadbirlarining ishchi loyihasini ishlash uchun topshiriq

T.π.	Ko'rsatkichlar	O'lcham birligi	Soni
1	2	3	4
1	Xo'jalik maydoni — hammasi	ming ga	5,7
	Shu jumladan:		
	haydalma yerlar	ming ga	3,9
	yaylovlar va pichanzorlar	ming ga	0,8
	dov-daraxtlar	ga	279,9
	ulardan ihota daraxtlari polosalari	ga	16,7
2	Loyihalangan ihota daraxtlari maydoni — hammasi	ga	93,2
	Shu jumladan:		
	dala himoya	ga (km)	17,7 (19,7)
	suvlarni tartibga soluvchi	ga (km)	5,7 (6,3)
	yo'llar yokasidagi	ga (km)	20,7 (12,2)
	jarliklar yonidagi	ga (km)	28,0 (15,5)
	suv havzalari qirg'oqlari	ga (km)	9,4 (7,8)
	bo'ylab kolmatatsiya qiluvchi (mustahkamlovchi)	ga	10,6
	kolmatatsiya qiluvchi (tuproqlarni tayyorlamasdan)	ga	1,1
3	Haydalma yerlarning daraxtlar bilan himoyalaniishi:		
	loyiha o'zlashtirilganiga qadar	%	11,0
	loyiha o'zlashtirilganidan keyin	%	75,0
4	Xo'jalik hududining himoya daraxtlari bilan qoplanishi:		
	loyihani tuzish davrida	%	4,9
	loyiha o'zlashtirilganidan so'ng	%	6,5
5	Ko'chatlarga bo'lgan talab — hammasi	ming dona	314,8
	Shu jumladan:		
	ko'chatlar	ming dona	309,7
6	ildizli qalamchalar	ming dona	5,1
	1 ga yaratishning taxminiy qiymati*:		
	ihota daraxtlari polosalari	ming so'm	6060
	suvlarni tartibga soluvchi	ming so'm	4914
	polosalar	ming so'm	6360
	yo'llar yoqasidagi polosalar	ming so'm	4040
	jarliklar bo'yidagi polosalar	ming so'm	5451
	suv havzalari qirg'oqlaridagi daraxtlar		
	kolmatatsiyalovchi daraxtlar (chuqurlar qazish bilan)	ming so'm	4684
	kolmatatsiyalovchi daraxtlar (chuqurlar qazimasdan)	ming so'm	1036

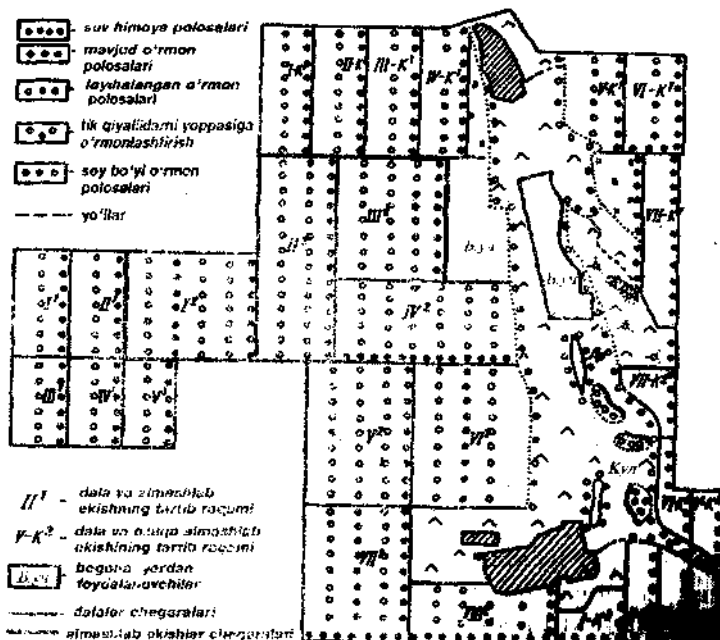
* 1991-yil baholarida.

46-jadvalning davomi

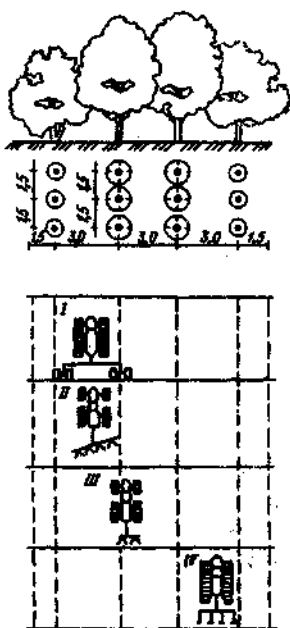
1	2	3	4
7	Ishlar quyidagilar hisobiga moliyalanadi: qishloq xo'jalik organlari orqali davlat byudjeti o'rmon xo'jaligi organlari orqali davlat byudjeti	ming so'm ming so'm	266,93 215,15
8	Jami moliyalash Ishlarni bajaruvchi	ming so'm	482,08 o'rmon xo'jaligi

Ishchi loyihani ishlash uchun oldin tuzilgan xo'jalikdagi ichki yer tuzish loyihasi asos hisoblanadi. Shunga mos tarzda, uning chizma qismi xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasiining aniqlangan chizmasi (loyiha rejai) hisoblanadi, unda xo'jalik hududidagi har bir turdagi daraxtlarning joylashgan o'rni aniq ko'rsatilgan.

Chizmada shamollar yo'nalishlari, xo'jalikda ichki yer tuzish elementlarining shartli belgilari va sh.o' ko'rsatiladi (27-rasm)

27-rasm. Agro-o'rmon melioratsiya tadbirlarining ishchi loyihasi

28-rasm.
4 qatorli ihota
daraxtlari polosalarini
yaratishning
texnologik
chizmasi.

Bu vaziyatda ishlarni bajarish texnologiyasi tuproqlarga ishlov berish, daraxtlarni o'tkazish va ko'chatlarni parvarishlash usullarini o'z ichiga oladi. Ishlarning to'la ro'yxati va ularning takrorlanishi, smeta hisoblarida joylashishi, agregatlar tarkibi, har bir turdagi daraxtlarni yaratish agrotexnikasi, daraxtlarning asosiy turlari va 1 ga hisobiga ko'chatlarga bo'lgan talab, odatda, texnologik chizmalarda aks ettiriladi. (28-rasmda bunday chizmaning 4 qatorli ihota daraxtlari polosalari uchun misoli keltirilgan).

Smeta-moliya hisob-kitoblari quyidagi hujjatlarni o'z ichiga oladi:

— ayrim ish turlari bo'yicha smetalar; ko'chatlar bahosi va transport xarajatlari kalkulyatsiyasi; lokal smetalar; yig'ma smeta hisobi.

Hujjatlarga qisqacha tushuntirish xati ilova qilinadi, unda quyidagilar ko'rsatiladi:

— ishlarni bajarish rayoni va ta'rif poyasi; hisoblashlarda foydalanilgan baholar va me'yorlarning qaysi yilga mansubligi;

— rejaviy jamg'armalarning miqdorlari;

— loyihaviy yechimlarni amalga oshirish topshirilgan tashkilotlar nomlari;

— ishlarni bajaruvchilar uchun belgilangan ustama xarajatlar miqdori va ularni asoslash;

— ihota o'rmon polosalarini yaratishning smeta qiymatini aniqlash tartibi.

Ishchi loyihaga loyiha-smeta hujjatlarini, agroo'rmon melioratsiyasi obyektlarining joylashishi rejaini va sh.o' tasdiqlash to'g'risidagi bayonnomma (buyruq) ham ilova qilinadi. Arxiv nusxasi tarkibiga qo'shimcha tarzda dala izlanishlari jurnallari va chizmalari kiritiladi.

Agroo'rmonmelioratsiyasi tadbirlari samaradorligi kapital xarajatlarning qoplanish muddati, himoyalangan maydonlardan olinadigan qo'shimcha sof daromad bilan tavsiflanadi.

O'rmon polosalarining ular ekilgandan keyin birinchi yillardagi himoya ta'siri kam bo'lishini hisobga olib, xarajatlarning real qoplanish muddati N , taxminan quyidagi G.I.Goroxov tavsiya etgan ifoda bo'yicha aniqlanishi mumkin, yil:

$$N = Q \sqrt{10 \left(1 + \frac{4K}{d}\right) \cdot \left(1 + \frac{2g}{d}\right)}$$

bunda K — o'rmon polosalarini yaratish uchun xarajatlar; Q — mintaqaviy koeffitsient (xo'jalik joylashgan mintaqaning daraxtlar o'sish sharoitlariga, daraxtlar o'sish tezligiga bog'liq holda 0,07 dan 2 gacha o'zgaradi); d — himoyalangan maydonlardan olinadigan qo'shimcha mahsulotdan keladigan qo'shimcha sof daromad; g — o'rmon polosalari bilan band maydonlardan olinmaydigan (yo'qotiladigan) sof daromad, aylanish polosalarida hosildorlikning pasayishi va sh.o'. hisobiga qo'shimcha xarajatlar.

Pichanzor va yaylovlarni yaxshilash ularning unumdorligini va mahsuldorligini oshirish, pichanzorlar va yaylovlarni parvarishlash bo'yicha ishlarni mexanizatsiyalash uchun hududiy sharoitlar yaratish maqsadida o'tkaziladi. Buning hammasi ozuqa bazasini mustahkamlashga, mollar mahsuldorligining va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning hajmlari o'sishiga yordam etadi.

Ishchi loyiha yer turlarini yaxshilash bo'yicha tadbirlarni asoslashni, ishlarni bajarish texnologiyasini, ularning hajmini va zarur resurslarni (urug'lik, o'g'itlar va boshq) o'z ichiga oladi. Kam va yo'qolib ketayotgan o'simliklar, yovvoyi hayvonlar va qushlarni muhofazalash bo'yicha tadbirlar ham nazarda tutiladi. Ishchi loyiha yaylovlar va pichanzorlar hududlarini tashkil etish bo'yicha tadbirlar bilan, agar ular xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasiga kiritilmagan bo'lsa, to'ldirilishi mumkin (47-jadval).

47-jadval.

Pichanzorlar va yaylovlarni yaxshilashning ishchi loyihasi tarkibi va mazmuni

Loyiha bosqichlari	Loyiha tarkibi	Loyiha elementlari
1	2	3
1. Tayyorgarlik ishlari	1. Yaxshilashga mo'ljallangan pichanzor va yaylovlar uchastkalarini tanlash va ular tavsifi	1. Loyiha oldi materiallari (yer tuzish chizmalari) va yaylovlarni yaxshilashda ichki yer tuzish

47-jadvalning davomi

1	2	3
		<p>2. Tuproq va geobotanika izlanishlari materiallarini o'rganish Yaxshilanadigan uchastkalar mavdonlarini va ular joylashgan joylarni xo'jalik rejaida aniqlash</p>
	<p>2. Loyihalash uchun topshiriqni ishlash</p>	<p>1. Dala izlanishlari, ishlarning hajmini va turlarini, uchastkalarining joylardagi chegaralarini aniqlash 2. Xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasi bo'yicha loyihalangan yaylov va pichanzor almashishlarga mos tarzda yaxshilash navbatini aniqlash 3. Ishlarni yillar va bajaruvchilar bo'yicha taqsimlash</p>
	<p>3. Maxsus izlanishlar o'tkazish (geobotanika, tuproq, tuproq melioratsiya va boshq.)</p>	<p>1. Uchastkalarining juda murakkab sharoitlarini aniqlash (croziyaga uchrash, zaxlashish, sho'rlanish) va ularni yaxshilash bo'yicha oldindan tavsiyalar tayyorlash 2. O'simliklarning bioiklimiy tarkibini va uni almashtirishning maqsadga muvofiqligini baholash (noyob va yo'q-olib borayotgan o'simlik turlarini saqlashni hisobga olib)</p>
<p>2. Loyihani tuzish</p>	<p>1. Yaxshilangan pichanzor va yaylovlar hududini tuzish (agar xo'jalikda ichki yer tuzish loyihasi tuzilmagan yoki eskirgan bo'lsa)</p>	<p>1. Yaylovlar va pichanzorlarni fermalar va brigadalarga birlashtirish 2. Poda (o'tar) uchastkalarini joylashtirish 3. Yaylov va pichanzor almashishlarni ishlash 4. Navbat bilan mollar qamab boqiladigan maydonlarni va pichanzor almashish uchastkalarini joylashtirish 5. Poda yo'llarini, yozgi lagerlarni, suv manbalarini va yo'l tarmog'ini joylashtirish</p>
	<p>2. Yer turlarini yaxshilash texnologiyasini ishlash</p>	<p>1. Yer turlarini yaxshilash bo'yicha ishlarni o'tkazishning namunaviy texnologik chizmalarini tanlash. 2. Uchastkalarining texnologik xususiyatlariga bog'liq holda ishlarni bajarishning va texnika harakatining oqilona usullarini aniqlash</p>

47-jadvalning davomi

1	2	3
		3. Toshlar, to'nkalar, yog'ochlar to'planadigan ishchi maydonchalarini joylashtirish 4. Madaniy va organik o'g'itlarga, ohakka va sh.o'. bo'lgan talabni hisoblash 5. Texnikaga, moddiy va mehnat resurslariga bo'lgan talabni hisoblash
	3. Smeta moliya hisob-kitoblari va loyihani asoslash	1. Lokal smetalarni tuzish 2. Obyekt smetalarni tuzish 3. Yig'ma smeta hisobini tuzish 4. Sof daromadni, yillik xarajatlarni va kapital xarajatlarning qoplanish muddatini hisoblash
3. Loyihani amalga oshirish		1. Loyihani joylarga ko'chirish bo'yicha ishchi chizmalarni tuzish 2. Materiallarga, pulga va boshqa resurslarga bo'lgan talablarni yillar bo'yicha taqsimlab uchastkalarini yaxshilash rejasini tuzish Ishchi loyihasining bajarilishi ustidan mualliflik va texnik nazorat o'rnatish Paydo bo'ladigan o'zgarishlarni hisobga olib, ishchi loyihaga tuzatishlar kiritish

Tayyorgarlik ishlari yaxshilanayotgan uchastkalarining joylardagi chegaralari va maydonlariga aniqlik kiritish, ularning madaniy-texnik ahvolini va bajarilishi kerak bo'lgan ishlarning hajmini aniqlash, joylarning tuproq qatlami, reliefi, namlanish sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun o'tkaziladi. Loyihalash uchun toshiriqda yaxshilanayotgan uchastkalarining turlari va konturlari, rejalashtirilayotgan ishlar turlari, yaxshilash turi, pichan to'rtburchak maydoni, yotgan hosildorligi, bo'lib, joyning umumiy xajmi va uning to'g'ri keladigan hisob ratchi, ishlarni boshlash va maxsus shartlari ko'rsatiladi.

Tayyorgarlik ishlari va bevosita loyihani tuzish orasidagi bo'lovchi birlin — maxsus qidiruv va izlanishlarni bajarishdir. Birinchi navbatda, turlar va ozuqa olinadigan yer turlarining madaniy-texnik ahvoli turlarida zarur ma'lumotlarni olish uchun geobotanik va madaniy-texnik izlanishlar tashkil etiladi.

Dala izlanishlari ma'lumotlari maxsus jurnalga yoziladi, unda quyidagilar kiritiladi: yer turlarining chakalakzorlashish va rmonlashish darajasi; daraxtlar turlari tarkibi va ularning diametrlari; toshlar bilan rmonlashish darajasi; d'ngliklar lchamlari va k'pligi; chim qatlan- qalinligi. Bulardan tashqari, su urilgan butalar, daraxtlar, t'nk^tr, toshlarni t'planadigan joylarga tashish masofasi aniqlanatu.

Dala madaniy-texnik izlanishlari natijalari b' yicha chizma tayyorlanadi, unda shartli belgilar bilan pichanzorlar va yaylovlardan foydalanishning mavjud holati va hisoblangan maydonchalarini joylashtirish rnlari; eroziyaga qarshi va suv himoya ahamiyatiga ega dov-daraxtlar konturlari; d'ngliklarga ega va toshloqlashgan uchastkalar, yer turlari konturlari b' yicha tuproqlarning kislotalanish darajasi; ishlar texnologiyasiga ta'sir k'rsatadigan muhandislik tarmoqlarning mavjudligi va ularning joylashishi k'rsatiladi; suv-himoya mintaqalari va qir oq b' yi polosalari chegaralari belgilanadi. Zarurat tu ilganda boshqa turlardagi maxsus izlanishlar yirikroq masshtabda (1:500, 1:2000) tashkil etilishi mumkin.

Pichanzorlar va yaylovlarning mavjud holatidan, ularning ekologik xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni yaxshilash b' yicha ishlar m'ljallanadi, u yoki bu tadbirlarga ya ularni bajarish texnologiyalariga b' lgan talab aniqlanadi. Tubdan va yuzaki yaxshilash tadbirlari tarkibiga madaniy-texnik, agrotexnik va agromeliyatsiya ishlari, yerlarni madaniylashtirish va tloqlashtirish kiritiladi. z navbatida, madaniy-texnik ishlar toshlarni terish, daraxt va butalardan tozalash, chuqurlar va yuvilgan joylarni k' mish b' yicha ishlarga b' linadi.

Avvaliga, yer ustidagi va yarim k' milgan toshlarni yi ish texnologiyasi ishlanadi, u katta va rta toshlarni buldozer yoki maxsus tosh yi uvchi mashina KUM—1,2 bilan chiqarib olishni, ularni yuklash joyiga olib kelishni, keyin esa ularni transport vositalariga yuklab, ular saqlanadigan joyga olib ketishni k' zda tutadi. Keyin, mayda rmon daraxtlari va butalardan tozalash b' yicha ishlar texnologiyasi belgilanadi. Gumus qatlamini maksi-

mal saqlash uchun sug'urilgan daraxtlar va butalar ildizlarini yaxshilab qoqish bilan maydonlarni bo'lib tozalash, hamda hududni eng minimal chuqurlikda qirqish va balandlikda ko'mish bilan tekislash mo'ljallanadi. Bo'yi 3 metrgacha, poyasi diametri 6—8 sm bo'lgan butalarni oldindan qirqmasdan botqoqlik-chakalazor pluglari PBN—75 va PBN—100 A bilan 60—70 sm chuqurlikda ag'darib shudgorlab yuborish mumkin. Ayrim turgan daraxtlar va yirik to'nkalar D—695, KBP—2 sug'urgichlari bilan sug'urib olinadi. Uyumlarga yig'ilgan butalar massasi yo'qotiladi yoki xo'jalik maqsadlarida foydalaniladi.

Do'ngliklar bilan qoplangan uchastkalar uchun shudgor oldi yorish va qirqish operatsiyalarini o'z ichiga oladigan maxsus yaxshilash texnologiyasi ishlanadi. Do'ngliklarni kattaligiga bog'liq holda yorish bir ikki izda, 8 dan 22 sm gacha chuqurlikda o'tkaziladi. Buning uchun yorish mashinalari FBN—2,0, botqoqlik yorg'ichi FBN—1,5 yoki diskali boronalardan foydalaniladi. Toshlar va daraxt-buta o'simliklari yig'ib olingandan keyin paydo bo'lgan chuqurlar va o'yiqlar greyderlar yoki buldozerlar bilan tekislanadi.

Tubdan yaxshilashda yuzaki yaxshilashdan farqli o'laroq, qo'shimcha birlamchi shudgorlash, chim qatlamini maydalash, tuproqlarni aralashtirish ishlarini bajarish ko'zda tutiladi.

Soz va og'ir qumoq tuproqlarda pichanzorlar va yaylovlarning suv-havo rejimlarini yaxshilash uchun yerlarni quritish maqsadga muvofiq bo'lmasa yoki uni o'tkazish imkoniyati yo'q bo'lsa, ishchi loyihada yerlarni yorish yoki kichik drenajlar qilish mo'ljallanadi. Kichik drenajlash hududning eng katta nishabligi tomonga qarab shudgorlashdan keyin yoki u bilan bir vaqtda kichik drenaj mashinalaridan MD—1 yoki RK—1,2 foydalanib o'tkaziladi. Kichik drenajlar orasidagi masofa 2—3 m, ularni qirqish chuqurligi 30—40 sm, drenajchalarni olish davri 3—4 yilda 1 martani tashkil etadi. Yorishni 2—3 yilda 1 marta SHN—2—140 yorg'ichi bilan 20—25 sm chuqurlikda, yoriqlar orasidagi masofani 0,7 m qilib o'tkazish tavsiya etiladi.

Yaylovlar va pichanzorlarni madaniylashtirish maqsadlariga tuproqlarni ohaklash, ma'danli va organik o'g'itlarni o'tloqlashtirish kiradi. Ma'danli o'g'itlarning tuproqlarning agrokimyoviy xususiyatlariga moslashgan hosildorlikka bog'liq bo'ladi; odatda, 100 g/ha fosfor moddasi, 60—90 kg kaliyli, 30—

di. Organik o'g'itlar 1 ga 20—30 tonnadan kam bo'lmagan, ohak 3 dan 8 tonnagacha miqdorda solinadi.

O'tloqlashtirish (ko'p yillik o'tlarni ekish) yaylovlar va pichanzorlarni tubdan yaxshilashda, o'tlarni qo'shimcha ekish — yuzaki yaxshilashda bajariladi. Ishchi loyihada o'tloqlashtirish usullari aniqlanadi, o'tlar aralashmalari tanlanadi, urug'likni ekish me'yorlari va usullari belgilanadi. Amaliyotda o'tloqlashtirishning bir-birlaridan hududiy belgilari (yoppasiga yoki polosalab o'tloqlashtirish) va ishlarni bajarish jadalliklari (tezlashtirilgan va asta sekin) bo'yicha farq qiladigan bir necha usullari qo'llaniladi. Polosalab o'tloqlashtirish suv va shamol eroziyalari tarqalgan mintaqalarda rejalaniadi; bunda tabiiy o'simliklar va yangidan yaratilgan yer turlari polosalari almashinib turadi. Cho'l va quruq cho'l mintaqalarida, namlik yetishmasligi va kam quvvatli chim qatlami sharoitida tezlashtirilgan o'tloqlashtirish qo'llaniladi, unda o'tlarni ekish bevosita shudgorlangan chim qatlamida bajariladi.

Ishchi loyihaaning ko'rsatilgan qismi tugatilgandan keyin yaylovlar va pichanzorlarni tubdan yoki yuzaki yaxshilashda ishlarni bajarishning texnologik kartalari yoki texnologik chizmalari tuziladi.

Yerlarni rekultivatsiyalash quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

-- qishloq xo'jalik yerlarining buzilgan uchastkalarida tuproqlarning fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlarini to'la va qisman tiklash;

— buzilgan uchastkalarining texnologik xususiyatlarini (sifati, shakli va boshq.), ularni xo'jalikda foydalanishga o'tkazish va qo'shish uchun optimallashtirish;

— buzilgan yerlardan oqilona foydalanishni va ular hududini tuzishni tashkil etish.

Bunda loyihalangan tadbirlarning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik samaradorliklari ta'minlangan bo'lishi kerak.

Ishchi loyihaaning tarkibi va mazmuni rekultivatsiyalash obyektiga, uning maydoni va joylashishiga, yerlarning haqiqiy rejimiga, uchastkaning buzilgan holatda bo'lgan vaqtiga, rekultivatsiyalash yo'nalishiga, hamda ishlangan chizmalar va yerlarni rekultivatsiyalashning TIA, xo'jaliklararo va xo'jalikda ichki yer taqsimot loyihalarining mavjudligiga bog'liq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidan yerlar rejalashtirib olinganda, u bilan bog'liq tuproq-o'simlik qatlami buziladigan bo'lsa, ishchi loyihalar, rekultivatsiyalash loyihasi uchun qo'shimcha

dan tayyorlangan texnik sharoitlar asosida va ularni hisobga olib, tuziladi. Bu sharoitlar yer uchastkasini berish b yicha yer tuzish loyihasi tarkibiga kiritiladi va loyihalashga topshiriq tayyorlash uchun asos b lib xizmat qiladi. Bunda yerlarni rekiiltivatsiyalash b yicha ishlar texnologiyasini tanlash hamda ularni tashkil etish va boshqa ishlarni tkazish chizmasini tanlash bilan chambarchas bo langan holda tkazilishini hisobga olish kerak.

Agar yer uchastkasi ilgari buzilgan b lsa, t la hajmdagi mustaqil ishchi loyiha ishlanadi, sababi, rekultivatsiyalash b yicha loyiha yechimlari asosiy ishlab chiqarishning texnologiyasi zgarishi bilan bo liq emas.

Rekultivatsiyalash samaradorligini baholash har xil k rsatkichlar b yicha tkaziladi. Ularni tanlash ishlanayotgan tadbirlarning darajasi va masshtabiga, rekultivatsiyalangan yerlardan m ljallanayotgan foydalanishga va boshqa omillarga bo liq b ladi. Quyidagilardan eng k p foydalaniladi:

- kapital xarajatlarning umumiy (absolyut) samafadorligi;
- yi ma iqtisodiy va ekologik samara;
- kapital xarajatlarning nisbiy iqtisodiy samaradorligi.

Ishchi loyihalarda rekultivatsiyalash kapital xarajatlarning umumiy samaradorligi k rsatkichi sof daromad sishi miqdorining va ijtimoiy-ekologik samaraning yerlarni rekultivatsiyalashning texnik va biologik bosqichlari, hamda keyinchalik qishloq x jaligi uchun zlashtirish va foydalanish xarajatlari miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi.

Nazorat savollari

1. Yer turlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish b yioha ishchi loyihalarini ishlash uchun nimalar asos hisoblanadi?
2. Ishchi loyihalarini tuzish uchun topshiriqdan qanday maqsadlarda foydalaniladi va uning mazmuni qanday?
3. Yaylovlar va pichanzorlarni yaxshilash b yicha ishchi loyihasining texnologik qismiga nimalar kiradi?
4. Har xil ishchi loyihalarini ishlashdagi smeta-moliya hisob-kitoblari xususiyatlari.
5. Ishchi loyihalarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun foydalaniladigan usullar va k rsatkichlar.

ADABIYOTLAR

- I. ABe36aeB C. PauHOHajibHoe Hcnojib30BaHHe 3CMejib B HH30Bbax AMyjjapbH. T.: Mehnat, 1990. - I54-b.
2. Avezbaev S. Yer tuzishni loyihalash. 1. Yer tuzishni loyihalashning ilmiy-uslubiy asoslari, tumanda yer tuzish (ma'ruzalar matni). — T.: TIQXMII, 2000. - 96-b.
3. Avezbaev S. Yer tuzishni loyihalash. 2. X jaliklararo yer tuzish (ma'ruzalar matni). - T.: TIQXMII, 2000. — 70-b.
4. Avezbaev S., Volkov S.N. Yer tuzishning ilmiy asoslari: Darslik. T.: Yangi asr avlodi, 2002. — 228-b;
5. Avezbaev S. Volkov S.N. Yer tuzish iqtisodi. Darslik. T.: Yangi asr avlodi, 2002. - 290-b.
6. ВОЛКОВ С.Н. 3eMJieycTpoHCTBo. 3eMJieycTpoHTejibHoe npoeKTnpoeBaHHe. TOM 2: Darslik. — M.: Kolos, 2001 — 648-b.
7. ВОЛКОВ С.Н. 3eMJieycTDOHCTBO. SKOHOMHKO-MaTeMaTHHeCKHe MCTOabl H MoaejiH. TOM 4: Darslik. — M.: Kolos, 2001 — 696-b.
8. 3eMJieycTpoHTejibHoe npoeKTHpoBaHHe: Darslik / V.D.Kiryuxin tahriri ostida. - M.: Kolos, 1976. - 528-b.
9. 3eMJieycTpoHTejibHoe npoeKTHpoBaHHe: Darslik / M.A.Gendelman tahriri ostida. — M.: Agropromizdat, 1986. — 511-b.
10. 3eMJieycTpoHTejibHoe npoeKTHpoBaHHe: Darslik /S.N. Volkov tahriri ostida. — M.: Kolos, 1997. - 608-b.
- II. Qishloq x jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar t plami. I va II qismlar.— T.: Sharq, 1998. — 416-b., - 398-b.
12. Macjiob A.B., K)HycoB A.r., TopoxoB TM. — Teo,ae3HHeCKHe pa6oTbi npn 3eMJieycTpoHCTBe: O'quv q Uanmasi. M.: Nedra, 1990. —215-b.
13. zbekiston Respublikasining yer resurslari Atlasi. — T.: RDERQ, 2001, - 64-b.

S.AVEZBAYEV, S.N.VOLKOV

YER TUZISHNI LOYIHALASH

O'zbekiston faylasuflari
milliy jamiyati
Toshkent -- 2006

Nashr uchun mas'ul *M.Tursunova*
Muharrirlar: *G.Zokirova, Q.Qayumov*
Sahifalovchi *T.Ogay*
Musahhih *N.Zokirova*

Terishga berildi 02.10.2006.. Bosishga ruxsat etildi 06.12.2006. Bichimi 60x84¹/₁₆.
«Tayms» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 31,5. Nashriyot-hisob
tabog'i 31,0. Adadi 500 nusxa. Buyurtma №...

MCHJ «Ma'rifat Print» bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., Chilonzor tumani, So'galli ota ko'chasi, 7'-uy.